

Jaarboek 4 van het Reynaertgenootschap

TIECELIJN²⁴

Verantwoordelijke uitgever

Marcel Ryssen, voorzitter vzw Reynaertgenootschap, Pr. Jos. Charlottelaan 48, B-9100 Sint-Niklaas

Zetel vereniging

Nijverheidsstraat 32, 9100 Sint-Niklaas

Redactieadres en abonnementenadministratie:

België: Nijverheidsstraat 32, B-9100 Sint-Niklaas – 03 777 90 15

Nederland: Vendelierstraat 13, NL-5241 TT Rosmalen

E-mail: info@reynaertgenootschap.be

Web: www.reynaertgenootschap.be

Rekeningnummer

645-5116694-76 t.a.v. Reynaertgenootschap Sint-Niklaas

IBAN: BE91 6455 1166 9476

BIC: JVBABE 22

Voor Nederland: 2994574 t.a.v. E. Verzandvoort, Vendelierstraat 13, 5241 TT Rosmalen

Hoofd- en eindredacteur

Rik van Daele

Redactie

René Broens, Yvan de Maesschalck, Willy Devreese, Peter Everaers, Willy Feliërs, Mark Nieuwenhuis, Hilde Reyniers, Hans Rijns, Marcel Ryssen, Rik van Daele, Erwin Verzandvoort en Paul Wackers

Andere medewerkers

Wim Heirman, Sander van Daele, Els Wauters e.a.

Vormgeving en omslagillustratie

Lies van Gasse

Druk

bvba Room, Sint-Niklaas

Prijs

17 euro – 25 euro (steunend lid)

Met dank aan

Toerisme Waasland, Gemeentebestuur Stekene, Provincie Oost-Vlaanderen,
Vlaams Fonds voor de Letteren, Cultuurraad Sint-Niklaas, Erfgoedcel Waasland

NUR 621

D/2011/6653/1

© vzw Reynaertgenootschap en de auteurs

Niets uit *Tiecelijn* mag openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever streeft ernaar om de rechten betreffende de illustraties te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Jaarboek 4 van het Reynaertgenootschap

TIECELIJN²⁴

VZW REYNAERTGENOOTSCHAP / 2011

	Ten geleide	
7	Rik van Daele	‘Ik deel dus ik ben’
	Thema: de plek	
11	Joost Robbe	Reynaert in Münster. Kroniek van 101 jaar academisch Reynaertonderzoek aan de Westfälische Wilhelms-Universiteit Münster (1910-2011)
16	Hans Rijns	Leiden – Reynaertstad?
28	Rik van Daele	‘Tot Dendermonde by Jacobus Ducaju.’ Een Dendermonds Reynaertdrukje uit de achttiende eeuw
58	Yvan de Maesschalck	Is driemaal scheepsrecht? Over de Reynaertspelen in Sint-Niklaas
71	Bert Vervae	Over Reynaert de vos in Groot-Lochristi
111	Marcel Ryssen	‘Daer zijn vossen vossen vossen.’ Een zoektocht naar Reynaert in West-Vlaanderen
	Artikel	
143	Mark Nieuwenhuis	Liefdesspel in het vossenhol? Reynaert en de wolvijn in de <i>Ysengrimus</i> (V 705-820, 1117-1124)
188	René Broens	Reynaert de wonderdoener
204	Joost Robbe	‘Teen was een vingerlijn, noem ic voren.’ Een onderzoek naar de narratieve oorsprong van Reynaerts toverring in <i>Reynaerts historie</i> (v. 5321-5431)
217	Hans Rijns	De fabelverzameling van Gheraert Leeu (1485). <i>Dye hystorien ende fabulen van Esopus</i>
249	Marcel Ryssen	Amand de Vos (1906-1985). Een niet te vergeten Wase vossenjager
272	Koen van den Berge	Grote vragen van de moderne wereld: zijn er te veel vossen?
292	Yvan de Maesschalck	Vossensporen. Herinneringen aan dingen die niet overgaan
	Vertaling	
304	Mark Nieuwenhuis	<i>De wolf van Ovidius (Ovidius de lupo)</i>

Recensie

- 312 Marcel Ryssen *Reinardus*, volume 22
- 314 Paul Wackers Een boek dat iedereen moet lezen?
[over Jill Mann, *From Aesop to Reynard, Beast literature in medieval Britain*]
- 319 Hans Rijns Reynaert in de nieuwe reeks *De geschiedenis van Nederland* [over Wim Blockmans, *Metropolen aan zee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560*]
- 326 Mark Nieuwenhuis De eerste Italiaanse Ysengrimusvertaling
[over Nivardo di Gand, *Le Avventure di Rinaldo e Isengrimo*]
- 329 Hans Rijns De Reynaert als Bulkboek
[over o.a. Theo Knippenberg's bulkboek (...) *Reinaert de Vos*]
- 334 Christl van den Broucke Reynaert in het Chinees
m.m.v. Zou Wei [over Henri van Daele & Klaas Verplancke, 列那狐, *Reinaert de vos*]
- 341 Yvan de Maesschalck De ziltegraad van taal. Over *Brak de waterdrager* van Lies van Gasse
- 347 Yvan de Maesschalck Over de vos in *De reis naar Inframundo* van Peter Holvoet-Hanssen

Poëzie / Reflectie

- 351 Yvan de Maesschalck Over de houdbaarheid van de schaduw.
Een bedenking

Verslag

- 357 Rik van Daele Marcel Ryssen vertelt *Reynaert de Vos*
- 360 Marjolein Cremer *Reynard*
- 363 Baudouin van den Abeele *Speculum vulpis*. Een colloquium over *Renart le Contrefait*
- 365 Rik van Daele Reynaertkroniek 2010
- 370 Medewerkers *Tiecelijn 24*
- 372 Steunabonnees 2011

'IK DEEL DUS IK BEN'

RIK VAN DAELE

Het Reynaertgenootschap heeft een eigen webstek, is aanwezig op Facebook en geeft jaarlijks een handvol informatieve elektronische nieuwsbrieven uit. Een deel van deze informatie wordt dan weer opgenomen in de kroniek die al enkele jaren het volumieuze Tiecelijnjaarboek afsluit. In de loop van 2010 werden enkele duizenden papieren pagina's op de Filippijnen gedigitaliseerd waardoor *Tiecelijn* integraal op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren is te consulteren. Informatie waar vroeger soms lang naar gezocht werd, verschijnt nu met een muisklik. Deze digitalisering vergroot de mogelijkheden om literaire publicaties te consulteren, meer nog, ze verandert ook de wetenschappelijke praktijk.

Tiecelijn ontsnapt niet aan de nieuwe maatschappij, die onder meer gekenmerkt wordt door andere vrijetijdspatronen, andere organisatie- en samenlevingsvormen en -modellen, andere noden en communicatievormen. Het sterk veranderende denken uit zich vaak in tegengestelde bewegingen. Globalisering leidt ook tot individualisering en nood aan identiteit, digitalisering en nieuwe media zorgen voor een digitale kloof, sociale netwerken resulteren vaak in ontmoeting en beleving in de publieke ruimte. In de samenleving (het bedrijfsleven, de media, het onderwijs, de wetenschap ...) wordt gestreefd naar efficiëntie, schaalvergroting en de invoering van nieuwe technologieën, maar tegelijkertijd ook naar het versterken van de band met het publiek, de medewerkers ... Ook in de wereld van de literatuur blijven livecontacten belangrijk: leesclubs, ontmoetingen met auteurs, lezingen, literaire bustochten en wandelingen, tentoonstellingen ...

De nieuwe evoluties, vragen en noden sluiten elkaar geenszins uit. Een digitaal boek en een blog kunnen perfect bestaan naast een mooi uitgegeven jaarboek of een schitterende antiquarische druk. Toch steken diverse spelers uit de wereld van informatie en communicatie elkaar naar de kroon. Wikipedia, Googlebooks, iPad, e-book, Library Things en vele tientallen databases en gespecialiseerde websites hebben de cd-rom verdrongen. Notebooks en intelligente schermen vervangen binnenkort wellicht schoolkrijt en leerboeken. Bibliotheekportalen en catalogi krijgen een steeds rijkere inhoud. De vraag is hoe het delen van kennis en informatie zal leiden tot een ander landschap waarin uitgeverijen, boekhandels, antiquariaten, fondsen, literaire en andere tijdschriften, bibliotheken en wetenschappelijke instellingen een eigen

weg zullen vinden. En dan hebben we het nog niet over subsidiëringssystemen binnen nieuwe structuren (schaalvergroting van gemeenten, de rol van de provincies in Vlaanderen, de grote bibliotheeklandschappen in Nederland enzovoort).

In de informatiewereld is plaats voor nicheproducten, dus ook voor het Reynaert-genootschap. Wij delen anno 2011 onze kennis en passie via dit jaarboek.

Globalisering en nabijheid sluiten elkaar niet uit in de bijdrage van Christl van den Broucke en haar Chinese vriendin Zou Wei. Ze bespreken de in Taiwan gepubliceerde Reynaertvertaling van Henri van Daele (tekst) en Klaas Verplancke (illustraties) met gebruik van de nieuwe media, dit op een moment dat de Nederlandstalige uitgevers net terug zijn van de Boekenbeurs van Peking, waar Nederland gastland was. Het Vlaams Fonds voor de Letteren en het Nederlandse boekenveld begaven zich op Chinese bodem via *Suske en Wiske* (die in *Tiecelijn* 23 'te gast' waren in het themadeel over de aap).

Koen van den Berge, die als bioloog verbonden is aan het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO), bekijkt hoe het met de vossenjacht in Vlaanderen staat. De vos, die in de jaren zeventig zo goed als uitgeroeid was, heeft terug een unieke plaats veroverd. Hij krijgt die natuurlijk ook in dit jaarboek.

In *Tiecelijn* 24 staat de verbondenheid tussen Reynaert en een bepaalde plek centraal. Ook hier zijn de bijdragen gevarieerd in aanpak en omvang. Joost Robbe, die een detailanalyse wijdt aan een ring uit *Reynaerts historie*, bekijkt ook welke rol Münster in de Reynaertstudie heeft gespeeld. Hans Rijns, die de eerste resultaten vrijgeeft van zijn wetenschappelijke uitgave van de Esopusdrukken, fietst ook doorheen Leiden met in het achterhoofd de vraag of deze universiteitsstad iets met de vos heeft. Yvan de Maesschalck bespreekt dertig jaar Reynaertspelen in Sint-Niklaas, Marcel Ryssen, de 84-jarige oud-leraar, gids en voordrachtskunstenaar, neemt ons mee op een 'kronkelende' vossenjacht doorheen zijn geliefde West-Vlaanderen. Als vulgarisator van de Reynaertmaterie vond hij een zielsgenoot in oud-leraar en verteller Amand de Vos. Streuvels en Gezelle zijn nooit ver weg in Ryssens bijdragen. De samenzwering uit Reynaerts leugenverhaal vond plaats tussen 'Hijfte ende Gent'. De Reynaertnaleving in Lochristi wordt door theoloog en heemkundige Bert Vervaeke grondig en met zin voor historische correctheid gesitueerd en geopenbaard. Zijn overzicht laat ons (exemplarisch) zien waarom en hoe Reynaert literair, iconografisch, ideologisch en commercieel heeft geleefd in een gemeente die (via 'Hijfte') een directe band heeft met *Van den vos Reynaerde*. Met op het pad fans en aanhangers, kritische volgers en verlichte geesten.

En ondertussen duiken onvermoede sporen uit het verleden op die aan welbepaalde plaatsen gelinkt zijn. Een schenking van Lotte Hellinga-Querido aan De Biekerf in Brugge, leidde naar een bijdrage die aanleunt bij het vak boekgeschiedenis. We volgen de opeenvolgende bezitters van het eerste Zuid-Nederlandse volksboekje dat niet in de

gekende drukkerscentra Gent of Antwerpen gedrukt is, maar wel in Dendermonde. Ook Aardenburg, Hulst, Gent, Antwerpen, Utrecht, Groningen en Amsterdam waren interessante onderwerpen van artikels. Volledigheid was geen optie. De rol van deze bijdragen is eerder exemplarisch. Vele banden tussen de Reynaertmaterie en deze (en andere) steden en dorpen kwamen al in een kwarteeuw *Tiecelijn* aan bod.

Dit jaarboek is breed en verscheiden qua onderwerpen. Yvan de Maesschalck, die met een fijne neus en een grote eruditie literaire vossensporen in moderne teksten verzamelt en bespreekt, brengt enkele interessante beschouwingen over het toekennen van literaire prijzen en hij recenseert de recente bundel van de jonge Vlaamse dichteres en grafisch kunstenaar Lies van Gasse, die reeds voor de vierde maal een kunstzinnige coverillustratie voor dit jaarboek ontwierp.

Vossenliefhebbers die zich willen verdiepen in de 'matière renardienne' hebben een heerlijke kluif aan het artikel over het overspel in de *Ysengrimus* van Mark Nieuwenhuis, die ook een Latijnse wolventekst vertaalt. René Broens zet zijn consequente lectuur van Reynaert als antichrist en antiheilige verder en werkt door aan de creatie van zijn 'Reynaerttrilogie': een jambische vertaling in een 'graphic novel', een dissertatie én een podiumvoorstelling. Baudouin van den Abeele (die een kort verslag maakte bij het colloquium over *Renart le Contrefait*) en Paul Wackers (die het standaardwerk van Jill Mann over de Europese dierenverhalen bespreekt), de beide uitgevers van *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, werken opnieuw mee aan dit jaarboek. Marcel Ryssen speurt naar reynaerdiaanse bijdragen in *Volume 22* van dit internationale jaarboek over komische, satirische, didactische en allegorische middeleeuwse literatuur waarin dierenepiek, fabels, en fabliaux centraal staan.

Reynaerts paden zijn nog steeds 'crom ende menichfoude'. We laten u er mee van genieten ('We delen dus we zijn') in dit papieren jaarboek, dat vanaf 1 januari 2012 integraal op www.reynaertgenootschap.be is te vinden.

REYNAERT IN MÜNSTER

Kroniek van 101 jaar academisch Reynaertonderzoek aan de Westfälische Wilhelms-Universiteit Münster (1910-2011)

JOOST ROBBE

De Westfälische Wilhelms-Universiteit Münster heeft een bijzonder rijke traditie van academisch Reynaertonderzoek. Dat onderzoek draagt continuïteit, de dialoog met filologen van andere talen en de internationale samenwerking hoog in het vaandel.

Eigenlijk bestaat er reeds vanaf het prille begin van de Reynaertstudie een binding met Münster. Dit komt omdat het Dycksche handschrift van *Van den vos Reynaerde* in het eerste decennium van de vorige eeuw werd ontdekt door Hermann Degering, die toen assistent was aan de Münsterse universiteitsbibliotheek.¹ In het kader van een groots opgezet onderzoek naar handschriften in privébezit in geheel Duitsland, georganiseerd door de Pruisische Academie van Wetenschappen, kreeg Degering de specifieke opdracht om het Rijnland te verkennen. In het Schloss Dyck, bij de familie zu Salm-Reifferscheidt, stootte hij in 1907 op het handschrift. Hij zette zich onmiddellijk aan een editie, die drie jaar later bij de Münsterse uitgeverij Copenrath verscheen.² Het staat buiten kijf dat het Dyckse handschrift van onschatbare waarde is voor de studie van de Reynaerttraditie. De versie die het bevat is niet alleen een halve eeuw ouder dan die van het Comburgse, zij vertoont ook een groot aantal belangrijke varianten met ten dele betere lezingen. Uit de ontcijfering van de notities is bovendien gebleken dat het manuscript, dat rond het midden van de veertiende eeuw is vervaardigd, reeds in de vijftiende eeuw in het bezit van de familie zu Salm-Reifferscheidt moet zijn geweest. Het moet dus kort na zijn ontstaan van Holland of Utrecht naar de Nederrijn zijn verhuisd.

Een tweede mijlpaal was een grondlegend artikel uit 1960, waarin William Foerste, destijds professor Nederduitse filologie aan de Münsterse universiteit, voor het eerst de weg van *Reynaerts historie* naar de Nederduitse *Reynke de Vos* van 1498 uittekende.³ Daarmee was de basis gelegd voor de verbinding tussen de Vlaamse en de Duitse Reynaert, en vanaf dit ogenblik kon de Vlaamse Reynaert als de unieke tussenschakel worden beschouwd tussen de Oudfranse overlevering en de verspreiding van de Reynaertstof over het gehele Europese continent.⁴

Vanaf de jaren 1970 werd de Reynaertstudie in Münster in dezelfde geest voortgezet door de Vlaamse mediëvisten Jan Goossens en Amand Berteloot. Tijdens Goossens' professoraat werden zowel aan het Niederländische Seminar als aan de Niederdeutsche Abteilung de *Reynaert* en de *Reynke* intensief bestudeerd. Onderwijs en onderzoek versmolten voorbeeldig.⁵ Vanaf 1975 werden er geregeld werkcolleges over die thematiek gehouden, op verschillende niveaus (Proseminar, Aufbau-seminar, Hauptseminar), aangeboden door de assistenten Tim Sodmann, Brigitte Derendorf, Loek Geeraedts en Jan Goossens zelf, die de impuls hebben gegeven voor ten minste zeven eindverhandelingen (Magister- en Staatsexamensarbeiten) en een dissertatie. Enkele seminarierwerken en verhandelingen werden tot opstellen uitgewerkt en zijn in het tijdschrift *Niederdeutsches Wort* gepubliceerd. In 1976 verscheen Tim Sodmanns facsimile-uitgave van *Reynke de Vos* met een nawoord, en drie jaar later, in oktober 1979, werd te Münster het *Third International Beast Epic, Fable and Fabliau Colloquium* gehouden.

Met de bedoeling om de Vlaamse Reynaert in het buitenland meer bekendheid te geven, publiceerde Goossens in het begin van de jaren 1980 een reeks van drie boeken. In *Reynaert Reynard Reynke, Studien zu einem mittelalterlichen Tierepos* (1980) wordt de weg van de Reynaert naar Duitse en Engelse bewerkingen verduidelijkt. *Reynaerts Historie – Reynke de Vos* (1983) bevat een paralleluitgave van enerzijds een keuze uit de Middelnederlandse overlevering, die de verloren onmiddellijke voorganger van de Nederduitse *Reynke* zo dicht mogelijk benadert, en anderzijds de Nederduitse tekst van 1498, waarbij door de synopsis aan de buitenlandse gebruiker de toegang tot het Middelnederlands wordt vergemakkelijkt. *Die Reynaert-Ikonographie* (1983) ten slotte bevat een reconstructie van de illustratiecyclus van de Haarlemse meester in de grotendeels verloren gegane Nederlandse rijmuncunabel door een kreeftengang vanuit de houtsneden in de Nederduitse, Engelse en jongere Nederlandse overlevering. Door die publicaties kon enerzijds de belangstelling van buitenlandse filologen worden gewekt, maar anderzijds ook worden vermeden dat de Reynaertproblematiek een 'inteelt' in de mediëvistische neerlandistiek zou worden. Zo werd in Münster aan Neerlandistiek gedaan op een manier die de internationale studie van oudere literatuur stimuleerde.

In 1987 publiceerde Amand Berteloot een opmerkelijk artikel in de feestbundel ter gelegenheid van Jan Deschamps zeventigste verjaardag, waarin hij de taal van het enige volledige bewaarde handschrift van *Reynaerts historie*, het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek 14601, aan een nauwkeurige

analyse onderwierp. Dit manuscript werd naar alle waarschijnlijkheid omstreeks 1470 in Utrecht vervaardigd door een kopiist die Claes van Aken heette. Hoewel de taal ervan Oost-Hollands is, kon Berteloot in een uitgebreide analyse van eindrijmen aantonen dat we in *Reynaerts historie* met een Vlaamse oertekst te maken hebben, die door afschrijven in het Noorden een proces van transformatie heeft ondergaan.⁶ Daardoor kwam er meteen een einde aan de discussie of *Reynaerts historie* in Vlaanderen dan wel in Holland of Utrecht was ontstaan.

Een jaar later verscheen Goossens' laatste Reynaertboek. *De gecastreerde neus* (1988) is een poging om door middel van een ontdekkingstocht door de tekstgeschiedenis van de Reynaert de seksuele taboes te interpreteren die in de bewerkingen van het verhaal zichtbaar worden.⁷ Op die manier kon de Nederlandse Reynaerttraditie in het bredere perspectief van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis worden geplaatst.

Rita Schlusemanns proefschrift *Die hystorie van reynaert die vos und The history of reynard the fox* werd in 1991 gepubliceerd. Daarin onderzocht zij de laatmiddeleeuwse Nederlandse en de daarop teruggaande Engelse prozabewerking op hun zelfstandigheid en in hun bewerkingstechniek.

In hetzelfde jaar waren zowel Goossens als Berteloot betrokken bij de aankoop van het Dyckse Reynaerthandschrift door de bibliotheek van de Westfälische Wilhelms-Universität. Het handschrift is intussen helemaal gedigitaliseerd en kan via de homepage van de ULB op het internet worden geraadpleegd.⁸ De permanente aandacht van de universiteit van Münster voor de Reynaertstof resulteerde tevens in een sterke Reynaertbibliotheek met vele studies en tekstuitgaven in het Institut für Niederländische Philologie, dat in het Haus der Niederlande is ondergebracht.

Een ander Münsters wapenfeit heeft betrekking op de ontdekking van een acrosticon in *Reynaerts historie*. In 1993 ontdekte Berteloot dat, als men de laatste twee verzen buiten beschouwing laat, de beginletters van de laatste zeven verzen van de tweede epiloog van *Reynaerts historie* (v. 7785-7791) het woord DISMWDE vormen.⁹ Sindsdien wordt er in het Reynaertonderzoek niet meer aan getwijfeld dat dit woord hier als familienaam van het patriciërs geslacht Van Diksmuide uit de Zuid-Vlaamse stad Ieper is gebruikt.¹⁰ Wel blijft de vraag open of het acrosticon de schrijver dan wel de opdrachtgever voor het verhaal aanduidt.

Op 25 en 26 september 2001 werd de raad van bestuur van het Intergemeentelijk project Het land van Reynaert te Münster ontvangen,¹¹ en van 1 augustus

tot 2 september 2005 liep in het paviljoen van de Münsterse universiteitsbibliotheek de tentoonstelling *Unter Tieren. Fabelhafte Ausstellung um Reineke, Isegrim & Co.* Ter gelegenheid van die tentoonstelling – die vanaf 13 oktober tot 26 november ook in Osnabrück te zien was – werd een lijvige catalogus uitgegeven.¹² Behalve de twee centrale topstukken, het Dycksche handschrift van de ULB en het Comburgse handschrift van de Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, waren er nog heel wat meer originele handschriften, facsimile's en fotografieën te zien, zodat een gedetailleerd overzicht kon worden geboden van de middeleeuwse fabelwereld. De concrete aanleiding voor de tentoonstelling was het zestiende colloquium van de Reynard Society, dat van 1 tot en met 5 augustus 2005 eveneens in Münster werd gehouden. Dit colloquium – dat in het teken stond van de dertigste verjaardag van het genootschap – had als motto 'Consortia vulpis – Kulturen der Lüge'. Het werd zowel door de Deutsche Forschungsgemeinschaft als door de Deutsche Akademische Austauschdienst financieel ondersteund. Het programma ervan is in *Reinardus* gepubliceerd.¹³

Als de voorlopig laatste vruchten van het Reynaertonderzoek in Münster zijn enerzijds de dissertatie van Beatrix Zumbült en anderzijds een aantal artikelen over diverse aspecten van *Reynaerts historie* van Joost Robbe te noemen. Zumbült analyseert in haar studie de Europese illustraties in *Reineke Fuchs* tot in de zestiende eeuw, terwijl Robbe in zijn artikelen de narratieve oorsprong van voorwerpen en personages in *Reynaerts historie* heeft onderzocht. Tot op de dag van vandaag wordt er in Münster dus verder naar gestreefd, het belang van de scharnierfunctie van de Vlaamse Reynaert in de Europese literaturen te belichten en ons enige stofcomplex dat tot de wereldliteratuur is gaan behoren in het buitenland een grotere bekendheid te geven.

NOTEN

1 E. Mantingh, 'Reinaert in Münster, of: over de scharnierfunctie van een Middelnederlandse tekst in een Europese traditie. Interview met Jan Goossens', in: *Madoc, tijdschrift voor mediëvistiek*, 6 (1992), p. 31-43.

2 H. Degering (ed.), *Van den vos Reynaerde. Nach einer Handschrift des XIV. Jahrhunderts im Besitze des Fürsten Salm-Reifferscheidt auf Dyck*, Münster, 1910.

3 W. Foerste, 'Von Reynaerts Historie zum Reinke de Vos', in: F. Wortmann e.a. (red.), *Münstersche Beiträge zur niederdeutschen Philologie* (= *Niederdeutsche Studien* 6), Keulen/Graz, p. 105-146.

4 A. Bouwman, *Reinaert en Renart. Het dierenepos 'Van den vos Reynaerde' vergeleken met de Oudfranse 'Roman de Renart'*, Amsterdam, 1991.

5 J. Goossens, 'Reynke, Reynaert und das europäische Tierepos. Gesammelte Aufsätze', in: *Niederlande-Studien*, 20 (1998), p. 175-176.

6 A. Berteloot, 'Waarom zouden wij aan Westvlaanderen denken, wanneer wij alles zo goed in Holland kunnen plaatsens? Rijmonderzoek in Reynaerts Historie', in: *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor Dr. J. Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Leuven, 1987, II, p. 389-399. Zie ook: P. Wackers, *Reynaert in tweevoud: II, Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002, p. 347.

7 J. Goossens, *De gecasteerde neus. Taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de Reinaert, met een bibliografie van de moderne Nederlandse Reinaert-bewerkingen*, Leuven, 1988.

8 <http://miami.uni-muenster.de/servlets/DSOViewerServlet?DocID=56&DvID=58> (30.06.2011).

9 A. Berteloot, 'Een achrostichon in Reynaerts historie', in: R. van Daele, M. Ryssen, E. Verzandvoort (red.), *Reynaert bloemleest Tiecelijn. Een selectie van bijdragen uit 5 jaar Tiecelijn*, Sint-Niklaas, 1993, p. 70-73.

10 P. Wackers, *Reynaert in tweevoud: II, Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002, p. 327.

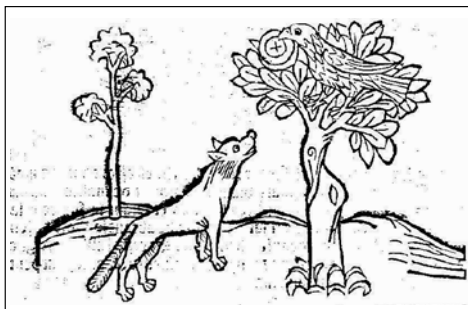
11 R. van Daele, 'Münster ontvangt Reynaerdianen', in: *Tiecelijn*, 14 (2001), p. 253-254.

12 A. Berteloot & W.G. Rohr, *Unter Tieren. Fabelhafte Ausstellung um Reineke, Isegrim & Co.*, Siegen, 2005.

13 B. van den Abele & P. Wackers (red.), *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society – Annuaire de la Société internationale renardienne*, 19 (2006), p. 179-182. (Zie ook het verslag van Hans Rijns, 'Zestiende colloquium van de Société Internationale Renardienne – International Reynard Society (Münster, 1-5 augustus 2005)', in: *Tiecelijn*, 18 (2005), p. 244-248.

LEIDEN – REYNAERTSTAD?

HANS RIJNS

Vraag een willekeurige ‘Leijenaar’ of hij ooit van Reynaert de vos gehoord heeft en hij zal je niet begrijpend aanstaren. In het beste geval krijg je te horen: ‘Reintje de vos, ja daar heb ik vroeger wel eens van gehoord.’ Als je geluk hebt, weet een enkeling dat de vos iets met de fabels van Jean de La Fontaine te maken heeft, want dat weet men zich soms nog wel uit de middelbareschooltijd te herinneren. Ook kunnen enkele stadsgenoten nog vaag de fabel van de raaf met de kaas in zijn bek en de vleierende vos ophoesten, maar dan heb je het wel zo’n beetje gehad. Reynaert is onder de bevolking niet echt bekend en leeft niet in de stad. Een studentenhuus met de naam Malpertuus op de Hoge Woerd is, als ik me niet vergis, het enige dat de stad op Reynaertgebied te bieden heeft. Het is dezelfde straat waar Piet Paaltjens (1835-1894) de stoep nat schreide om zijn onbereikbare geliefde.

Wel menigmaal zei de melkboer
Des morgens tot haar meid:
‘De stoep is weer nat.’ Och, hij wist niet,
Dat er ‘s nachts op die stoep was geschreid.

Nu, dat hij en de meid het niet wisten,
Dat was minder; – maar dat zij
Er hoegenaamd niets van vermoedde,
Dat was wel hard voor mij.¹

Er schijnen ook nog een aantal gebrandschilderde glas-in-loodramen met figuren uit de *Reynaert* ergens in de stad te vinden te zijn, maar waar, daar kwam ik niet achter. Reynaert en Leiden hebben niets met elkaar, zoveel is duidelijk. Dat is anders, als men in de boeken duikt. Leiden is een universiteitsstad die enkele geleerde tot zeer geleerde reynaerdofielen herbergt of geherbergd heeft. Ook hebben een aantal Leidse uitgevers Reynaertedities, boekjes en toneelbewerkingen op de markt gebracht. Over deze liefhebbers van de *Reynaert* en de uitgeverijen in Leiden die zich met de vos inlieten, gaat deze bijdrage. Het mini-onderzoek was niet uitputtend en geeft slechts een globale indruk hoe de vos zich in Leiden manifesteert.

Reynaert in Leidse drukwerkjes

Allereerst de boekjes en toneelbewerkingen. Met behulp van het *Bibliografisch nummer Tiecelijn* (september 2004) kwam ik een zestal publicaties op het spoor die in Leiden uitgegeven zijn.² De beschrijvingen van de uitgeverijen in Leiden trof ik aan in *Stad van Boeken, handschrift en druk in Leiden 1260-2000*, een onuitputtelijke bron van de geschiedenis van de handschriften en drukken in Leiden.³

Het eerste boekje is uit 1908 en is gedrukt bij Eduard IJdo (Ydo) op de 'Hooglantsche Kerckgraft tot Leyden'. Het betreft een anonieme publicatie van een toneelstukje gebaseerd op de indaging door Bruun de beer (*Van den vos Reynaerde*, verzen 520-706). In dit toneelstukje draagt Willem van Hillegaertsberch het avontuur van Bruun voor. De volledige titel luidt: *Willem van Hillegaertsberch bij den Burggraaf van Leiden*, in: *Vertooninghen ghedaen by die van Leyden ter Tsamencomste van Liefhebbers haers Vaderlandts, der edele Poesye ende der vrije Consten binnen Leyden den 26 Augusti int Jaer ons Heeren 1908*.

De boek- en steendrukkerij van IJdo behoorde rond 1900 tot de negen belangrijkste drukkerijen, waaronder Brill en Sijthoff, in Leiden. Eduard IJdo (1856-1927) was een uit Den Haag afkomstige ondernemer. Hij drukte behalve wetenschappelijke publicaties, waaronder in het eerste kwart van de twintigste eeuw veel dissertaties, ook kaarten, posters en folders. Bekend was tussen 1892 en 1954 *IJdo's Adresboek van Leiden*. Zijn zoon Johannes (1894-1966) volgde hem op.

Bij de bekende uitgeverij Sijthoff verscheen in de serie Nederlandsche Volksromans van de hand van H.C. Rogge (1831-1905): *Reinaert de vos* (z.j.), een

bewerking van *Reynaerts historie* in de traditie van de volksboeken. In het *Bibliografisch nummer* is niet vermeld of het hier de Noord-Nederlandse dan wel de Zuid-Nederlandse volksboekentraditie betreft.

Albert Sijthoff (1829-1913) vestigde zich in 1851 in Leiden. De firma richtte zich vooral op een breed publiek en maakte literatuur bereikbaar voor de gewone man. Vondel, Van Lennep, Cremer en anderen bracht zij in goedkope vijftig-cents-edities op de markt. Een van de vele activiteiten die de firma ondernam, was het uitgeven van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, samen met de uitgevers Martinus Nijhoff en Thieme. Ook het meesterstuk, de uitgave van een reproductie van het *Breviario Grimani*, waarvan het origineel zich in Venetië bevindt en dat beroemd is om zijn vele prachtige Vlaamse miniaturen, mag hier niet onvermeld blijven. In 1860 startte Albert Sijthoff *Het Leidsch Dagblad*, gevolgd in 1877 door het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. De firma deinsde er niet voor terug om tijdens de Tweede Wereldoorlog clandestiene werken te drukken. In 1944 gaf de uitgeverij *Herdenking van Leidens beleg en ontzet in de Pieterskerk te Leiden op 3 October* uit. De parallellen tussen de Spaanse en de Duitse bezetting waren overduidelijk. Sijthoff liep landelijk voorop bij de innovatie van druktechnieken. De invoering van de rotogravure in 1913 bezorgde Leiden een belangrijk toename van de werkgelegenheid. Zijn schoonzoon Albertus Frentzen haalde deze nieuwe techniek uit Duitsland naar Nederland. Het in Nederland populaire weekblad *Panorama* werd onder andere op deze rotatiepers gedrukt. Sijthoff gaf veel wetenschappelijke werken uit en leerboeken en atlassen voor het onderwijs. In 1970 fuseerde de firma met de uitgeverij Samsom uit Alphen aan den Rijn om in 1976 uit Leiden te verdwijnen.

Een toneelbewerking van *Van den vos Reynaerde* werd in 1933 door de Naamloze Venootschap Leidsche Uitgeversmaatschappij uitgegeven. De volledige titel luidt: *Reinaert de vos. Een spel van dieren en menschen door Carel Voorhoeve*. Het toneelspel bestond uit rijmloze verzen gebaseerd op een tekst uit 1932 van *Reinaert de vos. In nieuw Nederlandsche bewerking door Carel Voorhoeve. Met houtsmeden van Fokko Mees* eveneens uitgebracht bij de Leidsche Uitgeversmaatschappij. Van de toneelbewerking verscheen een herdruk bij de N.V. Algemeene Boek- en Handelsdrukkerij, voorheen Batteljee & Terpstra. De datum is onbekend.

De Leidsche Uitgeversmaatschappij wordt in *Stad van Boeken* één van de vele prominente uitgeverijen in Leiden genoemd. Met deze mededeling moeten we

het hier doen. Het moet een zeer productieve drukkerij geweest zijn getuige de vele links op het internet.

Nog een toneelbewerking ziet in Leiden het licht. Het betreft een vrije toneelbewerking uit 1935 van *Van den vos Reynaerde* in 'namaak Middelnederlandse verzen' geschreven door 'Janne, gheseit Walch' en uitgegeven door H.E. Stenfert Kroese. De volledige titel geeft een staaltje te zien van het 'namaak Middelnederlands': *Tspel vanden Vos Reinaerde naden ouden ghedichte ende den nieusten vonden ghedichtet bi Janne, gheseit Walch. Dit spel es ghespeelt bi den leden der Camere van Rhetorica gheseit De Witte Acoleyen t' Leyden; als die Hoghe Scole aldaer haer CCCLX jaerghetide ghedachte. Dats in Hooymaent A°Di MCMXXXV*. Op de omslag en op de titelpagina staat te lezen dat 'dit boecxken' bezorgd en gedrukt is door H.E. Stenfert Kroese, 'die emmer boecke doet drucken' en woont 'upter Breden Straete tLeyden'.

Het bestaan van de Leidse rederijderskamer *De Witte Acoleyen* in 1935 blijkt al evenzeer namaak te zijn als de gebezigde taal, want na 1736 is er van deze kamer niets meer vernomen. *De Witte Acoleyen*, met als zinspreuk 'Liefd' is 't fondament', werd 17 mei 1498 officieel opgericht. De kamer bestond al eerder, maar kreeg op die dag toestemming van het stadsbestuur. De kamer had een turbulent bestaan. Zo werd de kamer bijvoorbeeld in 1553 door het stadsbestuur tijdelijk verboden na een batement⁴ waarin de minderbroeders in een slecht daglicht werden gesteld. Ook in 1668 raakte de kamer in conflict met het stadsbestuur na de uitgave van het schimpdicht 'Den Zot' waarin enkele 'voornamen heren' op de korrel werden genomen. In 1736 kwam er een eind aan de rederijderskamer. Toen de Zijlpoort, toentertijd een van de acht stadspoorten van Leiden, ontruimd moest worden om plaats te maken voor een armen-school, trof men 'slordigh overschot van d'oude kamer goederen' aan en werden de restanten van de eens bloeiende kamer 'vernietigt'.⁵ De stadspoorten werden tussen 1862 en 1876 op twee na allemaal gesloopt om het toenemende verkeer ruimte te bieden.

De uitgeverij Stenfert Kroese behoorde in 1959 tot de vijf belangrijkste uitgevers van wetenschappelijke boeken en wordt ook genoemd in het rijtje van prominente uitgeverijen. Samen met de Leidse uitgevers Brill en Spruyt, Van Mantgem & De Does (SMD) behoort Stenfert Kroese thans tot de Groep Educatieve Uitgeverijen (GEU). In het fonds van Stenfert Kroese vindt men ook wetenschappelijke werken op het gebied van de wis- en natuurkunde, de sociale wetenschappen, de techniek en de psychologie. De firma vertrok in 1993 uit Leiden naar Houten.

Tot zover het onderzoek naar de Leidse bijdrage in populaire boekjes over de Reynaert. De oogst is mager: een voordracht over Bruun de beer, één volledige tekst en drie toneelbewerkingen gebaseerd op *Van den vos Reynaerde* en één volledige tekst gebaseerd op *Reynaerts historie*.

De wetenschappelijke bijdrage uit Leiden aan het Reynaertonderzoek

Het beeld is compleet anders als je gaat uitzoeken wat de Universiteit van Leiden met de *Reynaert* van doen heeft. Wetenschappers als Jacob Muller, André Bouwman en Frits van Oostrom droegen, of dragen nog, hun steentje bij aan het Reynaertonderzoek. Ook de wetenschapper/schrijver Paul Verhuyck heeft alleen en samen met zijn echtgenote Corine Kisling in artikelen en een roman bijgedragen aan de bekendheid van de vos in de Hollandse polders.

Jacob Wijbrand Muller

Jacob Muller (1858-1945) heeft vanaf 1902 tot 1924 als hoogleraar aan de Leidse Universiteit gewerkt. Voor hij zijn hoogleraarschap aanvaardde was hij vanaf 1888 als redacteur betrokken bij het *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Hij heeft zich als filoloog zestig jaar bezig gehouden met de *Reynaert*. Zijn dissertatie (1884) behandelde de tekstkritiek van *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie*. In 1887 verscheen een omvangrijke studie over de taalvormen in beide werken. Een editie van zijn hand van Leeu's Goudse prozadruk (*Reynaerts historie*) uit 1479, zag in 1892 het licht. Samen met Buitenrust Hetteema (1862-1922) bracht hij in 1903 *Van den vos Reynaerde* uit. Deze samenwerking – Muller ging voor een kritisch gezuiverde tekst en Buitenrust Hetteema voor een zo strikt mogelijk diplomatische tekst – leidde tot een breuk. Het commentaar werd dan ook in 1910 door Buitenrust Hetteema alleen uitgeven. Met de sensationele vondst van handschrift F (*Van den vos Reynaerde*) in de bibliotheek van het slot Dyck bij Neuss in Rheinland-Westfalen kreeg Muller de kans om de oorspronkelijke tekst van *Van den vos Reynaerde* te reconstrueren. Een kritische editie van F verscheen in 1913, het *Critisch Commentaar* daarop in 1917. In dit kritisch commentaar worden de handschriften A (RI), B (RII), F (RI) en de Latijnse vertaling L, alsmede het fragment E (RI)⁶ uitvoerig met

elkaar vergeleken. Muller blijft aan de tekst schaven tot aan de derde druk in 1944, een jaar voor zijn overlijden. In 1942 bracht hij nog een editie van *Van den vos Reynaerde* uit met een exegetisch commentaar. Naast die indrukwekkende werken publiceerde Muller ook zijn bevindingen over de *Reynaert* in diverse literair-historische tijdschriften. Met name het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, eveneens een Leidse uitgave, wordt in dit verband vaak genoemd.⁷

In het Reynaertonderzoek zijn de bijdragen van Muller buitengewoon belangrijk geweest, al heeft zijn hypothese over het dubbele auteurschap niet veel medestanders meer. Het *Critische commentaar* (1917), het *Exegetische commentaar* (1942) en zijn kritische edities heten in zijn biografie een 'filologisch monument'.⁸

Drie belangrijke edities van Muller verschenen bij Brill. Het betreft de tweede herziene versie uit 1939 van *Van den vos Reinaerde, kritisch uitgegeven J.W. Muller*, het *Exegetische commentaar* uit 1942 en de derde, opnieuw herziene druk uit 1944 van *Van den vos Reynaerde* met een inleiding, aantekeningen, een lijst van eennamen en de tekst.

De Koninklijke Brill is waarschijnlijk de oudste uitgeverij van Nederland. De firma is sinds de oprichting in 1683 door Jordaan Luchtmans in Leiden gevestigd. De uitgeverij kwam in 1848, toen er niemand meer van het geslacht Luchtmans over was om het bedrijf over te nemen, definitief in handen van Evert Jan Brill, die al achttien jaar bij de firma Luchtmans had gewerkt. De uitgeverij is vooral bekend om zijn wetenschappelijke uitgaven en is altijd nauw verbonden geweest met de Leidse universiteit. De firma Brill had jarenlang een eigen drukkerij en zetters, een antiquariaat en boekhandelsvestigingen over de hele wereld. In 1989 zijn de zetters en drukkerij verkocht en kort daarna werd het antiquariaat verzelfstandigd. De buitenlandse vestigingen werden opgeheven met uitzondering van het kantoor in Amerika. Vanaf 1991 concentreerde de onderneming zich op het uitgeven van boeken en tijdschriften. Vanwege de eigen zetters was de firma in staat Arabische, Japanse, Chinese en Hebreeuwse karakters te gieten, wat aanleiding was tot het uitgeven van vaak omvangrijke en kostbare wetenschappelijke Oosterse werken. Grote bibliotheken over de hele wereld zijn afnemers van deze uitgaven. De meest belangrijke fondsen van Brill waren Geschiedenis, Religie, Judaïca en Islamstudies. Twee vooraanstaande werken zijn onder andere de publicatie van de Dode Zeerollen en de Encyclopedie van de Islam in tien delen.⁹

André Bouwman

De nog steeds actief zijnde André Bouwman (1958) studeerde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam Nederlandse taal- en letterkunde. In 1984 legde hij cum laude zijn doctoraal examen af. Na enige maanden in het middelbaar onderwijs werkzaam te zijn geweest verrichtte hij van 1985 tot medio 1986, als erkend gewetensbezwaarde, vervangende dienst in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag op de afdeling Zeldzame en kostbare werken van de negentiende en twintigste eeuw. Daarna werd hij voor vier jaar aangesteld als wetenschappelijk assistent bij de vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit te Leiden (1986-1990). Vanaf 1 september 1990 werkte hij tijdelijk op de universiteitsbibliotheek te Leiden als adjunct-conservator Westerse handschriften. Thans is hij conservator Westerse handschriften aan dezelfde universiteit. In 1991 promoveerde hij in Leiden. Zijn boek in twee delen *Reinaert en Renart, het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart* mag niet ontbreken in de boekenkast van elke serieuze vossenjager.¹⁰ Bouwman analyseert hierin haarscherp de ontleningen van Willem aan de *Roman de Renart*.

Een ander naslagwerk waar je niet omheen kunt, is de editie *Reynaert in tweevoud. Deel I Van den vos Reynaerde*, die Bouwman samen met Bart Besamusca in 2002 uitgaf.¹¹ Van deze wetenschappelijke editie werd door Bouwman en Besamusca in 2010 een Engelse vertaling (vertaling Thea Summerfield) gemaakt voor mensen die wel Engels, maar geen Nederlands, laat staan Middelnederlands, begrijpen.¹² In diverse tijdschriften verschenen van Bouwman tientallen artikels over de *Reynaert*, maar ook over andere literair-historische onderwerpen. Extra vermeld moet worden zijn artikel over intertekstualiteit in *Van den vos Reynaerde* in *Op avontuur, middeleeuwse epiek in de Lage Landen*.¹³ Daarnaast schreef hij ook veel recensies, te veel om hier op te sommen. Wie zich met het Reynaertonderzoek bezig houdt, komt hem vroeg of laat op zijn al dan niet kromme paden tegen. Een aardige indruk van zijn veelzijdige werk krijgt men door de DBNL te raadplegen.¹⁴

Frits van Oostrom

Wie ook nog niet stilzit is Frits van Oostrom (1953). Hij promoveerde in 1981 bij prof. dr. Wim Gerritsen (hoogleraar van 1968 tot 2000 aan de Universi-

teit van Utrecht). Een jaar later werd Van Oostrom aangesteld als hoogleraar Nederlandse letterkunde tot de Romantiek aan de Universiteit van Leiden, een functie die hij tot 2002 zou uitoefenen. Sinds 2002 is hij als universiteitshoogleraar verbonden aan de Universiteit van Utrecht. Van 2005 tot 2008 was hij president van de Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen (KNAW).

Van Oostrom is en was een verwoed publicist. Hij publiceerde onder andere over de Arturromans, de *Reynaert*, de *Beatrijs* en Jacob van Maerlant. Hij kreeg diverse prijzen, waaronder in 1988 de Dr. Wijnaendts Francken-prijs¹⁵ voor *Het woord van eer, literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. In 1995 ontving hij de Spinozapremie van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)¹⁶ en in 1996 de AKO literatuurprijs¹⁷ voor zijn bestseller *Maerlants wereld*. Alsof dit alles nog niet genoeg was, ontving hij in Vlaanderen twee eredoctoraten: in 1995 van de Katholieke Universiteit Brussel en in 2008 van de Universiteit Antwerpen. In 2006 publiceerde hij *Stemmen op schrift*, het eerste deel van de door de Nederlandse Taalunie¹⁸ gefinancierde reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, waarin hij de Oudnederlandse en Middelnederlandse literatuur tot 1300 bespreekt. Naar verwachting verschijnt het vervolg met de voorlopige werktitel *Een eeuw van expansie* – dat de periode 1300-1400 zal behandelen – in 2012. Van Oostrom was ook voorzitter van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon. Een geweldige staat van dienst.

Voor het Reynaertonderzoek is een aantal publicaties van zijn hand van belang. In 1983 publiceerde hij *Reinaert primair*, over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van *Van den vos Reynaerde*. Een opzienbarend artikel over Reynaert en de NSB verscheen een jaar later in het tijdschrift *Literatuur*. In *Stemmen op schrift* besteedt Van Oostrom in het hoofdstuk ‘Willem en Jacob’ ruim 80 pagina’s aan de beide schrijvers uit de dertiende eeuw. Hierin is veel interessante informatie over de *Reynaert* terug te vinden.

Paul Verhuyck

Paul Verhuyck (1940) doet het wat kalmer aan na een druk, werkzaam leven en woont met zijn vrouw Corine Kisling in het rustige Graauw in Zeeuws-Vlaanderen. Hij studeerde van 1958 tot 1962 Romaanse filologie aan de Rijksuniversiteit Gent. Hij werkte onder meer als docent Frans aan de Hogeschool

voor Vertalers en Tolken in Antwerpen. Daarna vertrok hij naar Nederland, waar hij gedurende 27 jaar – van 1972 tot 1999 – als universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Leiden verbonden was en oudere Franse en Occitaanse literatuur doceerde. Hij promoveerde in 1977 in Leiden op het proefschrift *La Bible de Macé de la Charité, II, Lévitique, Nombres, Deutéronome, Josué, Judges*. Verhuyck heeft een indrukwekkende hoeveelheid publicaties op zijn naam staan. Hij publiceerde een groot aantal wetenschappelijke studies op zijn vakgebied: veertien boeken (waarvan zes in het Frans) en 57 artikelen (waarvan 29 in het Frans). Tot op heden (herfst 2011) bracht hij acht romans en twaalf verhalen uit. Van die acht romans schreef hij er drie samen met Corine Kisling. In 2007 publiceerden zij *Het leugenverhaal*. Deze spannende roman zinspeelt op de leugen die Reynaert vertelt over de verzonnen schat van koning Ermenrik. In de thriller van Kisling & Verhuyck bestaat de schat wel degelijk. Het boek werd bekroond met de Zeeuwse Boekenprijs 2007. De tweede Kisling & Verhuyck, *Kwelgeest*, verscheen in 2008. Dit eveneens spannende boek speelt zich af in en rond de vakgroep Westerse antropologie in Leiden, waar in korte tijd enkele doden vallen en dat allemaal om een fragment van een verloren gewaande editie van Tijl Uilenspiegel. Naar aanleiding van deze roman hield Verhuyck op 19 februari 2011 in Stekene een boeiend verhaal over de historische en literaire Uilenspiegel tijdens de negentiende Herman Heyslezing. Het derde boek *De duim van Alva* is een waar horrorverhaal dat zich afspeelt in Antwerpen en dan vooral op de plek van de dwangburcht die Alva daar in de zestiende eeuw liet bouwen. De ‘duim van Alva’ slaat op het lichaamsdeel (in brons) dat van het standbeeld van Alva afgebroken was toen de bevolking in verzet kwam tegen de Spaanse overheerser. Een goed overzicht van zijn publicaties is terug te vinden via Wikipedia. Een overzicht van zijn artikelen in *Tiecelijn*, ik telde er zeker zes tussen 2000 en 2009, is terug te vinden in de DBNL.¹⁹

Hans Rijns

Om over jezelf een paragraaf te schrijven riekt naar narcisme. Bovendien voel ik me tussen de bovenstaande giganten als de muis die samen met een olifant over een brug loopt, en maar stampen! Toch wil ik als Leidenaar en reynaerdoel niet in dit rijtje ontbreken. Sinds 1999 publiceer ik in *Tiecelijn*, aanvankelijk als medewerker en vanaf 2008 als redactielid. Met behulp van de inmiddels onmisbare website DBNL telde ik negentien bijdragen. Onder deze bijdragen

bevinden zich artikelen, recensies, verslagen en een interview. Het voorlopig belangrijkste hoogtepunt van mijn bemoeienissen met de *Reynaert* was de presentatie in 2007 van mijn editie *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie* in het stadhuis van Sint-Niklaas.²⁰ Het Reynaertgenootschap zorgde toen voor een onvergetelijke dag. Sinds Pinksteren 2008 mag ik mij, naar aanleiding van mijn editie, ‘ridder in de Orde van Vossenstaart’ noemen. Op mijn website zijn een aantal recensies te vinden, waaronder een uit 2011 van André Bouwman, die zich opbouwend kritisch uitlaat over mijn editie.²¹

Tot besluit

We moeten tot de conclusie komen dat de ‘Sleutelstad’ Leiden geen Reynaertstad is zoals Hulst. Straatnamen of namen van scholen die verwijzen naar de Reynaert, zul je hier niet vinden. De vos moeten we zoeken in de vele antiquariaten die de stad kent en in de universiteitsbibliotheek, waar tientallen Reynaertedities te vinden zijn. Deze rijkdom aan primaire en secundaire literatuur vormt een ware schatkamer voor de academische gemeenschap. Tot op de dag van vandaag verschijnen edities, artikelen en recensies in diverse nationale en internationale tijdschriften van wetenschappers die in Leiden gewoond of gewerkt hebben of daar nog actief zijn. Ook vinden in de wandelgangen nog steeds verhitte discussies plaats. Reynaert leeft binnen de muren van de universiteit en dat willen we weten!

De houtsnede ‘De vos en de raaf’ (p. 16) komt uit *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, Leeu 1485, F3v.

NOTEN

1 François Haverschmidt (Piet Paaltjens is zijn pseudoniem), *Snikken en grimlachjes. Academische poëzie* (ed. Marita Mathijssen en Dick Welsink), Amsterdam, Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2003, p. 23.

2 Tiecelijn. *Bibliografisch nummer*, 17 (2004), p. 147, nr. 21; p. 198, nr. 159; p. 213, nr. 199; p. 214, nr. 200; p. 215, nr. 203.

3 De namen van de uitgevers zijn eenvoudig terug te vinden in de index in het boek *Stad van Boeken, handschrift en druk in Leiden 1260-2000*, van André Bouwman, Berry Dongelmans, Paul Hoftijzer, Ed van der Vlist en Christiaan Vogelaar (Leiden, 2008).

4 Batement: laatmiddeleeuwse benaming van Franse origine (letterlijk ‘amusement’) voor vermakelijk, niet hoogdravend (rederijkers)toneel met een satirische inslag.

5 *Spel van sinne. Door de Leidse rederijkerskamer ‘De Witte Acoleyen’ vertoond te Rotterdam in 1561*, een publicatie van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, Leiden, 1975, p. x-xiiiij.

6 RI staat voor *Van den vos Reynaerde*; RII voor *Reynaerts historie*.

7 Het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandse letterkunde wordt al meer dan een eeuw uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden. Het *TNTL* richt zich op een breed publiek van neerlandici met interesse voor de historische neerlandistiek in de ruimste zin.

8 http://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/mull010.php.

9 *Stad van Boeken*, p. 362-366.

10 *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart* (2 delen), Amsterdam, 1991.

11 André Bouwman en Bart Besamusca, *Reynaert in tweevoud. Deel I. Van den vos Reynaerde*; Paul Wackers, *Reynaert in tweevoud. Deel II. Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002.

12 André Bouwman en Bart Besamusca, *Of Reynaert the Fox. Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic Van den vos Reynaerde*, Amsterdam, 2009 (zie mijn recensie in: *Tiecelijn* 23. *Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap*, 2010, p. 414-425).

13 André Bouwman, ‘Taaldaden. Over intertekstualiteit in *Van den vos Reynaerde*’, in: J.D. Janssens e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*, Amsterdam, 1998, p. 125-143, p. 322-327.

14 <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=bouw008>.

15 De Dr. Wijnaendts Franckenprijs wordt toegekend voor werk op het gebied van essay en literaire kritiek. De prijs is genoemd naar dr. C.J. Wijnaendts Francken (1863-1944), die voor deze prijs in 1933 een geldbedrag beschikbaar stelde. De prijs is in 1934 ingesteld door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde die gevestigd is in Leiden.

16 De NWO-Spinozapremie is de hoogste Nederlandse onderscheiding in de wetenschap. De premie wordt sinds 1995 jaarlijks uitgereikt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) aan Nederlandse onderzoekers die tot de absolute top van de wetenschap behoren. Jaarlijks wordt de NWO-Spinozapremie toegekend aan maximaal vier wetenschappers. Elke winnaar ontvangt een bedrag van 2,5 miljoen euro, dat geheel naar eigen inzicht besteed mag worden aan nieuw onderzoek. De prijs is genoemd naar de filosoof Spinoza (1632-1677).

17 De AKO literatuurprijsprijs is ingesteld door de winkelketen Amsterdamse Kiosk Onderneming. De prijs wordt sinds 1987 uitgereikt. De AKO wil het lezen van literatuur bevorderen en de belangstelling voor boeken vergroten. Aan deze prijs is een geldbedrag van 50.000 euro verbonden en een sculptuur.

18 De Nederlandse Taalunie is in 1980 opgericht door Nederland en Vlaanderen ten behoeve van een gemeenschappelijk beleid op het gebied van de taal, het onderwijs in het Nederlands en de taalgebonden cultuur. Sinds 2005 is Suriname het derde lid van de Unie.

19 http://nl.wikipedia.org/wiki/Paul_Verhuyck; <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=verh058>.

20 Hans Rijns, *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie. Een diplomatische en synoptische uitgave naar de bronnen vanaf 1479 tot 1700*, Hilversum, 2007. Een recensie over deze editie schreef onder andere Yvan de Maesschalck in: *Tiecelijn 21. Jaarboek 1*, (2008), p. 196-202.

21 www.rijnsendereynaert.nl.

"TOT DENDERMONDE BY JACOBUS DUCAJU"

Een Dendermonds Reynaertdrukje uit de achttiende eeuw

RIK VAN DAELE

Een schenking van 21 Reinaert-drukken

De Brugse Openbare Bibliotheek, die in 2011 ook als Erfgoedbibliotheek door de Vlaamse overheid werd erkend, ontving in 2010 van Lotte Hellinga-Querido een bijzondere schenking van 21 zestiende- tot negentiende-eeuwse Reynaertdrukken. De collectie is in meer dan één opzicht opmerkelijk. Via eigendomskenmerken (ex libris, notities en zelfs een aankoopbriefje) kunnen we de boeken een eeuw lang volgen. Het rijtje van opeenvolgende bezitters is bovendien zeer interessant. De drukjes waren achtereenvolgens eigendom van volkskundige en Reynaertspecialist Isidoor Teirlinck (1851-1934), diens zoon, literator en Vlaams cultuuricoon Herman Teirlinck (1879-1967), taalkundige Willem Pée (1903-1986), Reynaertdeskundige en boekhistoricus Wytze Gs Hellinga (1908-1985) en diens echtgenote Lotte Hellinga-Querido (°1932). Ludo Vandamme, bibliothecaris en verantwoordelijke voor de erfgoedbibliotheek van Brugge,¹ heeft de collectie bestudeerd en er in het voorjaar van 2011 in de leeszaal van de vernieuwde Brugse Biekerf een kleine, maar uiterst verzorgde, knap vormgegeven en wetenschappelijk verantwoorde tentoonstelling rond georganiseerd.² Tot slot, en dit is misschien wel de interessantste reden waarom de schenking zo bijzonder is, bevat ze een druk die in het Reynaertonderzoek niet bekend is,³ met name het achttiende-eeuwse Dendermondse drukje van Jacobus Ducaju,⁴ dat wij verder zullen bespreken. Ondertussen blijkt dat het boekje in de negentiende eeuw toch tweemaal werd vermeld, maar dat is binnen het Reynaertonderzoek onopgemerkt gebleven. Een eerste maal komt het voor in de catalogus *Dendermondiana* van de Dendermondse stadsbibliotheek, zoals beschreven in het stadsverslag (*Verslag over het bestuur en den toestand der gemeentezaken*) uit 1855-1856. Een tweede vermelding is te vinden in het bijzonder gedetailleerde overzicht over de Dendermondse drukkers uit 1890 van Jan Broeckaert, griffier van de rechtbank van eerste aanleg te Dendermonde en lid van de Koninklijke Vlaamsche Academie.⁵ Het geschon-

ken 'Brugse' exemplaar van het Reynaertdrukje van Ducaju is momenteel het enige bekende. Vele drukjes van Ducaju gingen immers verloren in de brand van de stadsbibliotheek van Dendermonde in 1914.⁶

In deze bijdrage presenteren wij eerst de beschrijving van Ludo Vandamme van de 21 drukjes (kader). We concentreren ons op de opeenvolgende bezitters van de collectie. Daarna analyseren we de collectie en proberen we de waarde ervan te bepalen. Vervolgens gaan we in op het eerste overgeleverde Zuid-Nederlandse volksboekje dat niet in Antwerpen of Gent werd gedrukt⁷ en maken we kennis met drukker Jacobus Ducaju. Tot slot bekijken we hoe dit boekje zich tot andere bekende Zuid-Nederlandse boekjes verhoudt en proberen we het te linken aan andere overgeleverde Reynaertdrukken.

Zes opeenvolgende bezitters

De 21 boekjes, die sinds 2010 in de Brugse Biekorf berusten, waren zoals al gezegd in handen van Lotte Hellinga, Wytze Gs Hellinga, Willem Pée, Herman Teirlinck en diens vader Isidoor Teirlinck. Zestien van de 21 boekjes bevatten het ex libris van Isidoor Teirlinck, een van de grootste Vlaamse reynaerdisten, en naar alle waarschijnlijkheid de samensteller van de volledige collectie.

Isidoor Teirlinck werd in het Zuid-Oost-Vlaamse Zegelsem geboren op 2 januari 1851. De belangstellingsvelden en kennis van deze autodidact waren zo groot dat we hem gerust als een 'homo universalis' kunnen beschouwen. Hij was onder andere leraar, schrijver, filoloog, dialectoloog, volkskundige, botanist en insektenkundige. De Vlaamse letterkundige Domien Sleeckx (1818-1901) was een van zijn leraren in de Normaalschool te Lier. Teirlinck werd onderwijzer in het Oost-Vlaamse Serskamp, in Drogenbos en Sint-Joost-ten-Node in het Brusselse en vervolgens leraar wiskunde en natuurwetenschappen in de Normaalschool te Brussel. Hij was lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Hij schreef diverse schoolboeken en dialectologische studies (het *Zuid-Oostvlaandersch idioticon* uit 1905-1922 en de *Klank- en vormleer van het Zuid-Oostvlaandersch dialect* uit 1924), maar ook literair werk. Samen met zijn zwager Reimond Stijns, auteur van het indrukwekkende *Hard labeur*, publiceerde hij in 1884 *Arm Vlaanderen*. Teirlinck was ook een bekend volkskundige en publiceerde onder andere over botanie in de folklore en over magie en godsdienst. Samen met Alfons de Cock publiceerde hij de studies *Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederland* (1902-1908)

Bibliografische lijst van 21 Reynaertdrukken

1 Hartmann Schopper, *De admirabili fallacia et astutia vulpeculae Reinikes libri quattor ... adumbrantibus*. – Frankfurt am Main: Nicholas Basseus, 1595.

Prov.: 'Bibliothèques de Semallé et de La Gastine', Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 568 HF verwijst naar het nieuwe plaatsingsnummer in de Bieckorf.

2 Reynaert den Vos, oft der dieren oordeel ... morale bedietselen mede brengende – Dendermonde: Jacobus Ducaju, [ca. 1730-1750].

Prov.: Willem Péé; HF 569

3 Ludewig Suhl, *Die historie van reijnaert de vos: nach der Delfter Ausgabe von 1485*. – Lübeck en Leipzig: Christian Gottfried, 1783. Prov.: Ernst Martin, Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 570

4 Reynaert den Vos ofte het oordeel der dieren ... mede-brengende. – Antwerpen: Franciscus Ignatius Vinck, [1768-].

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 571

5 Reynaert den Vos ofte het oordeel der dieren. Onvolledig exemplaar.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 572

6 Reineke de Voss mit eener Vorklaring der olden Sassischen Worde. – Eutin: Bened. Christ. Struve, 1798.

Prov.: August Langbein, Isidoor Teirlinck, Willem Péé. Met aankoopfactuur van Isidoor Teirlinck bij boekhandel Gustav Fock in Leipzig (1913); HF 573

7 Dietrich Wilhelm Soltau, *Reineke Fuchs*. – Berlijn: Heinrich Frölich, 1803.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 574

8 Dietrich Wilhelm Soltau, *Reineke der Fuchs aus dem Urtexte übertragen*. – Berlijn: Gustav Hempel, [s.a.]. Onvolledig (112 van 207 p.; deel van convoluut);

Prov.: Willem Péé; HF 574

9 Friedrich David Gräter, *Odina und Teutona: ein neues literarisches Magazin der deutschen und nordischen Vorzeit: Erster Band*. – Breslau: Carl Friedrich Barth, 1812.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; HF 576

10 en 11 Goethe's *Reineke Fuchs. In zwölf Gesängen*. – Leipzig: Brockhaus, 1822. Twee exemplaren. 1: prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Péé; 2: prov.: V. Ziegler; HF 577 & 578

12 Franz Joseph Mone, *Reinhart Fuchs aus dem neunten und zwölften Jahrhundert*. – Stuttgart en Tübingen: J.G. Gotta, 1832.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 579

13 August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Reineke Vos nach der Lübecker Ausgabe vom Jahre 1498 mit Einleitung, Glossar und Anmerkungen*. – Breslau: Grass, Barth und Comp., 1834.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 580

14 Karl Scheller, *Reinke de Fos fan Hinrek fan Alkmer, upt nye utgegeven unde forklared*. – Brunswijk: Försteliken Weisenhuse, 1835 (voor: Potsdam: H. Volglers).

Prov.: Fr. Rumpff. stud. Theol., Berlin, 1842; Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 581

15 Jan-Frans Willems, Octave Delepierre, *Le Roman du Renard, traduit pour la première fois du XII siècle*. – Brussel: Société belge de Librairie, 1837.

Prov.: C.A. Schrader, Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 582

16 Jean Henri Bormans, [bespreking van] J.F. Willems, *Reinaert de Vos, episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw*. Overdruk uit: *Messenger des Sciences et des Arts*, IV (1837).

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 583

17 Reynaert den Vos ofte het oordeel der dieren, in het welk ... profytige morael. Verciert met 28 schoone plaeten. – Antwerpen: Josephus Thys, [1810-1842].

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 584

18 Ludvig August Rothe, *Les romans du Renard examinés, analyses et comparés littéraires*. – Parijs: J. Techener, 1845; HF 585

19 Reynaert den Vos, of het oordeel der dieren, ... versierd met vele morale bedietse-len. – Gent: I.-C. Van Paemel, [1848-1876].

Prov.: Willem Pée; HF 586

20 Jan-Frans Willems, *Reinaert de Vos, naer de oudste beryming, ingerigt tot schoolgebruik*. – 2de originele uitgave. – Mechelen: P.J. Hanicq, 1851.

Prov.: 'Ex libris A. Ch.'; HF 587

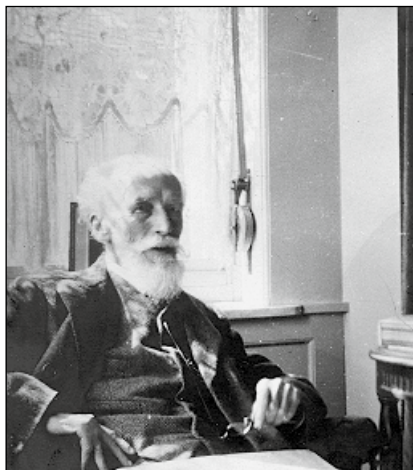
21 August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Reineke Vos nach der Lübecker Ausgabe vom Jahre 1498*. – Zweite Ausgabe. – Breslau: Grass, Barth und Comp. Verlagsbuchhandlung, 1852.

Prov.: Isidoor Teirlinck, Willem Pée; HF 588

Bron: folder *Een schenking van 21 Reinaert-drukken*. Samenstelling Ludo Vandamme

en het *Brabantsch Sagenboek* (1909-1912). Teirlinck had een bijzondere interesse voor de toponymie van *Van den vos Reynaerde*, wat in 1910-1912 resulteerde in de nog steeds gewaardeerde en zeer informatieve *De toponymie van den Reinaert*.⁸ Vooraf publiceerde hij enkele omvangrijke detailstudies over Floorsbergen, Hulsterlo en Kriekeputte.⁹ In 1919 verscheen een opmerkelijke editie (met een uitgebreide inleiding) van *Den grooten en den nieuwen Reinaert de Vos, een nieuw handschriftelijk Reinaert-document*.¹⁰ In 1934 kreeg Teirlinck een omvangrijk liber amicorum aangeboden bij zijn tachtigste verjaardag. Het aantal verwijzingen naar zijn Reynaertwerk was bescheiden, wat aannemelijk maakt dat hij de laatste jaren van zijn leven niet meer intens met de *Reynaert* bezig was. Zoon Herman getuigde over de encyclopedische kennis en interesse van zijn vader: 'Hij was eigenlijk niet van zijn tijd, die de wetenschap over gespecialiseerde vakken verdeelt. Hij was van een uitgestorven soort. (...) Hij wilde alles weten, alles beproeven en encyclopedisch zijn. (...) Ik heb de stapels materiaal gezien die hij heeft vergaard. Hij zantte, hij zantte met onverstoord vertrouwen. Het ene vorsingsgebied brak telkens een ander open.'¹¹

Hoe en waarom Teirlinck de ons overgeleverde verzameling Reynaertdrukjes precies samenstelde, is ons niet bekend. Was het een topje van de ijsberg van zijn eigen omvangrijkere Reynaertcollectie? We zijn er bijna zeker van, maar hier is verder onderzoek nodig. Wellicht was de kist die hij van vader op zoon zou overleveren het meest waardevolle deel van zijn boekencollectie. Opvallend is dat alle Reynaertjes dateren van voor Teirlincks interesse voor het Reynaertverhaal. Sterker nog, het jongste dateert van 1852, toen de jonge Isidoor als eenjarige zijn eerste stapjes probeerde te zetten. In één boekje, de uitgave van *Reineke de Voss mit eener Vorklaring der olden Sassischen Worde* uit 1798 (nummer 6), waarin eigendomssporen aanwezig zijn van August Langbein, Isidoor Teirlinck en Willem Pée zit een aankoopfactuur van Isidoor Teirlinck bij boekhandel Gustav Fock in Leipzig uit 1913. Dit briefje bevestigt in elk geval de actieve rol die Teirlinck in de samenstelling van de collectie Reynaertdrukken speelde en geeft ook aan dat hij een sterke interesse in de Duitse Reynaerttraditie had. Ruim de helft van de 21 drukjes heeft een link met het Duitse taalgebied. De aankoop bevestigt ook dat Teirlinck enkele jaren na de publicatie van *De toponymie...* nog steeds in de *Reynaert* geïnteresseerd was. In de lijst van 'Geraadpleegde bronnen' (p. 265-270) en 'Hulpbronnen' (p. 270-277) van de *Toponymie...* komen zestien van de 21 werken uit de 'schenking L. Hellinga' voor.¹² In de lijst van 'Latere volksboeken' (p. 265) somt hij zestien gedateerde Reynaertdrukjes op en de namen van negen drukkers die ongedateerde edities

Isidoor Teirlinck
© Letterenhuis Antwerpen

op de markt hebben gebracht. Indien Teirlinck in 1912 reeds had beschikt over het drukje van Ducaju dat het onderwerp van deze bijdrage vormt (nr. 2), dan had hij dit ongetwijfeld vermeld. Teirlinck meldt dat hij in zijn studie voornamelijk de edities van Thys, Van Paemel en Heyliger citeert. Van de Antwerpse drukker Thys (nr. 17) en de Gentse Van Paemel (nr. 19)¹³ is in de schenking een exemplaar aanwezig. Teirlinck markeerde zijn boeken met een klein vignet waarop een staakmolen afgebeeld is met de tekst 'Ex libris / Is Teirlinck / Met de winden draen / met de seilen swaen / op den teirlinck staen'. (Een 'teerlink' of 'teerling' is een van de vierkante gemetselde voetstukken waarop een staakmolen/standerdmolen rust.)

Wanneer Herman Teirlinck de collectie met Reynaertpreciosa van zijn vader ontving is niet bekend. Wel dat vader Isidoor op 27 juni 1934 op 83-jarige leeftijd te Brussel aan een bronchitis overleed. Isidoor droomde ervan dat zijn zoon wetenschappen zou studeren en geneesheer zou worden. Dat gebeurde niet maar het moet voor de vader wel een bijzondere gebeurtenis geweest zijn toen Herman als auteur in 1919 lid werd van de Koninklijke Vlaamsche Academie.¹⁴ Net als zijn vader was Herman Teirlinck (Sint-Jans-Molenbeek 1879 - Beersel-Lot 1967) een duizendpoot: dichter, prozaïst, essayist, toneelschrijver, medewerker (en zelfs (mede)stichter) van literaire tijdschriften (onder andere *Van Nu en Straks*, *Vlaanderen*, *het Nieuw Vlaams Tijdschrift*), tekenaar, schilder, boekbandverluchter, meubelontwerper, docent, conferencier, acteur, regisseur,

causeur ... Hij is vandaag de dag in Vlaanderen nog het meest bekend als de man die zijn naam gegeven heeft aan een van de meest prestigieuze Vlaamse theaterinstituten. In 1946 was hij medestichter en meteen directeur van de Studio van het Nationaal Toneel te Antwerpen, die later bekend werd als de Studio Herman Teirlinck. Daarvoor had hij reeds een bijzondere rol gespeeld in het onderwijs van de Belgische koningen. Albert I vroeg hem om kroonprins Leopold, de latere Leopold III, in de Nederlandse cultuur en taal in te wijden. Hij kreeg de titel 'privaatraad' en zou zijn functie als leraar en als cultureel adviseur ook nog onder Boudewijn vervullen. Hij werd ook adviseur bij het ministerie van Openbaar Onderwijs. De invloed van Herman Teirlinck op het Vlaamse culturele leven is nauwelijks te overschatten. In 1956 ontving hij als eerste de Grote Prijs der Nederlandse Letteren, een gezamenlijk initiatief van de Belgische en Nederlandse regering.

Herman Teirlinck is 55 als zijn vader sterft en hij (wellicht op dat moment) een kist met onder andere de Reynaertboeken erft. Hij is dan nauwelijks met de Reynaertmaterie bezig geweest.¹⁵ Teirlinck had wel gepubliceerd over historisch-literaire onderwerpen zoals *Uilenspiegel (De Nieuwe Uilenspiegel in tien boeken of de jongste incarnatie van den scharlaken Thijl)* uit 1920 werd geen bestseller), *Het esbatement van de appelboom* (opgevoerd door de Koninklijke Vlaamse Schouwburg (KVS) in 1938 en later omgewerkt tot poppenspel) en vooral *Elckerlyc*, een tekst die hij tot driemaal toe bewerkte en vele malen zelf regisseerde.¹⁶ Maar niets over Reynaert. Herman heeft ook in geen van de Reynaertboekjes een eigendomskenmerk nagelaten, wat er op zou kunnen wijzen dat hij zich niet intens met de Reynaertcollectie van zijn vader heeft beziggehouden. Toch is er één opmerkelijk detail vermeldenswaard. In 1936, twee jaar na zijn vaders dood, verhuisde hij naar Beersel, waar hij aan de Uwenberg een villa liet bouwen op een plek waar hij 50 jaar voordien met zijn vader had gewandeld en waar zijn werkkamer een prachtig uitzicht zou bieden over de Zennevallei. Aan dat huis, dat nu nog zijn naam draagt en tegelijk museum en kunstenhuis is (en bewoond werd door beeldend kunstenaar en conservator Kris van Hemelrijck),¹⁷ is een merkwaardige schildering te zien waarover Jeroen Brouwers in het essay *Hier komt nooit niemand niet. Op expeditie naar Herman Teirlinck* schrijft: 'De voordeur bevindt zich in een boogvormig portiek, beschilderd met figuren uit *Reynaert de Vos*, de deur is voorzien van een loerraampje, waardoorheen niets is te ontwaren.'¹⁸

Vijf jaar voor Teirlincks dood in 1967, dus in of rond 1962, ontving professor doctor Willem Pée (Brugge 1903 - Rosières 1986) de koffer.¹⁹ In tegenstelling

tot de schenker maakt Willem Pée ze wel (onmiddellijk?) tot zijn eigendom door er een ex libris in te plakken. De zestien Reynaertdrukken met ex libris van Isidoor Teirlinck hebben alle een grafisch eigendomsvignet van Pée. Sterker nog: drie uitgaven, met name de nummers 8, 19 en het voor ons zo interessante nr. 2, bevatten énkél het ex libris van Pée. Dat boekmerk is diepblauw en bevat de tekst 'Ex-libris / W Pée' en een afbeelding van een oude, gebaarde man met aureool die een boek in de hand houdt met daaronder twee sleutels en een omgekeerd kruis.²⁰ Gezien Pée, net als Herman Teirlinck in *zijn* oeuvre nauwelijks Reynaertsporen heeft nagelaten, lijkt het aannemelijk dat alle drukjes uit de collectie Teirlinck komen (en dat Pée de collectie na 1962 zelf niet heeft aangevuld).

Willem Pée was eveneens de zoon van een bekende vader. Julius Pée (Gent 1871 - Lokeren 1951) was leraar, publicist, journalist en essayist, vrijzinnig flamingant en socialist. Nico van Campenhout beschrijft hem als 'een gedreven onderwijsman en een sterk maatschappelijk geëngageerde, tolerante en sociaal geïnspireerde intellectueel'.²¹ Hij was in zijn tijd de grootste propagandist van en publicist over Multatuli in Vlaanderen. In 1894 was hij tot doctor in de Germaanse filologie gepromoveerd op het proefschrift *Schets eener biografie van Multatuli*, het begin van een levenslange fascinatie voor Multatuli. Zoon Willem werd op 9 april 1903 in Brugge geboren toen zijn vader er leraar aan het atheneum was. De Brugse band met de schenking van de Reynaertboeken wordt voor het eerst tastbaar. Aan de Gentse universiteit kreeg Willem Pée onder anderen les van de oude J. Vercouillie, de auteur van *De diersage en Reinaert de Vos* (Brugge, De Centrale Boekhandel, 1925). Pée bouwde aan de RU Gent

een veelzijdige wetenschappelijke carrière uit in de Nederlandse taalkunde en de dialectologie. In 1931 werd hij assistent bij professor E. Blancquaert in het Laboratorium voor Experimentele Fonetiek en in het Seminarie voor Dialectologie en in 1957 volgde hij Blancquaert op als hoogleraar Nederlandse taalkunde. Hij ging met emeritaat in 1971.²² Pée was een uitstekende netwerker en een man die vele functies in diverse commissies combineerde. Van 1939 tot 1953 was hij algemeen secretaris van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. Hij was redactiesecretaris van het tijdschrift *Taal en Tongval*, voorzitter van de Vereniging voor Beschaafde Omgangstaal (1951-1976) en lid van diverse officiële spellingcommissies en commissies belast met de vertaling van wetten en besluiten in het Nederlands. Relevant voor ons bescheiden onderzoek is verder Pée's reis in 1950 in opdracht van de Stichting voor de Culturele Samenwerking tussen Nederland, Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen, naar 'de West' om er taaltoestanden en taalminderheden te bestuderen, samen met zijn Nederlandse collega Wytze Hellinga. Ze werden vrienden voor het leven.

Willem Pée leerde Herman Teirlinck in 1945-1946 kennen als lid van de 'Spellingkommissie' (Pée zou hem meteen vragen om reeds in aflevering 4 van de eerste jaargang van zijn 'eigen' *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift* een bijdrage te leveren over *Spellingvereenvoudiging*).²³ Teirlinck was ook directeur van de Nationale Hogere School voor Bouw- en Sierkunsten te Brussel en kunstadviseur van de regering bij aankopen van beeldhouw- en schilderkunst en ontmoette Pée op weg naar en van deze bezigheden. Door de veelvuldige contacten en interesses groeide er tussen beiden een sterke genegenheid en vriendschap. De interesse voor een Nederlandse cultuurtaal in Vlaanderen is zeker een blijvend gespreksonderwerp en een gedeelde bekommernis geweest. De waardering voor Herman Teirlinck heeft Pée neergeschreven in 'Herinneringen aan Herman Teirlinck'.²⁴ Toen Angèle Manteau in 1951 het plan opvatte om het *Verzameld werk* van Teirlinck uit te geven, werden zowel Willem Pée als – wellicht op diens vraag – W.Gs Hellinga geëngageerd.²⁵ Ook zijn Gentse collega A. van Eslander, eveneens een uitgever van enkele reynaerdiana, was hierbij betrokken. Volgens Vanacker was een van de redenen om Pée te engageren dat Teirlincks taal 'met duidelijk dialectische inslag, allerlei verklaringen uit de Zuidoostvlaamse dialectsfeer eist'.²⁶ Even belangrijk lijkt me de vriendschap tussen beiden. Pée werkte trouwens ook mee aan de film *Herman Teirlinck. Portret van een schrijver* uit 1953 van de befaamde regisseur en documentarist Henri Storck (1907-1999).

Waarom de 83-jarige Herman Teirlinck de Reynaertdrukjes in 1962 aan Pée gaf, is niet meer precies te achterhalen. De belangrijkste reden lijkt de vriendschap.²⁷ Pée was op dat moment 59 en zou niets meer over *Van den vos Reynaerde*, volksboekjes of historische letterkunde publiceren.

Wanneer Willem Pée op 20 mei 1986 in Rosières overlijdt, is de collectie al een zestal jaar in handen van de Amsterdamse hoogleraar, filoloog, boekhistoricus en vooraanstaand Reynaertvorser W.Gs Hellinga (Haarlem 1908 - Londen 1985). Mevrouw Hellinga daarover: ‘Tijdens het laatste bezoek van Hellinga bij Pée, circa 1979-1980, gaf Pée de Reynaertdrukken van Teirlinck in een gul gebaar mee met zijn Nederlandse vriend en collega.’²⁸ Hellinga is dan al met emeritaat en niet meer actief met de Reynaertmaterie bezig.

Wytze Hellinga bewandelde vele academische paden. Hij studeerde in Amsterdam, trok vanaf 1936 naar Zwitserland en keerde in 1940 terug naar Amsterdam om er leraar te worden. Na de bevrijding werd hij lid van de Raad van het Verzet en vanaf september 1946 werd hij aangesteld tot hoogleraar in Amsterdam met wisselende taakopdrachten, die ook de uiting waren van zijn wisselende interesses: hij doceerde taalkunde, stilistiek en moderne poëzie, zeventiende-eeuwse literatuur (hij vatte een project aan om het volledig werk van Hooft uit te geven) en middeleeuwse literatuur. In 1969 stapte hij over naar het speciaal voor hem opgerichte Instituut voor Neofilologie en Neolatijn. In 1969 werd hij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Op 8 mei 1973 trad hij in het huwelijk met Lotte Querido.

De aandacht voor de *Reynaert* viel samen met een van Hellinga's meest creatieve periodes. In de oorlogsjaren (1944) publiceerde hij reeds een ‘illegale’ druk van *Van den vos Reynaerde* naar het Comburgse handschrift (hs. A). In de vroege jaren vijftig werkte hij aan de uitgave van zijn nog steeds onvolprezen diplomatische editie van alle toen bekende Reynaertteksten tot 1500 (1952) en verschenen spraakmakende studies over de *Naamgevingsproblemen in de Reynaert* (1952) en *Het laatste woord is aan Firapeel* (1958). In de jaren zestig volgden enkele uitvoerige filologische en codicologische commentaren in samenwerking met P.J. Vermeeren.²⁹ Dan wordt het stil rond Reynaert omdat Hellinga nieuwe academische opdrachten krijgt. Tot hij in 1984 samen met zijn oud-leerlinge en echtgenote Lotte Querido een artikel wijdt aan de Reynaertvertaling van William Caxton, een artikel dat een jaar voor zijn dood wordt gepubliceerd.

Het Reynaertwerk van W.Gs Hellinga is zestig jaar na datum nog steeds interessant. Hij heeft vele generaties studenten mee opgeleid en warm gemaakt

voor de neerlandistiek. Eén van hen, zijn oud-leerling Herman Pleij, beschreef hem als een veldwerker, een pragmaticus, een 'uitgesproken methodoloog, [die] niet of nauwelijks als theoreticus' bezig was. Pleij becommentarieert ook Hellinga's onvoltooid gebleven poging om een totaalcommentaar op de *Reynaert* te schrijven, waarvan de diplomatische editie slechts het begin zou zijn. Pleij beschrijft de tochten van Hellinga naar Vlaanderen, die hem ook bij de Vlaamse reynaerdisten onvergetelijk zouden maken: 'Toen hij aan het begin van de jaren vijftig werkte aan een even principieel als omstandig en in feite onmogelijk totaalcommentaar op de Middelnederlandse *Reynaert*, organiseerde hij een fietstocht met gevorderde studenten. Op het spoor van *Reynaert* en de auteur Jacob van Maerlant (die moest van de tekst geweten hebben) werden de vermoedelijke geboortestreek van de laatste bij Brugge bezocht, een middeleeuwse schuur bij Lissewege en de ruïnes van de abdij Ter Doest. Alleen door de confrontatie met deze toepasselijk geachte 'lieux-de-mémoire' kon men zich werkelijk leren verplaatsen in de wereld van de *Reynaert*, een absolute voorwaarde om een adequate interpretatie tot stand te brengen.'³⁰

Hellinga bracht de laatste jaren van zijn leven in Londen door, waar zijn echtgenote Lotte Querido (Amsterdam, 1933) sinds 1976 als medewerkster in de British Library werkte. Voordien had zij een leeropdracht Incunabelen en toegepaste analytische bibliografie en publiceerde ze onder meer over de 'Reynaertdrukkers' William Caxton en Gheraert Leeu. In 1995 ging ze met pensioen, hoewel ze haar werk verderzette en er in 2007 voor gelauwerd werd met de prestigieuze 'ILAB Breslauer Prize for Bibliography' (voor de *Catalogue of Books printed in the XVth Century now in the British Library*). Lotte Hellinga publiceerde meer dan 170 studies en monografieën over de vroege boekdrukkunst. Zij werkte intens rond de 'Brugse' drukkers William Caxton (die 33 jaar in Brugge verbleef) en Colard Mansion. Haar interesse voor de eerste Brugse drukkers bracht haar in contact met de erfgoedbibliotheek te Brugge. In 2010 schonk ze de collectie van 21 *Reynaert*boekjes die we nu reeds een eeuw volgen aan de Biekorf. Argumenten om de schenking aan Brugge te verlenen had ze voldoende. Haar eigen band met de Brugse drukkers, Brugge als de geboortestad van Willem Pée en (volgens de tentoonstellingscatalogus) het feit dat haar echtgenoot 'bij zijn *Reynaert*-studies altijd zeer op Brugge en het Brugse Vrije georiënteerd' was. Dat was ontegensprekelijk zo. Hellinga bezocht ook het Waasland in verband met de *Reynaert* en het Brugse rond de figuur van Maerlant. Dat doet echter niets af van het feit dat de *Reynaert*-

drukjes nu op een plek zijn terechtgekomen waar ze met zorg zullen worden bewaard en waar ze deel uitmaken van een bijzonder rijke historische collectie drukken en handschriften.

Het is onze stellige overtuiging dat de collectie volledig door Isidoor Teirlinck is samengesteld, ook al hebben slechts zestien van de 21 een ex libris van Teirlinck. Zes boekjes bevatten informatie over vroegere eigenaars. Bezitterskenmerken verwijzen naar de 'Bibliothèques de Semallé et de la Gastine' (nr. 1 – Schopper)³¹, de grote reynaerdist Ernst Martin (nr. 3 – Suhl), de Duitse auteur August Langbein³² (hij bezat het door Teirlinck in 1913 bij boekhandel Gustav Fock in Leipzig aangekochte *Reineke de Voss*, nr. 6) en V. Ziegler (die een dubbel exemplaar van een Leipzigse druk van Goethe bezat). Cryptisch zijn de bezitterskenmerken 'Fr. Rumpff stud. Theol. Berlin 1842' (nr. 14 – Scheller) en A. Ch. (de editie van J.F. Willems' schoolbewerking uit 1851).

De reeks van 21 boeken is een kleine, maar wel interessante en waardevolle collectie met één zestiende-eeuws drukje, vijf achttiende-eeuwse en veertien negentiende-eeuwse drukken. De oudste druk dateert uit 1595, een Latijnse druk van Hartmann Schopper, de jongste uit 1852. De reeks is op zich zeker waardevol omdat ze diverse Zuid-Nederlandse volksboekjes bevat (waarvan een helaas onvolledig).

Reynaert den vos, oft der dieren oordeel van Jacobus Ducaju

Hiermee zou ons verhaal verteld zijn, ware het niet dat een van de boekjes tot nu toe voor zover bekend niet was overgeleverd en niet was beschreven in de overzichten van Reynaertvolksboekjes. Het boekje staat evenmin vermeld in Teirlincks *De toponymie van den Reinaert* (1910-1912, publicatie in 1913) en bevat geen eigendomskenmerk van Teirlinck. Daarom geloven we dat hij het boekje na verschijning van *De toponymie...* heeft aangekocht. Het gaat om nummer 2 uit de collectie:

REYNAERT | DEN VOS, | OFT | DER DIEREN OORDEEL. |
In het welck door Koningh LION, ende syne Hee- | ren de schalck-
heydt van Reynaert den Vos, | wordt ondersocht ende geoordeelt. |
't Verhael seer genuchelijck | ende profytige Morale | Bedietselen
mede-brenghende.]

Onder de houtsnede met de naam van de ontwerper E. Quellinus en de initialen van de uitvoerder I.C.I. (Jan Christoffel Jegher) volgt het impressum:

Tot DENDERMONDE by JACOBUS DUCAJU Gezworen Boeck-drucker | ende Boeck-verkooper woonende op de groote Merckt.

Het boekje vraagt niet alleen aandacht omdat het in de Reynaertstudie onbekend is, het betreft ook het eerste Zuid-Nederlandse volksboekje dat niet in Antwerpen of Gent is gedrukt. De stad Dendermonde, waar het middeleeuwse verhaal over het Ros Beiaard een grotere bekendheid geniet dan het Reynaertverhaal, heeft geen Reynaerttraditie. Reynaerdisten zijn echter wél vertrouwd met de naam Ducaju. Er zijn immers diverse Reynaertvolksboekjes bekend met de naam van het Gentse drukkersgeslacht Snoeck-Ducaju (en zoon). Die firmanaam ontstond nadat de Dendermondse drukkersdochter Isabelle Ducaju in 1809 met de Gentse drukker Jozef Snoeck trouwde. De firma was gevestigd in de Korte Munt en vanaf 1816 in de Gentse Veldstraat, waar eerst Jozef en later zijn zoon Adolf Gustaaf (1811-1857) diverse volksboekjes op de markt brachten. De verschillende Reynaertdrukjes die deze Gentse drukkersfamilie tot diep in de twintigste eeuw als uitlopers van de Zuid-Nederlandse volksboekentraditie publiceerde, dienen nog te worden bestudeerd.³³

Laten wij ons naar het achttiende-eeuwse Dendermonde begeven. Jacobus Johannes Ducaju (Dendermonde, 8 januari 1707 - 31 oktober 1783) was het derde van negen kinderen van Willem Ducaju³⁴ en boekverkopersdochter Catharina Huyssens (dochter van Leonaard Huyssens en Elizabeth de Bruyne). De oudste zoon van Willem, Antoon-Jozef, geboren in 1703, zou zich later in Antwerpen als boekdrukker vestigen. Jacobus leerde het drukkersambacht bij zijn broer Antonius te Antwerpen en na twee 'proefjaren' keerde hij in 1729 terug naar Dendermonde. Hij vestigde zich in zijn geboortestad nadat zijn vader voor hem de drukkerij van Daniel van Noorthoven (tot 1722 op de Grote Markt, nadien op de Vismarkt), die te Dendermonde drukte van 1716 tot 1729, had overgenomen. Op 22-jarige leeftijd, op 30 augustus 1729, kreeg hij het keizerlijk drukkersoctrooi. Hij kon meteen in het ouderlijk huis in *den Conigh van Spagnien* zijn arbeid beginnen met het materiaal uit de drukkerij van Van Noorthoven. Bovendien ontvingen hij, zijn broers en zussen van Elizabeth de Bruyne, grootmoeder langs moeders kant, bij de dood van haar man (eveneens in 1729) een schenking van al haar goederen, onder voorbehoud van vruchtgebruik, waaronder 'boeken en papieren'. Na de dood van de schenkster in 1732 ontving Jacob

REYNAERT DEN VOS.

Jo OFT *Lion*
DER DIEREN OORDEEL.

In het welck door Koningh LION, ende synce Hee-
ren de schalckheydt van Reynaert den Vos,
wordt ondersocht ende geoordeelt.

Sept 't Verhael seer genuechelijck / ende profytige Morale
Bedrietselen mede-brenghende.

Tot DENDERMONDE by JACOBUS DIJCAJL Gezwozen Boeck-drucker
ende Boeck-verkooper woonende op de groote Merckt.

V O O R - R E D E N.

EN wilt niet dencken (goet-willigen Leser) al is't dat dit Boeck eenen slechten Tijtel heeft, dat daerom de Materie in haer selven te verworpen is. Maer leest met verstant, ende merckt tot wat eynde alles geschreven is, gy sulter groote leeringen in vinden.

In den eersten, hebt gy daer in den staet van de Prince ende syn Hof. Ten tweeden, den staet van den gemeynen volcke. Ten derden de maniere der Logenaeren, hoe sy de menschen bedriegen met schoone woorden, midtsgaders hoe luttel geloofs dat-men hun woorden geven sal. Ende ten laesten worter gehoort dat de kloekheydt des geests alle lasten verwint, ende te boven gaet: oock dat het den Prince oorbaerlyck is verstandige lieden in syn Hof te hebben, ende geen gierige gemerckt dat hy niet en kan prospereren sonder den raedt van Wyse ende ervaeren Lieden. Onder den naem van de Beesten (in dit Boeck genoemt) worden oock begrepen ende verstaen de Conditien der Menschen, in den eersten, den staet der Edelieden, onder de welcke sommige personagien zyn. Als Koningen, Hertogen, Graven, ende diergelycke. Dese worden geleden by den Leeuw ende andere stercke Dieren. d'Ander zyn van kleynder ende leeger konditien, die gelyckt den Auteur by den Vosse, Simme, Hondt, Kater, ende diergelycke Beesten.

Ten laesten sult gy daer oock vinden den staet vande Arbeyders, de welke geleden worden by de arbeydende Dieren, als Péerden, Ossen, Ezels ende diergelycke.

Ende aengesien men niet beter en kan geleeren, ende de Jonckheydt ondertrichten dan met genuchten, soo hebben wy desen Boeck te liever voorgenomen in Druck te laeten uyt-gaen. Hier mede blyft den Heere bevolen, ende hoort wat ons den schalcke VOS sal seggen.

D E P E R S O N A G I E N.

Lion / den Koningh.
 Nepuaert / den Vos.
 Armeligne / sijn Wyf.
 Grimbaert / den Vasse.
 Snyen / den Beir.
 Pierappel / den Luypaert.
 Hegrum / den Wolf.
 Panther / de Vosse.
 Albedijf / de Melcotte.

Bellijn / den Ram.
 Eyselijn / de Kabe.
 Courtois / den Hondt.
 Hudaert / den Vase.
 Byteluys / de Simmen dochter.
 Cantecleir / den Haen.
 Eybaert / den Kater.
 Lampyeel / 't Conijn.
 Coppe / de Rume.

H E T

De Historie der Dieren.
HET I. CAPITTEL.

Den Koningh Lion gebiedt alle Dieren 't synen Hove te komen, al-
waer Reynaert wordt van Isegrim eerst beschuldight.

Het gheschiede in den tijdt als
de Beesten spraccken / ontrent
den Mey / als alle Woschen schoon
snaen vereiert met alderleyde bloe-
men / schoone kintjen / ende de
Doghelen songhen / dat den Ko-
ningh van alle Dieren (den Leeuw)
een groote Feeste houden wilde /
tot de welcke hy dede roepen al-
le Dieren van sinen Lande. Ter-
stonde zijn zy alle gekomen groot
en kleine / upt-ghenomen mijn
Heer Reynaert den Vos / want
hy hem kende schuldigh tegen al-
le Dieren / de welcke hy veel quaets
gedaen hadde. Alsoo van ten jee-
ghen ten Hove gekomen was / soo
hebben sij hem beklaght van Rey-
naert / upt-ghenomen den Vos / die

naer zijn vermoghen Reynaert ver-
schoonde.

Isegrim den Wolf met alle sijne
vrienden giuek voor den Koningh /
ende sprack: Genadighen Koningh
doet recht door uwe groote mogent-
heijt ende wilt u mijns ontfermen /
strassende de groote boosheijt die
Reynaert my ende de mijne gedaen
heeft. Hy is onlanghs tot mijnen
huse in-gebroken met geweld / alwaer
hy mijn kinderen met sinen pisse al-
soo besprenge heeft / dat sij alle blinde
zijn geworden. Waer-en boven ghe-
dacht zijnde tot sinen verantwoor-
den te komen / en heeft hy niet willen
kompateren groot-machtighen Ko-
ningh / ten waer niet wel mogelijck
alle zyn boosheijt te vertellen die hy

ten / om oock zijn adbijs te hoozen : ende subtyder zynde als alle d'andere / gaf vooz een resolutie / datmen wederom keeren soude ter plaetsen daer den man het Serpent verlost hadde / om te sien hoe de saecche geschiet was 't welck al soo ghedaen wierdt / ende ter plaetsen komende / dede Repnaert 't Serpent weder doen in den strick als 't gheweest was / upt-sprekende vooz een bomis / dat den man 't Serpent soude moghen lossen / oft gaen zynder wegen soo hy wilde. Dan desen subtylen raedt was een jegelijck (jae u Majesteyde selve) verwondert / ende daer wierdt Repnaerts inventie seer gepresen. Wie isser nu van alle u Heeren die u soo veel bystaende gedaen heeft / oft verlost heeft upt soo swaere saecche als Repnaert / dien gy soo scherpelijck verbolght / maer ick segghe u inder waerheydt / al dat ick hebbe / 't zy lijf oft goet / 't is al vooz hem ende tot zijnder hulpe : liever soude ick my inden noot stellen met alle mijn kinderen dan dat hem eenigh quaedt soude gheschieden. Den Koningh hoozende datse soo veel woorden maecte vooz haeren Hebe / sprach in deser manieren. Waer toe dienen soo

veele woorden vooz eenen schalcken ende argen verrader / die niet eenen vziendt en heeft die vooz hem een woordt derst spreken. Waer op de Sijnne andwoorde / ende septe men sal terstonde wel sien oft hy niemant en heeft. Met dien riep zy met luyder stemme : Alle die Repnaert eenigen dienst begeeren te doen / ende dien hem begheeren te helpen met woorden oft met wercken / home nu vooz den Koningh / thoont de liefde die zynen vziendt draeght. Terstondt quam daer den Was met zijn Wyf / den Eechhozen / de Maere / het Weselken / ende andere Dieren sonder getal. Doen sprach de Meercatte : Du siet Heer Coninck / oft Repnaert geen vzienden en heeft / die hem helpen souden als 't nootd waer.

Doen sprach Pierappel den Luppaert. Heer Coninck gy en mooght niet voozder dan u Edele en willen : aenhoort heyde de partjen / ende ooz deelt naer het recht : 't welck hem den Koningh beloofde / ende gaf Repnaert volle audientie.

Bedrieffel.

Daer en is geen groote gramschap, oft men kanse met schoon woorden wel versachten.

HET XXV. CAPITTEL.

Reynaert verleydt den Koningh meer met logenen, dan hy oyt te voren gedaen heeft, vertellende wonder van zyn Juweelen.

Repnaert wel wetende dat Bellsijn den Ram dootd was : sprach stoutelijck vooz den Koning / ende septe : Oij wat is dat ick verstaen / is

Kuwaert mijnen gorden vziende overleden ; dat is my hertelijck leetd maer waer is nu Bellsijn den Ram : want ick hebbe hem ghegheven d'ju

De Historie der Dieren.

47

Inweelen om te geben den Koningh
ende de Koninginne / ick soude wel
willen weten waer die gebleven zijn.

d'Eene (Heer Koninck) hadde ick
gesonden aen myne Majesteijt / ende
d'ander twee aen myne Vrouw de
Koninginne. Den Koninck seide :
Belijcn en bzocht ny anders niet /
dan thoost van nuwaert / ende seide
ny dat hy de bzieven hadde helpen
dichten die hy in zyn male bzocht /
het welck hem qualijck beguam /
want ick hebbe hem om dese saken
Isegrim den Wolf ende Byn den
Beir te verflinden gegheben. Doen
maecte Reynaert een valsche ver-
suchten / ende sprach: Du ben ick deso-
lact / ghemerck dat dese Inweelen
verlozen zijn. Du en weest ick niet hoe
ick mijnen peys van mijn wijf ver-
krigen sal / want sy wilde ny wel
noodelijck mede dzaeghen / om datse
soo kostelijck waeren / ende van soo
grooten krachten. Swijght Reynaert
(seide de Summe) en wilt u soo seer
niet bedrogen / verteldt ons welck

dese Inweelen waeren / men false lich-
telijck weder krigen / is't datse noch
in wesen ende niet gebroken en zijn.

Wy sullen Meester Nebbecot den
broeder van Nestozoni bidden dat hy
maecte een besweeringe / terstonde sal
den dief vooz komen diese ghestolen
heest. Een Morpe / seide Reynaert /
ten is niet goddelijck niet swerte
konsten om te gaen / ende den dyp-
vel raedt te dzaegen. Ooch diese heest
en false nimmermeer weder geben :
maer waer ick verlost van de hande
der ghener die ny soo valscheijck
beticht hebben / al soude ick alle de
weireldt dooz wandelen / ende stellen
mijn lijf in verijckel / ick soude weeten
waerse verbaeren zijn. Doen begonst
Reynaert te spreken met ghebeyns-
de woorden / ende seide : Du hoorst
mijn Heeren / ick sal u vertellen waer
Inweelen datter waeren / soo suldy
moghen verstaen oft ick niet verlo-
ren en hebbe eenen seer grooten
schat. d'Een bande dy was eenen
seer kostelijcken rinck van synen

HET XXVIII. CAPITTEL.

Reynaert wordt voor den Koningh wederom beschuldicht door Isegrim den Wolf van't arch voorstel gedaen aen Isegrims wyf.

Isegrim sieude dat Reynaert alsoo ontquam / wiezde hy bedroef / ende sprach tot den Koningh : nu verwoondert grootelijcks (moghenden Koningh) hoe dat gy soo slecht zyt / ende geloofte desen schatelen ende argghen verrader : en weet gy niet dat hy de loghenen altydt soo ghereedt heeft / dat hy de waerheyt heel qualijck soude konnen uyt-spreken ? Oeer Koningh / u sal ghelieven te hoozen wat pecten hy eens aen mijn wijs bedrogen heeft : Hy maecte haer wijs dat hy soo veel visch wist te vangen / als sy soude konnen draeghen ; ende om sulcks te doen / soo bondt hy aen haeren steert eenen grooten korf. Daer naer leyde hyse aen't Water (dit geschiede in den Winter

met eenen stercken voss) ende dedese daer in sitten / met den korf aen haeren steert / tot haer middele / ende hy belaste haer dat sy soude blijven sitten / tot dat hy haer segghen soude : daer vzoog in korten tijde den korf soo vast in 't water / datmen die niet uyt en soude hebben konnen trecken met seuen sterke peerden. Het welck dien valschen dreef sieude / seyde haer / dat tijde was op te trecken / ende datse al haer kracht wel besteden soude : maer sy hadde goet te trecken / want sy te hart bevrozen sat. Doen begonst mijn wijs soo jammerlijck ende vreeselijck te hupen / dat alle de Boeren quamen gheloopen / ende sloeghense soo grouwelijck / datse haer leven daer meynde te eyndey : doen drede sy

De Historie der Dieren.

55

fulcken ghewelt in 't trecken dat sy daer een groot deel van haeren sterft met den hof in 't water liet.

Doen seyde Kernaert: Weer Koningh / aenmerck doch wat togenen dat Isegrim hier vooz brenghet / men soude se niet vingeren wel tasten. Het is wel waer dat ich haer een plaetse gewesen hebbe daer veel visch was ende gaf haer den raedt hoe zijse genoegh vangen soude / hadt sy willen op trecken doen het tijdt was: maer sy was soo gierich datse beyden wilde tot dat haeren hof heel vol soude zyn: ende middelertijdt verzoogs haeren siert met den hof. Doen stont de huijs-vrouw van Isegrim op ende sprack: Swijght ghy valschen verader / men kent u veel te wel / gy en soudt niet komen loochenen het gheint ghy ny onlaughs noch ghebaen hebt / doen ghy waert inden eemer van eenen boyn-put soo naer 't water dat gy daer ineyde te verdrincken: Ick gingh by gheval daer vooz hy ende hoorde u versuchten waerom ick in den boyn-put sagh / ende vzaeghde u wat ghy daer maecte; ghy antwoorde ny / dat ghy daer soo veel visch geeten hadt / dat ghy ineyde te bersten: doen vzaeghde ick u / in wat manieren ick daer by u komen mochte; ghy antwoorde / dat ick klimmen soude in den anderen eemer het welck ick dede / ende eer ick konde op mijn sacck gepeysen soo was ick beneden aen het water / ende gy waert boven / ende gy seyde ny / dat het den staet des werelids was / dat den eenen kint / ende den anderen darft. Doen springht ghy uyt den

eemer / ende liet ny den gantschen dagh beneden in het water.

Du hoorde Weer Koningh (seyde Isegrim den Wolf) wat Kernaert by brenghet: ick soude u noch vertellen / hoe hy ny sonde in den kuyt der weircatten / maer ick hebbe liever dat hy't selve segge / wilt hy ny beloben dat hy niet sieghen en sal: want ick en soude 't soo wel niet konnen verhaelen / of hy soude ny beghepen. Doen seyde Kernaert: Naer dien gy't van ny ghesepde wilt heben / soo sal ick't verzeilen sonder een woort daer af of by te doen. Isegrim den Wolf is op eenen tijde tot ny int hofsch ghekomen / ende seyde dat hy van hongher stoff. Ick hadde doen medelijden / hem segghende: wilt ghy niet ny komen / ick sal u helpen besaghen eenige goede proey.

Daer naer sochten wy een halven dagh sonder ject te vinden / dies hy seer luyde van grooten hongher.

Daer naer sagh ick een diep hof onder een haeg / ende hoorde daer in de stemme van eenige Dieren. Ick seyde hem: gart daer in / ende besiet oft daer niet te belien en is / ick en twijffel niet of gy sulter ject vinden: maer wat ick hem seyde / hy en wylender niet ingaen / ten ware dat ick eerst daer in geweest hadde / om dat den in-ganch soo verbaerlijck was / oock was ick hem soo ghetrouwe / dat ick hem onder eenen boom by het hol liet rusten / ende gingh ter jacht vooz ons beyde. Den in-ganch was doncker / langh ende byet / ende op't eynde inden gronde was een groote weircatte met twee jonghen / sy hadde

3 64

De Historie der Dieren.

sullen u altydt ghedienslich zijn. Aldus scheyde Reynaere uit den Hove ende gingh naer Malperdu zijn Casteel / daer hy zijn wyf Aemelijne vondt / de welcke hy vertelde alle de avontueren die hy in't Hof gehabt

hadde / waer af sy seer blijde was / en meer / om dat sy suicken Prince tot eenen man hebben soude.

Bedrieffel.

Het radt van avontueren vernedert den hooghen, ende verheft den leeghen.

Tot den Leser.

Beminden Leser / hoe wel gy dit verhael (dat soo waerachtigh is als een fabule behoort te wesen) niet geloovende niet ongeloovigh en sult wesen / sult nochtans wel doen wt fabulen der Beesten de bedrieffelen vatten. De / ende van swoode Dossen u wachtende.

A P P R O B A T I E.

Desen Boeck aldus verbeterd, is goet ende bequaem ghevonden soo voor de Schole als andere Perfoonen ende dient niet alleen tot rekreatie, maer oock tot moralisatie. Actum Antverpiæ 15. Novemb. 1631

*Maximilianus van Eynatten Can.
ende Scholaster.*

Jan '100 folianten, in-quarto, octavo en decimo-sexto, gebonden of ongebonden, als by catalogue in het passeren deser uytgedrukt staen, ende by Sr Joannes van Soest ende Joan-François van Soest, twee geadmitteerde boekdruckers van den Raede van Brabant, woonachtich binnen de stadt Antwerpen, die getauxeert zyn ten preyse van twee hondert 'tseventich gulden courant gelt'.³⁵ Volgens J. Broeckaert, die de Dendermondse drukkers uitstekend beschreef en op het einde van de negentiende eeuw het fonds van Ducaju reconstrueerde (voor een brand in 1914 de lokale bibliotheek met het plaatselijke drukkersefgoed vernietigde), had Jacobus op deze manier een startkapitaal: 'Aldus voorzien van den noodigen voorraad boeken, kan Jacob-Jan de zaken, welke hij tot hiertoe ten voordeele en onder toezicht zijns vaders gedaan had, onder eigen rekening voorzetten.'³⁶ Jacob-Jan Ducaju drukte aanvankelijk thuis in de 'Kerck-straet'. Na zijn huwelijk op 24 november 1735 met Anna-Jacoba Monnier vestigde hij zich in 'den Biekorf' in de Torenstraat, thans de Brusselsestraat in Dendermonde, waar hij zijn boekhandel met literaire, religieuze en historische werken uitbaatte. In 1748 verhuisde hij naar de Scheldestraat (nu Courtensstraat), waar hij het huis 'De Kat' kocht, dat hij in 1765 aan Joost / Judocus Monnier verkocht. In dat jaar kocht hij 'den Gulden Boom', een pand op de Koornaard / Korenaard (nu Vlasmakkt), waar hij van 1766 tot 1780 zou drukken. Na zijn overlijden in 1783 werkte zijn weduwe Anna Jacoba verder op de Vismarkt (nu Justitieplein). Zij overleed op 80-jarige leeftijd op 10 januari 1792.

Broeckaert deelt mee dat Jacob-Jan 'volgens het titelblad van een zijner drukwerken ook eenigen tijd zijne woning had op de Groote Markt', zonder verdere aanduiding³⁷. Dat Jacobus voor zijn huwelijk nog een tijdlang in de woning van Daniel van Noorthoven werkte, is een interessante veronderstelling (waaruit zou volgen dat het drukje dateert van na 1729, wanneer hij drukt in het ouderlijke huis, en vóór 1735), maar deze hypothese ligt niet voor de hand en dient verder onderzocht te worden.

In elk geval was de drukkerij van Ducaju tussen 1730 en het einde van de achttiende eeuw de enige drukkerij in de stad en het Land van Dendermonde en tevens de enige boekhandel met een ruim aanbod. Achteraan in een boek van Jacobus Ducaju uit 1729, de *Twaelf Fonteynen der levende waeteren, Vloeyende uyt den onuytputtelijken Waetervloedt van het Heyligh, ende dierbaer Bloedt Jesu Christi, In het Alderheyligste Sacrament des Autaers [...]* Door F. Josephus de Smet [...] Tot Dendermonde, gedrukt, by Jacobus J. Du Caju, woonende op de Kerck-straet in den Conigh van Spagnien 1729 – volgens Stroobants Ducaju's eersteling – staat een 'Lyste van gheestelyke boecken, Die men te koop vindt by

den Drucker deser'. De ruim 60 titels devote literatuur bewijzen dat Ducaju's aanbod als beginnend boekhandelaar meteen zeer uitgebreid was. Broeckaert vermeldt in zijn overzichtsstudie en de bijlagen een lijst van ruim 150 titels van door Ducaju gedrukte publicaties.³⁸ Zijn fonds bestond vooral (maar niet uitsluitend) uit Nederlandstalige teksten, onder andere de *costumen* van de stad, het land en het leenhof van Dendermonde, devotieboekjes voor Dendermonde, Aalst en Waasmunster, lofdichten bij profane en religieuze plechtigheden, schoolboekjes (onder andere van de Zeelse schoolmeester Daniel Waterschoot en een *Vlaemsche Spraeck- en Spelkonste* uit 1776), een Mechelse catechismus en een traktaat over de keizersnede. Opvallend is dat Ducaju veel programma's voor toneelverenigingen uit de ruime omgeving van Dendermonde uitgaf (Wetteren, Meldert, Appels, Denderbelle, Buggenhout, Baasrode, maar ook uit Belsele in het Waasland) en voor de rederijerskamers uit Dendermonde en Ninove.³⁹ Verder drukte hij reglementen en eenbladdrukken. Jozef Dauwe, die een imposante collectie Dendermondse drukken bezit, signaleerde ook twee bijzondere kluchten 'gedrukt in 's Hertogen-Bosch' en 'te bekomen tot Dendermonde by J. du Caju', met name *Kryn onverstand oft Vrouwen-Parlement. Kluchtspel*, (z.d., 24 p.) en *Kluchtgige Komedie van den Ryken, doch zeer Mismaecten Monsieur Grand-Cas* ('Den eersten druk', z.d., 32 p.), beide uit circa 1730. Vermeldenswaard in *Tiecelijn* is dat zijn weduwe in 1786 Vondels *Vorstelyke Warande der Dieren, waer in de Zedenryke Philosophie Poëtisch, Morael en Historiael, vermakelyk en treffelyk word voorgesteld...* drukte.⁴⁰ Wellicht werd het als schoolboek gebruikt.

In een almanak uit 1737 wordt in een 'nota' achteraan reclame gemaakt voor de boekhandel van Jacobus Ducaju, die de kopers er opmerkzaam op maakt dat hij 'alle soorten van Kerckboeken, Historien dienstigh voor de jonckheyt ende Scholen, Schryfpapieren, spelen en Kluchten, alles tot eenen redelycken prys' drukt en verkoopt.⁴¹ Is net als Vondels *Warande* ook de 'historie' over Reynaert de vos (een halve eeuw vroeger) als schoolboek gedrukt?

Er zijn geen sporen die naar specifiek gebruik verwijzen. Het drukje is eenvoudig ingebonden. Rug en hoeken op voor- en achterplat zijn in donkergrijs (zwart?) perkaline, de platten, dek- en schutbladen in sierpapier. Op het eveneens gemarmerde binnenplat kleeft het ex libris van Willem Pée. Op de titelpagina staat in inkt 'Ex Libris Josephi' gevolgd door een vooralsnog onleesbare aanduiding.

De Zuid-Nederlandse volksboekjes zijn in het verleden al meer dan eens beschreven. Paul Wackers en Erwin Verzandvoort gaven het drukje van Hiero-

nymus Verdussen van rond 1700 uit en Hans Rijns zorgde voor een transcriptie.⁴² Het drukje van Ducaju bevat 64 pagina's. De 29 hoofdstukjes ('capittels') beginnen telkens met een titel die als samenvatting geldt en worden afgesloten met een 'bedietsel' of moralisatie. De titelillustratie en de 27 illustraties doorheen het drukje (als de lay-out het toelaat zijn ze veelal onder de hoofdstuktitel geplaatst) zijn de bekende houtsnedes die voor drukker Jacob Mesens zijn gemaakt bij de uitgave van de prozadruk *t Vonnis der dieren* van Segher van Dort uit 1651.⁴³ Erasmus Quellinus de Jongere (1607-1678), een leerling van Rubens en na diens dood Antwerps stadsschilder, ontwierp de houtsnedes en Jan Christoffel Jeger (monogram I.C.I., 1617-circa 1667) vervaardigde ze. Het slotvignet (rankwerk) en één illustratie (p. 47) zijn niet van Quellijn en Jegher. De houtsnede op de titelpagina en vier andere illustraties worden tweemaal opgenomen en één illustratie zelfs driemaal.⁴⁴ De plaats en de volgorde van de houtsnedes komen het sterkst overeen met de uitgave van Joannes van Soest uit 1755, maar zijn niet identiek. Op pagina 47 staat een schild met een leeuw afgebeeld dat wordt vastgehouden door een gemuilkorfde beer. In tegenstelling tot de uitgave van Hieronymus Verdussen bevatten vele houtsnedes in het Dendermondse drukje van Ducaju het monogram ICI (de titelpagina en elf verschillende houtsnedes⁴⁵) en één de naam van 'E. Quellinius' (titelpagina). Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om de originele blokken van houtsnijder Jan Christoffel Jegher, die ook gebruikt werden in de drukken van Mesens (waarvoor ze werden ontworpen) en Van Soest 1713 en 1755.⁴⁶ De illustraties tonen een grote verwantschap tussen onze Dendermondse druk en de Antwerpse drukjes van Van Soest.⁴⁷ Toch kunnen noch de typografische kenmerken noch de minuscule tekstvarianten dit volledig bevestigen. Na de titelpagina volgen op pagina 2 een 'Voor-reden' en een lijst van 'De personagien'. De voor-reden is woordelijk identiek met de door Rijns uitgegeven tekst van de druk van Verdussen-1700. De enige verschillen zijn kleine varianten in de interpunctie, in de spelling ('verstant' in Ducaju p. 2 r. 4 in plaats van 'verstandt' in Verdussen 1700), 'leeringen' (r. 5) in plaats van 'leeringhen', 'gemeynen' (r. 7) in plaats van 'ghemeynen', 'te boven gaet' (r. 11) in plaats van 'gaet', 'kan' (r. 13) in plaats van 'can' enzovoort. Opvallend is dat Ducaju custoden⁴⁸ heeft gebruikt, net zoals de beide Van Soest-drukken (maar dan veel meer). Naast de 45 custoden onderaan bevat het drukje op alle pagina's vanaf pagina 3 tot 64 bovenaan ter hoogte van de paginanummering de gecentreerde, verkorte titelaanduiding 'De Historie der Dieren'. De druk van Ducaju heeft een correcte paginanummering, maar de zetter heeft zich tweemaal vergist bij de nummering van de

hoofdstukken of ‘capittels’, met name bij kapittel XVI (p. 31, dat hij nummert als ‘III.’) en bij XXXI (p. 62, dat hij nummert als ‘XXIX’). Deze zetfouten zijn evenwel uniek voor dit drukje en verbinden het niet met vroegere drukjes waarin dergelijke fouten voorkwamen.

Reynaert den vos van Ducaju wordt op pagina 64 afgesloten met een kort ‘Tot den Leser’ en de klassieke approbatie, een kerkelijke goedkeuring tot het drukken, van ‘Maximilianus van Eynatten Can. | ende Scholaster’, gedateerd ‘15 november 1631’. Deze tekst staat ook letterlijk in de beide Van Soest-drukken 1713 en 1755 en in Verdussen 1700 (Menke 34). Teksten en typografie zijn niet identiek aan de in Menke beschreven en overgeleverde drukken. Voorlopig mogen we besluiten dat Ducaju het boekje zelf (liet) zette(n) en daarbij gebruik kon maken van de originele houtsneden. Kon hij die lenen bij Van Soest, of kreeg hij ze in zijn bezit en drukte hij pas na 1755?⁴⁹

In elk geval bracht dat ene boekje uit de schenking Lotte Hellinga aan de Biekorf ons langs een boeiend traject van opeenvolgende verzamelaars en leverde het ons een ‘nieuwe’ vondst op. Het zou ons niet verbazen dat wat nu is overgeleverd en beschreven slechts het topje van de ijsberg is. Het is hopen op nieuwe ontdekkingen. Ondertussen verdienen de achttiende-eeuwse Reynaertdrukken nieuwe en blijvende aandacht van professoren, doctorandi en studenten.

Met hartelijke dank aan Willy Devreese, Erwin Verzandvoort, Paul Wackers en Ludo Vandamme voor de waardevolle inbreng. Vooral Jozef Dauwe en Ludo Vandamme, die ook het fotomateriaal ter beschikking stelde, ben ik uiterst dankbaar.

NOTEN

1 Deze bibliotheek, waarin ook het oeuvre en het archief van Guido Gezelle worden bewaard, is onder andere opgebouwd vanuit het boekenbezit van de cisterciënzerbibliotheek Ten Duinen en andere geconfisqueerde kerkelijke bezittingen in het toenmalige departement van de Leie (nu: provincie West-Vlaanderen). Ze bezit eveneens een zeer waardevolle collectie historische drukken. De Openbare Bibliotheek Brugge is ook een van de zes partners van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek (VEB).

2 Onder de titel: ‘Een schenking van 21 Reinaert-drukken’. De tentoonstelling vond plaats van 11 januari tot eind april 2011 in de Leeszaal van de Biekorf (stadsbibliotheek). De folder en panelen zijn beschikbaar via www.brugge.be/internet/nl/content/files/bibliotheek/Folder_Reinaertdrukken.pdf en www.brugge.be/internet/nl/content/files/bibliotheek/Panelen_Reinaertdrukken.pdf. Op 10 maart 2011 gaf Rik van Daele een lezing in het kader van deze tentoonstelling georganiseerd in samenwerking met de Vrienden van de Biekorf vzw met als titel ‘Speuren naar Brugse vossen’.

3 Noch *Naar de letter* 5. *Reinaert de Vos. Tentoonstelling (29 september 1972- 28 februari 1973)*, Utrecht, Instituut De Vooys, 1972 (2de oplage); noch E. Verzandvoort en P. Wackers, 'Bibliografie van Reinaertvolksboeken', in: *Dokumenta*, 12 (1983), p. 7-21; noch het grote en onvolprezen standaardwerk van H. Menke, *Bibliotheca Reinardiana. Teil I: Die europäischen Reineke-Fuchs-Drucke bis zum Jahre 1800*, Stuttgart, E. Hauswedell & Co, 1992 vermelden het nr. 2 uit de lijst.

4 Wij opteren voor 'Ducaju' (in plaats van Du (du) Caju) omdat deze aaneengeschreven schrijfwijze zo in het Reynaertonderzoek (publicaties in noot 3) gebruikt wordt en op de titelpagina van het Dendermondse drukje vermeld staat.

5 J. Broeckaert, 'Dendermondsche drukpers', in: *Oudheidkundige Kring der Stad en des voormaligen Lands van Dendermonde, Buitengewone uitgaven nr. IX*, Dendermonde, 1890, 211 p. Bijvoegsels in de *Buitengewone uitgaven VI* uit 1894 en IX uit 1898, telkens 46 p.

6 Wij danken de gegevens over het bezit van een exemplaar van dit Dendermondse drukje in de bibliotheek van Dendermonde in de negentiende eeuw aan Jozef Dauwe, bibliotheek, geschiedkundige en Oost-Vlaams gedeputeerde, die ons diverse inlichtingen bezorgde die in deze bijdrage zijn verwerkt. Mogelijk is vandaag de dag in een Dendermondse privécollectie nog een tweede exemplaar (of versie) van de druk van Ducaju beschikbaar.

7 Misschien zijn er ooit in Brugge volksboekjes gedrukt. Hierop kan een vermelding wijzen van een Reynaertdrukje op een lijst van verboden en toegelaten boeken voor schoolgebruik, uitgevaardigd door bisschop Rodaen van Brugge vóór 29 januari 1612. Zie: L. Willems, 'Reinaerdiana VI. De datums der beide volksboeken van Reinaert de Vos', in: *TNTL*, 30 (1911), p. 204-216 (m.n. p. 214); en R. van Daele, 'Een Reynaertdrukje in de winkel van H. Verdussen in 1635', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, (1989), afl. 2, p. 275-289.

8 Uitgegeven te Gent door W. Siffer in opdracht van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal en letterkunde, IIIe reeks, nr. 19 (LXXVII-292 p.).

9 Floorsbergen komt voor in *Reynaerts historie* en lag in Teirlincks eigen streek. Hij publiceerde over dit toponiem in *De Vlaamsche Kunstbode*, p. 173-180. In 1898 verscheen 'Hulsterloe in Reinaert de Vos', in: *Dietsche Warande* (overdruk bij A. Siffer, Gent 21 p.) en in 1901 in de *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, p. 113-138: 'Kriekeputte in Reinaert' / door Is. Teirlinck, briefwisselend lid der koninklijke vlaamsche Academie (30 p.). Teirlincks volledige (Reynaert-)bibliografie is te vinden in: *Isidoor Teirlinck album. Verzamelde opstellen opgedragen aan Isidoor Teirlinck ter gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag 2 januari 1931*, Leuven, De Vlaamsche drukkerij n.v., 1931. Het boek zelf bevat bijdragen van L. Willems en J. van Mierlo.

10 In de *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* (29 p.). Het betreft een omwerking van de Bruunscène naar de Rostockse *Reynke Voß* van 1539.

11 Clement Caremans, *Herman Teirlinck Brevarium. Beknopt alfabetisch verklarend woordenboek over het leven en werken van Herman Teirlinck*, Antwerpen, Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, 1997, p. 245 en p. 246.

12 Met uitzondering van de nummers 2 (Ducaju), 5 (onvolledig), 6 (het in 1913 aangekochte boekje), 12 (Mone), 16 (boekbespreking van J.F. Willems door Bormans) en 20 (J.F. Willems, 1851 – zowat het enige boekje van Willems dat Teirlinck niet opneemt in de bibliografie van de *Toponymie* ...; hij neemt wel de eerste druk van 1839 op en een latere, ten onrechte door de uitgever als tweede druk gemarkeerde publicatie van 1858). 2 en 20 bevatten geen eigendomsmerk van Teirlinck.

13 Het nummer 19 uit de lijst bevat enkel een ex libris van Willem Pée. We veronderstellen dat het exemplaar toch door Teirlinck is verzameld/aangeworven. Dit geldt ook voor nr. 8, de editie van *Reineke der Fuchs*, waar Teirlinck in de *Toponymie* expliciteert dat hij niet verwijst naar de oudste druk, maar wel naar de in de lijst voorkomende niet-gedateerde editie van Hempel (Berlijn, 1867, volgens opgaaf van Teirlinck p. 269).

14 'Herinneringen aan Herman Teirlinck', in: *Mededelingen Nr. 55 van de Vereniging voor Vlaamse Letterkundigen / Uit het Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialektologie van de Rijksuniversiteit te Gent*, XXIII, p. 7.

15 Om de uitspraak dat Herman Teirlinck zich weinig of niet met de *Reynaert* bezighield te bevestigen is verder onderzoek nodig en zouden we zijn literaire oeuvre en zijn archief in detail moeten analyseren. Hierbij stellen wij ons enkele vragen voor verder onderzoek: markeerde Teirlinck zijn eigen boeken wél, en hoe (en zaten daar Reynaerden bij? – waar is zijn boekencollectie bewaard?)

16 Hoogtepunten uit zijn oeuvre zijn de theaterstukken *De vertraagde film* (1922), *Ik Dien* (1924) en *Elckerlyc* (1935 en 1937, eerste opvoering in 1931), de romans *Maria Speermalie* (1940), *Rolande met de bles* (1944) en vooral *Het gevecht met de engel* (1952) en *Zelfportret of het Galgenmaal* (1956). Dat laatste werk droeg hij op aan Willem Pée.

17 Sinds het Herman Teirlinckjaar 1979 is het Herman Teirlinckhuis, waar de auteur 31 jaar woonde, eigendom van de gemeente Beersel. In mei 1981 werd het Herman Teirlinckmuseum officieel ingehuldigd. Bron: www.beersel.be/Dienst.aspx?ID=1342. Op 1 mei 2011 ging de huidige conservator op pensioen. Hij werd opgevolgd door kunstenaar Chris Straetling.

18 Zie: <http://www.brakkehond.be/75/brouw1.html>.

19 Zie hierover: Willem Pée, 'Aanvullingen en verbeteringen uit het exemplaar van Is. Teirlinck', in: *Taal & Tongval*, 20 (1968), p. 141-142.

20 In eerste instantie denken we aan de heilige Petrus vanwege de nimbus, het boek, het omgekeerd kruis en de twee sleutels, wat geenszins evident is als boekmerk van de vrijzinnige Willem Pée. De 'P' van 'Pée' is sterk uitvergroot en zou een verkorting kunnen zijn van de naam van de eerste paus. Toch zou men de voorstelling van de oude man met baard ook als een karikatuur kunnen zien. De figuur vertoont in elk geval ook gelijkenis met Marc Sleens personage Tuizentflood (dat vanaf 1957 in de *Nerostrips* verscheen).

21 Zie: <http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=478&l=P>, waar wij ook de omschrijving en het citaat van hebben gebruikt.

22 De biografische gegevens over W. Pée zijn ontleend aan: V.F. Vanacker, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1988-1989, beschikbaar via www.dbnl.org/tekst/_jaa003198901_01/_jaa003198901_01_0011.php. De bibliografie van Pée verscheen in het *Album Willem Pée*, 'de jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag', Tongeren, 1973, beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/pee_003albu01_01/pee_003albu01_01_0002.php?q=, en in de 'Aanvullende bibliografie', in: *Taal en Tongval*, 35, (1983), p. 2-4. In 2012 verschijnt bij Academia Press (Gent) het boek *Een man, zijn vrouw en hun twee zonen. Een collectieve biografie van de familie Pée* met daarin een bijdrage waarin Johan Taeldeman Willem Pée typeert als een zelfbewuste Bourgondiër (met dank aan Yvan de Maesschalck en Nico van Campenhout voor deze informatie).

23 'Herinneringen aan Herman Teirlinck', p. 10.

24 Zie noot 14.

25 De totstandkoming van dit verzameld werk valt buiten het bestek van deze studie. Het laatste en negende deel zou pas in 1973 verschijnen, vele jaren na het overlijden van Teirlinck.

26 V.F. Vanacker, *a.w.*

27 Pée schrijft in 'Herinneringen aan Herman Teirlinck', p. 3: 'Dat hij mij op zijn sterfbed heeft opgedragen de bestemming van zijn nagelaten papieren en boeken te bepalen, bewijst dat die vriendschap en dat vertrouwen wederkerig waren.'

28 Mededeling van Lotte Hellinga aan Ludo Vandamme van de erfgoedbibliotheek Biekorf Brugge (tentoonstellingscatalogus 2011).

29 Een greep uit Hellinga's Reynaertwerk, in chronologische volgorde: *Van den Vos Reynaerde*. Amsterdam, A.A. Balkema, 1940 (1944); *Naamgevingsproblemen in de Reynaert: lezing, gehouden voor de Naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 20 October 1951* (1952); *Van den vos Reynaerde. I. Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500*. Zwolle, 1952; 'De commentaar', in: *Handelingen van het Vierentwintigste Nederlands Filologencongres. Gehouden te Amsterdam op donderdag 5 en vrijdag 6 april 1956*, p. 109-127. Herdruk in: (red.) H. van Dijk & P. Wackers, *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999 (Middel-eeuwse studies en bronnen, 67), p. 19-35; 'Het laatste woord is aan Firapeel', in: *Maatstaf*, 6 (1958), p. 353-373; samen met P.J.H. Vermeeren: 'Kroniek Codicologie en Filologie [nr. I-XVII]', in: *Spiegel der Letteren*, 5 (1961), p. 31-36, p. 138-142, p. 211-217, p. 300-307; 6 (1962-1963), p. 37-39, p. 127-132, p. 210-215, p. 312-316; 7 (1963-1964), p. 104-107, p. 204-207, p. 266-268; 8 (1964-1965), p. 31-37, p. 122-125; 9 (1965-1966), p. 59-62, p. 185-190; 10 (1966-1967), p. 135-143; met Lotte Hellinga-Querido: 'Between Two Languages: Caxton's Translation of Reynaert de Vos', in: *Studies in Seventeenth-Century English Literature, History and Bibliography*, Amsterdam, 1984, p. 119-131.

30 Herman Pleij, http://cf.hum.uva.nl/nhl/publicatie_hellinga.htm#_ftnref8. In deze erg leeswaardige bijdrage, die wij voor de biografie van Hellinga gebruikten, wordt Hellinga bijzonder treffend getypeerd. Zie verder ook de bijdrage van Wim van Anrooij: http://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/anro001bioe01_01-x2.pdf.

31 Het internet brengt ons bij 'Jacques Gallois de Semallé, sgr de la Gastine 1704-1752' ...

32 August Friedrich Ernst Langbein: 1757, Radeberg - 1835, Berlijn.

33 H. Menke, p. 176, nr. 59 heeft het over een eerste druk circa 1834-1886 (Veldstraat 8 in Gent) en latere drukken in 1901-1929 en rond 1932 (zie de nrs. 8 en 9 in Van Daele e.a., *De bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen van 1800 tot heden*, Sint-Niklaas/Ter Hole, 2004 (ook verschenen als *Tiecelijn*, 17 (2004), nr. 3). Verder onderzoek is hier wenselijk. Zoals ook bij andere volksboekjes het geval is werden deze drukjes vaak letterlijk kapot gelezen en nauwelijks overgeleverd. De Bibliotheeca Wasiana bezit twee niet-gedateerde edities (W17.0048 en W17.0048/2) en ook diverse verzamelaars beschikken over niet-gedateerde drukjes. De gegevens over Snoeck-Ducaju ontleen wij aan L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen, vol. 1. De negentiende eeuw*, Tielt, Lannoo, 1984, p. 14.

34 Jacob-Jan is de zoon van Willem de/du Caju (Ducaju) en Catharina Huyssens en de kleinzoon van Nestor du Caju (Ducaju) en Cornelia van Calendries (1656-1708). Vader Willem verbleef eerst in de Dendermondse Dievenstraat (nu Kerkstraat) en kocht in 1711 de Koning van Spanje, een pand waar hij 'ellegoederen, zijde, garen, lint, papier, boeken, penen, wierook enz.' verkocht. 'Ook oefende hij het bedrijf uit van bode van Dendermonde op Antwerpen en schijnt hij den boekbindersstiel te hebben verricht.' Jan Broeckaert, *Dendermondsche drukpers*, p. 19. Wij maakten ook gebruik van de studie en tentoonstellingscatalogus van Aimé Stroobants, *Onder de pers. Berichten uit de Dendermondse drukkerswereld*, Dendermonde, 1993. Stroobants meldt dat vader Willem du Caju de Koning van Spanje kocht van de oudst ons bekende Dendermondse drukker, Lenaert van de Walle (p. 23). In geval van variëteit versies in deze bronnen volgen wij de meeste recente versie van Stroobants. Hij vermeldt dat het gezin Du Caju negen kinderen telde en geeft als variëteit geboortedatum van Jacobus 7 februari 1707.

35 Broeckaert, 'Dendermondsche drukpers', p. 22.

36 Broeckaert, p. 23.

37 Broeckaert, p. 23. Wellicht gaat het hier over het Reynaertdrukje, wat ons meteen voor een mysterie plaatst en ons enkel toelaat om het drukje met de nodige voorzichtigheid bij benadering te dateren. L. Vandamme dateert het 1730-1750. Deze datering is in elk geval correct.

38 Zie noot 5.

39 Momenteel zijn achttien van deze titels beschreven in de Short Title Catalogus Vlaanderen. Stroobants nam in zijn tentoonstellingscatalogus 28 drukken van Jacobus (1729-1783) en zijn weduwe Anna (1783-1792) op.

40 In hetzelfde jaar bracht ze ook ander werk van Vondel op de Dendermondse markt onder de titel *Den vernieuwden Gulden Winkel der Konstlievende Nederlanders ...* Zie A. Stroobants, *Onder de pers*, p. 26 nr. 63.

41 A. Stroobants, *Onder de pers*, p. 24 nr. 39.

42 E. Verzandvoort en P. Wackers, *Reynaert den vos oft Der dieren oordeel. Facsimile van het rond 1700 in de drukkerij van Hieronymus Verdussen vervaardigde volksboek*, Antwerpen/Apeldoorn, Berghmans Uitgevers, 1988; en: Hans Rijns, *De gedrukte Nederlandse Reynaert-traditie. Een diplomatische en synoptische uitgave naar de bronnen vanaf 1479 tot 1700*, Hilversum, Verloren, 2007.

43 De afbeeldingen en beschrijving van de houtsneden zijn terug te vinden in: Hans Rijns, *De gedrukte Reynaerttraditie*, p. 359-392.

44 1 + 27 houtsneden (waarvan 7 herhalingen): 3, 5 (= 3), 7, 8, 9, 11, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 28, 30, 31, 34, 36 (= 20), 37 (= 3), 39, 41 (= titelpagina), 44 (= 21), 47, 49 (= 8), 54, 58, 59, 62 (= 25). Deze beschrijving volgt die van Menke. Wij verwijzen hier telkens naar de pagina.

45 Naast de titelpagina (= ook 41) m.n. 7, 8, 9, 11, 20, 21, 25, 28, 30, 34, 59.

46 Wij verwijzen hier graag naar het onderzoek van E. Verzandvoort, *The Dutch Chapbooks of Reynaert de Vos and their Illustrations*, in: *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, vol. 2, 1989, p. 176-184. Pagina 180 betoogt hij dat er in de Zuid-Nederlandse Reynaertvolksboekentraditie vijf houtsnedensets zijn gebruikt. Mesens en Van Soest gebruikten dezelfde set. Wij kunnen daar nu Ducaju aan toevoegen.

47 Is er een band met de eerder vermelde schenking die Jacobus Ducaju in 1729 van zijn grootmoeder Elizabeth de Bruyne ontving? Kreeg hij niet alleen de boeken, maar ook blokken? Had hij via zijn broer Antonius de beschikking over de door Van Soest gedrukte *Reynaert*?

48 Het eerste woord van een volgende katern of pagina werd onderaan apart gedrukt ten behoeve van de binder of de zetter.

49 Hier speelt ons de gebrekkige overlevering van de Zuid-Nederlandse volksboekjes parten en een te beperkt inzicht in het boekdrukkersvak in het midden van de achttiende eeuw.

IS DRIEMAAL SCHEEPSRECHT?

Over de Reynaertspelen in Sint-Niklaas

YVAN DE MAESSCHALCK

Hij maakt omsingelende bewegingen. Onhoorbaar en eindeloos geduldig. Trekt zijn buik in, kromt zijn lijf in de vorm van een sikkkel, zakt door zijn watten poten en slaat toe. Zijn vacht heeft de kleur van *peau de suède* en zijn ogen zijn diep en groen als verraderlijk water. Het profiel van een vos. Het profiel van Reynaert de vos? Na eeuwen gekissebis valt aan de biotoop van Reynaert niet meer te twijfelen. Niet in Hulsterlo of Hyfte – ik noem maar wat – heeft hij zijn kromme paden geslagen maar in het hart van het Waasland, in Sint-Niklaas zelf, al moet er behoorlijk mee gerekend worden dat een onverbeterlijke lefgozer als Reynaert meer dan één kasteel zijn ‘Malpertuis’ mag noemen.

Vanwaar die voorkeur? De aanblik van de golvende rapenvelden? De wind die onophoudelijk in de canada’s speelt? Een kwestie van profilering en identificatie?¹ Het gevolg van een verdienstelijke poging het lokale erfgoed over de grenzen van de eigen regio heen te tillen? Laat ik voor de gelegenheid even hondsbrutaal zijn als Reynaert zelf en stellen dat het vooral om een stevig gerationaliseerde gevoelskwestie gaat. Deze vos ligt de Sint-Niklazenaar na aan het hart en dat zal wellicht altijd zo blijven. In elk geval heeft hij zijn voorliefde voor Reynaert niet minder dan drie keer uitvoerig laten blijken door middel van een massaspel waarin de vos de hem vertrouwde eerste viool speelt. Eenmaal, tweemaal, andermaal: 1973, 1985, 1992. Heilige getallen in de annalen van de Reynaertbibliografie.²

De eerste ronde: 1973

Een soort samenzwering moet eraan vooraf zijn gegaan, een warrig bijeenharken van vage invallen en bedenksels. Het embryo van het latere *Reynaertspel* moet zijn ontstaan in december 1971. Het valt achteraf moeilijk te achterhalen wie echt het vuur aan de lont heeft gestoken. Maar geboekstaafd

is dat André Stoop, de toenmalige bibliothecaris-archivaris, één van de grote inspirators is geweest. In elk geval neemt hij telefonisch contact op met Jos Houben,³ die zich na ruggenspraak met het stadsbestuur (burgemeester Frantz van Dorpe, Vincent Foubert, schepen van Feestelijkheden en Pros Matthijs, schepen van Onderwijs en Cultuur) en regisseur Mark Liebrecht akkoord verklaart een Reynaertbewerking te schrijven. André Stoop (1922-1994) als realisator-coördinator, Jos Houben (1939-1998) en vooral Mark Liebrecht (1916-1975): uit de kruisbestuiving van hun geestdrift en creativiteit wordt Reynaert opnieuw geboren. De tekst is ter beschikking op 5 september 1972, terwijl de startvergadering plaats heeft ten stadhuize op 16 oktober 1972. André Stoop blijft voor de duur van het hele project trouw aan de zijde van duivelskunstenaar Mark Liebrecht. Jos Houben is er getuige van hoe zijn tekst wordt omgesmeed tot een dramatisch spektakel waarin zijn hooggestemde boodschap alle aandacht naar zich toe zuigt.

Houben actualiseert het Reynaertpersonage. Epiek wordt drama: de dialogen zijn vlot en snedig. Houben doet daarbij aardig zijn best om het door hem gebruikte 'origineel' zo veel mogelijk te respecteren. Zoveel mogelijk inderdaad, want er zijn ingrijpende aanpassingen. In de moderne versie komt Willem himself aan het hof en weet hij de hovelingen ertoe te overhalen in de huid te kruipen van een bepaald dier, naar een scenario van Willem uiteraard. Zelf neemt hij de rol van de vos voor zijn rekening. Willem speelt zijn autobiografie. Hij zet een Reynaert neer die hekelt en maatschappelijke misstanden aanklaagt. Willem de troubadour neemt de gedaante aan van Reynaert de contestant die de rebellie preekt.

Net als in de middeleeuwse *Van den vos Reynaerde* ontmaskert de vos de hebzucht en het eigenbelang van Grimbeert, Isegrim, Tibeert en Bruun. Net als het middeleeuwse epos houdt de moderne variant de toeschouwer/luisteraar een spiegel voor. Maar als Reynaert door Grimbeerts toedoen aan het hof verschijnt en de volkswoede hem wil lynchen, rukt Reynaert zich het masker af. De haat en angst die hem omgeven lijken te stollen. Reynaert (of toch Willem?) toont zijn ware menselijke gelaat. Hij slingert de aanwezige hovelingen, voor wie het masker een tweede natuur is geworden, hun hypocrisie in het gezicht. Zij kunnen de waarheid niet aan en vluchten onthutst de bossen in. Exit Reynaert. Exit Reynaertspel. Maskeren, ontmaskeren. Waarheid en leugen. Bedreiging en bevrijding. Er spiraalt een dubbele beweging doorheen het nieuwe concept. En toch wijkt de versie van Houben op fundamentele punten af van de oorspronkelijke tekst. Niet alleen

levert hij slechts een halve, ‘gekortwiekte’ *Reynaert* (voorspel + drie dagingen + finale), de Reynaertfiguur als incarnatie van het allerlaagste en allerslechtste in de mens groeit bij Houben uit tot een gedreven idealist, zo uit het ei van de jaren zestig gepeld.⁴

Maar de hiervoor aangestipte ‘afwijkingen’ verhinderen de ongeveer 600 medewerkers niet een spetterend kijkspel neer te zetten. Een spel dat gekenmerkt wordt door een massale bezetting en kan bogen op een massale publieke belangstelling, die van Jos Chabert, toenmalig minister van Vlaamse Cultuur en Vlaamse Zaken (1973-1974) inclusief. Een en ander resulteert dan ook in een buitengewoon succes. Daar zijn nagenoeg alle recensies het na afloop over eens. De uitgebreidste en indringendste is die van Marc Colpaert. Op 25 mei 1973 noteert hij in *Het Vrije Waasland* dat ‘het Vlaams amateur-toneel’ – lees: dit Reynaertspel – het peil haalt van ‘het zo gerenommeerde Engelse amateurisme’. Verdiende lof gaat bovendien naar de hoofdvertolkers, onder meer naar Jaak van der Helst (Reynaert), Willy Coppens (Nobel), Willy de Greef (Bruun). Naar de hele figuratie, meer in het bijzonder naar de choreografie van Jacques Delsing. Verdiende lof bovenal voor regisseur Mark Liebrecht, die een ontzagwekkende toneelmachine draaiende heeft gehouden gedurende vier avondlijke vertoningen (19, 20, 26 en 27 mei). Aan zijn tomeloze geestdrift is het ongetwijfeld toe te schrijven dat zoveel scholen (Broederschool, Sint-Jozef Klein-Seminarie, Berkenboom, Normaalschool), zoveel cultuurkringen (Boerke Naas, Toneelgroep Tijn, Sint-Genesius, De Goudbloem) hun medewerking hebben verleend. Liebrecht is er inderdaad niet voor teruggeschrokken een feeëriek schouwspel te laten openbloeien op een

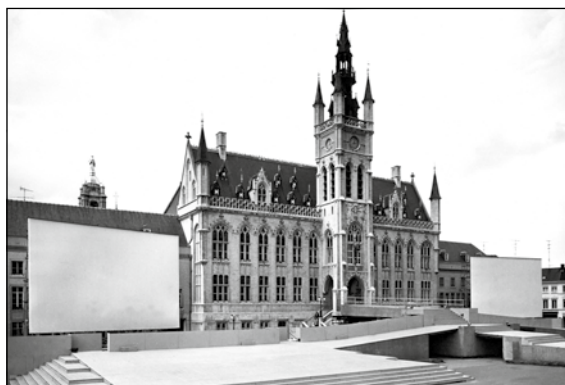

Repetities Reynaertspel 1973.
Hoofdrolspeeler Jaak van der Helst en
een aantal figuranten.
© Stadsarchief Sint-Niklaas

imposant 85 meter breed podium met een centrale loopbrug naar het stadhuis toe, dat tegelijk als 'natuurlijk' decor heeft gediend.

Wie in het Reynaertarchief van de Stadsbibliotheek en dat van Jaak van der Helst mag grasduinen, stoot op allerlei marginale maar aandoenlijke details. Op de gebarentaal van het enthousiasme. Zo blijkt dat de latere Wase wereldschrijver (dichter, romancier, dramaturg, performer) Tom Lanoye aantrad als een van de 'voskes', dat de weersvoorspellingen besteld bij de Meteo Wing van de Luchtmacht aardig accuraat waren (het onweer inbegrepen), dat de liedteksten in het massaspel werden gezongen door de toen erg gesmaakte vijf koppige kleinkunstgroep *De Elegasten*, die actief waren van 1964 tot 1976. Kortom, dat niets aan het toeval werd overgelaten.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat in de wandelgangen van de Wase cultuurverenigingen na afloop het idee kiemt het Reynaertspel zo spoedig mogelijk opnieuw op stapel te zetten. Maar tussen vrome intenties en de realisatie ervan komen vaak praktische bezwaren te staan, al krijgt de stad zelf een subsidie toegeschoven van 250.000 frank (ongeveer 6.250 euro) vanwege het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur (brief van 31 december 1973). Verder dan een globale kostenraming is het bijvoorbeeld in 1976 en 1980 niet gekomen, ondanks het herhaalde aandringen van menig reynaerdist. Niet dat Reynaert zijn staart niet meer roert, want in 1976 wordt de 'Orde van de vos Reynaert' gesticht terwijl op 1 augustus 1980 een ingekorte versie van het Sint-Niklase *Reynaertspel* in Mortsel wordt opgevoerd ter gelegenheid van de plechtige openstelling van het Mark Liebrecht-Centrum. Meteen een blijvend eresaluut aan wat laatstgenoemde voor het (Reynaert)massaspel heeft betekend.

Podium en decor *Reynaertspel* 1973
(stadhuis / Grote Markt Sint-Niklaas).
© Stadsarchief Sint-Niklaas

Het jaar van de vos: 1985

De vos sluipt waar hij niet gaan kan. Begin jaren tachtig lijkt het er even op of hij in Waas alle sporen van zijn bestaan heeft uitgewist. In elk geval duikt hij eind 1980 op in de *Reynaert-Ommeganck*, een speelstoet die het achthonderdjarig bestaan van de stad Hulst herdenkt en uitbeeldt. Een vriendelijke poging van de Zeeuwse broederstad om het ongrijpbare dier voorgoed aan zich te verplichten? Sint-Niklaas kijkt van op een afstand vriendelijk toe. En zwijgt. Maar de vos sluipt verder, veegt met één ruk van zijn staart alle mogelijke bezwaren weg die zijn heropstanding in Sint-Niklaas in de weg staan. Een even halsstarrig als heerlijk complot komt tot stand in het hart van de al genoemde Orde van de vos Reynaert. En dus komen begin 1984 de definitieve werkzaamheden op gang die tot de heropvoering van het massaspel zullen leiden.

Hoe dan ook, er wordt een kerncomité gevormd waar onder meer Fernand van Durme (geluid en muziek), Jaak van der Helst (regie), Willy de Greef (coördinatie) en Dirk Meul (rekwisieten) deel van uitmaken. Fabienne van der Vekens neemt alweer het secretariaatswerk op zich. Gaandeweg verklaren allerlei plaatselijke culturele groeperingen zich graag bereid aan het project mee te werken. Naast diverse toneelverenigingen (Tijl, De Vlasbloem, Sint-Genesius) mogen vooral de turnkring Kracht en Geduld en de dansschool Clapaja, aangevoerd door Claire Panier, hier niet onvermeld blijven. Een indrukwekkende resem 'commissies' sleutelt aan de productie en promotie van het massaspel. Er wordt een stickerwedstrijd uitgeschreven waarvan de prijsuitreiking plaats heeft op 27 mei 1984. Tegen eind 1984 draait de machine op volle toeren.

Opnieuw wordt gebruik gemaakt van Jos Houbens tekst. Opnieuw een schitterende sonorisatie van Fernand van Durme. Opnieuw een massale figuratie. Opnieuw Willy Coppens in de huid van Nobel. Een koninklijke eer. Opnieuw Jaak van der Helst, ditmaal als erg gedreven regisseur, die zich in meer dan één opzicht aan zijn leermeester Liebrecht spiegelt. De continuïteit is verzekerd. In de marge van het gebeuren komt een stevig gestoffeerde brochure tot stand waarin reynaerdiaanse figuren en toestanden nader worden toegelicht. Onder de tekstschrijvers en geïnterviewden bevinden zich Jozef de Wilde (over *Reynaert I* als sleutelroman), Marcel Ryssen (over de vrouw in de *Reynaert*) en Rik van Daele (over toponymie), drie prominente vossenjagers die in de daaropvolgende jaren hun visie op de Reynaertfiguur zullen blijven bijstellen.⁵ Een en ander wijst erop dat de belangstelling voor de figuur groeit.

Massapsel 1985. Choreografie onder leiding van Claire Panier, R. de Vidtsparc Sint-Niklaas.
© Stadsarchief Sint-Niklaas

Maar het *Reynaertspel* van 1985 is ook meer dan de glansrijke wedergeboorte van de eerste versie. Jaak van der Helst kiest voor kleinschaliger choreografische intermezzo's (volksdans, betogingsdans, katten- en muizendans, enzovoort), voor beweeglijkheid en tempo, voor pyrotechnische verrassingen. Voor een gewijzigde muzikale omkadering. Voor een dubbel speelveld van 35 bij 25 meter (Hof van Nobel en Malpertuis). Voor een zekere vorm van intimiteit en dus voor de inplanting van het geheel in het stadspark in de buurt van de vijver. Bruun (Willy de Greef) wordt er 'te water gelaten', Tibeert (Stefaan van Pottelberghe) maakt er krolse capriolen, Grimbeert (Marcel van Brussel) kiest bewust voor afgemeten gebarentaal en troont Reynaert naar het hof met een bang hart. Maar Reynaert zelf (Eddy van Steelandt) voelt er zich meer dan ooit op zijn gemak. Gedurende welgeteld negen opvoeringen van pakweg anderhalf uur (in de loop van september) houdt het vossenspel het Waasland in de ban.

Het *Reynaertspel* 1985 wordt niets minder dan het waardige en volgehouden klapstuk van een hectisch Reynaertjaar. Een jaar dat barst en gonst van Reynaertlezingen, auto-, fiets- en wandelzoektochten, tentoonstellingen, bibliothele Reynaertuitgaven (die van Bert Decorte / Dolf de Rudder en Clement Vermaere). Rik van Daele publiceert in het Leuvense blad *Onze Alma Mater* een uitvoerige en prikkelende bijdrage over het Reynaertlandschap.⁶ En

terwijl de laatste vreugdevuren na de Reynaerthappening van 21 september nog nasmeulen, wordt op 26 oktober 1985 luisterrijk hulde gebracht aan de nestor van alle toenmalige Wase reynaerdofielen. Priester Jozef de Wilde wordt tijdens het zesde colloquium van het Oost-Vlaams Verbond van Kringen voor Geschiedenis op gepaste wijze gelauwerd.⁷ Dat de vos zelf even op adem wil komen, laat zich best wel raden.

In de ban van Europa: 1992

Maar niet erg lang wordt de vos rust gegund. En hoewel hij zich hoogst zelden laat verschalken, worden naar het einde van de jaren tachtig toe initiatieven ontplooid die het daar beslist op aanleggen. In 1988 gaat het intussen gedigitaliseerde⁸ en sinds 2010 online raadpleegbare Reynaerttijdschrift *Tiecelijn* van start, onder de bezielende redactie van Marcel Ryssen, Rik van Daele en de betreunde Herman Heyse (1937-1992). Het daarop volgende jaar verschijnt het allang aangekondigde boek van Jozef de Wilde: *Van den vos Reynaerde ontsluiert* (uitgegeven als Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, Gent, 1989). Voor De Wilde schuilen historische figuren achter de dierennamen en is 'Willem die madock makede' een zekere magister Willelmus Physicus, die op het eind van de twaalfde eeuw als klerk in dienst was van Zeger II, burggraaf van Gent. De Wilde schrijft een even stimulerend als controversieel boek, dat ook Rik van Daeles naar handschrift F vertaalde versie van het epos bevat. Meer dan ooit staat Reynaert in het centrum van de belangstelling. Meegesleurd door deze Reynaerthausse bekruipt Jaak van der Helst de verzoeking een totaal nieuw *Reynaertspel* te creëren. Schemerig zijn de eerste plannen, maar de inspiratie van Pinksteren laat het niet bepaald afweten, trouw aan vers 41 e.v. van het epos: 'Het was in eenen tsinxen daghe / Dat beede bosch ende haghe / Met groenen loveren waren bevaen' (naar handschrift A).

In de loop van 1989 en 1990 werken Jaak van der Helst, Freddy Poeck, Marcel Ryssen en ondergetekende aan een anders gestemde en elders gehuisveste *Reynaert*. Er komt een scenario tot stand waarin de Europese gestalte van de vos aan zijn trekken komt. Het wordt een langzame geboorte. De geboorte van een meervoud. Voor de vos die in 1992 zijn opwachting maakt zijn de interne grenzen alvast gesloopt.⁹ In tegenstelling tot Jos Houben gaat de schrijversbent ervan uit dat het 'volledige' Reynaertverhaal herkenbaar moet zijn in de bewerking, tot aan Belijns onfortuinlijke terugkeer met Cuwaerts

Medeauteurs Yvan de Maesschalck en Jaak van der Helst (tevens regisseur) kijken naar de repetities van *Ik, Reynaert!* (1992).

kop toe. Bovendien wordt een en ander preciezer gelokaliseerd. Nobel mag voor een keer hofdag houden in een Britse adellijke omgeving, waar op zijn verzoek allerlei internationale prominenten zijn samengeschoold.¹⁰ Om de wat al te plechtstatige gang van zaken te doorbreken stelt gastheer Prins Philip voor het masker voor te binden en tot enig ludiek amusement over te gaan. Het naspelen van het dietse Reynaertepos bijvoorbeeld? Elke politicus neemt een bij hem passende dierenrol voor zijn rekening. Prins Philip gaat schuil in Nobel uiteraard, Waldheim in Grimbeert, Mitterand in Tibeert, Giscard d'Estaing in Courtois, Gorbatsjov in Bruun, Lubbers in Tiecelijn, Juan Carlos in Canteclaer, enzovoort. Alleen voor Margaret Thatcher is het moeilijk kiezen. Verkleed als een zwarte panter zorgt zij voor de nodige heibel. Voor haar eindigt Europa nog altijd aan de krijtkusten van Engeland, dat onveranderlijk blijft wat het altijd is geweest: "This precious stone set in the silver sea / (...) / This blessed plot, this earth, this realm, this England" (William Shakespeare, *King Richard III*). Niets meer, maar vooral niets minder.

Af en toe vallen rake klappen, prikken de dames en heren elkaar wat giftig in de lenden en worden de maskers afgenomen om de verhitte gemoederen tot bedaren te brengen. Maar ondertussen maalt het hele massaspel verder. Dat is, naast die van Philip en Elisabeth II, mede de grote zorg van hofmaarschalk Botsaert. Het hele concept balanceert in wezen op een zo evenwichtig mogelijke verhouding tussen wat de politicus als mens voorstelt en de hem of haar toebedeelde rol. Visueel wordt dat aspect onderstreept door het feit dat alle 'Reynaert'-spelers dubbele maskers dragen. Hun dubbelzinnig gedrag laat hen nooit in de steek. Daar vormt alleen Reynaert, de verdachte maffioso, een onverdachte uitzondering op. Hij draagt geen masker. Hij is een masker. Altijd en overal. Aan het einde van het stuk galmt zijn persoonlijke testament door de luidsprekers: 'Nog is de zweepslag van mijn haat / ijzer in de handen van de wet / en heilig de dolksteek in het hart / der hartelozen. Onvindbaar eeuwig / slijp ik mijn messen van verzet / en spreek ik woorden slechts van steen'. Reynaert in een poëtische bui? Reynaert, proteïsch en eeuwig onvindbaar? Voor wie nog twijfelt: ook Reynaert is een meervoud.

Anders dan in de vorige afleveringen wordt nu gekozen voor een bescheiden choreografie (biggetjes, vlinders, raven), voor technische durf (black-light-theatre-effecten, een in de nacht wegfladderende 'mechanische' raaf, die het na een paar voorstellingen weliswaar begeeft), voor drie afzonderlijke podia. Even zoveel kopzorgen voor het technisch team onder leiding van Etienne Vandenhende. Anders dan voorheen, gaat deze *Reynaert* internationaal. Daartoe zijn niet alleen de regeringsleiders, presidenten en koningen van de in het stuk genoemde landen aangeschreven. Behalve een verzorgde brochure waarin originele cartoons van de tot ver in het buitenland geprezen en vaak geprijsde SEM (pseudoniem van Ernest Metz) zijn opgenomen, wordt ook een Engelse versie van *Ik, Reinaert!* naar de Europese Commissie gestuurd.

En toch knipt ook deze versie de banden met de vorige opvoeringen niet geheel door. Andermaal verschijnt Willy Coppens in de rol van Nobel/Prins Philip, al wordt hij deze keer van repliek gediend door de stem van Rita de Vos (Gente/koningin Elisabeth II), die in de loop van de eerste opvoeringen jammer genoeg overlijdt en een pijnlijke leegte achterlaat.¹¹ Alsof de fictie de werkelijkheid parodieert of imiteert, wordt Nobel dit keer geprovoceerd door zijn zoon Geert Coppens alias Reynaert. Opnieuw zet Eddy van Steelandt een opmerkelijke prestatie neer, zij het in de huid van Bruin/Gorbatsjov. Opnieuw het stadspark en Walburg op de achtergrond. Gedurende niet minder dan vijftien vertoningen (van 13 augustus tot 6 september) gooit Reynaert alle remmen los.

Nabeschouwingen

Al lijkt het nauwelijks mogelijk het 'massaspel' als zelfstandig dramatisch genre precies af te bakenen, het hybridische karakter ervan althans is onbetwistbaar. Het massaspel is toneel, spektakel en allegorie tegelijk en daarom terecht een vorm van 'totaalkunst' te noemen. Bovendien is het beslist het resultaat van taaie wilskracht en onwankelbare eensgezindheid. Maar ook van een subtiel gevoel voor evenwicht tussen traditie en vernieuwing. Dat blijkt onder meer uit de aanwezigheid van de vaste menselijke en dierlijke ingrediënten die in de drie stukken zijn aan te treffen. Een aardige constante is het 'gelaatsmasker' van Reynaert (een ontwerp van Jos Loyens), dat ongehavend alle voorstellingen van 1973, 1985 en 1992 heeft overleefd. Even opmerkelijk is allicht de drievoudige trouw van Willy Coppens, telkens in de rol van koning Nobel. Ook Fabienne van der Vekens heeft zich als secretaresse drie keer niet onbetuigd gelaten en zal later meer dan eens getuigen van het 'samenhorigheidsgevoel' dat de producties tot stand hebben gebracht. Iets gelijkaardigs geldt uiteraard voor Jaak van der Helst, die telkens een centrale en in 1985 en 1992 ongetwijfeld dé centrale rol heeft vertolkt. Zonder hem zou Reynaert als Wase spektakel- of theaterfiguur wellicht een kille dood gestorven zijn.¹²

Overigens lijkt een en ander crescendo te zijn gegaan. Steeds meer opvoeringen (met weliswaar minder zitplaatsen voor de laatste twee), steeds meer technische en artistieke durf, steeds meer verinnerlijking en dus meer 'Reynaert'. De figuur van de vos keert daarbij grotendeels terug naar zijn vermeende uitgangspunt, als belichaming van het demonische, kwaadwillige 'zwarte hart', dat hoe dan ook deel uitmaakt van de menselijke natuur. Waar en wanneer dan ook. Met de woorden van de onovertroffen joodse schrijfster Nicole Krauss over één van haar romanpersonages zou men kunnen stellen dat Reynaert een gezicht heeft 'that could look beatific in one instant and devilish the next' en daarbij de indruk wekt 'to have come down from the Renaissance, or even the Middle Ages, without revision'.¹³

Intussen zijn bijna twintig jaar heen gegaan zonder dat iemand het heeft aangedurfd een integraal nieuwe versie van het massaspel te ensceneren. Het ontbreekt nochtans niet aan vertalingen, benaderingen, opvoeringen en aan talent, die dienstig zouden kunnen zijn bij een gedramatiseerde omwerking van *'Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie*. De ronduit knappe herdenkingstentoonstelling *Wij, Reinaert! Drie Sint-Niklase massaspelen*, die liep van 6 mei tot 19 juni 2011 in de Stadsbibliotheek, en het hoogstaande,

keurig afgewerkte figurentheater dat tijdens de Sint-Niklase Sterfeesten van 14-15 mei 2011 is opgevoerd met gastheer Tiecelijn de raaf als een volleerd, vlerkerig verteller, zouden meer dan sterke prikkels kunnen zijn om nieuwe dramatische wegen te bewandelen.¹⁴

Het feit dat Willem van Boudelo op goede gronden kan worden beschouwd als de auteur van het Oost-Vlaamse Reynaertepos is in ieder geval een toegevoegd argument om de opvoering ervan te plaatsen in de buurt van de vroegere abdij.¹⁵ Is het daarbij ondenkbaar de Reynaertverhalen te vertimmeren tot een soort episch, eventueel op Brechtiaanse leest geschoeid (anti)passiespel? De grafische vormgeving van Marc Legendre en de originele visie van René Broens op de Reynaertfiguur als een soort antichrist openen mijns inziens perspectieven om een spel te creëren dat ten volle zou renderen op een breed podium. *Reynaert*, passie, spanning en *Mistero Buffo*¹⁶ in een bruisende synergie, naar het voorbeeld van het cyclische drama in onze middeleeuwse steden? Als de nodige fondsen ter beschikking worden gesteld en een bevlogen equipe zich wil aandienen, is een dergelijk project allesbehalve denkbeeldig.

NOTEN

1 Over het aandeel van de Reynaertfiguur in de constructie van een Wase identiteit, zie Filip Reyniers, 'Wastine tussen twee steden. Een identiteit van het Land van Waas', in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, deel 114, extra uitgave, 2011, (ter perse) ('In zijn Reynaertstudie argumenteert Rudi Malfliet dat de tegenstelling tussen 'hof' en 'woestine' verwijst naar een bestaand conflict, met name de spanning tussen het Gentse en haar Wase lenen. Voortbouwend op die lezing komt het Waasland ook hier naar voren als een vrij en vrank gebied, een woest en ongebonden land dat contrasteert met de stad. Ook *den fellen met den grisen baerde* is niet van plan zich te onderwerpen aan de heren. Onverzettelijk gaat hij op zoek naar uitwegen om zijn vrijheid, lijf en leden te handhaven: de vrije vos als icoon van het vrije Waasland en antagonist van de stad'). Over de inzetbaarheid van de vos als (nationaal) symbool, zie ook Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*, Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2006.

2 Herwerkte en aangevulde versie van Yvan de Maesschalck, 'Reynaertspelen in Sint-Niklaas', in: Piet van Bouchaute e.a. (redactie), *Archivaria*, 2 (1992), p. 69-74. Voor concrete verwijzingen naar feiten, en personen heb ik vooral gebruik gemaakt van documenten (brieven, verslagen, ontwerp teksten, aantekeningen, brochures) bewaard in het Stadsarchief en de Bibliotheca Wasiana van Sint-Niklaas en in de privécollectie van Jaak van der Helst. Waar mogelijk verwijst ik ook naar interviews die afgenomen zijn van o.a. Jaak van der Helst, Stefaan van Pottelberghe, Marcel van Brussel, Marcel Ryssen, Fabienne van der Vekens en Willy Coppens, van wiens herdenkingstoespraak op 6 mei 2011 ik hier ook dankbaar gebruik maak.

3 Voor meer gegevens over André Stoop verwijs ik naar Marcel Ryssens portret in *Tiecelijn*, 4 (1991), p. 64-68.

4 Over de ideologie van het stuk zie Jozef Janssens & Rik van Daele, *Reinaerts streken. Van 2000 voor tot 2000 na Christus*, Leuven, Davidsfonds, 2001, p. 231 ('Als spiegel van de revolutie van mei '68 wordt als een soort deus ex machina een positief slot aan het verhaal gebreed. Willem/Reinaert komt met zijn verwanten en supporters op de scène en zingt een ode aan de vrije wereld').

5 Met name Rik van Daele – daarin gesteund door onder anderen André Bouwman, Jozef Janssens en Paul Wackers – heeft een consistent en consequent pleidooi gehouden voor een negatieve benadering van de Reynaertfiguur, o.m. in *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde* (Gent, KANTL, 1994) en *Reinaerts streken* (Leuven, Davidsfonds, 2001). Over deze benadering en de implicaties ervan voor de lezing van de slotsequens zijn kritische bedenkingen geformuleerd door o.a. Joris Reynaert, ('Botsaerts verbijstering', in: *Spiegel der Letteren*, 38 (1996), p. 44-61, ook opgenomen in: Hans van Dijk en Paul Wackers (red.), *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, Verloren, 1999) en door Jan De Putter ('Vrede en pays in *Van den vos Reynaerde*', in: *Millennium*, 14 (2000), p. 86-103 en 'De val van een onwaardige priester. Belijn en het slot van *Van den vos Reynaerde*', in: *Tiecelijn* 22 (2009), p. 290-313). In de recente graphic novel *Reynaert de vos* van Marc Legendre & René Broens (Atlas, 2010) wordt de vos eveneens negatief geduid, met name als belichaming van een antichrist.

6 Rik van Daele, 'Waar liep Reinaert?', in: *Onze Alma Mater*, 39 (1985), p. 169-184.

7 Over de betekenis van Jozef de Wilde als historicus en vorser, zie Nico van Campenhout, 'E.H. Jozef De Wilde (1906-1993) over plaatselijke en regionale geschiedschrijving', in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, deel 112, 2009, p. 229-241.

8 Zie daarover het interview van Hans Rijns met René van Stipriaan, 'Tiecelijn opgenomen in de DBNL', in: *Tiecelijn*, 23 (2010), p. 455-460.

9 Het jaar 1992 is een kantelmoment in de integratie van de Europese Unie. Op 7 februari van dat jaar wordt het *Verdrag van Maastricht* ondertekend, dat op 1 november 1993 in werking treedt. De Unie heeft op het ogenblik dat het massaspel wordt opgevoerd twaalf lidstaten. Het feit dat het spel denkbeeldig in Groot-Brittannië wordt gesitueerd, is een onmiskenbare vingerwijzing naar de toenmalige anti-Europese houding van de Britse overheid. Over wat in 1992 is tot stand gebracht, onder meer in verband met een Europees cultuurbeleid, zie Hendrik Vos (red.), *De impact van de Europese Unie. Beleidsterreinen, strijdpunten en uitdagingen*, EU-studies 2, Leuven/Voorburg, Acco, 2008, p. 45 en p. 76 e.v.

10 Luk Wenseleers sluit zijn 'Chronologisch overzicht van de Europese Reinaert-literatuur en dieren satire' af met een uitvoerige verwijzing naar het massaspel van 1992. Zie *De pels van de vos. Historische achtergronden van de middeleeuwse Reinaert-satire*, Amsterdam/Leuven, Meulenhoff/Kritak, 1993, p. 294.

11 Over Rita de Vos zegt Willy Coppens in zijn gelegenheidstoespraak van 6 mei 2011 het volgende: 'Rita de Vos had koningin Gente ingesproken en stond ook als echtgenote

van Nobel geprogrammeerd. Toen de repetities in het stadspark begonnen was ze echter opgenomen in de kliniek en in allerijl werd Reinhilde Bogaerts als vervangster ingeschakeld. Tijdens de opvoeringen overleed Rita. Schrijnend was het de witte lelies te zien liggen op de koninginnentron en terwijl de stem van de overleden Rita door de luidsprekers schalde, speelden haar kinderen mee en verzorgde echtgenoot Hugo het geluid. Gelukkig werd met maskers gespeeld zodat het publiek niet kon merken dat eronder menige traan werd weggepinkt'.

12 Voor meer gegevens over Jaak van der Helst verwijs ik naar het artikel van Marcel Ryssen, 'Jaak van der Helst: theaterfreak en vos', in: *Tiecelijn*, 19 (2006), p. 105-115 en dat van Rik van Daele, 'Vossenridders Jaak en Marc in de eregalerij van Reynaert de vos', in: *Band*, 94 (2011), p. 18-21.

13 Nicole Krauss, *Great House*, Londen, Viking, 2010, p. 132.

14 Het figurentheater *Het Land van Reynaert* werd gecreëerd door Joost van den Branden van Theater Tieret. De poppen werden gemaakt door Patrick Maillard van theater *Froe Froe*. Er werd medewerking verleend door vzw Strapop, Theater Tieret en Jeugdtheater Ondersteboven. In zes verschillende tenten werden doorlopend zes scènes opgevoerd die de hoofdlijn van het verhaal zoals overgeleverd in *Van den vos Reynaerde* uitbeeldden (de aanklacht van Reynaert, de Bruunscène, de Tibeertscène, de Grimbeertscène, de veroordeling van Reynaert aan het hof, Reynaerts sinistere weerwraak). Een niet onaardig detail is het feit dat de rol van Nobel beurtelings door Willy Coppens (alweer!) en stadsarchivaris Piet van Bouchaute werd vertolkt.

15 Over Willem van Boudelo als vermoedelijke auteur van *Van den vos Reynaerde*, zie Rik van Daele, 'De robotfoto van de Reynaertdichter. Bricoleren met de overgeleverde wrakstukken: 'cisterciënzers', 'grafelijk hof' en 'Reynaertmaterie'', in: *Tiecelijn*, 18 (2005), p. 179-205 en Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2010, vooral het vijfde deel over 'de oorsprong, de betekenis en de functie van *Van den vos Reynaerde*', p. 275-303. Voor kritische bedenkingen bij Malfliet verwijs ik naar Jozef Janssens, 'Historische speculaties. N.a.v. Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*', in: *Tiecelijn* 23, (2010), p. 404-413 en Yvan De Maesschalck, 'Rudi Malfliet. *Van den vos Reynaerde. De feiten*', in: *Millennium*, 24 (2010), p. 186-188.

16 *Mistero Buffo* is het geruchtmakend spektakelstuk van Dario Fo, dat werd gecreëerd in 1969 en op 26 november 1972 in Vlaamse première ging in een regie van Arturo Corso. Het drie uur durende stuk toont scènes uit het leven van Jezus, die symbolisch samenvallen met die uit het leven van de gewone man. De combinatie van *Mistero Buffo* en *Reynaert de vos* kwam in de Wase gemeente Beveren als het ware toevallig tot stand. Naar aanleiding van de opening van cultuurcentrum Ter Vesten speelden de lokale verenigingen er in 1997 *Mistero Buffo* en in hetzelfde huis voerde men *Reynaert, De Voscial* op naar aanleiding van de overname van het voorzitterschap van het Intergemeentelijk project Het land van Reynaert in 2002.

OVER REYNAERT DE VOS IN GROOT-LOCHRISTI

BERT VERVAET

Was Reynaert echt in Lochristi of niet? In deze bijdrage wil ik eerst een overzicht geven van de plaatsnamen uit *Van den vos Reynaerde* die volgens sommigen in aanmerking komen om te worden gesitueerd op het grondgebied van de huidige gemeente Lochristi en vervolgens zoek ik naar de vele sporen die dit verhaal er vooral in de laatste 45 jaar heeft nagelaten.

Het centrum van Lochristi ligt op 7 kilometer van het centrum van Gent. De gronden van alle deelgemeenten van Lochristi werden in cultuur gebracht vanuit Gent onder leiding van de Gentse grote abdijen en de Gentse gegoede klasse. Wie van Gent naar het Waasland reist doet dit nog steeds het best via Lochristi. De kans is dus vrij groot dat de schrijver en eerste lezers en toehoorders van *Van den vos Reynaerde* Lochristi persoonlijk kenden.¹ Kwamen vanuit die bekendheid een aantal mogelijke allusies op plaatsen in Lochristi? Vooral vanaf 1965 kreeg *Van den vos Reynaerde* zeer veel aandacht in Lochristi. Uiteindelijk blijkt het echter wel een bepaalde visie te zijn die er leeft, een visie die ver afstaat van het nu beroemde maar dikwijls weinig bekende verhaal. Over deze wisselwerking gaat dit artikel.²

1. Plaatsnamen die met Groot-Lochristi verbonden werden

Al in de negentiende eeuw was er geleidelijk meer aandacht voor de plaatsnamen die in *Van den vos Reynaerde* voorkomen. Deze studie kreeg een nieuwe impuls door een bijzonder goed gedocumenteerde studie van Isidoor Teirlinck uit 1913.³ Zijn benadering zou de Reynaert meer op de streek ten oosten van Gent betrekken en aanleiding worden voor een grote discussie, die op haar beurt vruchtbaar zou worden voor tal van Reynaertevenementen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de studie van de plaatsnamen terug op gang gebracht door de Nederlander Wytze Hellinga en de Vlaming Jozef Goosse-naerts uit Sint-Amandsberg. Bij de verschillende auteurs die in het Reynaert-epos historische feitelijkheid meenden te ontdekken, kregen de plaatsnamen in

en rond Lochristi een uiteenlopende benadering. Gezien hun ligging konden de deelgemeenten van Lochristi betrokken blijven bij elk van de drie hoofdrichtingen die *Reynaert* lezen als een sleutelroman. Zowel wanneer de kern van het verhaal zich afspeelt in het Gentse, meer bepaald tussen Gent en Destelbergen/Beervelde, als wanneer het verhaal zich afspeelt rond Hulst, als wanneer het verhaal zich afspeelt in het Waasland, telkens passeerde men Lochristi om in Gent te komen.

In de erop volgende discussies werden volgende plaatsen op Lochristi betrokken: Lochristi als bos, Maupertuus, Beervelde-heide, Hijfte, de Oudeveldstraat (als 'de rechte strate', nu Oude Veldstraat)⁴ en de molen in de Schoolstraat te Lochristi. Eigenaardig genoeg werd de Rostijnenstraat (van 'woestine', 'woest veld') te Lochristi-Hijfte niet uitdrukkelijk betrokken in de *Reynaert*studies. Ook al had de samenzwering tegen koning Nobel te Hyfte plaats 'an twoeste velt'.

1.1. Lochristi in de dertiende eeuw

In de literatuur over de *Reynaert* spreekt men over Lochristi als zou het ten tijde van het ontstaan van het dierenverhaal een 'groot bos' zijn geweest.⁵ De meeste auteurs baseerden zich voor de streekgeschiedenis deels op elkaar en uiteindelijk helemaal op het werk van Frans de Potter en Jan Broeckaert, die wel verdienstelijk werk leverden, maar niet op de hoogte waren van veel fundamentele gegevens die wij ondertussen wel te weten zijn gekomen. De kennis van Frans De Potter en Jan Broeckaert over de middeleeuwse geschiedenis van de deelgemeenten van Lochristi was zeer gering. Zo waren zij er onvoldoende van op de hoogte dat er hier toen nog wel stukken bos waren, maar dat vanaf de twaalfde en zeker vanaf de dertiende eeuw Lochristi en de huidige deelgemeenten in volle ontginning waren.

Lochristi ligt ongeveer twee uur gaans van Gent en de twaalfde-dertiende eeuw was voor Gent een bruisende periode. Machtige abdijen als de Sint-Pietersabdij en de Sint-Baafsabdij hadden enorme bezittingen en macht. Er waren het grafelijk hof, de oude adel en de nieuwe rijken – de patriciërs, de sterke ambachten, een bloeiende handel en een aangroeiende bevolking. Gent was een van de belangrijkste steden van Europa. Diezelfde machtsgroepen hadden in het oosten van de Oudburg van Gent de touwtjes in handen. De Sint-Baafsabdij was heer van Mendonk, van Lochristi-Zeveneken, van Oostakker-

Sint-Amandsberg en werd door aankoop in de dertiende eeuw ook heer van Sprendonk, Oostdonk en Wulfsdonk (thans Gent-Mendonk, Wachtebeke en Moerbeke). De Sint-Pietersabdij was heer van Destelbergen en van Zaffelare. Alleen Hijfte en een groot deel van Desteldonk was in dit complex nog grafelijk gebied, zoals het grootste deel van het Waasland en de Vier Ambachten. Andere delen behoorden aan adel en patriciërs, zoals de familie van Raas van Gavere. De afstammelingen van de burggraven van Gent bezaten Heusden en delen van Lochristi en Oostakker. Binnen het door de abdijen en hoge adel beheerde gebied hadden de patriciërs van Gent en de lagere adel grote belangen. Gent had grondstof, brandstof en voedsel nodig. Rijke handelaars wilden met hun winsten investeren in renderende goederen. De streek van Lochristi gonsde van de activiteiten. De Antwerpse steenweg van Oostakker naar Lokeren werd aangelegd na 1220 en kort daarna ook de Zaffelaarse hoofdweg tussen Vierweegse en Bosdam. De weg Destelbergen-Beervelde-Oudenbos-Lokeren dateert minstens uit de dertiende eeuw. De oude natuurlijke weg Odeveld, tussen Zaffelare, Zeveneken en Lochristi, een verbinding tussen Ekshaarde enerzijds en Hijfte, Oostakker en Gent anderzijds was lang niet meer de enige rechte weg in het gebied en aan die zelfde Odeveldstraat was al min of meer een dorp ontstaan.

Een typisch verschijnsel voor de eerste helft van de dertiende eeuw was de massale vercijsning van de gronden aan Gentse patriciërs. Tegen betaling van een koopsom en een jaarlijkse vaste, eeuwige cijnsrente werden stukken grond afgestaan. Dit was een vorm van feitelijk bezit waarbij de jaarlijkse cijns door de muntontwaarding uiteindelijk vrij gering werd. Vanaf ongeveer 1250 gaven de abdijen voor hun nog resterende gronden de voorkeur aan verpachting, waarbij de pacht prijs kon worden aangepast. De Gentse eigenaars van hun kant lieten hun cijnsgronden renderen door verpachting aan grote en kleine boeren. In die tijd ontstonden de parochies Zaffelare (1221),⁶ Lochristi (vóór 1257)⁷ en Zeveneken (1287).⁸ Beervelde kreeg een kapel kort na 1309. Zaffelare kreeg rond 1240 een eigen juridische structuur met een eigen wetgeving (keure), schepenbank en baljuw. Ook het gebied waartoe Hijfte behoorde kreeg een eigen keure in 1248. Er waren nieuwe abdijen ontstaan even buiten de Oudburg: Baudelo (Stekene) en Oudenbos (Lokeren). We maakten hier ten oosten van Gent en tot ver in het Waasland een stuk geschiedenis mee dat gans het landschap veranderde. Met dit gewijzigde landschap wordt in de huidige studies van *Van den vos Reynaerde* tot nu toe te weinig rekening gehouden.

1.2. *Maperteeus te Beervelde*

De gemeente Beervelde werd in 1977 bij Lochristi gevoegd. Bij het ontstaan van de gemeente Beervelde in 1921 lag het grondgebied op de gemeenten Destelbergen, Laarne, Kalken en Heusden. Toen de parochie Beervelde ontstond in 1809 was het nog ingewikkelder. Toen behoorden zelfs nog delen tot Wetteren. In verband met de bestaande Reynaertinterpretatie is alleen het deel Destelbergen van belang, dat ongeveer veertig procent van Beervelde uitmaakt. Dit Destelbergense deel van Beervelde behoorde in de middeleeuwen zowel kerkelijk als burgerlijk tot de parochie en heerlijkheid van Destelbergen onder het bestuur van de Gentse Sint-Pietersabdij. Het was te Destelbergen-Beervelde (thans Lochristi-Beervelde) dat volgens onder anderen Jozef de Wilde Reynaert zijn burcht had en een deel van het Reynaertepos zich afspeelde.

Bruun, Tibeert en Grimbeert gingen volgens de oude tekst Reynaert opzoeken in zijn burcht en de schrijver meldt ons daarbij: 'Reynaerd hadde so menich huus, / Maer die casteel Manpertus / Dat was die beste van sinen borghen'.⁹ De geliefkoosde verblijfplaats van Reynaert was dus Manpertus/Maupertuus. Het bestaan van een concrete plaatsnaam 'Maupertuus' te Destelbergen was reeds opgemerkt door de Gentse stadsarchivaris Napoleon de Pauw in 1881-1882.¹⁰ Het gaat om een akte van 19 maart 1348 van de Gentse victorinnenabdij Ten Briele, die toen bewaard werd in het stadsarchief en nu berust in het Rijksarchief te Gent.¹¹ Napoleon de Pauw meende 'Mapertuus' te herkennen hoewel er eigenlijk Maperteeus/Maperteus stond. Wij weten nu dat het in latere teksten op uiteenlopende wijzen geschreven werd, maar de toon was al volop gezet. Men meende daarin een vervorming te zien van de naam van Reynaerts burcht. Isidoor Teirlinck publiceerde de akte van 1348 integraal in zijn *De Toponymie van den Reinaert*.¹² Volgens deze oorkonde verkochten de kinderen van Simon van Couderborg ten voordele van het klooster Ten Walle of Groenen Briel te Gent een rente bezet op hun goed 'Maperteeus'/'Maperteus', groot 17 bunder, te Destelbergen. Het verband met Beervelde werd toen nog niet gelegd, omdat de tekst waarmee de Pauw voor de dag was gekomen over Destelbergen sprak en meer concrete aanduidingen nog onbekend waren. Voor Isidoor Teirlinck was Maperteeus een naar de Franse teksten verzonden naam. Het voorkomen van die plaatsnaam in Destelbergen was voor hem een bewijs van de populariteit van het Reynaertverhaal. Volgens Isidoor Teirlinck was deze plaats achteraf zo genoemd als herinnering aan het Reynaertverhaal. Teirlinck zocht toen wel al naar een mogelijke plaats waar dit Maperteeus lag en meende ten

onrechte dat Maperteeus een leengoed was, te vereenzelvigen met het leengoed Notax te Destelbergen.

In 1946 werd de *Bibliotheca Wasiana* opgericht, en meteen hadden de bestuursleden grote aandacht voor Reynaert. In 1947 werd al een lezing gehouden door pastoor Jozef de Wilde (1906-1993), afkomstig van Sint-Amandsberg. In de loop van bijna vijftig jaar leverde deze priester materiaal in de discussie en hij verbond Maperteeus met Beervelde. Hij ging het verst in de gedetailleerde analyse van de *Reynaert* als een sleutelroman. Hij keerde de redenering van Isidoor Teirlinck volledig om: volgens hem was het bestaan van de concrete plaatsnaam Maperteeus te Beervelde niet een sympathieke herinnering aan het epos, maar een bewijs voor zijn stelling dat men in dit dierenepos een concrete geschiedenis moest lezen. Het ging volgens hem om de geschiedenis van Zeger III, burggraaf van Gent. Zijn vader was de Gentse burcht en zijn voorrechten kwijtgeraakt in 1192. Vader Zeger II trok zich terug als tempelier, maar zijn zoon, burggraaf van 1200 tot 1227, trachtte de oude macht te herwinnen. Aanvankelijk woonde hij op Ter Walle te Gent, mogelijk ook op zijn buitenverblijf te Beervelde. Door zijn huwelijk met Beatrix van Heusden verwierf hij een burcht te Heusden en vervolgens liet hij in 1207 een steen bouwen te Sint-Janssteen (Hulst, Zeeuws-Vlaanderen). Volgens De Wilde klopt daarmee de uitspraak 'Reynaerd hadde so menich huus'. De merkwaardigste bijdrage leverde pastoor De Wilde echter met zijn kavelgeschiedenissen, waarbij hij doorheen de eeuwen nauwkeurig de ontwikkeling van percelen bestudeerde. Zo wist hij het goed Maperteeus dat vermeld werd in de akte van 1348 heel precies te situeren tussen de Haanhoutstraat en de Hoogstraat te Beervelde. Daar deze rente van 1348 nooit werd afgelost en eeuwenlang betaald werd aan het klooster Ten Briele te Gent, kon de evolutie ervan gevolgd worden tot op het einde van de achttiende eeuw, toen de Franse bezetter de kloosters ophief. Daarnaast had pastoor De Wilde nog een tweede bron van informatie, daar op deze percelen ook cijns werd betaald aan de Gentse Sint-Pietersabdij, die heer was van de heerlijkheid Destelbergen.¹³ Het gaat heel precies om de percelen te Lochristi, 4de afdeling (Beervelde), sectie A, 418 tot 460. Als mogelijke plaats voor de burcht van Reynaert opteerde hij voor de percelen 453, 457/2 en 457, die in de zuidelijke helft een onregelmatige rechthoek vormen.¹⁴ Deze percelen liggen thans tussen de Haanhoutstraat (achter de huisnummers 79-91) en de Mestaalbeek (achter de hoeve P. Verschraegen in de Hoogstraat 11). In 1402 heette het perceel Mabarteus,¹⁵ later Mabertijs en ten slotte 'Mageren Thijs'.¹⁶

Ook broeder Aloïs (P.J. Vandervee, 1881-1973) had een theorie over de gronden te Beervelde. Hij verbond het domein Maperteeus te Beervelde met het domein Notax te Destelbergen. Hij meende (ten onrechte) dat het een onderleen daarvan was en hij schreef: 'Het was een volgleen van Nothax (een Diederik Nothax was in de akte vertegenwoordigd door zijn meier) en daar er nu nog te Destelbergen, bij de Oude Lede, een kasteel ligt dat Notax heet, werd Maper-teeus gekoppeld aan dit kasteel, waarvan de toren en de kelder op grote ouderdom wijzen.'¹⁷ Deze beschrijving is een mengeling van de veronderstellingen van zowel pastoor De Wilde (Maupertuus ligt op Beervelde) als Jozef Goosenaerts (Maupertus is Notax te Destelbergen). De stelling dat de besproken gronden te Beervelde ooit onderleen waren van Notax is echter fantasie. Notax was een leen, de gronden 'Maperteeus'/'Mabarteus' te Destelbergen-Beervelde daarentegen waren erfelijke cijnsgrond.¹⁸

1.3. De heide van Beervelde

Pastoor Jozef de Wilde ging zeer ver in het concretiseren van de verwijzingen in het Reynaertepos. Volgens hem lag het grafelijk slot, waarnaar Reynaert moest komen om berecht te worden, op Bokslaar te Lokeren. Toen Bruun de Beer naar Maupertuus kwam om Reynaert voor het hof te dagen, passeerde hij een 'woestine'. Volgens pastoor De Wilde werd daarmee de heidevlakte van Beervelde bedoeld (Beervelde, Spiegheleet en Ertbuereet). De berg waarlangs Bruun kwam was de Beerveldse 'Vossenbergh', een oud toponiem aan de Hoogstraat. Het dorp waar Bruun later in de val werd gelokt door Reynaert en bijna dood werd geslagen, was Destelbergen, in de Damvallei. Ook het hachelijke avontuur van Tibeert de kater in het kippenhok van de pastoor speelde zich af in Destelbergen. Maar telkens vertrokken zij daarvoor vanuit het Beerveldse Maupertuus.

De beschrijving door pastoor Jozef de Wilde van het landschap van Beervelde in de tijd dat *Van den vos Reynaerde* geschreven werd, wordt bevestigd door historisch onderzoek. Strikt genomen zijn er nog meer aanduidingen dan deze die pastoor De Wilde aangaf voor de heide als landschappelijk element te Beervelde rond 1200 en zelfs tot in de zestiende-zeventiende eeuw. Grote delen van Beervelde en het nabije Haenhout¹⁹ zijn lang onontgonnen heidegrond gebleven. Die heide strekte zich niet alleen uit over het deel Destelbergen, maar ook over de parochies Kalken, Laarne en Heusden. Meerdere namen in Beervelde

herinneren aan de heide. Zo is er de Heistraat, Kleine Heidestraat, Magret (magere heide) en Eethoek (heidehoek). Ook de Brandstraat herinnert er nog aan. Om de grond vruchtbaar te maken brandde men op een bepaald ogenblik de wildernis plat. Door die brand kwam in die buurt een bepaald stuk grond van ongeveer 3 hectaren aan zijn naam ‘de Brandakker’ en de straat daarlangs werd de ‘Brandstraat’.

De opvattingen van Jozef de Wilde over Maperteeus en de tocht over Beerveldeheide zijn echter nadien door weinig mensen gedeeld doordat zijn bewijsvoering zeer zwak was. Het verband tussen Simon van den Coudenborch, de eerste bekende eigenaar van Maperteeus, en de burggraven van Gent is slechts gebaseerd op een tekst die hij ooit bij een particulier zou gezien hebben, maar die verder niet meer gecontroleerd kan worden. Evenmin is het verband bewezen tussen de naam ‘Maberteeus’/‘Mabarteus’ en Maupertuus. Toch hebben zijn stellingen Beervelde vroeg betrokken bij de Reynaertdiscussie en de aandacht gevestigd op de plaatselijke betekenis van het epos.²⁰

1.4. ‘Hijfte’ te Lochristi

De gemakkelijkst aanwijsbare plaatsnamen in het Reynaertverhaal zijn Gent en Hijfte. Hijfte komt ter sprake in de fameuze redevoering waarin de vos zich listig vrij praat door een fictief verhaal op te dissen over een grote schat en over een samenzwering tegen de vorst door zijn overleden vader, samen met Bruun, Tibeert, Grimbeert en Isegrim.

Tusschen Hijfte ende Ghend
Hilden si haer paerlement
In eere belokenre nacht.
Daer quamen si bi sduvels cracht
Ende bi sduvels ghewelt
Ende zwoeren daer an twoeste velt
Alle vive des coninx doot. (2263-2269)

Rond de plaatsnaam Hijfte is er een beperkte discussie geweest omdat een van de oudste handschriften niet Hijfte schrijft, maar wel IJste. Veruit de meeste auteurs kiezen voor Hijfte als de oorspronkelijke naam en menen dat IJste een verkeerde overschrijving is geweest. Voor de rest was er geen discussie over de lokalisering van Hijfte te Lochristi. Toch is er nogal wat onwetendheid vast te

stellen over het Hijfte van de dertiende eeuw. Vooreerst heeft het ‘dorp Hijfte’ als dusdanig in de middeleeuwen niet bestaan. Er was immers slechts een geringe bevolkingsconcentratie, zodat men hoogstens van een groot gehucht kon spreken. Op een kaart van 1585, dus meer dan drie eeuwen na het ontstaan van *Van den vos Reynaerde*, zijn slechts een negentiental woningen getekend tussen de Rostijnenstraat en de Ringstraat (thans Hijfte-Center en een deel van de Verleydonckstraat).²¹ Een kerk kreeg Hijfte pas in de twintigste eeuw. Hier rond zijn er misleidende allusies gemaakt.²²

In 1248 kreeg Hijfte samen met Desteldonk, Sleidinge, Lovendegem, Waarschoot en Doornzele van gravin Margaretha van Constantinopel een eigen wetgeving (keure). Pas in 1560 werd Hijfte ondergebracht onder de Sint-Baafsheerlijkheid, waartoe de rest van de parochie Lochristi grotendeels al veel langer behoorde. Sindsdien sprak men soms van ‘de Keure van Hijfte’, om het gebied aan te duiden dat vroeger tot Desteldonk behoorde, maar naar de Sint-Baafsheerlijkheid was overgebracht. ‘De Keure van Hijfte’ strekte zich uit van aan de Kapiteinstraat (grens met Zaffelare)/Hoekskenstraat in Lochristi tot aan de Gentstraat en de Wolfputstraat in Oostakker. Dit was het deel van de ‘Keure van Desteldonk’ dat behoorde tot de ‘s Heilig Kerstparochie en de parochie Lochristi. Deze overdracht door koning Filips II kaderde in de schadevergoeding voor de afbraak van het Sint-Baafsdorp aan de Dampoort, waar keizer Karel het Spanjaardenkasteel had laten bouwen. In 1562 kwam er nog een uitspraak van de Raad van Vlaanderen die bevestigde dat Hijfte wel degelijk naar de Sint-Baafsheerlijkheid ging, maar met behoud van de voorrechten van de Keure van Desteldonk. Op kerkelijk gebied werd Hijfte van Lochristi pas afgescheiden in 1936 en werd toen een zelfstandige parochie.

De betekenis van Hijfte

Hijfte was grafelijk gebied en had volgens Maurits Gysseling in 1187 een belangrijke functie als ontvangstcentrum, vermoedelijk van de grafelijke inkomsten te Sleidinge, Doornzele, Desteldonk en Hendrikslaar (Lochristi). Vooral op dit ene gegeven baseerde Maurits Gysseling zijn stelling over het symbolisch belang van het betreden van Hijfte. Maurits Gysseling legde er de nadruk op dat Hijfte het eerste dorp was dat men tegenkwam als men Gent naderde vanuit het Waasland waardoor heel sterk de suggestie werd gegeven dat de samenzweerders zich op grafelijk terrein begaven. Deze stelling van

Maurits Gysseling was niet helemaal juist. Zoals reeds vermeld is Hijfte in de middeleeuwen nooit een dorp geweest in de eigenlijke zin van het woord. De huidige naam 't Wethuis' voor een oude herberg, thans restaurant, zou kunnen verwijzen naar een vroegere schepenbank, maar gaat gewoon terug op de vroegere benaming 'wit huis'. De schepenen van de Keure van Desteldonk, Doornzele en Hijfte kwamen samen in Desteldonk. En als men, zoals Maurits Gysseling meende, rond 1200 vanuit het Waasland naar Gent trok via Eksaarde en langs de Zaffelaarse, Lootse en Zevenekse Oudeveldstraat en daarmee de Oudburg betrad, dan passeerde men op diezelfde Oudeveldstraat eerst een zogezegd 'dorp' dat groter was dan Hijfte.²³ Daarop ga ik straks verder in. Voorlopig kunnen wij alleen aannemen dat Hijfte grafelijk gebied was, maar zoals we verder nog zullen zien was het nabijgelegen 'woeste veld' (Rostijnenstraat) geen grafelijk gebied.

Zelf wil ik aan de interpretatie van de plaatsnaam Hijfte nog enkele hypothesen toevoegen. Hijfte was nog om een andere reden voor de Gentse lezer van de dertiende eeuw een herkenbare plaats. Ten eerste is er het belang van Mendonk, waarop Maurits Gysseling niet heeft gelet, ook al heeft hij meerdere keren de *Miracula Sancti Bavonis* (*Wonderen van de heilige Bavo*) gelezen, waarin gesproken wordt over de bedevaart naar deze oude parochie en heerlijkheid. Hoe ging men vanuit Gent naar Mendonk? Hijfte was een van de plaatsen waarlangs men vanuit Gent naar Mendonk ging. Mendonk was de plaats waar naar men elk jaar op 1 augustus op bedevaart trok ter ere van de heilige Bavo. Op 1 oktober vierde men de sterfdag van Bavo, maar op 1 augustus vierde men de 'translatio Sancti Bavonis', de overbrenging van de relieken.²⁴ Tot aan de reformatie in de zestiende eeuw en de afbraak van de Bavokapel te Mendonk was dit een belangrijke gebeurtenis die veel volk op de been bracht.²⁵

Ten tweede was Hijfte ook nog op een andere manier gekend door de toehoorders van Willem 'die Madocke maecte'. De streek ten oosten van Gent was heel belangrijk geworden voor de leden van de gegoede klasse van Gent. Zij investeerden in grote percelen grond en zijn daar allicht ook dikwijls heen getrokken, velen voor hun zomerverblijf. Als de dorpsbewoners belachelijk werden gemaakt in *Van den vos Reynaerde*, dan ging het om lieden die voor de rijke patriciërs van Gent, een deel van het publiek van *Van den vos Reynaerde*, veel pachtgeld moesten opbrengen.

Ten derde is het in het kader van de tegenstelling tussen de rechte wegen van de vorst en de kromme wegen van Reynaert niet zonder belang dat Hijfte bestond uit een samenloop van eerder kromme wegen, dit in tegenstelling met

de omgeving, waar vanaf de eerste helft van de dertiende eeuw heel wat rechte wegen waren aangelegd. Op het geheel van deze betekenissen kom ik straks nog terug.

1.5. De Rostijnenstraat of 'twoeste velt' nabij Hijfte

Er is voor zover mij bekend niet ingegaan op het bestaan van de Rostijnenstraat te Hijfte. Nochtans is dit een aanknopingspunt voor een bijkomende mogelijke allusie op een plaatsnaam te Lochristi. Immers *Van den vos Reynaerde* geeft samen met de verwijzing naar Hijfte als plaats van de samenzwering ook de aanwijzing 'an twoeste velt'. De Rostijnenstraat begint aan Hijfte-Center en loopt westwaarts in de richting van Oostakker. Vanaf de grens met Desteldonk blijft ze Rostijnenstraat in Lochristi en wordt Rostijnestraat in Gent-Desteldonk. Voorbij de grens met Lochristi blijft de naam Rostijnestraat dus bestaan, maar alleen voor de straatkant op het grondgebied van Gent-Desteldonk; de overkant van de straat op het grondgebied van Gent-Oostakker heet Wittewalle. Het is een wat vreemde situatie dat de ene zijde van de straat een andere naam heeft dan de overzijde. De naam Rostijnenstraat is een rechtstreekse verwijzing naar de heerlijkheid Ter Woestijne. Deze naam Rostijne(n) betekent: 'woest veld'. De kans bestaat dat de oorsprong van de naam niet rechtstreeks te maken heeft met een landschapselement ('woest veld'), maar wel met de familienaam Van de Woestijne. In Desteldonk werden nog meer lenen genoemd naar de eigenaar, zoals Royen en de Buiizer.²⁶ De heerlijkheid Ter Woestijne lag in de parochie Desteldonk aan de grens met Lochristi-Hijfte en hing af van het leenhof van Dendermonde, dus niet van de Oudburg van Gent. Gezien deze afhankelijkheid mogen we deze heerlijkheid als zeer oud beschouwen.²⁷

Isidoor Teirlinck dacht ten onrechte dat er te Oostakker nog een Woestijnestraat bestond en dat dicht bij Hijfte op Desteldonk de heerlijkheid Ter Woestijne bekend was.²⁸ Daarmee was hij deels verkeerd ingelicht, maar toch beter dan broeder Aloïs, die schreef: 'Over de ligging van het dorp Hijfte waren de discussies tamelijk vlug beëindigd; over de juiste ligging van het woest velt zijn ze waarschijnlijk nog niet afgelopen.' Hij plaatste 'twoeste velt' ergens tussen Hijfte en Sloten of Singem (te Oostakker) of nabij de Sint-Baafsabdij (te Gent), volgens hem in een strook met woeste velden en heiden, die in de dertiende eeuw nog niet tot akkerland ontgonnen waren.²⁹

Jozef de Wilde verwees terloops naar 'ter Woestijne', zonder expliciet de naam Rostijnenstraat te Hijfte te vermelden en met een foute situering van

het Wispelaeregoed (Lochristi-Hijfte). Hij schreef daarover: 'Bedoeld werd een goed (aan een der samenzweerdere toebehorend), gelegen tussen twee heel goed bekende plaatsen, nl. westwaarts van Hijfte, aan een woestine. Wellicht gaat het om het Massemegoed of Wispelaergoed, heerlijkheid van de Woestine, Desteldonk, gelegen aan de Woestijnestraat.'³⁰ Eerder had hij al verwezen naar 'bij Hijfte (Lochristi) aan de woestine.'³¹ Het Wispelaeregoed ligt echter niet op het grondgebied van Desteldonk, maar aan de Rostijnenstraat 61 in Lochristi en was geenszins een onderdeel van de heerlijkheid Ter Woestijne. Met de onbestaande naam Woestijnestraat bedoelde hij mogelijk de Rostijnenstraat?

Maurits Gysseling negeerde in dit verband de Rostijnenstraat volledig, zoals hij trouwens ook voorbijging aan de juiste ligging en herkomst van de heerlijkheid ter Woestijne. Zich baserend op gegevens in verband met de toenmalige rechtspraak lag 'twoeste velt' volgens hem verderop, op het Oostakkerse Legergemveld, tussen Oostakker en Meulestede, in het huidige Gentse havengebied.³²

De directe verbinding in het pleidooi van Reynaert tussen Hijfte en 'woest veld', zoals nu nog steeds tot uiting komt in de Rostijnenstraat te Hijfte, blijft volgens mij merkwaardig en moet toch nog verder onderzocht worden. Ook het door Gysseling benadrukte grafelijk karakter van 'twoeste velt' kan worden in vraag gesteld, aangezien Ter Woestijne niet tot hetzelfde leenhof behoorde als Hijfte. In die associatie tussen Hijfte en 'het woeste veld', enerzijds behorend tot de Oudburg van Gent, anderzijds tot het leenhof van Dendermonde, zit mogelijk een betekenis die wel duidelijk was voor de Gentse luisteraar in 1260, maar niet meer voor de actuele lezer.

Globaal wil ik ten slotte aansluiten bij de opvattingen van Rik van Daele, die beklemtoont dat Hijfte voorkomt in het grote leugenverhaal van Reynaert. Hierover zei hij onder meer bij de inhuldiging van het monument aan de Oudeveldstraat te Zaffelare: 'Hijfte fungeert als markeringselement. De gegevens in *Van den vos Reynaerde* sluiten aan bij de werkelijke historische feitelijkheid.' Hijfte had een concrete betekenis voor de lezers en toehoorders en wellicht ook de associatie met 'twoeste velt'. Daarvan maakt de auteur van de *Reynaert* een duivelse plaats, een gefantaseerd oord van verderf en duisternis: in 'eere belokenre nacht' (A 2265) 'an twoeste velt' (A 2268). Van Daele zei daarover: 'Het duivelse van de samenkomst wordt beklemtoond door een dubbele herhaling van het satanische karakter van de geheime vergadering: 'Daer quamen si bi sduvels cracht / Ende bi sduvels ghewelt' (2266-2267). De reële plaats wordt

door de vos getransformeerd tot een imaginaire plaats, een oord van verderf en kwaad. De plaats tussen Hijfte en Gent wordt gemetamorfoseerd tot een locus terribilis.³³ De vraag blijft nog open waarom juist Hijfte en 'twoeste velt' gekozen werden als herkenningspunten om deze 'locus terribilis', deze schrikwekkende plaats, op te roepen. Voorlopig voldoen niet de tot nu toe aangebrachte redenen als 'eerste dorp' of 'grafelijk gebied'. Mogelijk heb ik met de verwijzing naar de Gentse bedevaart naar Mendonk, de eigenaars van Hijfte en omstreken en de kromme wegen van Hijfte enkele elementen tot nadenken aangereikt.

1.6. De 'rechte strate' te Zaffelare, Zeveneken en Lochristi

Maurits Gysseling gaf, na een datering van *Van den vos Reynaerde* rond 1230-1240, de voorkeur aan een vroegere datering, eerst rond 1200 en ten slotte tussen 1186 en 1191. In de context waarin hij sprak over de Oudeveldstraat hanteerde hij deze vroege datering. Ook hij las het epos als een sleutelroman. Koning Nobel is volgens hem de Vlaamse graaf Diederik van den Elzas, Reynaert is zijn bottelier, de vooraanstaande edelman Raas van Gavere, Bruun is Boudewijn van Vlaanderen. Volgens hem was Hulst het voornaamste decor van *Van den vos Reynaerde*. Maupertuus was volgens hem Sint-Janssteen nabij Hulst en de hofplaats is het Gentse Gravensteen. Komende van Hulst naar Gent passeerde men de Oudeveldstraat, de grote brede rechte straat tussen enerzijds Zaffelare en anderzijds Zeveneken en Lochristi. Volgens hem was Hijfte, zoals reeds gezegd, het eerste dorp in de Gentse gouw. Als we dus lezen over Grimbeert de das, die er in slaagt om zijn oom mee te krijgen naar het vorstelijk hof en dat, wanneer Grimbeert en Reynaert het vorstelijk hof naderen, in vers 1747 staat: 'Tes si quamen ter rechter straten', dan werd volgens Maurits Gysseling de Oudeveldstraat bedoeld. Die route hadden ook Bruun en Tibeert al genomen toen zij naar Maupertuus optrokken om de vos te dagvaarden. En het is ook die weg die in Reynaerts verhaal de samenzweerders gevolgd hadden: vanuit het Waasland, over de Oudeveldstraat naar Hijfte en zo verder naar Gent.³⁴

De veronderstellingen van Gysseling over de weg van het Waasland naar Gent zijn niet meer volledig te verdedigen. Maurits Gysseling meende dat het woud waardoor Bruun naar Maupertuus trok het bos was te Zaffelare, Lochristi en Zeveneken.³⁵ Die identificatie is al moeilijk in het laatste kwart

van de twaalfde eeuw. Aan de Oudeveldstraat startte de Sint-Pietersabdij reeds in 1150 de ontginning van wat later Zaffelare zou worden en de bevolkingskern aan die straat is ouder dan het vanaf 1221 gestichte dorp Zaffelare.³⁶ Wanneer men aanneemt dat de *Reynaert* pas rond 1260 geschreven werd, dan klopt die schildering van het landschap helemaal niet meer. Aan de Oudeveldstraat was er rond 1200 al een bewoning die belangrijker was dan deze van Hijfte en in de loop van de dertiende eeuw werd de omgeving massaal in cultuur gebracht. Die Oudeveldstraat was in de dertiende eeuw ook niet meer de enige 'rechte strate'. Maurits Gysseling gaat bovendien voorbij aan een aantal feitelijke gegevens wanneer hij Raas V van Gavere identificeerde met Reynaert. Deze Raas V was heer van Eksaarde (waarlangs men zogezegd uit het Waasland kwam) en hij was ook de eigenaar van het leen 'Vinderhoute-Gavere' aan de Oudeveldstraat te Zaffelare.³⁷ Maar daarvan is in het verhaal geen spoor terug te vinden. In deze kwestie vertrok Maurits Gysseling blijkbaar meer van een vooropgesteld idee dan van de tekst zelf en van de historische context.

1.7. De molen in de Schoolstraat te Lochristi

In 1979 behandelde molenkenner Luc Goeminne voor de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg de vraag waar de molen stond waarvan sprake is in *Van den vos Reynaerde*. Hij meende dat daarvoor de molens van de Sint-Baafsabdij in aanmerking komen. Tussen de twee molens die op dat ogenblik bekend zijn, namelijk te Evergem en te Lochristi, opteerde hij voor de molen van Lochristi.³⁸ In een naschrift bij Goeminne merkte Maurits Gysseling op dat al eerder een windmolen vermeld werd op Meulestede (1212), terwijl de oudst bewaarde tekst over een molen te Lochristi dateert van 1231.³⁹ De argumenten van Luc Goeminne en Maurits Gysseling passen in het kader van een vroege datering van *Van den vos Reynaerde*.

Indien men een latere datering aanneemt, dan komen nog meer molens in aanmerking. Bijvoorbeeld te Zaffelare, niet ver van de reeds vermelde Oudeveldstraat, in de Molenstraat, stond vanaf de eerste helft van de dertiende eeuw een windmolen, zij het op het grondgebied van de Sint-Pietersabdij. Vermoedelijk stond er ook al een oudere windmolen aan de Oudeveldstraat zelf, op de westelijke hoek van de Hellewegel en de huidige Beeweg, op cijnsground onder het bestuur van de Sint-Pietersabdij.⁴⁰

1.8. Tot besluit

Van alle vermeldingen in *Van den vos Reynaerde* is alleen Hijfte een vast referentiepunt. Ook daar blijft nog altijd de vraag: waarom heeft de auteur juist voor Hijfte gekozen in zijn fictief verhaal? Grafelijk gebied, rustplaats op de bedevaart naar Mendonk, pachters- en/of zomerverblijf, plaats met kromme wegen? En wat is de betekenis van de combinatie van Hijfte met 'twoeste velt'? Werd daarmee de Rostijnenstraat (Hijfte) en Ter Woestijne (Desteldonk) bedoeld? Alle andere plaatsaanduidingen blijven ter discussie, maar ze hebben minstens al een positieve bijdrage geleverd aan de belangstelling voor het Reynaertverhaal. Want de discussie had een grote nawerking in Lochristi.

2. Reynaert keerde terug naar Lochristi

2.1. In de jaren 1930

Over de vroegere aanwezigheid van het Reynaertepos in de plaatselijke boekenkasten en bibliotheken is weinig of niets geweten. Volgens de catalogus van de *Openbare Boekerij Zaffelare* van 1933 waren er toen twee bewerkingen van het Reynaertverhaal aanwezig: deze van Stijn Streuvels (onder 'letterkunde voor ontwikkelden') en deze van P.A.E. Oosterhoff (onder 'romans en ontspanningsliteratuur voor allen').⁴¹ Wellicht in diezelfde periode kwam ook het werk binnen van Hubert Melis, *Reinaert de Vos*, uit 1926 of 1927.⁴² Beter bekend dan het Reynaertepos waren wellicht de fabels van de La Fontaine, zoals 'De raaf en de vos', die men zowel in het Frans als in het Nederlands van buiten moest leren. De hoofdonderwijzer van de katholieke jongensschool Sint-Jozef en latere burgemeester van Zaffelare, Florent Decraene, was ook auteur van schoolboeken. In zijn handboek *Lezen-Woordenschat-Spreken-Stellen* voor het vijfde leerjaar nam hij drie teksten op over de vos en de ooievaar, zoals door de La Fontaine gedicht.⁴³ Eén verhaal dat verwijst naar het Reynaertepos werd opgenomen in zijn leerboek voor het vierde leerjaar en is een afgezwakte versie van de verleiding van Bruun de Beer met honing. De beer wordt er niet geslagen door de dorpsbewoners, maar wordt gestoken door de bijen.⁴⁴

In 1936, zo leert ons een folder, bracht de groep 'Zoo knaap zoo man' een openluchtspel *Reinaert de Vos te Hijfte*. Op 30 augustus werd gespeeld in de tuin van A. van Ootegem in Lochristi-Dorp en op zondag 6 september in het

jongenspatronaat te Destelbergen. Op dinsdag 8 september, tijdens Hijftekermis, op een weide in de Rostijnenstraat. Van groot belang voor de latere belangstelling is wellicht de toelichting in het foldertje: 'In afwachting dat men eens te Hijfte een onvergankelijk bronzen monument oprichte aan de schrijver van ons meesterwerk, onthullen onze studenten U een levend monument door deze "wereldberoemde Roman van den Vos Reynaerde" in openlucht voor U te vertolken.' Als vertolkers werden vooral jongens van Lochristi vernoemd die toen 13-15 jaar waren.⁴⁵ De leiding zou in handen zijn geweest van de latere priester Jozef van de Putte, die toen nog een seminarist in opleiding was.⁴⁶

2.2. Na Wereldoorlog II

In 1958 waren in de parochiale bibliotheek van Zaffelare nog de bewerkingen van Stijn Streuvels en Hubert Melis aanwezig (onder letterkunde voor ontwikkelden). De leerlingen van het vierde leerjaar van de Sint-Jozefschool te Zaffelare en tal van andere katholieke scholen in de omgeving leerden nog altijd lezen met onder meer het verhaal over de vos en de beer uit de handboekenreeks *Stil en Goed*. Reynaert is er de schalkse slimmerd die de lompe beer in het ootje neemt. In die jaren is er wellicht zowel bij de jeugd als bij de volwassenen een zeer sterke invloed uitgegaan van het plakalbum van Victoria, waarvan de prentjes te vinden waren bij een reep chocolade. Rond 1950 werd in Lochristi de studentenclub Malpertus opgericht, waarbij onder meer Theo de Cooremeter betrokken zou zijn geweest.

De eerste materiële evocatie van het Reynaertepos te Lochristi blijkt terug te gaan op de creativiteit van deze plaatselijke kunstenaar.⁴⁷ Theo de Cooremeter werd geboren te Lochristi op 9 april 1921 en was zestien toen het toneelspel *Reinaert de Vos te Hijfte* werd opgevoerd. In 1952-1953 schilderde hij samen met zijn vader, een huisschilder, de pas in gebruik genomen parochiezaal van Hijfte. In een naïeve stijl penseelde hij toen acht tafereeltjes uit *Van den vos Reynaerde*, lang vóór deze zaal werd omgedoopt tot zaal Hermeline. De schilderijtjes verbeelden:

1. Bruin de beer zit gevangen in de dichtgeklapte eik;
2. Reynaert de vos preekt de vrede ('pax') tegenover een haan;
3. De vos verschijnt aan het vorstelijk hof van koning Nobel;
4. De vos wordt afgebeeld met een wegwijzer naar Malpertuus;

5. Tibeert in de stal van de pastoor;
6. De vos met Belijn en Cuwaert;
7. De galg wordt opgesteld;
8. De vos op weg als bedevaarder.

Op het Begoniafestival in 1961 met als thema 'Litteraire Rapsodie' werden enkele taferelen uit *Van den vos Reynaerde* uitgebeeld. Verder kwam Reynaert nog ter sprake te Zaffelare. Op 15 november 1962 bracht voordrachtskunstenaar Joost Noyden *Reinaert de Vos* op uitnodiging van de Cultuurvereniging Sint-Cecilia van Zaffelare in de parochiezaal aldaar. Dit was meteen ook de enige activiteit van deze vereniging gedurende haar dertigjarig bestaan (1955 tot 1985) die uitdrukkelijk aan de *Reynaert* was gewijd. Wellicht kan deze lijst van voordrachten en opvoeringen nog aangevuld worden.

2.3. De Notaxgroep en het eerste Reynaertpad

In de verdere evolutie is gebleken welke grote invloed de discussie over de plaatsnamen heeft gehad. Tijdens een spreekbeurt in 1953 te Sint-Niklaas had taalkundige Jozef Goossenaerts als tegenspeler pastoor De Wilde. Het ging om twee mensen van Sint-Amandsberg, de ene er wonend, de andere er geboren. Goossenaerts formuleerde die avond de wens dat een Reynaertpad zou worden uitgetekend van Hulst tot de Sint-Amandsberg (waarvan men toen nog dacht dat het de Reynaertsberg was.) Ondertussen was in Destelbergen onder kasteel Notax (waarvan men toen nog dacht dat het Maupertuus was) een middeleeuwse kelder ontdekt, waarin de eigenaar Felix Saverijs een Reynaertruimte had uitgebouwd, met brandglasramen van Guido de Graeve (1929-2005) en een open haard. Rond die wens van Jozef Goossenaerts is een romantische mobilisatie ontstaan, een soort Reynaertacademie, ook wel de Notaxgroep genaamd. Zij kwamen samen op Notax bij het knetterende vuur in de kelder van Reynaerts burcht.

Leden van die Notaxgroep waren onder meer Jozef Goossenaerts zelf, Paul De Keyser van de Gentse universiteit, de Nederlandse professor Wytze Heltinga, Maurits Gysseling, pastoor Jozef de Wilde, schrijver Filip de Pillecyn en broeder Aloïs. In samenwerking met de VTB-VAB is het Reynaertpad er inderdaad gekomen. Het werd ingereden op tweede sinksendag, 30 mei 1955. Er verscheen een themanummer van *De Toerist* (VTB-VAB) en van *Wetenschappelijke Tijdingen* (van Jozef Goossenaerts). Er werden Reynaertbanken en

richtingborden geplaatst. Op Notax te Destelbergen werd een groots toneel opgevoerd. Aan Haanhoutstraat 83 te Beervelde werd een betonnen paal met een geëmailleerd bord geplaatst om de aandacht te vestigen op de nabijheid van het veronderstelde Maperteeus/Maupertuus.⁴⁸

2.4. Heemkundige Kring De Oost-Oudburg

Het is ook uit de kring van de Notaxgroep dat contacten zijn gelegd die geleid hebben tot de oprichting van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg op 1 april 1962. Het werkgebied van de kring omvat de vroegere gemeenten Sint-Amandsberg, Oostakker, Lochristi, Zeveneken, Beervelde, Heusden, Zaffelare, Mendonk, Desteldonk en het vroegere Sint-Baafsdorp (Gent-Oost) en Meulestede. De stichtingsvergadering vond plaats in het Groot Begijnhof te Sint-Amandsberg. Onder meer Jozef Goossenaerts was aanwezig. De tweede bijeenkomst op 26 mei 1962 had plaats te Destelbergen op het goed Notax met 110 belangstellenden. Jozef Goossenaerts sprak er over *Den Vos Reinaerde*, Maurits Gysseling over *De plaatsnamen in Reinaertland* en Felix Saverijs sprak over de geschiedenis van het goed Notax.

De aandacht voor de Reynaertmaterie kwam ondertussen ook tot uiting in het eerste jaarboek van De Oost-Oudburg, gedateerd 1963, doch pas verscheen in april 1964. Postuum verscheen er een artikel van Jozef Goossenaerts (overleden op 6 december 1963) met als titel 'Van den Vos Reinaerde' met een corrigerend naschrift van Maurits Gysseling en een schets van het Reynaertland door broeder Aloïs. Ondertussen was er ook een nauwe band ontstaan met Lochristi, waar burgemeester Jean De Schryver op de vierde bijeenkomst van de kring op 26 augustus 1962 een uiteenzetting gaf over de geschiedenis van de plaatselijke bloementeel. In 1963 gaf de gemeente Lochristi aan De Oost-Oudburg een subsidie van 500 frank.⁴⁹

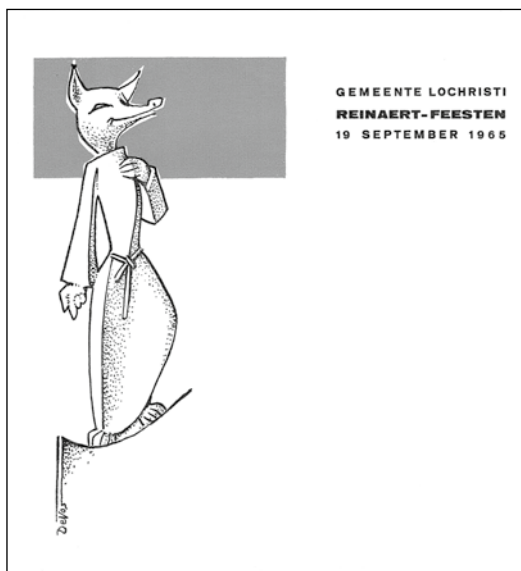
2.5. Komt het eerste Reynaertmonument in Destelbergen of in Lochristi?

Binnen die Notaxgroep, VTB-VAB (Vlaamse Toeristenbond-Vlaamse Automobilistenbond) en De Oost-Oudburg rijpte het plan om een Reynaertmonument te plaatsen te Destelbergen. Kunstenaar Firmin de Vos zou

het vervaardigen, de kosten zouden betaald worden door de VTB-VAB. De gemeente zou de grond ter beschikking stellen. Er waren concrete plannen in 1963. Maar Destelbergen had op dat ogenblik een belgicistische burgemeester, Alfons Williame, die zich naar verluidt verzette tegen dit plan omdat het volgens hem te flamingantisch was.⁵⁰ Leon Matthijs, de gemeentesecretaris van Lochristi, was toen ondervoorzitter van De Oost-Oudburg en stelde de kring voor om het monument in Hijfte te plaatsen. De VTB-VAB-voorzitter ging daarmee akkoord in september 1963, maar wilde na een bezoek aan Hijfte in 1964 dat men een Reynaertmonument niet in Hijfte plaatste, waar op dat ogenblik te weinig passage was, maar wel langs de drukke rijksweg in Lochristi. Het Reynaertbeeld werd dus besteld voor Lochristi-Dorp. Firmin de Vos creëerde een schalkse en zelfzekere vos, die zijn pleidooi onderbouwt met het verraad van de vijf samenzweerders, die op de sokkel staan afgebeeld. Het monument werd plechtig ingehuldigd in september 1965. Het is voor Lochristi het begin geworden van een lange en indrukwekkende Reynaertgeschiedenis.

2.6. De eerste Reynaertfeesten te Lochristi van 1 tot 19 september 1965

De Reynaertfeesten te Lochristi bij de inhuldiging van het Reynaertbeeld en de doop van de eerste Reynaertreuzen in september 1965 hebben te Lochristi een blijvende en veelzijdige aandacht tot stand gebracht voor Reynaert. Het Reynaertmonument werd bekostigd door de Vlaamse Toeristenbond. Aannemer Maurice Burrick zorgde voor de fundering op kosten van het gemeentebestuur. Het monument werd onthuld op zondag 19 september 1965 en deze onthulling leidde tot een geheel van evenementen rond het Reynaertepos. Op 1 september organiseerde het plaatselijke Davidsfonds een lezing met als spreker pastoor Jozef de Wilde over *Reinaert achterna*. Op 5 september werden de reuzen Reinaert en Hermeline gedoopt te Hijfte. De Oost-Oudburg organiseerde een tentoonstelling 'Van den vos Reynaerde' in het gemeentehuis, die drie dagen toegankelijk was en nog een vierde dag voor de schooljeugd. Deze tentoonstelling werd opengesteld op 18 september met een voordracht door Paul De Keyser over *De Reinaert in de wereldliteratuur*, op uitnodiging van De Oost-Oudburg. De inhuldiging van het monument begon met een grote Reynaertstoet, 'ontworpen' en geregisseerd door Firmin de Vos, waarin leerlingen van de lagere scholen een twintigtal taferelen uitbeeldden uit het Reynaertepos, verder een bloemenwagen, de Reynaertreuzen en de plaatselijke harmonie Willen is Kunnen. Samen met

Briefhoofd van de Reynaertfeesten 1965 (DSMG)

het Reynaertbeeld werd op diezelfde dag ook een gedenkzuil ernaast onthuld ter nagedachtenis van Jozef Goossenaerts. Als eregenodigde was de weduwe van Jozef Goossenaerts aanwezig. Op het gemeentehuis vond een academische zitting plaats waarop het woord werd gevoerd door Jozef van Overstraeten, voorzitter van VTB-VAB, en Jean De Schryver, burgemeester van Lochristi. Frida Goethals van Lochristi bracht haar *Reinaartlied* met eigen gitaarbegeleiding. Daarna volgde een hulde aan wijlen Jozef Goossenaerts door Jozef van Overstraeten en Jan Behets, voorzitter van De Oost-Oudburg. Joost Noydens vertolkte het eenmanstoneel *Reinaert de Vos*. Voor een Reynaertprijskamp moest men het gewicht schatten van een levende vos en 's avonds was er vuurwerk.

De Reynaertfeesten kenden een zeer grote belangstelling. Voor de stoet en het vuurwerk sprak men van duizenden toeschouwers, voor het toneel van honderden toeschouwers in een te kleine zaal. 'Het succes van de Reinaertfeesten te Lochristi is te danken aan onze onvermoeibare ondervoorzitter dhr. L. Matthijs' schreef men in het activiteitenverslag van De Oost-Oudburg.⁵¹ De bijdrage van De Oost-Oudburg wordt niet vermeld in het overzicht van de Reynaertfeesten in het Lochristi-nummer van *De Autotoerist*, het maandblad van de VAB van 9 september 1965.⁵²

2.7. De eerste Lootse reuzen en het Reinaartlied

Nog vóór het monument in Lochristi-Dorp werd ingehuldigd op 19 september 1965 kreeg Hijfte toch zijn eigen Reynaertviering op zondag 5 september 1965 met de ‘doop’ van de reuzen Reynaert en Hermeline. Initiatiefnemer was de voorzitter van de plaatselijke VTB-VAB en gemeentesecretaris Leon Matthijs. Ontwerper van de prachtige figuren was Firmin de Vos. Onder de toenmalige wilgen aan het ‘Wethuis’ van Hijfte had de doopviering plaats. Peter en meter van Reynaert waren burgemeester Jean de Schryver en Elisabeth Vuylsteke-Boon, peter en meter van Hermeline ere-notaris André Block en Denise van der Sypt-Fevery. Er was ook hier een Reynaertprijskamp.

Kleinkunstzangeres Frida Goethals maakte voor de Reynaertfeesten 1965 zowel de tekst als de muziek van het *Reinaartlied*. De oorspronkelijke tekst werd lichtjes aangepast bij de opname van tekst en muziek in het boek *Reuzenliederen in Oost-Vlaanderen* (uit 1989, verzameld door Marcel Daem, uitgegeven door de Koninklijke Bond van Oost-Vlaamse Volkskundigen).⁵³ Wij plaatsen de belangrijkste aanpassingen in de eerste strofe naast elkaar:

Mensen uit het land van Waas
 waar de Reinaert eens ontsproot
 kijkt behoedzaam in het rond
 want de Reinaert is niet dood!
 Hij leeft, hij leeft nog in de harten
 als een sympathiek schavuit
 hij moet de andre mensen tarten
 want zijn lied is nog niet uit!
 En ieder roept, en ieder klaagt
 de VOS heeft ons alweer geplaagd!
 (19 september 1965)

Mensen uit het Vlaamse land
 waar de Reinaert eens ontsproot
 kijkt behoedzaam in het rond
 want de Reinaert is niet dood!
 Hij leeft, hij leeft in onze streken
 als een sympathiek schavuit
 en morgen zullen wij hem smeken
 want zijn lied is nog niet uit!
 (gewijzigde versie 1989)

3. Reynaerts verdere succes in Lochristi

De startvieringen van 1965 zouden een ongekende reeks van associaties doen ontstaan met *Van den vos Reynaerde*. Op allerlei manieren werden Reynaert en figuren uit het epos ter sprake gebracht, uitgebeeld en gebruikt om namen te geven aan groepen, plaatsen, feestelijkheden en producten. Een belangrijke rol bleef aanvankelijk toebedeeld aan de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, opgericht in 1962, waarvan de voorzitter, Maurits Gysse-ling, levenslang grote belangstelling heeft gehad voor het Reynaertepos en voor Lochristi. Van in het begin werd een zeer grote bijdrage geleverd door de plaatselijke VTB-VAB-afdeling, opgericht in 1965, met als centrale en soms unieke figuur Leon Matthijs, gewezen onderwijzer en gemeentesecretaris van Lochristi, gewezen ondervoorzitter van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, gewezen voorzitter van de cultuurraad en nog steeds veelzijdig actief in het culturele leven van Lochristi. Een belangrijke rol werd ook gespeeld door de serviceclub Marnixring Bloemenland, opgericht in 1985, met Taf van Duffel als stichtend lid en gewezen voorzitter en eveneens op tal van manieren actief in het sociale en culturele leven van Zaffelare en Lochristi. Een nieuwe stimulans gaf ook het voorzitterschap van Lochristi in 2004 van 'Het land van Reynaert', opgericht in 1996. Onder invloed daarvan en via andere initiatieven ontstond in Lochristi een massa aan reminiscenties aan *Van den vos Reynaerde*.⁵⁴ Wij gaan hier in op enkele van deze realisaties en naamgevingen, die de band tussen de gemeente en de *Reynaert* duidelijk maken.

3.1. Monumenten en banken

Lochristi bezit vandaag niet minder dan zeven monumenten in de publieke ruimte (een achtste is ondertussen verdwenen) die te maken hebben met het Reynaertepos. Zij zijn thans eigendom van de gemeente en werden geplaatst tussen 1965 en 2009.

- ♦ Het reeds vermelde geëmailleerde bord met verwijzing naar Maupertuus in de Haenhoutstraat. Het bord is na verval spoorloos verdwenen, maar speelde indertijd een rol in de groeiende plaatselijke bewustwording.

♦ Het Reynaertbeeld in Lochristi-Dorp van Firmin de Vos uit 1965 bleef beeldbepalend voor Lochristi en van buitengewoon belang voor het hele Reynaertgebeuren (reeds besproken).

♦ In 1986 werd een eerste bank te Hijfte met gedenkplaat geplaatst op initiatief van de plaatselijke VTB-VAB. De inhuldiging gebeurde door Leon Matthijs en Romain Poté (1935-2010), verkeersdeskundige en olympisch atleet, op de vooravond van Hijfte-kermis in september 1986, in aanwezigheid van het gemeentebestuur en de kerkelijke overheid. De tekst uit de *Reynaert* en de koppen van de samenzweerders werden geschilderd door Theo de Cooremeter.

♦ Op 8 mei 1994 werd het Persijzermanument onthuld op een pleintje aan de hoek van de Persijzerstraat (deel van de aloude Oudeveldstraat) en de Leemstraat, bij het dertigjarig bestaan van het feestcomité Persijzer. Ontwerper was Patrick Vanrijckeghem. Op het monument werd onder meer een vos afgebeeld omwille van de bindingen van deze omgeving (de 'rechte strate') met het Reynaertverhaal.⁵⁵

♦ In 1997 werd het eerste samenzweerdersmonument aan de Oudeveldstraat te Zaffelare ingehuldigd. Het beeldt de tocht uit van de zogenaamde 'samenzweerders' tegen koning Nobel, in de misleidende verdedigingsrede van Reynaert. Op 24 mei 1997 werd dit plaatstalen monument door de Marnixring Bloemenland officieel aan de gemeente Lochristi geschonken. Het monument werd ontworpen door ingenieur-architect Luc Coene en werd uitgevoerd in stalen platen, geschonken door Sidmar N.V. Het silhouet van de dieren werd bedacht door Taf (Octaaf) van Duffel. De figuren werden uit het Sidmarstaal gesneden door Metaalconstructie Aelterman bvba. Op een tekstzuil staan aan de ene zijde de verzen 2256 tot 2262 uit het Comburgse handschrift en aan de andere zijde vers 1747 met een vermelding van de schenkers.

♦ Op 11 juli 2001 werden het tweede samenzweerdersmonument en de tweede Reynaertbank geplaatst te Hijfte. Bij deze gelegenheid werden de eerste Reynaertbank en de gedenkplaat herplaatst. Beide banken werden sierlijk geschilderd door heemkundige Albert Vispoel uit Zeveneken. Hij restaureerde het schilderwerk in 2010.

♦ Op 26 oktober 2008 werd het Reynaertbeeld 'Onderonsje' ingehuldigd in de dorpskom van Zaffelare. Het beeld werd geschonken door de groep Artpro-Art, een beeldhouwerscollectief rond Chris Ferket (1929-2009). Dit werk stelt Reynaert voor in een 'onderonsje' met Cantecleer en de rat. Deze rat verwijst naar een typisch gegeven uit de Zaffelaarse folklore. Het werk werd gemaakt door Joeri Stubbe, een kunstenaar die in Zaffelare woont.⁵⁶ Dat dit beeld en ook het volgende in Zaffelare terecht kwam is vooral te danken aan de bemiddeling van Taf van Duffel. Hij kende Chris Ferket onder meer langs de 'Orde van de Vossenstaart'.

♦ Op zondag 3 mei 2009 werd in de dorpskern van Zaffelare het werk 'Canticleer' van Chris Ferket onthuld. Het is een werk in graniet, keien en brons en het stelt de haan voor die tegenover koning Nobel zijn beklag doet over de vos die de kip Coppe onthoofdde. Het werd eveneens geschonken aan de gemeente Lochristi door de groep Artpro-Art.

Drie Lootse reuzen met het Reynaertstandbeeld aan de kerk van Lochristi, door Firmin De Vos (DSMG)

Reynaert te Hijfte, door Theo De Cooremeter (DSMG)

3.2. De Reynaertreuzen

Het prachtige reuzenpaar Reynaert en Hermeline uit 1965 kreeg op 22 juni 1986 het gezelschap van koning Nobel, eveneens ontworpen en gemaakt door Firmin de Vos. Peter was Karel de Meulemeester, nationaal secretaris van VTB-VAB, meter Jenny Schoonjans-Floré. In de beeldvorming rond *Reynaert* en als reuzenfiguren zijn zij uniek. Op 4 september 2005 werd Bruin de beer gedoopt te Hijfte. Ditmaal was Leon Matthijs de ontwerper.⁵⁷ Pastoor Gabriël David doopte de reus, waarvan Mieke van Hecke, directeur-generaal van het katholiek onderwijs en woonachtig in Lochristi, meter was en burgemeester Yves Deswaene peter.

De reuzen zijn het puike initiatief van de plaatselijke VTB-VAB-afdeling onder de leiding van Leon Matthijs. Hij kwam daarmee terecht graag naar buiten, zoals hij schreef in een folder bij de doop van de reus Koning Nobel: 'We zijn er fier over dat de plaatselijke VTB-VAB-afdeling heeft gezorgd voor een nieuwe parel aan de kroon van de bloemengemeente Lochristi.'⁵⁸ Ze namen herhaaldelijk deel aan talrijke festiviteiten in binnen- en buitenland en genoten telkens grote waardering. Ze worden beheerd door een afdeling van VTB-VAB, Vrienden van de Reinaertreuzen.⁵⁹ Voor de deelname aan een *dansfestival voor reuzen* op 26 juni 2005 te Rijsel ontwierp Leon Matthijs een *paringsdans*.⁶⁰

3.3. Toeristische promotie

Cultuurtoerisme is al ouder dan vandaag. Vele routes voor automobilisten, fietsers en wandelaars werden in Lochristi ontworpen of doen de gemeente aan.

♦ Reeds de eerste Reynaertroute van 1955 liep voor een deel over het grondgebied van het huidige Groot-Lochristi, langs Beervelde. Van Hulst kwam men naar het kasteel Notax te Destelbergen, via onder meer Belsele, Daknam, Lokeren-Oudenbos en Beervelde. Deze eerste route werd ingereken in de pinksterdagen van 1955 in aanwezigheid van onder meer Stijn Streuvels, priester Jozef de Wilde en dr. Jef Goossenaerts. In 1963 kreeg deze route onder meer een uitbreiding vanuit Sint-Amandsberg naar Oostakker, Hijfte, Lochristi en Zeveneken.

- ♦ Op 18 juni 1988 werd het Lobos-Malpertuusp pad ingelopen door Wandelclub Malpertuus.

- ♦ In 1991 publiceerden Rik van Daele, Marcel Ryssen en Herman Heyse bij het Davidsfonds een nieuwe Reynaertroute in de gids *Het land van Reynaert*. De route loopt van Hulst, over Daknam naar Sint-Niklaas met een mogelijke uitbreiding tot Rupelmonde. Vanuit Daknam loopt een uitbreiding die tweemaal het grondgebied van Groot-Lochristi passeert.

- ♦ De Isegrimroute voor fietsers werd in 1995 ontworpen door Toerisme Waasland en Toerisme Oost-Vlaanderen in samenwerking met de gemeenten Lokeren, Moerbeke en Wachtebeke. De bewegwijzering en de brochure zijn tot stand gekomen als onderdeel van het grensoverschrijdend project Plattelandstoerisme in het land van Reynaert en Uilenspiegel.

- ♦ In 1997 organiseerde VTB-VAB Lochristi een Reynaertpad rond Hijfte, een route die afgebeeld stond op een bord aan de parochiekerk van Lochristi. De wandeling vertrok aan de ‘calvarie’ te Hijfte.⁶¹

- ♦ In 1999 werd de oude Reynaertroute opgedeeld in twee grote delen, de ‘Reynaertroute’ en de ‘Reynaertroute Zuid’. De trajecten werden mee ontworpen door de vzw Tiecelijn-Reynaert (nu het Reynaertgenootschap) en er werden twee fraaie kleurenbrochures uitgegeven door Toerisme Oost-Vlaanderen en Toerisme Waasland. Ze verschenen in de drie landstalen (Nederlands, Frans, Duits). De trajecten werden (her)bewegwijzerd. Maperteeus te Beervelde verdween enigszins uit het gezichtsveld.

- ♦ Op 11 juli 2001 werd de eerste Samenzweedersroute voorgesteld, samengesteld door Taf van Duffel en Hendrik Leurs met een historische toelichting over de beziens- en wetenswaardigheden langs de weg. Deze route stelt vooral de Oudeveldstraat in de kijker, evenals Smalhaveld (= ‘de smalle Oudeveldstraat’) en het westelijk deel van Hijfte.

- ♦ In 2004, onder het voorzitterschap van de gemeente Lochristi van *Het land van Reynaert*, herwerkte Taf van Duffel de tekst van de ‘Samenzweedersroutes’ in samenwerking met Bert Vervaeke. Het

gemeentebestuur van Lochristi nam het initiatief om de routes te bewegwijzeren. Het 'infietsen' en 'inwandelen' vond plaats op de Vlaamse feestdag 11 juli 2004.

De projecten na 1996 werden in elk geval bekendgemaakt en besproken binnen een intergemeentelijk Reynaertverband waarvan Lochristi deel uitmaakt. Bij de stichtingsvergadering te Hulst op 7 november 1996 ondertekenden de politiek verantwoordelijken van Axel, Beveren, Destelbergen, Hulst, Krui-beke, Lochristi, Lokeren, Sint-Gillis-Waas, Sint-Niklaas, Stekene, Temse en Waasmunster (in samenwerking met de vzw Tiecelijn-Reynaert) een samenwerkingsovereenkomst. Het Intergemeentelijk project Het land van Reynaert engageerde zich tot de gezamenlijke promotie van de streek in het algemeen en de Reynaertmaterie in het bijzonder. De leden streven naar een afstemming van de grote variëteit aan initiatieven met betrekking tot Reynaert. In 2004 nam Lochristi het voorzitterschap waar. In 2010 werd het protocol te Sint-Niklaas bevestigd door dezelfde partners, met uitzondering van Axel dat ondertussen in een fusie met Terneuzen was opgegaan. In het nieuwe protocol werd opgenomen dat elke gemeente jaarlijks een reynaerdiaanse activiteit tracht te organiseren. Het secretariaat berust bij Toerisme Waasland, waarbij Lochristi aangesloten is.⁶²

Een vossen gezin op weg naar de kerk van Zaffelare, houtsnede Wim de Cock (DSMG)

3.4. Naamgeving

De betrokkenheid van vrijwilligers, verenigingen, kunstenaars, politici en vele andere groepen uit de lokale gemeenschap(pen) van Lochristi heeft geleid tot een ongeziene en unieke naamgeving. De volledige lijst overstijgt het toegestane volume van deze bijdrage en is daarom te vinden op de website van het Reynaertgenootschap en vooral in een eerder artikel. Ook in Hulst, Sint-Niklaas, Krui-beke en andere gemeenten, zelfs in heel Vlaanderen (zie onder andere het artikel van Marcel Ryssen) en Nederland vinden we een (rijke), cultuurtoeristisch en soms ook ideologisch interessante naamgeving van verenigingen, publicaties, gebouwen, prijzen, feestelijkheden, evenementen, straatnamen enzovoort.

Bij onze zoektocht naar de namen van verenigingen vonden we de studentenclub Malpertus (Lochristi, actief van circa 1950 tot het begin van de jaren 1970), de jongerenvereniging Canteclaer (Lochristi, ontstaan in 1965 uit de Katholieke Jongeren uit de Middengroepen, de voortzetting van de Katholieke Burgers- en Middenstandsjeugd), de playbackgroep Canteclaer (binnen Jeugdclub Lodejo, tot circa 1975), de Chiro Reinaert (Lochristi, 1971), de Reinaertgilde van de Katholieke Landelijke Jeugd (KLJ), de kunstenaarsgroep Hermeline (Lochristi, binnen de werking van VTB-VAB sinds ongeveer 1984), de Vrienden van de Reinaertreuzen (Lochristi, opgericht voor het ronddragen van de Reynaertreuzen), de Coppekring (1993, een culturele vereniging van Vlaams-nationalistische strekking, aanleunend bij de politieke partij Vlaams Belang), de VTB-VAB-Wandelclub Malpertuus (Lochristi, 1976) en de sportclubs De Hijftese Reinaertvrienden (Hijfte, de voortzetting van een supportersclub van een plaatselijke wielrenner met als supportersclub de Reinaertvrienden), Futsalteam Reinaert (Lochristi, zaalvoetbal, 2004) en Reinaerttennisclub (Lochristi, ca 2004). De gemeentegrenzen overschrijdend vinden we Land van Reinaert als de naam van de politieke partij N-VA-afdeling Destelbergen-Lochristi (tot in 2009 een aparte afdeling werd opgericht in Lochristi), de Volksdansgroep Reinaert (vanaf 1969, actief in Gent en Sint-Amandsberg), de Scholengroep Reinaert (een samenwerkingsverband tussen de gemeentescholen van Destelbergen, Lochristi, Melle en Moerbeke) en tot slot de ecologische vereniging Velt Reinaert, de opvolger van de natuurvereniging Velt Durme-Zuidlede, actief in Lokeren en Lochristi, 2007). In enkele gevallen constateren we dat de naamgeving rond Reynaert is ingegeven na fusies van bestaande verenigingen of samenwerkingsverbanden. Het literaire personage roept in de gemeente en in de regio een vorm van herkenning en identificatie op.

Vele verenigingen gaven ook hun publicatie een reynaerdiaanse naam (zoals dat ook elders in Vlaanderen en in mindere mate in Nederland het geval is): 't Malpertuuske was in 2002 het contactblad van Chiro Reinaert, *Malpertuus* vanaf 1975 het afdelingstijdschrift van VTB-VAB Lochristi (tot circa 1997), *Reinaert. Informatieblad van de Volksunie Lochristi, Beervelde, Zaffelare en Zeveneken* verscheen vanaf 1976 tot 1999,⁶³ *Reynaerde*, tijdschrift van het Vlaams Blok Lochristi, verscheen vanaf maart 2000. Tot slot vermelden we ook nog het blad *Malpertuus. Heemkundige Sprokkelingen*, dat werd uitgegeven tussen 1971 en 1974.

Ook gebouwen en lokalen kregen in de loop van de voorbije zestig jaar namen die naar de *Reynaert* verwijzen, waarbij af en toe de link met het verenigingsleven duidelijk wordt. Canteclaer zou mogelijk de naam zijn geweest van het huis in Lochristi waar de groep Canteclaer samenkwam. 't Voske (Dekenijstraat, Lochristi) was een tijdlang het contactadres van de Chiro Reinaert. De Reynaertkluis was rond 1970 de naam van een leegstaande herberg rechtover de kerk van Lochristi (vroeger 'De Vier Eemers', thans 't Naaldeken'), die met toestemming van de eigenaars gebruikt werd door de studentenclub Malpertus voor de inrichting van danspartijen en cantussen.

Vaak werden ook horecazaken naar het verhaal genoemd.⁶⁴ Restaurant en feestzaal Le Renardeau in Beervelde startte in 1967, brandde af in 2001 en werd heropend als Le Renard.⁶⁵ De Reinaertkluis was een café naast Hijftekerk. De uitbater ervan werd in 1986 drager van de Reynaertreuzen. Zaal Hermeline werd als parochiezaal van Hijfte gebouwd in 1952, maar had voorlopig nog geen eigen naam. In 1984 kreeg ze de naam 'zaal Hermeline'. Pastoor Antoon Naessens, die veel belangstelling had voor geschiedenis, had eerst gedacht aan Reinaertkluis, maar die naam was al aan het café naast de kerk gegeven. Sinds 2001 is Reinaertplek de naam aan de calvarie van Hijfte waar twee Reynaertbanken, een gedenkplaat en de Reynaertkunstwerken werden geconcentreerd. Het Reinaertveld, sportterrein met vergaderlokalen in Hijfte, werd in 1986 ingezegend als KLJ-terrein door pastoor Naessens en wordt nog steeds zo genoemd. Taverne Reinaert (Dorp-Oost Lochristi) is een druk bezochte gelegenheid sinds december 1999.

De Reinaerthoeve is sedert 1993 de naam van een boerderij in de Rostijnenstraat. Ze staat op de plaats van de vroegere hoeve De Schoenmacker.

De Gemeentelijke Bibliotheek Reinaert werd ingehuldigd op 19 juni 1997. De naamgeving werd voorgesteld door schepen Mieke van Hecke en door de bibliotheekcommissie. Enkelen hadden kritiek geuit op de eerder banale

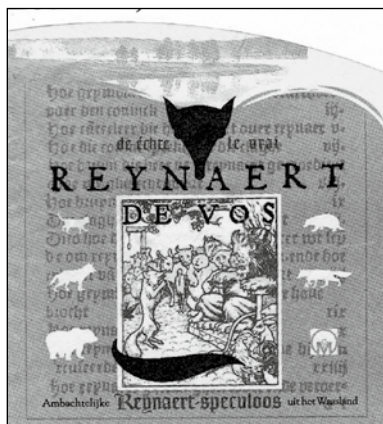
naamgeving in een gemeente waarin al zoveel naar Reynaert werd genoemd, maar toch bleek de naamgeving al direct zinvol bij de officiële opening. De aanwezige minister Luc Martens wist de benaming niet te associëren met Lochristi, waarna schepen Mieke van Hecke de nodige voorlichting gaf over de samenzwering te Hijfte.⁶⁶ Op initiatief van de toenmalige schepen startten in 1997 in de bibliotheek de 'Winteravonden met Reinaert', een jaarlijkse reeks van vijf culturele lezingen.

Ook vele prijzen die in de gemeente worden/werden toegekend hebben een opvallende naam: de Reinaertprijs voor schilder- en tekenkunst (door het Willemsfonds van Lochristi vanaf 1981), de Reinaertfilmprijs (1997 door de VTB-VAB Smalfilm- en Videoclub 'Spotlicht'), de trofee King Nobel (King Nobel Award in 1998 door dezelfde vereniging).⁶⁷ De Reinaerttentoonstellingen (schilderkunst) van het plaatselijke Willemsfonds startten in 1981 en bleven bestaan tot 2000. De deelnemers maakten kans op een Reinaertprijs.

Vanaf 1996 reikte de gemeente Lochristi een trofee uit aan een 'cultuurlaureaat'. Als mogelijke inspiratie voor het kunstwerk kwam de vos weer naar voren, maar het werd een ander onderwerp. Ondertussen kregen diverse inwoners elders Reynaertprijzen. De Reynaertprijs van het Verbond voor Heemkunde Oost-Vlaanderen, bestaande uit een oorkonde, een medaille en een Reynaertbeeldje (eerst door Firmin de Vos, vanaf 2009 door André Boeykens) werd in 1993 en 2010 (Bert Vervaeke) aan een inwoner van Lochristi uitgereikt. In 2003 (Leon Matthijs) en 2004 (Taf van Duffel) werden plaatselijke initiatiefnemers opgenomen in de Orde van de Vossenstaart.

Verscheidene activiteiten kregen in de loop der jaren wel een of andere naam die naar het Reynaertepos verwijst, maar waarin voor de rest niet inhoudelijk of historisch op dit epos werd ingegaan, zo de Voskesfeesten (2004) en De Scheve Voskesfuif (2010). De Reinaertfeesten in 1993 ter promotie van het Reinaertbier hadden een iets dichtere band met het Reynaertverhaal en waren zoals vele andere initiatieven en naamgevingen interessant voor de naambekendheid van Reynaert de Vos. Van 6 tot 11 juli 2002 kreeg de naam Reinaertfeesten een tweede betekenis op initiatief van het Feestcomité Hijfte. Op het Reinaertveld te Hijfte vonden plezierige vossenactiviteiten plaats: een Reinaert Rommelmarkt, fietstochten langs de Reynaerttroute, gaaijboling voor Reinaertbier, in aanwezigheid van de reuzen, een open dag in De Proefbrouwerij en meteen ook de uitreiking van de prijs Cultuurlaureaat Lochristi 2002.

Lochristi heeft ook enkele vermaarde troeven met reynaerdiaanse namen. Overal verschenen vossenlogo's en verzen uit het Reynaertverhaal. Het Rei-

naertbier wordt gebrouwen in Hijfte (Amber, Grand Cru en Tripel). Dirk en Saskia Naudts-Waerniers lieten in 1992 voor het eerst hun Reinaertbier brouwen door brouwerij Van Steenberge (Bios) te Ertvelde: 10.000 liter van de Reinaert Amber. Ondertussen ontwikkelt De Proefbrouwerij nog vele soorten bieren voor andere brouwers en brouwt ook op bestelling voor personen en verenigingen. Onder meer bij de jaarlijkse 11-juliviering biedt het gemeentebestuur een receptie aan met Reinaertbier. En verder nipte men in Lochristi van Reinaertjenever (vanaf 1996), degusteerde men er ingehouden de Cuvée de Reinaert, at men Reinaertbrood (2003-2005) en snoepte men van Reynaertspeculoos. Roomijs wordt er gemaakt van het plaatselijke Reinaertbier en streekgerechten worden ontwikkeld met streekelijke zoetigheden. Op de tafel in een van de horecazaken in deze Vlaamse azaleagemeente staat misschien de in 2001 ontwikkelde 'Hermeline', een rode azalea met dubbele stervormige bloemen.

En op zoek naar dat restaurant brengt de gps u misschien in de Reinaertlaan (Loboswijk) of de Reinaertstraat (Beervelde). Beide straten bestonden al vóór de fusie van gemeenten in 1977. Los van het Reynaertepos heeft Beervelde ook een Vossenstraat. Ook de Reynaertstudie had een invloed op de straatnaamgeving. Onrechtstreeks heeft een Lootse straat de naamgeving in Oostakker beïnvloed vanuit een interpretatie van het Reynaertverhaal. Volgens Maurits Gysseling ging de weg van Gent naar Maupertuus langs de Oudeveldstraat (Zaffelare, Zeveneken en Lochristi), tussen Hijfte en Eksaarde. Om via het Waasland naar de Oudeveldstraat te komen passeerde men Hulsterlo, Kemzeke, Zalegem en Daknam en om verder naar Gent te gaan passeerde men

Oostakker. Als herinnering daaraan kregen nieuwe straten in Oostakker als naam Daknamstraat, Hulsterlostraat, Kemzekestraat en Zalegemstraat.

De populariteit van de vos leidde tot vossenlezingen, tentoonstellingen en reynaerdiaanse manifestaties. De meeste zijn ooit in *Tiecelijn* aangekondigd of beschreven en via de registers en de website terug te vinden.⁶⁸ Zelf gaven wij op 11 juli 2009 een lezing over het verband tussen Lochristi en *Van den vos Reynaerde* en op 14 maart 2011 een lezing over 'De streken van Reynaert in Lochristi' voor de plaatselijk Seniorenacademie (Okra) in de Gemeentelijke Bibliotheek Reinaert.

Zo is een lange traditie binnen enkele bladzijden in kaart gebracht. De rol van vele spelers is ondertussen reeds aan bod gekomen. Zeker de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, gesticht in 1962, mag niet vergeten worden. Deze vereniging was mede bepalend voor de aandacht voor *Van den vos Reynaerde*. Het is tekenend voor de start van deze kring dat in het allereerste jaarboek, na een algemene inleiding over 'Oost-Oudburg' en een 'In Memoriam' voor Jozef Goossenaerts, het allereerste artikel handelde over *Van den vos Reynaerde*.⁶⁹ Even belangrijk is de rijke iconografische traditie in Lochristi, met als spilfiguren Firmin de Vos en Theo de Cooremeter, vaak aangestuurd door de actiefste vrijwilligers uit het lokale verenigingsleven (Leon Matthijs, Taf van Duffel ...).

4. Wisselende Reynaertbeelden

De impact van *Van den vos Reynaerde* in Lochristi is op het eerste gezicht zeer groot. Maar is dit ook inhoudelijk zo? Een wetenschappelijke analyse werd daarvan nog niet gemaakt maar bij de meest eenvoudige navraag blijkt dat het beeld van Reynaert dat leeft in Lochristi grondig verschilt van de huidige visie(s) op de hoofdfiguur in *Van den vos Reynaerde*. In Lochristi leeft in het algemeen een sympathieke voorstelling van Reynaert. Hij is er niet de moordenaar, sadist, dief, bedrieger, leugenaar, verrader en overspelige echtgenoot uit *Van den vos Reynaerde*. Men verbindt er deze figuur meestal niet met de overtuiging dat iedereen zwakke plekken heeft en tenslotte kan verleid worden tot datgene wat men Reynaert verwijt. De auteur van *Van den vos Reynaerde* ontwikkelt zijn verhaal door de ontplooiing van twee werelden: de ordevolle wereld met rechte wegen en de wereld van de vos met kromme wegen. Die tegenstelling kan verbonden worden met de joods-christelijke tegenstelling tus-

sen kosmos en chaos die al spreekt uit het scheppingsverhaal in Genesis, waar God de chaos overmant en de mens geroepen wordt om die scheppingsdaad verder te zetten. In het middeleeuwse epos verpersoonlijkt Reynaert het kwade dat zich meester maakt van mensen door de verleidelijk schone, maar bedrieglijke taal. Reynaert ondergraaft de gevestigde orde.

De oorspronkelijke tekst geraakte na de middeleeuwen vergeten. De inhoud en de verhalen bleven vooral voortbestaan in ‘gekuiste’ versies en zeer talrijke aangepaste teksten. In de latere bewerkingen lezen we vooral de vele verzachte interpretaties: Reynaert evolueerde van een schurk naar een schelm, een vrijheidsstrijder, een individualist, een maatschappijcriticus. Vanuit zeer uiteenlopende kringen heeft men hem willen binnenhalen, zoals in sommige ‘Vlaamse’ vlaggen, geel en zwart. De vos werd onder andere – maar niet uitsluitend: denken we maar aan de interpretaties van onder anderen Camille Huysmans, Menno ter Braak en Louis Paul Boon – een Vlaams symbool. Reynaert is ‘nobel’ geworden en een ‘Vlaamse Leeuw’.⁷⁰

Vele boeken hebben het Reynaertbeeld (vooral sinds de romantiek) gekleurd. Rik van Daele vermeldde in vele studies onder andere het werk van Jan Frans Willems, Stijn Streuvels en Paul de Mont) en de illustraties van Wilhem von Kaulbach. Bij vele van mijn generatiegenoten (in Vlaanderen en dus ook in Lochristi) is de beeldvorming en perceptie van de Reynaertmaterie mogelijkwerijze sterk bepaald door het plakboek van de firma Victoria (chocolade) uit 1949. Ik spreek hier uit eigen ervaring omdat ik als kind zeer vertrouwd was met deze uitgave. *Le Roman du Renard / Reinaert de Vos* kende een zeer ruime verspreiding. In het ten geleide van deze editie werd als interpretatie meegegeven: ‘De roman van Reinaert behoort vooral tot de 13e en de 14e eeuw. Hij bevat zeer vrolijke verhalen, waarvan de Vos, aan wie de Europese legende in ‘t bijzonder een ontembare, kluchtige geest toekent, de hoofdfiguur is. In de loop der tijden is de vos met de vertellers en dichters het zinnebeeld van het menselijk verstand geworden, die het haalt op de brutale kracht van de machten van de tijd. Dit zegt genoeg dat achter het drama of de comédie van de dieren er zich menselijke avonturen afspelen.’ De tekst van het verhaal naar Julius de Geyter werd indrukwekkend geïllustreerd door de Gentse kunstenaar Oscar Bonnevalle. Vele tekeningen nam hij rechtstreeks over van Wilhelm von Kaulbach, die in 1841 een heruitgave van Goethes *Reineke Fuchs* illustreerde. Zelf interpreteerde Bonnevalle het verhaal op een speelse manier en hij vermengde uiteenlopende eeuwen qua kledij en bouwstijl. Op hun manier scheppen deze tekeningen een ingebeelde omgeving voor een fictief verhaal, dat daarin een nieuwe gestalte

kreeg. Zijn tekeningen hebben misschien nog meer invloed gehad dan de tekst zelf en geven een beeldvorming die veraf staat van datgene wat in de oorspronkelijke *Van den vos Reynaerde* werd verteld.

Ook kunstenaar Firmin de Vos werd sterk beïnvloed door de getemperde versies. Hij getuigde hierover in het interview met Rudy van Hoorde in zijn film *Liefde voor schoonheid* en in eerdere Tiecelijnbijdragen.⁷¹ Volgens de kunstenaar is Reynaert diegene die altijd vriendelijk en hoffelijk blijft en door zijn hoffelijke houding altijd de anderen gunstig weet te stemmen. Op hun beurt hebben deze kunstenaars een positief beeld verder voedsel gegeven. Wellicht werd deze positieve benadering van Reynaert ook sterk in de hand gewerkt door de fabels van de La Fontaine, zoals 'De raaf en de vos', die generaties lang zowel in het Nederlands als in het Frans werden gedeclameerd.

Het thema van Reynaert als de incarnatie van de kwade taal, die wanorde, dood en vernietiging brengt (een visie die sterk aansluit bij het onderzoek van G.-H. Arendt, Jozef Janssens, Rik van Daele en anderen), was nauwelijks te bespeuren in de plaatselijke benaderingen te Lochristi. Wel vond ik talrijke getuigenissen van positieve interpretaties van de Reynaertfiguur. Ze zijn tekenend voor het moderne Reynaertbeeld.

Reynaert is in de opvattingen van de mensen dikwijls de schalkse maatschappijcriticus, sprekend vanuit het volk. Zo lezen we in *Reinaert*, het blad van de lokale Volksunieafdeling: 'in dat oud Vlaams dierenverhaal uit de twaalfde eeuw klopt het hart van het gewone volk. In dat epos wordt de geschiedenis verteld van dieren met mensenmanieren. Avonturen die verband houden met de gedragingen van de schalkse figuur Reinaert, die ergens de wegen van Hyfte moet bewandeld hebben.'⁷² Zo horen we het ook in het lied van Frida Goethals: 'de Reinaert is niet dood! Hij leeft, hij leeft nog in de harten als een sympathiek schavuit!'

Het moderne vossenpersonage dat in Lochristi leeft, is dat van iemand die iedereen manipuleert. Zo schreef Leon Matthijs in zijn brochure bij de officiële onthulling van de Reynaertgedenkplaat en -rustbank en de doop van de reus Nobel op 6 september 1986: 'Reinaert, die iedereen voor zijn kar kan spannen in zijn verweer tegen Koning Nobel, triomfeert, want hij heeft de vijf samenzweerders: Tibeert de kater, Bruun de beer, Grimbeert de das, Isengrijn de wolf en zijn eigen vader, zo ver gekregen om Koning Nobel naar het leven te staan'.

Aan Reynaert wordt ook toegeschreven dat hij het onrecht bestreed. Een van de vele voorbeelden hiervan is te vinden in een toelichting vanuit het gemeentebestuur van Lochristi (gebaseerd op een vroegere datering van M. Gysseling)

bij een expositie van een Reynaertbeeld in Shanghai in november 2006. Ze bevestigt een beeld en een datering die vaak voorkomen in oudere studies.⁷³

In een gesprek met Godelieve de Clercq, een nicht van priester Jozef van de Putte die de Reynaertopvoering leidde in 1936, vroeg ik: 'Wat zou je oom geleid hebben tot deze belangstelling voor Reynaert?' Zij antwoordde: 'Ik denk dat hij zich zelf als een vos voelde'. 'Wat bedoel je daarmee,' vroeg ik. En zij ging verder: 'Telkens opnieuw was hij de plezierige grappenmaker, die leute bracht. Zoals die keer toen een horlogemaker in Lochristi-Dorp een blad papier had geplakt voor een gat in een gebroken ruit. Nonkel stak zijn kop door dat papier en vroeg: hoe laat is het?' Vele keren heb ik in gesprekken of na een lezing de reactie gekregen: 'Het is dus allemaal fictie? Reynaert is dus niet in Hijfte geweest?' Vele geïnteresseerden kennen het verhaal niet of nauwelijks, laat staan de huidige wetenschappelijke visies omtrent het ontstaan, de datering en de interpretatie van de *Reynaert*. We kunnen het hen natuurlijk niet verwijten. Bovendien is het Reynaertbeeld niet uniform.⁷⁴

5. Besluit

Weinig literaire werken hebben zoveel eeuwen na hun ontstaan nog een zo grote weerklank als *Van den vos Reynaerde*. Tegelijkertijd hebben weinig literaire werken zoveel aangepaste versies die soms veraf staan van het oorspronkelijke werk. De invloed in Groot-Lochristi was bijzonder groot, vooral vanaf 1965 met de plaatsing van het mooie Reynaertmonument aan de kerk van Lochristi, de doop van de eerste twee Reynaertreuzen en de daarbij georganiseerde Reynaertfeesten. De Heemkundige Kring De Oost-Oudburg speelde daarin bij de aanvang een bemiddelende rol. Directe aanleiding voor de indrukwekkende aanwezigheid van Reynaert in Lochristi was de plaatsvermelding in het middeleeuwse epos van de wijk Hijfte en ook van andere locaties die volgens sommige auteurs betrekking hadden op plaatsen in Groot-Lochristi. Aan die lijst van plaatsaanduidingen heb ik er in deze bijdrage nog een toegevoegd, namelijk de Rostijnenstraat (woestijne/woeste veld) te Lochristi-Hijfte, die tot nu toe niet of nauwelijks ter sprake kwam in de Reynaertstudie. Zowat overal worden wij nu in Lochristi aan Reynaert herinnerd en dat is een goede zaak, want *Van den vos Reynaerde* blijft een hoogstaand meesterwerk dat handelt over 'wat des mensen is': het immoreel gebruik van de taal, iets wat nog steeds ons menselijk bestaan bedreigt, en hoe ieder van ons kan gepakt worden op zijn zwakke plekken.

NOTEN

1 Zoals de deskundigen het werk nu algemeen zien ontstaan rond 1260, zie: J. Janssens, R. van Daele, V. Uyttersprot en J. de Vos, *Van den Vos Reynaerde, Het Comburgse handschrift*, Leuven, 1991, p. 175.

2 Mijn oorspronkelijke tekst richtte zich tot de leden van de Heemkundige Kring De Oost-Oudburg en verscheen in het *Jaarboek* 57 (2010), p. 179-248 als 'Van den vos Reynaerde in Lochristi, Hijfte, Beervelde, Zaffelare en Zeveneken. Over de aanwezigheid van Reynaert de Vos in Groot-Lochristi'. De algemene gegevens over *Van den vos Reynaerde* werden weggelaten. Andere stukken werden sterk ingekort en/of licht herwerkt. De toelichtingen bij de opsommende lijsten die in dit artikel verschenen worden samen met de digitale versie van het jaarboek ook gepubliceerd op www.reynaertgenootschap.be (Inventaris van het Reynaertgebeuren).

3 Het werk van Isidoor Teirlinck (1851-1934) *De toponymie van den Reinaert*, Gent, 1910, werd officieel uitgegeven in 1910-1912, maar verscheen in feite pas in 1913 (vermoedelijk ten gevolge van de vondst van het Dyckse handschrift).

4 Wij verwijzen in dit artikel consequent naar de historische naam omdat daarin nog de oude naam weerklinkt: 'Odeveld' betekent: 'woest of open veld'.

5 Zo schreef Jozef Goossenaerts over Lochristi (vóór de fusie) om de Reynaert meer op Gent te betrekken en Maupertuus uiteindelijk te vereenzelvigen met kasteel Notax te Destelbergen. Hij schreef: 'Daar in de buurt lag het grote bos, de silva S. Bavonis. Binnen dat bos lag ook Lo (Christi) en een groot deel van Oostakker. Volgens De Potter en Broeckaert, *Geschiedenis van Oostakker*, p. 6, kwam het bos tot bij Gent. Zie Teirlinck 81.' J. Goossenaerts, 'Onze Reinaert op het Spoor II', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 19 (1959) 7, kol. 291.

6 B. Vervaet, *De kerk van Zaffelare. Acht eeuwen dorpsgeschiedenis*, Lochristi-Zaffelare, 2007, p. 16-20.

7 Dit is de terminus ante quem en het kan veel vroeger zijn geweest, maar na 1221, want bij de stichting van de parochie Zaffelare in 1221 behoorde Lochristi nog tot de H. Kerst-parochie. Het oudste document dat over de pastoor van Lochristi spreekt is een testament van september 1257. Zie C. Vleeschouwers, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*. II, *Uitgave*, Brussel, 1990, p. 398.

8 B. Vervaet, 'Een kerk te Zeveneken (Sint-Baafsdomein) voor inwoners van Lokeren (grafelijk gebied) en Eksaarde', in: *Jaarboek Heemkundige Kring De Oost-Oudburg* 42 (2005), p. 355-376.

9 Comburgse handschrift, verzen 513-515.

10 N. de Pauw, 'Guillaume, auteurs des romans néerlandais de Madoc et de Reinaert de Vos', in: *Biographie Nationale*, dl. 8 (1881-1883), kol. 449-465; N. de Pauw, 'Willems' Madoc', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*, 1887, p. 167.

11 Rijksarchief te Gent (RAG), Abdij van Groenenbriel, oorkonde 48. De meeste auteurs situeren deze oorkonde onjuist in het Gentse stadsarchief, wat er onrechtstreeks kan op wijzen

dat men sinds de uitgave van Teirlincks *Toponymie* (toen de tekst zich nog in het stadsarchief van Gent bevond) de oorspronkelijke tekst niet meer heeft gecontroleerd.

12 Teirlinck I., *Toponymie*, p. 177-178.

13 J. de Wilde, *Van den vos Reynaerde ontsluierd*, *Kultureel Jaarboek Oost-Vlaanderen. Bijdragen*. Nieuwe reeks nr. 30, Gent, 1989.

14 Onder Destelbergen was dit sectie D met dezelfde cijfers 418 tot 460.

15 A. de Baets en P. Williame, *Renteboek van Destelbergen Toebehorende der pitanchie van Sente-Pieter 1402-1728*, Gent, 2004, p. 16.

16 De Wilde J., *Van den vos Reynaerde ontsluierd*, p. 47.

17 Broeder Aloïs, *Van den Vos Reynaerde*, in: *De Toerist*, 34 (1955) 10 (Reinaertnummer), p. 320-321.

18 Broeder Aloïs nam het ook verder niet zeer nauw met de feitelijke historische achtergrond wanneer hij in zijn betoog over de abdij van de Oudenbos terloops ter sprake bracht: 'Vroeger hoorde Oudenbos onder de parochie Beervelde, doch administratief onder de stad Lokeren'. Hij vergat daarbij te melden dat dit pas het geval was tussen 1809 en 1926 en niet in de middeleeuwen.

19 In Destelbergen schrijft men Haenhout, in Lochristi-Beervelde schrijft men Haanhout.

20 Rik van Daele schreef hierover: 'Het blijft echter de vraag of dit goed al in de 13de eeuw (zelfs rond 1200, want dan dateert hij *Van den vos Reynaerde*) bestond, en als dit zo zou zijn, of dit dan het kasteel was waar Willem in zijn verhaal naar verwees. (in: *Van den Vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, p. 206). Vanuit de geschiedenis van Beervelde, die ik intens heb bestudeerd, voeg ik nog enkele bedenkingen toe. Het lijkt er inderdaad op dat Jozef de Wilde vertrok van de veronderstelling dat de percelen reeds waren verkaveld rond het jaar 1200. Dit werd nog niet bewezen en ook niet tegengesproken. Het ging echter om cijnsgrond terwijl bij een zo vroege verkaveling aan hoge adel niet cijnsgrond werd afgestaan maar eerder een leen werd gegeven. Bovendien, gezien het eenmalige voorkomen van de naam Maperteeus, die elders onder meer Maberteus, Mabertijs en Mageren Thijs werd, moet wellicht een andere herkomst gezocht worden.

21 RAG, Kaarten en plans 369 (film 18, nr. 81).

22 Zo schreef Broeder Aloïs dat Hijfte een gehucht was en een parochie onder Lochristi, zonder daarbij te zeggen dat pas in 1936 die parochie ontstond. In *Van den Vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, p. 205 staat verkeerdelijk 'Nabij de kerk van Lochristi (waarvan Hijfte een deelgemeente is) ...' Hijfte is echter nooit een gemeente geweest.

23 B. Vervaeke, 'Het ontstaan van Zaffelare en de ontginning van het grondgebied in de twaalfde en dertiende eeuw', in: *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, jaarboek 24 (1987), p. 22.

24 Gysseling heeft dit gegeven nooit betrokken in zijn gedachtegang, omdat hij twijfelde aan de aanwezigheid van Bavo in Mendonk. De gegevens over de bedevaart heeft hij wellicht niet ernstig genomen, in tegenstelling met G. Declercq in 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen', in: *Ganda Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 20.

25 B. Vervaet, 'De verering van de H. Bavo te Mendonk', in: *De Oost-Oudburg*, 39 (2002), p. 14-16 en p. 19-21.

26 Maurits Gysseling is niet helemaal consequent in zijn interpretatie van 'woeste veld'. Enerzijds was volgens hem in de middeleeuwen het woord 'veld' al voldoende om woest land aan te duiden, anderzijds verwijst hij wel naar 'ter woestine' als landschappelijke aanduiding en zal ten slotte toch het Ledergemveld aanduiden als het 'woeste velt'. Zie Gysseling, 'Schets van de oude toponymie van Oostakker en Sint-Amandsberg', in: *De Oost-Oudburg*, 2 (1964), p. 49; en 'Datering en localisering van Reinaert I', in: *Aspects of the Medieval Animal Epic*, (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia III), Leuven-Den Haag, 1975, p. 178-179.

27 B. Vervaet, 'De bewogen geschiedenis van Desteldonk in de 16de en 17de eeuw', in: *De Oost-Oudburg*, 46 (2009), p. 13. In verband met de heerlijkheid ter Woestijne schreef ik daar verkeerdelijk dat een deel van deze heerlijkheid op het grondgebied van Lochristi lag.

28 Teirlinck I., *De toponymie van de Reynaert*, p. 82.

29 Broeder Aloïs, 'Van den Vos Reynaerde', in: *De Toerist (Reinaertnummer)* 34 (1955) 10, p. 326.

30 J. de Wilde, 'Reinaert achterna! ...', in: *De Autotoerist*, 18 (1965), p. 867.

31 J. Goossenaerts, 'Het was in eenen tsinxendaghe. Een vraagggesprek van de uitgever dezes met E.H. pastoor De Wilde (Semmerzake), directeur Broeder Aloïs (S. Niklaas), heemkundige Marcel Dewulf (S. Niklaas) en prof. Dr. Hellings uit Amsterdam. 1. Met pastoor De Wilde', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 15 (1955) 4, kol. 48.

32 M. Gysseling, 'Datering en localisering van Reinaert I', p. 178: 'er kan niet redelijk aan getwijfeld worden dat de auteur zinspeelt op het Groot Ledergemveld (...) tussen Oostakker en Meulestede, aan de oude weg van Hijfte naar Gent. Daar, aan de Verlijenbeek, in het huidige Gentse havengebied, werd namelijk elk jaar een jaarwaarheid (openbare rechtszitting) gehouden door de baljuw van de Oudburg, en de leenmannen van de Oudburg, die te Meulestede, Langerbrugge en Wondelgem woonden.'

33 Toespraak van Rik van Daele op 27 mei 1997 te Zaffelare op uitnodiging van de Marxring Bloemenland bij de inhuldiging van het monument aan de Oudeveldstraat onder de titel 'Ende quamen teenen dorpe, hiet Hijfte'.

34 Weer een andere wind kwam uit Stekene. Auteurs als Maurice Nonneman en Herman Heyse herkenden in de Reynaert de beschrijving van het dorp Stekene en van het landschap Kriekeputte in de nabijheid. De schrijver is Willem van Boudelo. Zie R. van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, 1994, p. 129-152. Ondertussen hebben Van Daele en vooral Rudi Malfiet extra argumenten voor deze hypothese geleverd.

35 M. Gysseling, 'Datering en localisering van Reinaert I', p. 180.

36 B. Vervaet, 'Het ontstaan van Zaffelare', p. 24-27; en B. Vervaet, 'De kerk van Zaffelare', p. 16-20.

37 N. Audenaert en N. van Campenhout, *Over de geschiedenis van Eksaarde*, Lokeren, 1998, p. 15-16.

38 L. Goeminne, 'Waar stond de windmolen vermeld in de Reinaert?', in: *Heemkundig Nieuws*, 2 (1979) 3, p. 10-11.

39 M. Gysseling, 'Naschrift: Stond de molen te Meulestede?', in: *Heemkundig Nieuws*, 2 (1979) 3, p. 11-12.

40 Daar de Sint-Pietersabdij na de stichting van het nieuwe dorp dicht bij de centrale as een molen bezat, onrechtstreeks vermeld in 1250, mogen we veronderstellen dat de private molen aan de Oudeveldstraat van vroegere datum was. Beide molens verdwenen tijdens de protestantse periode. Deze van de Oudeveldstraat werd niet op dezelfde plaats heropgebouwd, maar er kwam een nieuwe molen dicht bij de Kerkstraat (de zogenaamde Clercqs' molen).

41 A. Baetens e.a., *Cataloog Openbare Boekerij - Zaffelare*, (Zaffelare), (1933) (eigen verzameling); O. van Buynder e.a., *Catalogus. Boeken voor jeugd en volwassenen. Aangenomen Bibliotheek 'Sint-Hubert' Zaffelare*, (Zaffelare), (1958) (eigen verzameling). Over welke uitgaven het precies ging werd niet verder aangegeven. Voor Streuvels zijn meerdere edities mogelijk (zie R. van Daele e.a., *De bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen*, nummers 175-180). Vermoedelijk was het tweede werk *Reinaart de Vos. Bewerkt door P.A.E. Oosterhoff. Illustraties van Daan Hoeksema*, Amsterdam, (1916?) (zie *De bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen*, nummer 146).

42 R. van Daele e.a., *De bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen*, nummers 130-131. Het werk wordt vermeld in de catalogus van 1958.

43 F. Decraene en A. Vercraeye, *Lezen-Woordenschat-Spreken-Stellen*. Dl. 3, 5de leerjaar. *Deel van den leerling*, Lier, (ca. 1931), p. 55-58.

44 De reeks handboeken werd verder gezet onder de naam *Stil en goed. Methode voor stil en luid lezen, woordenschat, spreken, stellen*. De twaalfde uitgave voor het vierde leerjaar verscheen in 1950 en de vos en de beer kwamen er naargelang de uitgave onder nummer 13 of 11.

45 L. Matthijs, 'De Lootse Reynaert Sprokkelingen', in: *Tiecelijn*, 20 (2007), p. 282-283.

46 Jozef van de Putte werd geboren te Kruishoutem in 1908 in een landbouwersgezin dat zich achteraf vestigde in Lochristi.

47 Zie S. de Groote, 'Op bezoek bij Theo De Cooremeter', in: *Heemkundig Nieuws. Contactblad van de Heemkundige Kring 'De Oost-Oudburg' en het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis*, 22 (1994) 1, p. 5-8.

48 Deze Notaxgroep is ook beschreven door Rik van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, 1994, p. 74-103. De route werd heruitgegeven in 1991 in: Rik van Daele, Marcel Ryssen en Herman Heyse, *Het land van Reynaert*, Leuven, 1991 (tweede druk 1993).

49 De Oost-Oudburg. Verslagboek nummer II. Bestuursvergadering van 30 september 1963. (DSMG. Archief De Oost-Oudburg, doos 1); L. Matthijs, 'De Lootse Reinaert', in: *Lo Magezien!*, 8 (2001) 2, p. 19.

50 In de notulen van De Oost-Oudburg, thans bewaard in het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis dr. M. Gysseling (DSMG) te Sint-Amandsberg, is deze hele geschiedenis

te volgen. In het verslag van de bestuursvergadering van 17 mei 1963 bleek de samenwerking met Destelbergen niet goed te vlotten. Men sprak zelfs van een 'politeek wespennest' en even verder: 'Het V.T.B. Reinaert-monument te Destelbergen! Daarvan zal weinig in huis komen desondanks de steun van Notaris Flamme en dhr. Van Wesemael, vakbondleider. Ook Lochristi komt in aanmerking voor een Reinaert monument b.v. op Lo-Hyfte.' Te Destelbergen werd uiteindelijk pas in 1985 een Reynaertmonument geplaatst, een voorstelling van Bruun de beer vastgeklemd in de eik met Reynaert ernaast. Het beeld werd gemaakt door Firmin de Vos en geschonken door de Kunst- en Cultuurkring Rond de Damvallei ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan.

51 J. Behets en R. de Backer, 'Activiteitsverslag van de Heemkundige Kring 'Oost-Oudburg' van het jaar 1965', in: *De Oost-Oudburg*, 3 (1966), p. 49-55. Firmin de Vos wordt in dit verslag als bestuurslid van de kring vermeld.

52 *De Autotoerist*, 18 (1965) 18, p. 373.

53 Een gewijzigde versie van dit lied werd reeds eerder gepubliceerd in *Tiecelijn* (2007), met name in L. Matthijs, 'De Lootse Reynaert Sprokkelingen', p. 285-286. Zie ook: B. Vervaet, 'Van den vos Reynaerde in Lochristi, Hijfte, Beervelde, Zaffelare en Zeveneken', p. 216 en p. 238. De tekst met de tweede versie werd heruitgegeven naar aanleiding van de 'Reynaerttentoonstelling' op 13-14 november 2004 te Lochristi-Hijfte

54 Voor de gegevens over Hijfte ben ik veel dank verschuldigd aan Antoon Standaert.

55 De toespraak werd gehouden door voorzitter Octaaf van Duffel. De bouwvergunning voor het beeld werd pas twee jaar later verleend (op 27 augustus 1996).

56 Joeri Stubbe kreeg een vorming als beeldhouwer bij Loods 13 met Walter de Buck. Hij sloot zich aan bij het collectief Artpro-Art met Chris Ferket. Meerdere jaren exposeerde hij op de tentoonstellingen van monumentaal beeldhouwwerk op de Scheldeboulevard te Terneuzen. Werk van hem is te zien in het 'Beeldenpark' in de Brielmeersen te Deinze en aan het Willem van Olseneplein te Olsene (4 mei 2008).

57 4de Reinaertreus gedoopt te Hijfte', in: *Lo-Magezien!*, 12 (2005) 9, p. 43; '40 jaar Reinaertreuzen', in: *Lo-Magezien!*, 12 (2005) 7, p. 40.

58 DSMG, collectie Reynaert.

59 Diverse mededelingen, briefwisseling en artikelen van en over VTB-VAB Lochristi en de Reynaertreuzen van 1965 tot 2010 (DSMG).

60 Reinaertreuzen enige buitenlandse gasten op reuzen-dansfestival Rijsel', in: *Lo-Magezien!*, 12 (2005) 7, p. 26.

61 L.D.V., 'Reinaert wijst de weg in Hijfte', in: *Het Nieuwsblad, Gent Rand*, 4 augustus 1997, p. 12.

62 Wij verwijzen hiervoor naar N. van Duyse, '10 jaar Intergemeentelijk Project Het Land van Reynaert', in *Tiecelijn*, 20 (2007), p. 318-323 en naar B. Vervaet, 'Van den vos Reynaerde in Lochristi...', p. 226. Mogelijk heeft de deelname aan deze organisatie er mee toe bijgedragen dat Lochristi ten onrechte tot het Waasland wordt gerekend, wat geenszins correct is. De

gemeenten van Groot-Lochristi behoorden immers altijd tot de Oudburg van Gent en niet tot het Waasland.

63 Het blad kreeg verschillende ondertitels: 'Reinaert. Lochristi, Beervelde, Zaffelare, Zeveneken'; 'Reinaert. Informatietijdschrift VU Lochristi'; 'Reinaert. Tweemaandelijks informatieblad voor de V.U. Lochristi - Beervelde - Zaffelare - Zeveneken'; 'Reinaert. VU Vlaamse Vrije Demokraten' (eigen verzameling).

64 Niet altijd is de verwijzing naar het Reynaertverhaal duidelijk. In de Bommel te Zaffelare had een herberg in de negentiende-twintigste eeuw de naam 'In den vos', wat niet naar de *Reynaert* verwijst.

65 De oorspronkelijke naam was ondertussen verkocht.

66 L.D.V., 'Reinaert verrast minister', in: *Het Volk*, 21 juni 1997.

67 Vaak komen dezelfde verenigingen en mensen hier terug (eerst Leon Matthijs en kunstenaar Firmin de Vos, later naast hen ook Taf van Duffel en anderen). Het ging ook veel breder. In 1996 werd te Zaffelare een Robin Hoodprijs uitgereikt, een Reynaertsculptuur van Jan D'Huyvetter.

68 Zie ook: B. Vervaeke, 'Van den vos Reynaerde in Lochristi, Hijfte, Beervelde, Zaffelare en Zeveneken', p. 235 e.v. ('Evenementen rond het Reynaertepos').

69 J. Goossenaerts, 'Van den Vos Reinaerde', in: *De Oost-Oudburg*, 1 (1963), p. 10-23.

70 R. van Daele, 'Reynaerts eeuwige leven. Over de naleving van het Reinaertverhaal', in: J. Janssens, e.a., *Van den Vos Reynaerde, Het Comburgse handschrift*, p. 199.

71 O.a. in M. Ryssen, 'Firmin de Vos: portret van een beeldhouwer', in: *Tiecelijn*, 5 (1992), p. 105-108. In dat artikel wordt ook gewag gemaakt van de uitgaven van Snoek-Ducaju als mogelijke inspiratiebron.

72 Grim (een schuilnaam), 'reinaertland', in: *Reinaert. Lochristi, Beervelde, Zaffelare, Zeveneken*, 2 (1977), p. 5.

73 'The exhibit originates from a parody of the administration of injustice at the Count's court of Flanders, written between 1185 and 1191, which depicted how a fox Reynard had deceived the lion king. Reynard was immortalized in the form of a statue, placed near the church of Lochristi, and inaugurated in 1965.' Zie over deze expositie ook: L. Matthijs, 'De Lootse Reynaert. Sprokkelingen', in: *Tiecelijn*, 20 (2007), p. 288. De tentoonstelling vond plaats in 2006.

74 Dit blijkt bijvoorbeeld uit het nieuw onderzoeksmateriaal van historicus Rudi Malfliet (*Van den vos Reynaerde. De feiten*, 2010) en uit de vele bladzijden die al jaren in *Tiecelijn* verschijnen.

'DAER ZIJN VOSSEN VOSSEN VOSSEN'

Een zoektocht naar Reynaert in West-Vlaanderen

MARCEL RYSSEN

Daer zijn vossen vossen vossen
Al waer dat men heên gaet:
Op de bergen in de wouden
Of wanneer m'in stêe gaet;
Vossen met en zonder steerten ...
(Guido Gezelle)

In een landelijke kroeg, gelegen tussen Wingene en Ruiselede in de provincie West-Vlaanderen, waar heel wat plukken van het vroegere uitgestrekte Bulskampveld het landschap nog markeren, hoorde ik jaren geleden een kruidig verhaal. In een van die eilandjes bos ligt vandaag nog 'Hulstlo', ooit kandidaat bergplaats van Reynaerts verzonnen schat. Mijn gesprekspartner ging geregeld mee met jagers die nu en dan een vos durfden neerknallen. De vele kippenboeren in de omtrek steunden dat ten volle. Er werd verteld dat de jagers een dode jonge vos als lokaas gebruikten om vader of moeder vos te lokken. Op een dag constateerden ze dat het vosje verdwenen was. Tot hun verbazing vonden zij het dode jong terug aan de ingang van het vossenhol. Niemand kon zich voorstellen hoe vader of moeder vos dat hadden geflikt zonder zelf in de klem te raken. Ze konden – volgens het caféverhaal – alleen maar vaststellen dat de West-Vlaamse vossen van nu nog even fel en leep zijn als hun beruchte Oost-Vlaamse voorganger. Toen al kreeg de gedachte om in dat ooit zeer uitgestrekt Bulskampveldgebied op zoek te gaan naar sporen van de historische Reynaert voor het eerst gestalte. Ik kende het Hulsterlo dat Jan Frans Willems ooit tussen Wildenburg en Beernem ging zoeken en ik had toen ook al weet van het Damse Hulsterlo.

Hoe talrijk de vossen in West-Vlaanderen ook mogen zijn, zoeken betekent niet altijd vinden. Misschien zag de vos me hier en daar passeren zonder dat ik hem zag. De speurtocht naar zijn veelvuldige kromme paden zal trouwens wel nooit af zijn. Deze bijdrage is geen poging om het vossenlaken na-ijverig naar

mijn dierbaar West-Vlaanderen te trekken, geen verzameling verhaaltjes en ook geen kritische analyse, wel het relaas van een heuse tocht doorheen de provincie waar ik ben opgegroeid, daarbij geholpen door sporen in uiteenlopende studies, vooral dan Rik van Daeles *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde* en de vele Tiecelijnnummers. Dit artikel is niets meer dan het relaas van een boeiende en nooit eindigende zoektocht. De 'tocht' doet vooral het Brugse ommeland aan, maar ook het Kortrijkse en de Westhoek ... Voor deze literaire reis hebben wij een auto nodig, maar af en toe is een voettocht wenselijk om de vele schuilplaatsen van de vos te vinden. Wij starten in 'Brugge die scone', de fiere hoofdplaats van West-Vlaanderen.

De 'Burg' in Brugge

Tussen de Markt en de Burg, een van de oudste kernen van de stad, zo niet de oudste, ligt de drukke Breydelstraat. Hier begint onze Brugse tocht. In de gevel van het huis nummer 8 kun je een grenssteentje ontdekken van het 'Proostse'. Links: een smalle middeleeuwse brandgang: de Garre van Konee, waarover in mijn jeugd het volgende straatliedje de ronde deed: 'Sissen stoend te pissen in de Garre van Konee. 't Kwaam dor twee polissen en ze naam'n Sissen mee.'. Het doet me denken aan twee Brugse liedboeken waarin een drietal Reynaertliederen ons meteen naar de staart van de Brugse vos doen grijpen. Ze werden gedrukt tussen 1710 en 1733 door de toenmalige Brugse stadsdrukker Andreas Wydts, die in deze Breydelstraat woonde. In het themanummer rond *Vossenpoëzie* uit *Tiecelijn*, jaargang 18, 2005, p. 168-171 (verderop vermelden we alleen nog jaartal en paginanummers zodat wie in de teksten wil verdwalen, de reis nog intenser kan maken) vind je er twee van terug: *Van Reyntjen de vos*: 'Hoe hy eenen Boer bedroogh, passende op den Arts-ketter Maerten Luther' en *Kluchtigh leersaem liedt*: 'Hoe den Vos den Beer bedroghen, en daer naer noch uytgelacchen heeft'. Ze verschenen in de bundel *Den Vlaemschen papegaey*, een heruitgave met enkele nieuwe teksten van het oudere liedboek *Het aengenaem Lysterken*, dat 'eerbaere kluchten' bevatte, 'vryagiën, mey- en drinkliedekens, hekel-sangen en meer andere Codderyen'. Jacobus de Ruyter, een Veurnse boekhandelaar en 'poète-chansonnier', is de vermoedelijke auteur. De 'bedrogen boer' gaat met een kar vol kippen de weg op. 'Reyntje vos, van nature / Oolijck, schalck ende vals' legt zich voor dood op de weg. De boer is verlekkerd op de pels die zeker een flinke duit zal opbrengen. Hij gooit de

doodgewaande vos op zijn kar en de rest laat zich raden. De zedenles: er lopen ook vossen op twee poten, Luther bijvoorbeeld is een 'snooden Vos', die zielen doodbijt. Trouwens alle ketters zijn vossen 'loos, ende duyvels', zij leiden naar de hel. Een zeer negatief beeld van de vos. *Het kluchtig leersaem lied* is een zeer vrije navertelling van Bruuns honingavontuur. Plaats van gebeuren: een berg 'in 't Poolsche wester wout'. Identiek besluit: 'menigh mensch is als dien Vos soo vals.'

Op het einde van de Breydelstraat ligt de voormalige proostdij van Sint-Donaas. Het huidige barokke gebouw dateert uit 1665-1666 en eraan palend staat het vroegere bisschoppelijk paleis waar nu de provinciegouverneur resideert. Hier voerden in de middeleeuwen de proosten van het kapittel van Sint-Donaas rechtspraak uit over de dubbelheerlijkheid van het Proostse en het Kanonnikse of de kanunniken van Sint-Donaas. Johannes van Dampierre, ook Jan van Vlaanderen genoemd, werd hier in 1267 proost van Sint-Donaas. Hij was het derde of vierde kind van Gwijde van Dampierre en een kleinzoon van Boudewijn van Constantinopel en Margareta. Door zijn afkomst was hij grafelijk raadsheer. In 1272 werd hij ook proost van Sint-Pieter in Rijsel en later nog bisschop van Metz (1279) en Luik (1282). Het is aan Jan dat 'Boidin die jonghe monec van der does' de Latijnse Reynaertvertaling van *Van den vos Reynaerde*, *Reynardus vulpes* opdraagt.

Boudewijn de Jonghe (zelf noemt hij zich jong van naam maar oud van leden) was wellicht een monnik van Ter Doest (Lissewege). Hij moet zijn vertaling geschreven hebben tussen 1272 en 1279. Amand Berteloot verwijst in *Tiecelijn* (1997, p. 48-51) naar een Latijnse oorkonde van 26 april 1298, die bewaard wordt in het Brugse Bisschoppelijk Seminarie (Abdij van Ten Duinen, Potterierei). Deze oorkonde is het 'testament van zekere Magister Willelmus, dictus Coley', waarin drie personen als uitvoerders worden aangeduid. Een van hen is 'Balduinus dictus iuvenis', waarbij hij uitdrukkelijk als monnik van Ter Doest wordt genoemd. Berteloot vraagt zich af of dit de Latijnse Reynaertvertaler is? Intussen kan wie met Berteloot het Corpus-Gysseling (met onder andere een lijst van 400 geestelijken) ter hand neemt, vaststellen dat de naam De Jonge in de omgeving van Brugge veel voorkwam, om nog te zwijgen van de talrijke Boudewijns. Berteloot vindt in deze rijke verzameling teksten van voor 1301 nog een tweede 'Boidin die jonghen'. Hij verkocht op 4 mei 1275 drie gemeten land, gelegen te Oedelem in het Brugse ommeland aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Brugge. De akte werd opgemaakt in opdracht van Jan van Wulfsberge (ik denk spontaan aan Isegrim ...) en de schepenen van zijn heerlijkheid te Oedelem.

Dat *Van den vos Reynaerde* zo vroeg reeds werd vertaald door een West-Vlaamse geestelijke uit het Brugse bewijst dat het verhaal van Willem ‘die Madoc maecte’ zich vrij vlug heeft verspreid. Dit is niet zo verbazend als je weet dat Brugge in de dertiende eeuw een bloeiende ‘Europese stad’ was nabij de nijvere Zwinstreek met verbindingswegen naar andere grote centra, via Gent en Oost-Vlaanderen naar Aken en Keulen.

In de voorgevel van de proostdij zie je het wapen van het Proostse: een leeuw met een gouden kroontje. Vond Nobel dan toch de schat?

Naast het Proostse was er de kapittelschool Sint-Donaas, waarnaar Rudi Malfliet in zijn recente boek *Van den vos Reynaerde. De feiten* (2010) verwijst. Hij vraagt zich af of de Reynaertauteur er misschien als leerling verbleef? Voor Malfliet is dit niet zo onwaarschijnlijk. Hij gaat er net als Leopold Peeters, Herman Heyse en Rik van Daele van uit dat de Reynaertauteur Willem van Boudelo was, een belangrijk grafelijk ambtenaar. Heeft ‘Balduinus dictus iuvenis’ Willem gekend? Alle data liggen relatief dicht bij elkaar. Bovendien hadden de abdijen van Ter Doest, Ten Duinen en Boudelo heel wat contact (via bijvoorbeeld verkopen en dijkwerken). Willem had contacten met de grote West-Vlaamse cisterciënzerabdijen, hij verkocht moergrond aan en van de abdij van Sint-Andries bij Brugge in 1251 en 1253 enzovoort. Verder onderzoek brengt hier misschien nog meer gegevens en West-Vlaamse banden aan het licht.

De West-Vlaamse vertaler, die zijn werk opdroeg aan Jan van Vlaanderen en het Dampierreageslacht goedgunstig tracht te stemmen, is wel kuiser dan zijn voorganger. Hij moraliseert meer, beperkt de spot, en typeert de vos explicieter als een duivelse figuur die het kwaad vertegenwoordigt.

De Burg is met de barokke proostdij en de Heilig Bloedkapel, het gotische stadhuis, de romaanse Basiliuskapel, de renaissancistische Oude Griffie, het neoklassieke Oude Gerechtshof, de neogotische gebouwen rechts van de galerij, de Steeghere en de romaanse sporen van de Sint-Donaaskerk een indrukwekkend plein dat samen met het Simon Stevinplein kandidaat is voor het oudste stukje Brugge.

Circa 860 schaakte ene Boudewijn van Laon Judith, de dochter van Karel de Kale. Na enig familiaal gebakkelei schonk zijn schoonvader hem de pagus Flandrorum, een gebied met vooral heide en moeras waar vossen zich nog altijd goed thuis zouden voelen. Boudewijn versterkte hier een vervallen ‘castrum’ dat de Vikingen moest afweeren en vestigde zich in deze eerste Brugse burcht. Karel verleende

hem de titel van graaf van Vlaanderen. De legende wil dat Boudewijn op weg naar zijn pagus een beer ontmoette die hij in een bloedig gevecht versloeg. Dit zou de oorsprong zijn van het 'Brugse beertje'. Boudewijn met de ijzeren arm, zo blijft hij ons uit de geschiedenis bekend, maakte de bouw van de latere Sint-Donaaskerk mogelijk. In 1956 werden hier opgravingen gedaan op zoek naar de grondvesten van die Karolingische kerk. Vandaag vind je een monumentje dat aan die kerk herinnert, opgericht met gevonden stenen. (Iets gelijkaardigs gebeurde in Klein-Sinaai waar delen van de abdij van Boudelo werden blootgelegd.) Naast het roemruchte moderne kunstwerk van de Japanse kunstenaar en architect Toyo Ito (een 'carwash', zeggen sommige Bruggelingen spottend) werd ooit een reconstructie van een hoek van het koor van de aloude burgkapel als maquette gereconstrueerd. Een tekst vertelt de wandelaar dat op deze plek omstreeks 900 de burchtkerk van de graven van Vlaanderen stond waar in 1127 Karel de Goede werd vermoord. Lichtere stenen in het wegdek markeren het achthoekige grondplan van de kerk. Deze grafelijke burchtkapel van Boudewijn met de ijzeren arm zou uitgroeien tot een kathedraal, die helaas tijdens de Franse Revolutie werd gesloopt.

Het opvallendste bouwwerk op de Burg is het gotische stadhuis. De voorgevel vertelt ons via beelden een grafelijk verhaal, onder andere over de Dampierres en hun voorvaders. We vinden ze terug in de westtoren. Boudewijn IV van Constantinopel, graaf van Vlaanderen van 1194 tot 1204, Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen van 1205 tot 1244, en haar zus, Margareta van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen (van 1244 tot 1280) tijdens wiens regeerperiode *Van den vos Reynaerde* naar alle waarschijnlijkheid geschreven werd. Haar huwelijk met Bouchard van Avesnes liep op de klippen. Ze huwde opnieuw met Willem van Dampierre in 1225. Dit dubbele huwelijk zorgde voor vele twisten die volgens sommige reynaerdisten in het Reynaertverhaal een weerslag vonden. De Avesnes kregen Henegouwen, de Dampierres heersten over Vlaanderen. Een volgend beeld is dat van Gwijde van Dampierre, die in 1280 graaf van Vlaanderen werd. Een overbekende randminiatur uit een psalter van Gwijde stelt ons een vos voor die een haas stevig tussen zijn poten vastklemt terwijl hij hem zagezegd het credo leert. Deze miniatur komt in drie verschillende middeleeuwse handschriften uit het Dampierremilieus voor. Hiervoor verwijzen wij naar de stu-

dies van Janssens, Bouwman Van Daele en Rijns (bij Rijns vinden we in: 'Het Cuwaertmotief. Sodomie in de *Reynaert*?', in: *Tiecelijn*, 2006, uitgebreide literatuurverwijzingen).

Een laatste stenen beeld stelt Robrecht van Bethune (1305-1322) voor, de 'Leeuw van Vlaanderen' in Hendrik Consciences gelijknamig boek. Van Jan van Vlaanderen, die nooit graaf werd, maar een geestelijke carrière uitbouwde, evident geen spoor. De onderste rij beelden begint van links naar rechts met Boudewijn met de ijzeren arm, 'vader' van het 'Brugse Beertje'. In de gevel van de Heilig Bloedkapel vermenigvuldigen de beren zich: helemaal bovenaan zie je vier Brugse beren met de wapens van de leden van Vlaanderen: Brugge, Ieper, het Vrije van Brugge en Gent. Beneden aan de trap houden twee leeuwen de wacht met het wapen van Brugge en West-Vlaanderen. We detecteren nog wapenschilden in de overwelling van het portaal: het wapen van het Proostse en het wapen van Ten Duinen. De laatste monnik van Ter Doest, Nikolaas de Roovere, bekostigde de plaatsing (1832-1837). In deze bloedkapel was jaren 'paster Van Haecke' werkzaam, een reynaerdeske figuur, beroemd over de gehele streek om zijn grappen.

Intussen passeer je de Basiliuscrypte (Griekse kerkvader, 329-379), een indrukwekkend romaans bouwwerk. Deze wellicht oudste relik van Brugge zou na 1134 gebouwd zijn ter nagedachtenis van het huwelijk van Diederik van de Elzas en Sibylla van Anjou. Boudewijn de Jonge heeft hier zeker menigmaal vertoefd. Het kerkje werd in 1923 door Pius XI tot basiliek verheven. In de Bloedkapel, een ware schatkamer, wordt het door Diederik van de Elzas meegebrachte bloed van Christus bewaard in een unieke relikwieënkast ('rijve') van Jan Crabbe.

Aan de linkerzijde van het Burgplein staat het neoklassieke Oude Gerechtshof. Hier waren destijds de vroegste Brugse drukkers werkzaam, onder andere William Caxton, de eerste Engelse drukker (Kent, circa 1422). Met de bedoeling zijn leertijd af te ronden en een en ander te vernemen over de zijdehandel zakte hij in 1446 af naar Brugge. Het zakenlot lachte hem toe en zo kwam hij terecht in het huishouden van Margaretha van York (wij ontmoeten haar straks opnieuw in Damme), de zuster van de Engelse koning en echtgenote van Karel de Stoute.

In 1462 wordt Caxton Gouverneur van de Engelse handelaren in Brugge en rond 1470 besluit hij in Keulen het drukkersvak te leren. Waarschijnlijk richt

hij in 1472, samen met de Vlaming Colard Mansion, een drukkerij op, waar als eersteling zijn eigen vertaling de *Recuyell of the Historyes of Troje* (1475) van de pers kwam; dit was tevens het eerste gedrukte boek in de Engelse taal.

Terug in Engeland (1476) zette hij de eerste Engelse drukpers op in Westminster. Naast die drukkersactiviteiten vertaalde hij ook heel wat werk uit het Frans en het Nederlands, onder andere *The Historye of Reynart the Foxe* in 1481 (naar de Goudse prozadruk uit 1479 van Gheraert Leeu). In 1489 volgde een nieuwe druk, waardoor de tekst van Reynaerts historie heel wat bekendheid verwierf in Groot-Brittannië. Ander drukwerk van zijn hand: Geoffrey Chaucers *The Canterbury Tales* en Thomas Malory's *Morte d'Arthur*. Caxton had een zeer grote invloed op de standaardisering van de Engelse taal.

De West-Vlaming Adolf Duclos (1842-1925) schreef in de achttiende jaargang van *Rond den Heerd* (Duclos nam in 1871 het hoofdredacteurschap ervan over en bleef hoofdredacteur tot 1902) een Caxtonartikel (p. 331-336) waarin hij zich afvraagt of Caxtons opvolger Winkin de Worde geen Vlaming was, een leerknapp die Caxton naar Westminster meenam. Lotte Hellinga-Querido wijdde een onderzoek aan de vroegste Brugse drukkers William Caxton en Colard Mansion.

Vossen, wolven, leeuwen en beren

We verlaten de Burg via de Blinde Ezelstraat, links van het stadhuis doorheen een poort onder de Oude Griffie, een renaissancejuweel zonder weerga. Kijk zeker even naar omhoog om de mooie achtergevel van het gebouw te bewonderen. Rechts in de muur zit een ring die eraan herinnert dat hier de Zuidpoort de Burg afsloot. We dwarsen de rei en komen op het Huidevettersplein, waar we twee leeuwen ontmoeten in een vrij oncomfortabele houding. Het lijken wel Nobel en Gente die zich krampachtig vasthouden aan het schild van de huidevetters en op de gildeschatkist zitten. Wie zou er niet denken aan het hebbelijke koningspaar uit de Reynaert? Het beeld werd in 1925 ingewijd.

Voorbij het Huidevettershuis uit 1630 lopen we door een smalle doorgang (vroeger een poort) naar de Rozenhoedkaai met een wereldbekend panorama. We wandelen verder via de boomrijke Dijver, naar het Arentshuis met een merkwaardige verzameling van de Engelse kunstenaar Frank Brangwyn (1867-1956) en de apocalyptische ruiters van beeldhouwer Rik Poot, naar het wereldberoemde Groeningemuseum, een schatkamer van Vlaamse Primitieven,

om er een duivelse vos te betrappen die verscholen zit in *Het drieluik van Job*, geschilderd door een epigoon van Jeroen Bosch. Rechts van de onfortuinlijke Job staat een vervallen en verwoest paleis waarvan alleen nog enkele muren, een poort en een keldergang overeind bleven. In een opening tref je een aantal afzichtelijke personages aan die aan monniken doen denken. Een ervan is een duivel in de gedaante van een vos.

We verlaten het Arentshof over het middeleeuws aandoend Bonifaciusbruggetje met voor ons de Onze-Lieve-Vrouwekerk met als pronkstukken een madonna van Michelangelo en de praalgraven van Maria van Bourgondië en Karel de Stoute. Bij het graf van Maria van Bourgondië denk ik spontaan aan twee kunstige randminiaturen uit haar Latijnse gebedenboek dat nu bewaard wordt in de Nationale Bibliotheek in Wenen. Op een eerste marginaaltje ontdekken we een vos, als pelgrim gekleed, die zeer bezorgd een haan vermaant, op een tweede zien we de pelgrimerende vos die in de kap van zijn monnikspij een aantal vogels gevangen houdt. Beide illustraties werden afgebeeld in het prachtige Davidsfondsboek *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift* (p. 192-193).

Naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk vinden we het merkwaardige Gruuthusepaleis, waar we even denken aan het Gruuthusehandschrift met het Egidiuslied dat momenteel in de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag berust. Op het Guido Gezelleplein staat het standbeeld van de dichter, het laatste werk van beeldhouwer J. Lagae (1930). Op het nabije Simon Stevinplein rechts en de aanpalende Oude Burg zou reeds in de Frankische (of zelfs in de Romeinse) tijd een versterkte burcht hebben gestaan. In de Oude Zomerstraat, een zijstraat van die Oude Burg, stond tussen de nummers 12 en 14 het huis 'De Gouden Nobele' (1579). Op het Simon Stevinplein zelf voert de firma Grossé – internationaal befaamd vanwege zijn goudborduurwerk – een gouden leeuw in haar uithangbord. Wij wandelen de drukke Steenstraat in waar de vos en gezellen zich hebben genesteld in verschillende mooie gevels: het huis 25 was ooit het ambachtshuis van de metselaars dat 'De Slotete' heette, maar later 'De Groote Vos' werd. Een van de twee huizen daarnaast heet 'De Schelpe' of ... 'Tcleen Vosken'. In 28, een huis uit 1538, sluimert een speelkameraadje van de jonge vos: 'Lammekin' (een reliëf van het Lam Gods). De Alberthal, nabij het Simon Stevinplein, heette ooit 'De Wulf' (1409). Reynaerts compaan werd gevelsteen. We lezen boven de ramen dat dit huis in 1899 'De gouden Wolf' werd genoemd. De onvermoeibare jager kan nog even doorlopen naar het Zand om naar de pittoreske Speelmansrei te zoeken en de Wulfhagebrug en de Wulfhagestraat te vinden, een oord dat volgens Duclos naar wolven verwijst.

We belanden uiteindelijk weer op de Markt, die beheerst wordt door 'd'olletorre' (het belfort) en het Breydel-De Coninckmonument. Twee krachtige leeuwen houden aan de trap van het provinciaal gebouw de wacht, waar onder de Waterhalle in de dertiende eeuw de Reie liep (1284). Achter het beeld van Breydel en De Coninck kiezen we voor het smalle Geernaartstraatje om zo op de Eiermarkt te belanden. Dit oord van lafenis vol terrasjes, dat vroeger Ten Berghpoele heette, praalt met een bombastisch beeldhouwwerk van Pieter Pepers uit 1761. Het Brugse wapen wordt vastgehouden door een leeuw en een beer, broederlijk en rustend verenigd op een pedestaal. Maar ook Reynaert en Isegrim zijn hier niet zo veraf. In de Kuiperstraat ontdek je de eet- en drankgelegenheid Malpertuus, die uitgebaat wordt in een kelder. Een jonge, sierlijke vos fungeert er als uitnodigend uithangbord. In de onmiddellijke nabijheid huist Reynaerts wapenbroeder in het 'Huys genaemt 't Wolveken' (nummer 7). De wolf is trouwens goed thuis in deze buurt. In de nabije Sint-Jacobsstraat vind je Isegrim in twee reliëfs terug: in het huis 19, 'De oude Wolf', wordt hij doodgebeten door een hond. In de gevel van huis 50, 'In de Wulf', heeft hij meer geluk, en is hij gewoon een sierstuk.

De interessantste vossentroef in deze buurt vinden we in de stadsbibliotheek, de Biekorf. Lotte Hellinga schonk deze instelling in 2010 21 oude Reynaertdrukken van de zestiende tot de negentiende eeuw, afkomstig uit de nalatenschap van onder anderen haar man Wytze Hellinga (1908-1985) en Brugge-ling Willem Pée. Hellinga was bij zijn Reynaertstudies 'altijd zeer op Brugge en het Brugse Vrije georiënteerd'. Over deze collectie publiceert Rik van Daele in dit jaarboek een uitgebreide studie.

In de Biekorf vind je ook een bijzonder geestig Reynaertmarginaaltje in het *Speculum doctrinale* van Vincentius van Beauvais in een West-Vlaams cisterciënzerhandschrift uit de bibliotheek van Ter Doest uit het laatste kwart van de dertiende eeuw. Een vrouw met een spinrokken in de hand achtervolgt een witte kat(er) die een penis en testikels in de muil houdt (fol. 299 verso). Spontaan denk je aan de testikelbijtende Tybeert, achtervolgd door een woedende Julocke. Een vos in pelgrimskleren leest op dezelfde pagina een brief. De maker zou een miniaturist uit de Dampierregroep zijn geweest. In het Grootseminarie Ten Duinen aan de Potterierei kun je nog een tweede 'Brugse' vossenminiatuur bekijken in het eerste deel van de bijbel van Ter Doest. Op folio 1 van dit topstuk uit 1265-1275 staat onderaan een vos met een kip in de muil. De kopiïst van deze bijbel is Henricus conversus, een cisterciënzerlekenbroeder die in de tweede helft van de dertiende eeuw werkzaam was.

Je kunt je verbeelding in Brugge de vrije loop laten. Via de Sint-Jacobstraat komen we in de Moerstraat met de godshuizen 'De Vette Vischpoort', wat meteen doet denken aan Reynaert en de volgeladen viskar. Vanuit de poort zie je op de kroonlijst van de Sint-Jacobskerk een ware dierentuin, met onder meer een wolf. Op de hoek van de Gheerwijnstraat ontwaar je op een van de wapenschilden van het godshuis 'Goderyck' (1383) een klimmende leeuw. Nobel krijgt hier trouwens ook zijn straat, de Leeuwstraat, en zelfs een brug: de Leeuwenbrug (uit 1627). Op de brugmuren zitten twee leeuwen. Jeroen Stalpaert kapte ze in 1629. Het oostelijke exemplaar is nog origineel, het andere tuimelde ooit van zijn voetstuk en verdronk. Olijke Bruggelingen bonden als teken van rouw de andere leeuw een zwarte doek om de hals.

We stappen naar het Jan van Eyckplein (stadsplan vereist!). Rechts op de hoek van het Biskajerpleintje en de Academiestraat staat de Poortersloge met daarop menig beeld. Het merkwaardigste is dat van 'Het Beertje van de Loge', de oudste burger van Brugge. In dit gebouw kwamen vanaf de veertiende eeuw de poorters samen. Hier hadden ook de leden van het Genootschap van de Witte Beer hun lokaal. Zij organiseerden onder andere steekspelen en toernooien (Bruun vocht tegen de woedende dorpers meer laag-bij-de-grondse gevechten uit). Het eerste 'witte' beertje van Brugge kreeg hier in 1417 zijn nis. Fier draagt hij het wapen van het genootschap: 'van keel gezoomd van goud met twee gekruiste lansen van goud, in het hoofd een ring (ringsteken!) en in de voet een jachthoren van sabel met een band van goud hangende aan een gouden ring'. Al in 1394 vindt men het genootschap in de stadsrekeningen terug. In 1487 richtte het zijn laatste steekspel in. Later zullen ook de rederijkers van de Heilige Geest zich in de Poortersloge installeren en er hun 'vaerzen' laten weergalmen. Lange tijd fungeerde de Loge als Stedelijke Kunstacademie, vandaag is het gebouw dienstig als Rijksarchief.

We nemen achtereenvolgens de Spinolarei (met naast het Genthof, 't Zwart Leeuken', nr. 4) en de Koningsstraat tot aan het Sint-Maartensplein met de Sint-Walburgakerk. Recht tegenover de kerk ligt de Korte Ridderstraat. Aan het huis nummer 5 ontdekken we een gedenkplaat: 'Als onderpastoor van Sint-Walburga verbleef hier Guido Gezelle. 1865-1867. Hier stichtte hij *Rond den Heerd*.' Bij die heerd voelde de vos zich goed.

In Gezelles dierenwarande

Het zou verwonderlijk geweest zijn als Guido Gezelle (1830-1899) in zijn 'leer- en leesblad voor alle lieden' *Rond den Heerd*, waarin wekelijks een bij-

drage over dieren verscheen (*Uitstap in de Warande*), de vos zou hebben doodgezwegen, daar waar hij hem voordien in het Antwerpse zondagsblad 'voor verstandige lieden' *Reinaert de Vos* geregeld met vlijmende spot liet optreden. *Tiecelijn* heeft hier vroeger reeds uitvoerig over bericht. In 1993 ploos ik onder de titel 'Gezelles Reynaerdieën' (p. 127-139) Gezelles 'spokerijen' in het Antwerpse zondagsblad uit, terwijl ik in 2005 op zoek ging naar vossen- en andere diersporen in *Rond den Heerd* (p. 37-52). Ondertussen volgde in het millenniumjaar Gezellespecialist Jozef Boets de priester-dichter 'in het spoor van Reynaert' (p. 70-77). Boets vroeg zich af of Gezelle 'den fellen metten roden baerde' niet 'te ondeugdelijk van aard vond om er zo lang met sympathie mee bezig te kunnen zijn'. Als deugdzaam priester voelde Gezelle zich waarschijnlijk niet zo verheugd over de rol die de geestelijkheid in het verhaal speelde. Maar dat hij het verhaal kende, mag in de eerste plaats blijken uit een stukje van zijn hand in de vijfde jaargang nummer 28 van *Rond den Heerd* (1869-1870), waarin hij zowaar een 35-tal verzen uit het Comburgse handschrift in zijn 'beschaafd' West-Vlaams heeft hertaald. Hij maakte de vertaling naar aanleiding van een vondst van de prent 'Schalke Rein voor de vierschaar'. De titel van het stuk luidde: 'Reintje rond den heerd'. Na de beginverzen van het Comburgse handschrift (A 41-45) vervolgt Gezelle: 'Alzo begint het oud Vlaamsch verdictsel van Reinaerd de Vos, dat zo menig duizende malen onze voorouders rond den heerd heeft verlustigd en beleerd heeft ...' En dan vervolgt hij zijn hertaling met een passage uit Reynaerts zelfverdediging, waarvan wij enkele verzen hier opnieuw citeren:

God, die alle ding
 Gebood, hij geve u, Koning, Heere,
 Lange blijdschap ende eere.
 Ic groete u, Koning, ende hebbe's recht:
 'n Hadde nooit Koning eenen knecht
 Zoo getrouwe jegens hem
 Als ik ooit was ende bem.
 (A 1774-1780)

Koning Lioen,
 Wie twijfelt des, gij ne moget doen
 Dat gij gebiedt over mij,
 Hoe groot mijne zake zij?
 Gij moget mij vromen ende schaden

Wilt ge mij zieden ofte braden,
 Ofte hangen ofte blenden,
 Ik ne mag u niet ontwenden.
 Alle dieren zijn in uw bedwang,
 Gij zijt groot ende ik ben krank,
 Mijne hulpe es kleene ende de uwe groot.
 Bij Gode, al sloeg ge mij dood,
 Dat ware eene kranke vrake.
 (A 1833-1849).

Een hertaling die duidelijk een eigen klank heeft: ‘beschaafd’ West-Vlaams, dat soms erg dicht aanleunt bij het Middelnederlands, en de middeleeuwse tekst bijna woordelijk volgt. Jozef Boets vroeg zich af ‘of een bewerking door hem van *Van den vos Reynaerde* geen meesterwerk zou geweest zijn, vergelijkbaar met zijn herdichting van *The song of Hiawatha*’. Deze 36 verzen bewijzen in elk geval dat het Reynaertepos Gezelle niet vreemd was. Wat vanzelfsprekend is als je weet dat hij zijn leerlingen in contact bracht met alle grote werken uit de Vlaamse en de wereldliteratuur. Van Gezelles rijke bibliotheek worden een duizendtal boeken in de Biekerf bewaard, waaronder vreemd genoeg geen enkel Reynaertboek. Verhuisden die allemaal naar zijn neef Stijn Streuvels, fervent Reynaerthertaler?

Gezelle publiceerde in *Rond den Heerd* 62 stukjes over dieren en planten, een soort natuurencyclopedie à la *Der naturen bloeme* van Maerlant. Nu en dan krijgen de dieren de namen van bekende Reynaertpersonages: Reynaert, Kanteklaar, Isegrim, Bruin, Grimbeert (Gezelle denkt hierbij aan een wolf!). De vos, zo schrijft Gezelle, was en is nog altijd een Vlaams dier, niet alleen in onze contreien maar ook in vele spreuken en vertellingen. De vos als Vlaams symbool zullen we ook bij Streuvels nog ontmoeten. Maar als hij de passie preekt hou je hem het best in de gaten. De leeuw is koninklijk, grootmoedig, ja ‘de treffelijkste van alle dieren’, ‘sterk, durvend en kwaad maar ook een arrogante heerser die geen tegenspraak duldt.’

Dat Gezelle goed vertrouwd was met het Reynaertverhaal en er meermaals uit putte, blijkt ook in het meer politiek gerichte en door hem geschreven ‘t Jaer 30, waarin hij zeer scherp ten strijde trok tegen de liberalen en het gemeentebestuur van Brugge en dit vooral naar aanleiding van de gemeentelijke verkiezingen in 1869. De vroede heren hadden van alles en nog wat beloofd, maar van die vroegere beloften was niets terechtgekomen. Eens te meer zullen de ‘communale grootverstandenen’ nadien moeten verzuchten met een:

‘Mea culpa, pater, mater,
 ‘k Heb den otter en den kater,
 En zo menig ander dier,
 Kwaed gedaen voor mijn plaisir’
 (naar de schooluitgave van Jan Frans Willems uit 1839)

Een ander soort ‘plaisir’ had Gezelle intussen zeker beleefd als Spoker toen hij als in de hoek gedrongen leraar zijn frustraties gedeeltelijk uitte door zijn satirische bijdragen in *Reinaert de Vos, een zondagsblad voor verstandige lieden aaneengeknoopt door zeven filosofen* van Lodewijk Vleeshouwer (Antwerpen 1810-1866). Vleeschouwers pseudoniem was Kribbeleer, Guido Gezelle gebruikte Spoker als schuilnaam. Elf nummers lang zal hij iedere week zijn bijdrage aan dit Antwerpse blad bezorgen, nadien zou hij nog sporadisch tekst inleveren. Vleeshouwer, wiens zoon van Gezelle les kreeg, kwam sterk op voor de taalrechten van het Vlaamse volk en dat zinde Gezelle uitermate. Reynaert, symbool van Vlaamse grootheid, was een scherp wapen dat kon worden gehanteerd tegen de eerder Vlaamshatende beau monde (waarbij de hogere geestelijkheid een belangrijke plaats innam). In dit blad kon de jonge dertiger Gezelle spottend, hekelend, scherp en sprankelend van taal zijn vos-senpen ook richten tegen Slokop, Sloekop of Slokkaert, die hij als een wolf voorstelt. Slokkaert is eigenlijk Napoleon III, die al te graag België zou willen annexeren, maar er is een ‘vosken’ dat hem een steen in de muil werpt met alle gevolgen van dien.

Slokkaert, in een appelmande,
 zag ‘nen appel – Ai zo lief! –
 liggen, dat hem van zijn tanden
 ‘t water van zijn tote liep.

Ai, och! Mocht ik profiteren
 van den appel! ‘k hé zo’n durst,
 ‘k zou hem lieflijk aan-hekseren
 met mijn mage wacht wat! g’rust!

dorst

Wijder als een wafelijzer
 doet hij ‘t lieve mondtje ton
 o-pen, dat de schoone spijs er
 heel fatsoenlijk binnenkon.

toen

Maar, zoo Slokkaart stond en gapen
en ging springen naar zijn prooi,
stond een vosken op te rapen
enen steen en 't gaf 'nen gooi.

't Steentje vloog in Slokkaarts muile,
haalde hem drie paar tanden uit.
En confrater liep al huilen
Weg en zei: vervloekt dat fruit!

't Appelke is ons lieve landje.
Wie die Slokkaart is, me'man,
en dat vosken daar, een zantje
voor die 't seffens raden kan.

bidprentje

Andere doelwitten van Spoker zijn de franskiljons en de liberalen zoals de Brugse burgemeester Boyaval en de volksvertegenwoordiger baron de Vrière. In de meeste van de soms striemende bijdragen van Gezelle speelt Reynaert een rol. Hij is als het ware Gezelles gesprekspartner of woordvoerder.

Vosselinkskes, vosken, vossen
Met een beetje of geen baard,
Maar toch nimmer fransch gezind en
Niet zoo elk end'een gaet.
Nu die vossen 't is een wonder
Hoe dat al lyk één praet:
O, gy voskes, gaet en loopt maer
Langs de Schelde en Leivaert
Waert ge wel met duiz'd, 't is immer
Toch maer ééne Reinaert.

Te kust en te keur

Op onze wandeling hebben wij niet alle Brugse vossen gezien. Zo suggereerde Jozef de Wilde in *Van den vos Reynaerde ontsluierd* (p. 11-13) zelfs een mogelijke Brugse Reynaerddichter: ‘magister’ Willelmus Physicus, ook vermeld door C.P. Serrure in 1858. Hij zou leraar zijn geweest aan het Veerlekapittel en hofbeambte van de Gentse burggraven. Hij was als kanunnik van Doornik,

verantwoordelijk voor het opmaken van charters (onder andere in 1193). Hij was ook nog 'fysicus' of geneesheer. Deze Willem I van Brugge, ook wel eens Willem 'de Oude' genoemd, overleed te Doornik op 27 juli 1219. Hij had meer dan 30 jaar ingestaan voor de zorg van zieke monniken in de Sint-Pietersabdij en wellicht ook voor de Gentse burggraven. Hij schreef, volgens De Wilde, het Reynaertverhaal op verzoek van de adellijke Beatrix van Heusden, gehuwd met Zeger III van Gent, die De Wilde met Reynaert vereenzelvigt. Het in het verhaal vermelde toponiem Montpelier met zijn beroemde medische universiteit zou erop wijzen dat onze Willem medisch geschoold was.

En nog over Brugge. Caxton was niet de enige 'Brugse' drukker die de vos aan de drukpers onderwierp. Op 29 januari 1612 maakte de Brugse bisschop de Rodoan een lijst van 'Boecken verboden ende toegelaten in de scholen'. Tot de groep van verboden boeken behoorde, naast onder andere *Malegijs* en *De vier Heemskinderen* ook *Reynaert de Vos*, wat doet vermoeden dat het boekje er als schoolboek werd gedrukt.

Later stonden Brugse drukkers in voor enkele Reynaertjes: Streuvels' vossenverhaal uit 1911 en uit 1921 bij uitgever L.J. Veen werd bij Houdmont-Carbonez in Brugge gedrukt en de bibliothele Streuvelsherdruk uit 1969 bij Desclée de Brouwer lag eveneens op een Brugse pers. J. Vercouillie publiceerde zijn studie *De diersage en Reinaert de vos* in het Brugse (s.v. De Centrale Boekhandel) en ook E. de Seyn gaf in 1930 *Dit is de aloude Historie van Reinaard de Vos* in Brugge uit. Enkele jaren geleden illustreerde Bruggeling Klaas Verplancke op magistrale wijze de Reynaertbewerking van Henri van Daele. De prenten sieren ondertussen al een Chinese vertaling (zie de recensie in dit jaarboek).

De vos stond ook op Brugse planken. Op 13 juli 1925 speelde Staf Bruggen (bekend van het Vlaams Volkstoneel) de rol van Reynaert in de toneelversie van Paul de Mont en J. Contrijn bracht het Reynaertpoppenspel van Gerard Walschap op 26 maart 1960. In 1948 werd in Sint-Kruis-Brugge het Koninklijk Toneelgezelschap Reynaert opgericht. Gemengd toneel had je toen nog niet en de pastoor stond altijd klaar om de censuurschaar boven te halen. Reynaert is ooit naar Nederland uitgeweken om aan de banvloek van de Kerk in de plaatselijke parochiezalen te ontsnappen. Men dacht er even aan om van naam te veranderen tot 'In eer en deugd'. Niets nieuws onder de zon. Intussen behaalde de Sint-Kruise toneelkring Reynaert in 1998 twee Gouden Meeuwen met de voorstelling van *Reynaert de Vos*.

Een laatste Brugse noot. Wie een gedetailleerd stratenplan van Brugge raadpleegt, vindt (in alfabetische volgorde) een Cuwaertpad in Sint-Pieters-Op-De-

Dijk, een Kraaiendreef in Sint-Andries en Kraaienhof in Sint-Michiels, een Papenplein en Papenweg in Sint-Pieters-Op-De-Dijk, een Vos Reinaartstraat (buiten de Vesten, richting Knokke), een Vossenslag en een Vossensteert, beide in Assebroek en tenslotte een Willemstraat (een steeg nabij het Astridpark) en een Wulfsberge in Zwankendamme nabij Zeebrugge. Slechts twee van deze straten verwijzen ondubbelzinnig naar het Reynaertverhaal.

Vermandois in Vlaanderen

Na hun avontuur in Elmare trekken Isegrim en Reynaert op rooftocht naar 'dat lant van Vermendoys', waar in 'Vimbloys' (A 1509-1510; 'Boloys', 'Vyanoy's', 'Bloys' in de andere handschriften, de oorspronkelijke naam is niet te reconstrueren) een rijke 'pape' woonde. In diens kelder lagen 'baken' in overvloed ('rentvlees'). Reynaert moet er al eerder zijn geweest want hij had er 'een gat / verholenlike ghemaect' (A 1515-1516). Vermandois ligt in Picardië met Saint-Quentin en Amiens als bekende steden. Wie er vanuit Vlaanderen te voet naartoe wil, moet over stevige schoenen beschikken. Geen wonder dus dat heel wat vorsers dit Vermandois met het raadselachtige 'Vimblois' dichterbij huis gingen zoeken en uiteindelijk terechtkwamen in het Oostkerker Ambacht, in het huidige Brugse ommeland. In *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde* onderzocht Rik van Daele deze kwestie.

H.Q. Janssen suggereerde in de *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuws-Vlaanderen* reeds in 1856 dat de abt van Saint-Quentin (Sint-Kwinten) de patroon was van zeven aan elkaar grenzende parochies die vroeger het Oostkerker Ambacht uitmaakten: Oostkerke (met een Sint-Kwintenskerk), Hoeke, Lapscheure, Damme, Moerkerke, Westkapelle en Sint-Anna ter Muiden. Die abt was soeverein heer van dit Ambacht en bezat er heel wat land. Zijn klooster was een van de rijkste van heel Frankrijk ('geen pape riker'). I.E. Risseeuw voegde hier nog een extra argument aan toe. Er was nog een andere belangrijke 'relatie' tussen Vlaanderen en Vermandois: de tweede vrouw van Filip van de Elzas was Elisabeth van Vermandois; zij huwden in 1157. Zij trok heel wat Franse hoofse dichters aan. Vimblois of wat dan ook zou een van die voornoemde zeven dorpen kunnen zijn en wie de streek kent en bovendien graag zijn verbeelding spreken laat, zal vlug gewonnen zijn voor het idyllische Hoeke (waar een 'camino' begon naar Sint-Jacob in Compostela). Volgens H.M. Vermande is het 'lant van Vermendoys'

grondeigendom van Vermandois, landerijen die toebehoren aan die abdij, in de volksmond Oostkerker Ambacht geheten. Isidoor Teirlinck verwierp deze stelling in zijn standaardwerk over *De toponymie van den Reinaert* niet, maar hij was er ook geen verdediger van. Buitenrust Hettema stelde vast dat Vermandois in de zeven West-Vlaamse dorpen niet bekend was. J.W. Muller volgde wél. *Van den vos Reynaerde* werd geschreven in een periode dat Vlaanderen en Vermandois verenigd waren. Na de scheiding bleven er nog heel wat banden bestaan tussen de abdij van Saint-Quentin en het Ambacht. Tot 1784 werden er zelfs nog tienden geheven.

Na de ontdekking van het Dyckse handschrift in 1908 heeft Muller het over een ‘Hulsterlo’ dat tussen Damme en Moerkerke ligt in ... jawel het ‘lant van Vermendoys’. Voor pater D.A. Stracke, die aan de kwestie een volledig artikel wijdde, is Boloys een Vlaamse plaatsnaam. Hij wijst erop dat Elmare en het Vermandois van het Oostkerker Ambacht in elkaars buurt liggen. Leopold Peeters ziet Vermandois ook dicht bij Brugge. De West-Vlaamse link naar deze episode moeten we in deze West-Vlaamse uitstap zeker vermelden. Ook Rudi Malfliet vernoemt in *Van den vos Reynaerde. De Feiten* Lapscheure, dat in vogelvlucht veertien kilometer van Elmare ligt. Niet echt zo ver voor een uitgehongerde Isegrim ...

Wie intussen dit ‘Vlaamse Vermandois’ wil bezoeken, kan dat vandaag vanuit Brugge via een schitterende fiets- of autotocht (of zelfs te voet) en zal zich – met de nodige verbeelding – in een authentiek Reynaertland wanen, ook al hebben de vroegere heide en wildernissen vol brakke putten plaatsgemaakt voor een groen paradijs waarin menige vos zijn jachtgebied heeft. Vanuit Brugge volg je de Damse Vaart met zijn typische hoge bomerijen. Aan weerszijden ontrolt zich het groene tapijt van de vruchtbare poldergronden, een open landschap, weids en poëtisch. Spijts het nogal drukke autoverkeer ademt alles rust uit. In Reynaerts dagen voeren hier langs de Zwingel en de Reie de volgeladen boten naar het bloeiende Brugge. Bij het binnenrijden van Damme ontmoet je onmiddellijk Reynaerts tweelingbroeder Tijn Uilenspiegel. Jef Claerhout vereeuwigde hem in een betekenisvol monument uit 1979, als aandenken aan Charles de Coster die toen 100 jaar gestorven was. De Coster liet Uilenspiegel in zijn Franstalige romantische versie *La Légende et les aventures héroïques, joyeuses et glorieuses d’Uilenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs* uit 1867 geboren worden in Damme op de dag dat ook Keizer Karels zoon Filips geboren werd. Zijn boek werd het relaas van het niet zelden reynaerdesk verzet van Uilenspiegel tegen de Spaanse bezetter. Volgens de interpretatie van

Claerhout houdt Tijn een aantal mensentypes die deel uitmaken van de maatschappij een spiegel voor. De uil staat voor de geleerde, de maraboes voor de clerus, de kikkers voor het kwakend plebs, de ezel met een bel om zijn nek voor de dwaasheid. Inspiratie voor de beeldhouwer was een tafereel uit De Costers boek: Uilenspiegel heeft op de markt van Damme een tent opgericht. Iedereen die binnenkomt, houdt hij een spiegel voor.

Op de Damse Markt staat een standbeeld van Jacob van Maerlant, 'die vader is der Dietsche dichtren algader'. Op 9 september 1860 werd het beeld ingewijd. Onder andere minister van Binnenlandse Zaken baron de Vrière (ook burgemeester van Beernem, waar hij een niet onbesproken rol speelde in de moorden van Beernem) en burgemeester Boyaval van Brugge waren erbij. Spoker Gezelle liet een smalende Reynaert los op het gebrekkige Nederlands van de baron, die zijn tafelrede was begonnen met: 'Je serai flamand de tout mon coeur puisque je ne le peux pas par mon langage.'

Jacob van Maerlant werd geboren in het Brugse ommeland en waarschijnlijk was hij leerling geweest van de Brugse kapittelschool Sint-Donaas, waarvan Rudi Malfliet zich afvraagt of ook Willem van Boudelo er niet had vertoefd. Hoe dan ook meer dan eens refereert Maerlant aan het vossenverhaal. Uit zijn *Rijmbijbel* (epiloog 1271) blijkt dat duidelijk waar hij schrijft: 'Want dit nes niet Madocs droom / no Reynaerts / no Arturs boerden'. In *Der naturen bloeme* uit circa 1270 lezen wij over de vos: 'Scalcker beeste en mach niet sijn' (Boek II, v. 3890). In hetzelfde boek stelt hij dat de vos en de das verre van vrienden zijn in de werkelijke dierenwereld, ja eerder vijanden: 'Experimentator die seghet / Dat die das te maken pleghet / Holen, die ie in rusten sal / Dan coemt die vos ende neemtse hem al, / Want die vos die smelter in, / Ende dan en wils meer no myn / Die das, ende vliet siere vaerde: / Aldus dat hol Reynaerde' (II 3901-3908). In hetzelfde boek heeft hij het ook over de 'ule ofte schuvut' / die sdagh'es rust ende snachts coemt uut (boek III v. 607-608). 'Traech es hi ende cranc van daden / In dat licht comt hi node / Ende wandelt gherne onder die dode' (Boek III, v. 622-624). De galgvogel raaf verbindt Maerlant ook met die 'scuvuut' omdat ze elkanders eieren roven en ook met de vos doet hij dat: 'Den vos mint hi bi naturen' (boek III v. 935). Hij speelt in Reynaerts kaart. De vos, die Maerlant 'de scalc' noemt, wordt geassocieerd met valsheid, bedrog, hypocrisie en kwaad bedoelde achterbaksheid (*Der naturen bloeme*, II, v. 3890 en boek I v. 164). Wie zich hier verder in wenst te verdiepen verwijs ik naar *De waarheid als leugen* van Paul Wackers (1986, p. 73-86).

Jacob van Maerlant kreeg in Damme zijn eigen straat. (In het huis nummer 13 trouwde Karel de Stoute met Margareta van York, die 'Reynaertdrukker' William Caxton in dienst nam). 'Huyse de Grote Sterre' (nummer 3) bezit een bijzonder rijke Uilenspiegeltentoonstelling en is het officiële Uilenspiegelmuseum in Vlaanderen. In 2001 vond hier de thematentoonstelling *Reinaerts streken* plaats en in 2011 een rondreizende tentoonstelling met de oudste gedrukte Uilenspiegelfragmenten, die gevonden werden in de band van een zestiende-eeuwse Latijnse Reynaertdruk.

Onder de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zie je de grafsteen van Maerlant, die stierf na 1291. Lange tijd werd gedacht dat dit het graf van Uilenspiegel was. Tegenover de steen staat een Uilenspiegelbeeldje van Koos van der Kaay. De schavuit is blijkbaar met grote haast op weg naar een volgend slachtoffer.

Wie in Damme verder speurt vindt nog twee reynaerdiana: een gedicht van 'Spoker' Guido Gezelle: *Die viervlaghe* (Tiecelijn, 2005, p. 152-153) en de plaatsnaam Hulsterlo. Gezelle vertelt aan Reinaert hoe de Bruggelingen in maart 1861 een lichtschijnsel verwarden met een heuse brand. De mare ging 'dat die stadt ofte stedekin Damme / stont in laijenden viere ende vlamme.' Men rukte aan met 'eemers haken, / saeijen decksels, stocken staken / ende liep ten poorten uut ...' (Lamfreit en zijn gevolg!). Er werd luidop brand geschreeuwd. Maar toen er een wolk de zogenaamde vlammengloed verduisterde, wist men meteen dat er van een brand geen sprake was: 'theet een viervlaghe op sijn dietsch / ofte noordsijn soo't bediet'. De 'Brugsche cnapen' hadden zich vergist ... 'als te Mechelen, lanc gheleden / in der maneblyscer stede!'

We blijven de Damse Vaart verder volgen richting Sluis. Wij rijden over de bruggen van de Schipdonckvaart-Zuid en het Leopoldvaart-Oostkanaal (de Blinker en de Stinker in de volksmond). Onvergetelijk is het uitzicht op de Oostkerkse Sint-Kwintenskerk. Bij de volgende brug steken we de Damse Vaart over en rijden nu naar dat mooiste en destijds voornaamste dorp van het 'Vlaamse Vermandois'. Graaf Robbrecht II van Vlaanderen schonk het tiendrecht over het toenmalige Oostkerke aan de abdij van Saint-Quentin-en-l'Isle in de twaalfde eeuw. Oostkerke telde toen vier kapellen: in Lapscheure, Moerkerke, Westkapelle en het vandaag door de zee verzwolgen Wulpen. De streek werd herhaaldelijk geteisterd door overstromingen. Reeds in het begin van de twaalfde eeuw stond hier een romaanse kerk waarin de Ierse zendeling Sint-Guthago lag begraven. Het stemmig dorp met een veertiende-eeuws kasteel en een dorpsmolen vormt een perfect Reynaertdecor. Vanuit Oostkerke

kan je in een brede boog naar Hoeke over de Sabsweg of 'des abts weg van Sint-Kwintens in Vermandois'. Dit was ook de rechteroever van het oude Zwin, dat nu Eienbroekvaart heet.

We keren eerst terug richting Damse Vaart via de Krinkeldijk waar je de Zwinlucht ademt. Hij werd aangelegd tussen Uitkerke nabij Blankenberge over Hoeke tot voorbij Damme. In de eerste helft van de twaalfde eeuw werd de inham naast de Krinkeldijk verbreed tot het eigenlijke Zwin. Al kronkelend kom je in Hoeke, destijds een belangrijke voorhaven van Brugge. In de Zwinse bloeitijd kwamen hier vooral kooplui uit Lübeck, Bremen en Hamburg (vanaf 1250). Hierdoor werd Hoeke in 1274 stad. Als wij het mochten kiezen woonde hier die rijke pastoor met zijn volle spijker, langs de Sabsweg waar zich het Tiendenhof bevond, in dit unieke 'Vlaamse Vermandois' ...

In het mooie Hoekse kerkje hing tot in 1931 een drieluik toegeschreven aan Jeroen Bosch; het stelt Job, Antonius en Hiëronymus voor en werd in bruikleen afgestaan aan het Brugse Groeningemuseum. We herinneren ons het in Brugge gezien te hebben.

Maar ondertussen rijden we al verder, over de drukke expresweg, naar de Zeedijk in een subliem land waar muskusratten, blauwe reigers, eenden en winterganzen (en een vos en een wolf met een dikke buit) thuis zijn. In de middeleeuwen was dit een land vol schorren, moeren, putten en wildernis. In Lapscheure, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1110 en dat destijds ook bezit was van Saint-Quentin-en-l'Isle, ligt in het kerkje pastoor Franciscus Heldewijs begraven (+1755), de Uilenspiegel onder de pastoors, een man die maar al te graag zijn bisschop en de edellieden uit Sluis en Brugge als een echte Reynaert te grazen nam. Wie interesse heeft, leze Hans van Horenbeeks boek *De pastoor van Lapscheure: het merkwaardige leven van Franciscus Heldewijs* (Antwerpen, Opdebeek, 1954).

En nog een Hulsterlo

We keren na dit uitstapje terug naar de tweede Damse troef. Voorbij de Platheulebrug ontdekken we links een weg die ... Hulsterlo heet. Muller heeft het, zoals reeds vermeld, over een Hulsterlo tussen Damme en Moerkerke in het 'lant van Vermandois'. Dit is het. Op de stafkaart Brugge-Moerkerke 13/ 1-2 (1969-1983) ontdek je tot je verbazing dat een hoeve die rechts wat verder van de weg ligt, hoeve Vos heet (eigenlijk werd deze hoeve langs de Oude Sluisse-

dijk 'den Vosch' genoemd). Toeval, maar toch leuk. Op recentere stafkaarten vind ik deze hoeve niet meer terug.

Van het ene Hulsterlo rijden we naar het andere, aan de andere kant van Brugge. Eertijds lag het grootste heidegebied van het graafschap Vlaanderen tussen Brugge en Gent. In 1149 wordt dit 'Bulskampveld' voor het eerst vermeld. De ontginning begon in de achttiende eeuw. Wie echter vandaag de landkaart ter hand neemt zal nog altijd de vele groene vlekken zien die samen nu nog het grootste bos van West-Vlaanderen uitmaken (vooral tussen Aalter en Beernem en het Brugse): het Lippensgoed-Bulskampveld (nu provinciaal domein, 320 ha), het uitgestrekte Vagevuurbos in Beernem, Hertsberge en Wingene, de 'Vorte bossen' naar Aalter toe, het Drongengoed in Ursel en in Wingene-Ruiselede treft men de bossen van de 'Gulke Putten'. Dat in dergelijke (vandaag meer geordende) wildernisse ook de naam Hulsterlo(o) voorkomt, is niet zo verbazend. Isidoor Teirlinck verwees naar een Hulsterlobos in Sint-Joris-ten-Distel en een Hulsterloo in Waardamme. Jan Frans Willems zag aanvankelijk het echte en enige Hulsterlo uit het Reynaertverhaal tussen Brugge en Gent, 'ergens in West-Vlaanderen'. 'Le bois d'Hulsterloo est situé près du canal, entre Beernem et Wildenburg.' En het is zelfs mogelijk dat zich daar ergens ook een Krekelpuut liet vinden, beweerde hij (de Gulke Putten?). Willems verwijst naar een Krekelpuutbeek of Krekelseek tussen Vladslo en Diksmuide, maar later zal hij zijn mening herzien en het bij Hulsterlo nabij Kiendrecht houden.

Wie vandaag het bosgebied tussen Hertsberge-Beernem en Wingene wil verkennen (een onthaastende bezigheid) neme de gewestweg N370. Nabij de campus van de psychiatrische instelling Sint-Amandus heet een zijweg vandaag nog altijd Hulstlo. Heel wat bos heeft plaatsgemaakt voor landbouwgrond maar toch blijf je de indruk behouden in een bosgebied te vertoeven. In een plukje bos staat ook het kasteel Reigerlo. Wij verlaten nu echter het Brugse en zoeken het Kortrijkse op.

De vos en het Lijsternest in Ingooigem

Er zijn zo van die indrukken die je voor de rest van je leven bewaart. Toen ik tijdens de voorbereiding van het boek *De vos en het lijsternest. Jaarboek II van het Stijn Streuvels genootschap* in 1996 Streuvels' werkkamer met het beroemde grote raam binnenkwam, trof mij onder het bureauglas het schutblad van de

luxe-editie van de Reynaert, uitgegeven bij Veen in 1910. Een kostbare reliquie. Alles op de tafel was nog zoals het steeds was geweest. De bijzondere plek die Streuvels aan dit schutblad had gegeven, versterkte mijn overtuiging dat Streuvels' hertalingen en navertellingen van de *Reynaert* meer waren dan een 'fantasietje' of omzetting van een leuk verhaal, maar eerder de uitdrukking van zijn eigen persoonlijkheid, die hij in Willems verhaal herkende. Graag raad ik de lezer de lectuur aan van het ondertussen vijftien jaar oude boek van het genootschap, dat werd opgericht onder impuls van West-Vlaming en Streuvelsminnaar professor Piet Thomas. Het boek bevat bijdragen over Streuvels' diverse bewerkingen, bronnen en bewerkingstechniek, zijn bibliotheek, zijn taal, over de illustraties van Gustave van de Woestijne, zijn ex libris, de luxeuitgave met litho's van B.W. Wierink, de letterproef van Joh. Enschedé en Zonen. Eveneens aan bod komen de beschrijving van Stijn Streuvels' bezoeken aan het Reynaertland op 12 september 1938 (toen het Reynaertbeeld van Antoine Damen in Hulst werd onthuld) en op 30 mei 1955 (toen het Reynaertpad werd geopend en hij fier en welgezend naast Broeder Aloïs de Reynaertbank op de Trompe te Kemzeke inzat) en het aanvaarden van het erevoorzitterschap van de Reinaertraad en van de Orde van de Vossenstaart in Rupelmonde in 1963 (op vraag van Bert Peleman; Streuvels aanvaardde, maar waagde als 92-jarige de tocht naar Rupelmonde niet meer). Tot slot volgt een indrukwekkende Reynaertbibliografie van Stijn Streuvels, een lijst die zonder verder commentaar de impact van Streuvels op het gehele nalevingsgebeuren van het middeleeuwse dierenepos laat zien. Waar Conscience zijn volk leerde lezen, liet Streuvels de vos uit de studiekamers van geleerden breken om hem algemene bekendheid te laten verwerven. Hij wilde niet dat dit gedicht alleen in de handen van 'philologen' zou blijven en betreurt intussen dat het verhaal bij het gewone volk enigszins in de mist vernevelde; alleen de namen 'Reinaert de vos', 'Bruin de beer', 'Tibaert de kater' bleven hangen. Die 'verre weerschijn' wil Streuvels doorbreken. Men moet zich weer bewust worden van de levende schoonheid van dit werk, de 'beteekenis als kunstwerk' en weten 'dat het in den vreemde gewaardeerd wordt, dat uitheemsche geleerden het bestudeeren gelijk eigen goed'. De *Reynaert* ademt volgens Streuvels immers met zwaai en zwier, lenig en bruisend, de Vlaamse geest.

Die Vlaamse geest vind je in vele Reynaertbewerkingen uit de negentiende en twintigste eeuw. Een markant voorbeeld hiervan is de slottekening van Piet Punts (de dichter Albe, Renaat Joostens) *Reinaard de vos*, getekend door 'Joost' en eerst gepubliceerd in *Rommelpot* (eind 1947). Reinaard trekt de wereld in met

op de achtergrond onder andere het Brugse belfort, de gedynamiteerde IJzertoren in Diksmuide en het Groeningemonument in Kortrijk, Vlaamse symbolen bij uitstek. De bedoeling daarvan was een ingetogen boodschap te brengen voor een nieuwe Vlaamse toekomst kort na het einde van Wereldoorlog II.

De 'West-Vlaamse' vos bereikt in Stijn Streuvels zijn hoogste podium. Reynaert was een stuk van hemzelf. En wellicht zag hij, gezeten voor zijn groot uitkijkraam, de rosse fielt menigmaal over het veld rennen in dat zacht heuvelend landschap naar de Tiegemberg toe, wyl hij monkelend de eerste regels van zijn hertaling nog eens genietend nalas:

Het was op eenen Sinxendag, als bosch en hage met groene looveren waren bekleed. Nobel, de koning, had overal den hofdag doen uitroepen, dien hij, mocht het hem gelukken, dacht te houden om er grooten roem door te verwerven. Toen kwamen ten konings hove al de dieren, groote en kleine, uitgeweerd vos Reinaert alleen. Hij had ten hove zoo veel misdaan, dat hij er niet verschijnen durfde. Die kwaad doet schuwt het licht (zoo staat er geschreven in de boeken der wet). Aldus schuwde Reinaert het hof, waar hij weinig goeds te verwachten had.

(Hertaling van 1921)

De vos die Streuvels door zijn raam zag, werkelijk of ingebeeld, was zeker niet op weg naar Nobels vertoon, eerder naar het klooster van Sint-Arnoldus op de nabijgelegen Tiegemberg waarbij dan waarschijnlijk een vette haan of kip hem het water uit zijn vratige vossenmuil deed lekken. Op die Tiegemberg wenkte bij mijn laatste bezoek nog steeds het etablissement 't Vossenhol, dat zijn naam (in wielermiddens) aan de berg heeft gegeven. Na een moment van lafenis reizen we verder door en begeven ons in de richting van de Westhoek. We naderen steeds meer het 'land van *Reynaerts historie*'.

In de Westhoek: de tweede *Reynaert*

Diet beteren can, die maket bet.
Ic weets hem danck. Wie in sijn maken
Sijn best doet, en is niet te laken.
Mer wie alle dinck wil berichten,
Wie soud hem yet willen dichten?

bekritisieren
voor hem

Doch wie dit gedicht laet so hijt vijnt,
 En mysdoet tegens my niet twijnt. in het geheel niet
 Hier neemt eynde Reynaerts hystorie.
 God geef ons allen die hemelsche glorie. (7785-7791)

Met deze verzen eindigt het Brusselse handschrift van *Reynaerts historie* (of *Reynaert II*). Zij bevatten een acrostichon waarmee sommige auteurs of kopiïsten hun werk signeerden of markeerden (ook Willem verstopte zijn naam in de slotverzen van *Van den vos Reynaerde* of *Reynaert I*). Het gaat echter om de naam van een stad: 'dismwde' of Diksmuide, een stadje aan de IJzer, circa 30 kilometer van Ieper. Indien het naamvers naar een familienaam zou verwijzen, dan zou het hier kunnen gaan om een lid van een patriciërsgezicht Van Dixmude (dat banden heeft met het Beverse). Amand Berteloot verwijst in zijn artikel 'Een acrostichon in Reynaerts historie' (*Tiecelijn*, 1992, p. 3-5) naar Jozef de Wilde, die een van de heren uit het geslacht Van Dixmude ooit met Isegrim identificeerde. Leden van de familie Van Dixmude kwamen wel vaak in Gent en ontmoetten er uiteraard heel wat adellijke personen voor wie eigenlijk *Reynaert I* geschreven was. Raakte op deze wijze Willems verhaal ook in het Ieperse bekend? Schrijvende telgen uit het geslacht Van Dixmude waren Olivier (overleden na 1443), en Jan, beiden kroniekschrijver met een zekere literaire reputatie. Telde de familie nog andere auteurs? Wij zullen het wellicht nooit weten omdat tijdens de Eerste Wereldoorlog, die deze streek nog steeds in zijn greep houdt, de archieven van de stad Ieper grotendeels verwoest werden. Berteloot deelt mee dat enkele leden van het geslacht schepenen van Ieper waren en hij verwijst naar de *Merkwaerdige gebeurtenissen, vooral in Vlaenderen en Brabant, en ook in de aengrenzende landstreken, van 1377 tot 1443* (Olivier van Dixmude) en *Dits de cronike ende Genealogie van den Prinsen ende Graven van den Foreeste van Buc, dat heet Vlaenderlant, van 863 tot 1436* (Jan van Dixmude), uitgegeven (Berteloot vermeldt een verkorte titel in de redactie van J.J. Lambin, Ieper, 1835 en 1839).

Wat we ondertussen dankzij het onderzoek van Berteloot wél mogen stellen is dat *Reynaerts historie* ontstond in hogere kringen in Zuid-West-Vlaanderen, in de streek van Ieper en Diksmuide. Naast de toponymie is de taal waarin de tekst werd geschreven een doorslaggevend argument. In het verhaal worden ook een aantal West-Vlaamse plaatsnamen vermeld, die later wellicht verholandst zijn: Elverdinge, nu een deelgemeente van Ieper aan de Grote Kemmelbeek met een mooi kasteel van de vroegere heerlijkheid Elverdinge, dat helaas

veel van zijn renaissance-architectuur verloor, Houthulst nabij Diksmuide, bekend om het Vrijbos, schuiloord van de bende van Bakeland, die men ook de rol van een verzetsman tegen het Franse bewind probeerde te geven, en Harelbeke nabij Kortrijk. De andere Vlaamse plaatsnamen zijn Oost-Vlaams (Drongen nabij Gent, Ename nabij Oudenaarde) en Henegouws (Vloesberg of Flobecq, net over de taalgrens). Deze *Reynaert II* gaf eigenlijk de grote impuls tot de verdere verspreiding en bekendheid van het Reynaertverhaal. Via de persen van Gouda en Delft kwam de tekst uiteindelijk in Engeland (Caxton) en Duitsland (via Lübeck in 1489 tot bij Goethe in 1794). West-Vlaanderen heeft dus met de vertaling van *Van den vos Reynaerde* in het Latijn en de bewerking ervan tot *Reynaerts historie*, verder verspreid via William Caxton naar Engeland wel degelijk een belangrijke rol in de vele levens van de vos gespeeld.

Reynaerts historie is overgeleverd in twee handschriften uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het volledige handschrift B wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Het werd gekocht van een Engelse bibliofiel en dit op verzoek van J.F. Willems en C. Serrure, voormannen uit de Vlaamse Beweging in de negentiende eeuw. De Haagse fragmenten C (Van Wijn) bevatten slechts de laatste 1000 regels van het verhaal (v. 6755-7793). Over de ontstaansdatum is geen eensgezindheid: van na 1375 tot 1430-1460 (A. Berteloot). Ten slotte nog dit: West-Vlaming A. Berteloot publiceerde over deze 'Ieperse vos' in *Neerlandica extra muros* (1993, p. 138-144). Zijn rol als hoogleraar in Münster en reynaerdist wordt in de bijdrage van Joost Robbe geschetst. Berteloot nam als hoogleraar aan de Westfälische Wilhelms-Universität vele initiatieven om het Reynaertonderzoek te stimuleren. We denken hierbij aan de verwerving van het Dyckse handschrift, diverse tentoonstellingen en de organisatie van het congres van de International Reynard Society in augustus 2005.

En nu we toch in de Westhoek zijn. Diverse dorpen met diereennamen werden in het onderzoek naar Willem van Brugge of Willem Fysicus op vrij amateuristische wijze gelinkt aan *Van den vos Reynaerde*: Wulveringem (het huidige Beauvoorde), Isenberge, Lampernisse (het konijn), Beveren aan de IJzer (de bever), Avecapelle (de ekster), Ramscapelle (de ram) ... En zo is het verhaal natuurlijk overal ...

Nog meer vossen én katten in Ieper

Reeds in de twaalfde eeuw was Ieper een belangrijk handels- en nijverheidscentrum aan de Ieperlee en langs de belangrijke weg Brugge-Rijsel. Ieper was naast

Brugge en Gent een van de grote Vlaamse lakensteden. Het pad lag dus voor Reynaert de vos open, maar het was vooral de kat die er furore zou maken. Op de tweede zondag van mei trekt nog steeds de driejaarlijkse Kattenstoet door de Ieperse straten. De kattenkoers en de kattenfoor vinden in maart plaats. De Ieperse kat heeft een lange geschiedenis, een mengeling van legende, fantasie en historie (en dierenmishandeling). In Ieperse kronieken is er sprake van levende katten die naar beneden werden geworpen, eerst van het kasteel in de Meersch, later van de Sint-Maartenskerk en sedert 1476 uit de belforttoren. Dit was geen uniek gebeuren want in de middeleeuwen werden op heel wat plaatsen in Europa katten geofferd. Ze werden verbrand, doodgeknuppeld of zoals in Ieper levend naar beneden gegooid (tot in 1817). Wellicht wilden de middeleeuwers de kat als rustverstoorder straffen of wilden ze het kwaad afweren. Vandaag gooit men pluchen katten en heeft men de zaak gecommercialiseerd. De 'kattenklauw' vond zijn oorsprong in dit dierenvriendelijk gebeuren, een koffiekoek uit gerezen bladerdeeg in de vorm van een klauw, gevuld met banketbakkersroom, kandijnsuiker, kleine stukjes appel en rozijnen. Een gevaarlijk kattenwapen als je het de pape vraagt. De Ieperse klauw is echter zoeter van smaak ...

Wandel na het savoureren van deze Tibeertlekkernij links de Vesten op nabij de Rijselpoort (in de richting van de Menenpoort). Weldra sta je in deze kattenstad voor een imponerend Reynaertmonument: het kasteel Malpertuus in de gedaante van een dolmen. De horizontale deksteen, grijsblonde Balegemse steen, weegt zeventien ton. De Keltisch aandoende burcht is 2,5 meter hoog en je kunt er onderdoor wandelen. Tibeert staat er bangelijk voor een vos met een gat in zijn vraatzuchtige buik. Een bronzen tekst licht het gebeuren toe, want beelden moeten vertellen, vond beeldhouwer Chris Ferket (zie *Tiecelijn*, 2000, p. 146-155). De vele wandelaars kunnen er 'niet naast kijken' en de begeleidende tekst zet ook de Reynaertleek op het goede spoor. Iets verder op de Vesten ontmoet je Hugo Verriest, leerling van Guido Gezelle en buur van Stijn Streuvels. Liberaal Jules de Geyter vroeg ooit aan priester Verriest schriftelijk advies of zijn Reynaerthertaling wel door de beugel kon.

Een van de Ieperse musea is het Godshuis Belle, dicht bij de Grote Markt in de Rijselstraat 38. Je vindt er mooie schilderijen en opmerkelijke meubelen. Enkele jaren geleden zag ik er een schilderij waarop, weliswaar verdoken, een vos in de coulissen stond. In het schilderij *Bekoring van Sint-Antonius* (circa 1600) staat inderdaad een vossig dier, in een pij gehuld. Vossen voelen zich in de Vlaamse schilderkunst nogal thuis in bekoringen van heiligen. De vos als valse verleider en zondaar.

Toevallig ontdekte ik op mijn speurtocht naar West-Vlaamse vossen op een schoorsteenmantel op de eerste verdieping van een grote klerenzaak op de markt nog een mooi Reynaertbeeldje van Chris Ferket. Ernaast een foto met enkele Ieperse notabelen en de beeldhouwer, wat ons doet vermoeden dat het om een schenking aan de stad ging.

De vos en de kaas in Passendale

Passendale is een deelgemeente van Zonnebeke, een buurgemeente van Ieper. De streek is dooraderd van herinneringen aan de 'Grooten Oorlog' (Wereldoorlog I). Tyne Cot is bijvoorbeeld het grootste en meest ontroerende oorlogskerkhof in Vlaanderen. Passendale ligt ook in een kaasstreek. Als promotoren van de kaas heeft men er de raaf en de vos bijgehaald. De eerste ontmoeting met de schalk heb je op de mooi aangelegde Passendaleplaats waar alle vormen aan kaasbollen doen denken. Ongeveer in het midden staat een bronzen, bladerloze boom. Op de onderste tak zit een raaf met een flinke spie kaas in de bek. Een slanke ('rilde') vos staat met zijn twee voorpoten tegen de stam en kijkt hunkerend naar de raaf: de fabel van Aesopos en Jean de La Fontaine in beeld.

Je vindt de twee hoofdrolspelers ook terug in 'De oude kaasmakerij' ('s Graventafelstraat 48a), waar men een 'kaasrestaurant' en een bezoekerscentrum (museum) heeft ingericht. Tot 1950 werd hier kaas gemaakt. Het museum vertelt je alles wat je over kaas wilt weten. De vos is – verrassend genoeg – overall prominent aanwezig in de vorm van een spel voor kinderen. Toen ik er enkele jaren geleden met een groep op bezoek was, werden wij gegidst door ... Joke Reynaert! In de degustatiezaal kan je op de muur de fabel van Aesopos gekonterfeit zien, niet alleen in beeld, maar ook tekstueel. Naast de Franse versie van Jean de La Fontaine kan je een West-Vlaamse versie van de beroemde fabel lezen. Auteur Joris Declercq, alias Djoos Utendoale (Westouter 1921-Roeselare 1981), werkte als missionaris in Burundi (Urundi) en werd vanaf 1974 pastoor te Haringe nabij Poperinge. Terwijl we genieten van een Passendaals biertje en een kaasschotel lezen wij op de muren de geschiedenis van een 'boentekroaie' en een 'vossemoere' in het West-Vlaams. (Willem Vermandere, de West-Vlaamse bard, maakte er 'De vossemoere en de kraoievent' van.)

En ê Boentekroaie

E boentekroaie up ê kouden winterdag
 zat boven up ê sperreboom, en zag
 beneên, vor'n veinster van Kamielten Maes,
 – vergeten of verloörn – ê brokke stinkerkoas.

spar
 venster

E peisde ('E' want't was ê kroaievent):
 'A'k doaran kuste'roaken 'k woare kontent.
 't is winter en 'k hoenger en tut-tut-tut,
 't is dom te loaten legg'n 't gonne da j' pakk'n kut.'

mannelijke kraai
 kon geraken

hetgeen

En zoenger prakkezeern, êtwoa rond'n noenn,
 vloëgt'n ol droaien nere – lik of dan de kroaien dat
 doen – greëpe dien stinkerkoas, en ... were up zyn tak,
 peisde'n doa binn'n te speeln up zyn doö gemak.

zonder

Mo ... 't was doar oek ê vossemoere dichtebie
 die snoffelde en die't rook, en in ê sprong of drie
 stoeg z'onger 'n sperreboom woa dat'n kroaieboas
 djuste beguste byt'n in zyn brokke koas.

vossenvrouwtje
 stond onder een
 begon

'O-la' ankerde ze, ol vleien mè fatsoen,
 'O-la!, woar hoal j'het gy om nog zo groöt te doen?
 Je moe serieus niet vroagen o'j bie kasse zyt.
 Gy, die nog koas ku'kopen bins'n krisistyd.'

kunt

'Mo-ja! 't Is wal êt weten, verre en noar bekend
 da'n kroaien luzoars zyn, en gie ê leëpen vent!
 M' 'jun plumage meug je preuts zyn lik ê pauw!
 Ze zyn wa simpel zwort, mo-ja ... ze blinken blauw!

geweten
 luijaards

'k wull'n wedden a me mosten voizingn hên up tyd
 da-je gie garantie nog maire êkozen zyt!
 Doabie nog, nie ê veugel kut'r zingen lik gie!
 'n Besten chanteur de Paris ê klopt jun doarin nie!'

liedje
 burgemeester

'Gauw,' zei ze, 'Moat! Doe m'nu êkeë plezier,
 en zingt, – je ku'gy dat – van reuzeke kom olhier?
 'k Gon horten hier beneên en stille bluen stoan
 en o'j êdoan hêd uut beleefdheid up myn poöten sloan.'

luisteren
 applaudiseren

De kroaie peisde 'joa'k, mo ... beit ê litje, wei!
 En oat zeëre zyn koas up, en ton beguste'n dr mei!
 De vossemoere keek verbouwereerd no't mos,
 Omdat ze doa zo fyn neur neuze ésnoden was.

wacht een beetje
 begon hij ermee
 bij de neus genomen

Wuk do-je leërn kut, mênsh'n, uut myn rymelarie?
 Hort! 't Is ên oude waarheid in ê woörd-twee-drie:
 'Koeten en klappen, ja doarin is't vrouwvolk sterk
 mor ... o't up pakken ankomt ... dat is mannewerk!

wat kun je
 babbelen

Joris Declercq naar Jean de La Fontaine

De zedenles klinkt hier helemaal anders dan in de oorspronkelijke fabel. De vos slaagt niet in zijn pogingen om de kaas te veroveren. Vrouwen babbelen dat het ratelt, maar mannen weten de buit binnen te halen.

En nog meer vossen

We moeten de cirkel rond maken en kunnen niet anders dan hier en daar nog wat snippers sprokkelen. Gezelle schreef als Spoker niet alleen over de nep-torenbrand in Damme, maar hij maakte zich ook spottend vrolijk over de *Torrebrand* in de sparrenstede Torhout. Dondergod Thor was er weer eens opgedoken en sloeg er naar 'sinte-Pieters torre' doch hij miste hem. Maar men zag 'blauwe vlammen schrikwekkend [...] rond den torre draeijen'. En iedereen meende dat het brand was. 'Die van Brugge, Thorhout-lievend, / en bezorgd voor Sinte Pieter!!! – / kwamen af met buize en dermen, / lans en leeren, wateeremers, / storremhoeden, haek en touwwerk, / frankemans en manebuluschers.' (maart 1863).

F.A. Snellaert opteerde ooit voor een West-Vlaming als auteur van *Van den vos Reynaerde* op grond van taalkenmerken (Nabericht in de tweede editie van Willems *Reinaert de Vos*, Gent, 1850). K. de Flou, eminent toponymist, kende de toponymie van West-Vlaanderen op zijn duimpje en vond vele toponiemen die met de Reynaertnaamgeving te associëren zijn in West-Vlaanderen, in een of andere vorm. M. Gysseling constateerde dat heel wat rijmen karakteristiek zijn voor onder andere de Vlaamse kuststreek.

Willy Spillebeen (Westrozebeke 1932) schreef in 1977 de roman *De Vossejacht*. Het boek speelt zich in West-Vlaanderen af en handelt over mensen die net als vossen door de gebeurtenissen in de beide wereldoorlogen worden opgejaagd. In de proloog boeit het schokkend relaas van een drijfjacht, waarbij een klein vosje door honden uit elkaar wordt gereten. Symbool voor het verhaal dat volgt ...

In Hooglede ligt het domein De Vossenburch, een vossenburcht waar symposia, congressen, feesten en zelfs missverkiezingen worden gehouden. In dit dorp werd Omer Karel de Laey geboren, een in de regio bekende schrijver van dierenvertellingen (*Tiecelijn*, 1999). In het nabije Roeselare floreerde de 'Reynaert' van de Nieuwmarkt: Peegie (over Peegie als 'trickster', zie mijn bijdrage in: *Tiecelijn*, 2009).

De terugtocht naar Brugge kan langs vele wegen en langs vele horecazaken die in hun naam naar (Reynaert-)dieren verwijzen. In een stratenatlas van West-

Vlaanderen speurde ik naar Reynaertstraten, maar die aan elkaar verbinden zou zelfs met een gps zorgen voor een onoverzichtelijke tocht.

Vandaar enkele lijstjes: in Anzegem, Streuveliaans gebied, is er een Reinstraat; in De Haan een Vosseslag; in Houthulst een Vossendreef; in Ichtegem een Vossebeekstraat; in Ieper een Reinaertstraat; in Knokke-Heist een Vossenhul en een Vossenpad; in Koksijde een Vossenstraat; in Kortrijk een Burgemeester Reynaertstraat en in Roeselare een Reinaertstraat; in Ruiselede een Vosseholstraat en een Vossenstraat; in Waregem een Reinaertweg; in Wervik een Vosstraat; in Wielsbeke een Reynaertstraat. De wolf heeft evenveel succes, ook al gaat het meer over de soortnaam dan over de eigennaam: Wulfsberge in Brugge, Izegrimstraat, Wulvedreef en Wulvestraat in Ieper; Wolvenhofstraat en Wulvestraat in Izegem; Wolvendreef, Wolvenstraat en Wulverikstraat in Kortrijk, Wulfsdam in Ledegem; Wolfsmelkweg in Nieuwpoort; Wulfaardstraat en Wulfolstraat in Roeselare; Wulfwinkestraat in Staden; Wulvestraat in Vleteren; Wulfoekstraat in Wingene; Wolfstraat en 't Wulveke in Zedelgem; Wulvestraat en Wulvestraat in Zonnebeke en Wulfsbergstraat in Zwevegem. Verder kan je in Beernem de Berendonkstraat en Berenheemstraat vinden; in Poperinge een Dasdreef. Haas, kraai en kat komen ook goed aan hun trekken, de leeuw en de beer veel minder. Opvallend is dat het aantal namen dat direct aan de Reynaertverhalen refereert beperkt is: we noemden reeds het Brugse Cuwaertpad en in Ieper is een Tybaertstraat. Nu overal nieuwe wijken weelderig uit de grond schieten, brengen de Reynaertverhalen hier en daar wel een gelegenheid tot inspiratie.

In Male, een laatste vossenhoekje

De cirkel is bijna gesloten en we naderen ons eindpunt in de West-Vlaamse hoofdplaats. Toch nog even afstappen vooraleer we Brugge opnieuw bereiken om als slot van onze tocht een oord van lafenis op te zoeken. We belanden in de pittoreske Pelderijstraat in Sint-Kruis-Brugge, waar we nabij de schandpaal en een schepenhuis uit de zeventiende eeuw het voormalig grafelijke slot vinden, tot voor kort de Sint-Trudoabdij of de Abdij van Male genoemd. Dit bijzonder mooie kasteel met stemmige ridderzaal en een sfeervolle, moderne kapel waarin een kruisweg van Albert Servaes (expressionist van de Latemse

school) hangt, was ooit een middeleeuwse waterburcht van de Vlaamse graven. Conscience liet er de onstuimige Breydel de frêle Machteld uit de klauwen van de Fransen bevrijden, nadat hij Leroux in de nabije kroeg tot moes had geslagen. We stappen niet in een kroeg binnen, maar in het restaurant Usilia (naar de eerste abdis van de middeleeuwse abdij op deze plek). De kunstlievende uitbaters koesteren de vos bijzonder. In het 'zaaltje' achteraan vind je een kleurig vossenhoekje. Tussen een heks en andere attributen en dicht nabij een goudfazant, troont Reynaert als een pronte jonker in Lodewijk XIV-tooi. Aan de muur hangt een mooi oud schilderijtje: een vos kijkt gefascineerd naar een opvliegende fazant die hij graag tussen zijn tanden zou hebben. Een stemmig natuurfereeltje geschilderd door een fijngevoelig man die de vos kende (gesigneerd: 'Ragout').

In de nabije Maalse bossen (een deel van het vroegere Bulskampveld) achter het kasteel waarin een nazaat van de familie De Pelichy nog steeds woont, wordt nu en dan gejaagd. Na een jachtpartij verzeilt het gezelschap wel eens in Usilia. Recent schoot een van de jagers een vos en liet hem mooi opzetten. Ik kreeg het beest al te zien. Met zijn fijne, spitse muil snuffelt hij de omgeving af, slank van lijf waarin de spanning naar de sprong toe merkbaar is. Op het moment dat deze speurtocht in druk verschijnt is hij in het Reynaerthoekje van Usilia reeds bijgezet.

Zo is ook deze bijdrage: een hoekje vol reynaerdiana, een bonte verzameling beelden en teksten die we op onze strooptocht hebben ontmoet. En zo eindigt dit onvolledig overzicht over de vos in West-Vlaanderen zoals het begon: met een doodgeschoten vos op het grondgebied van het historische Bulskampveld. Dood is Reynaert helemaal niet. Steeds nieuwe vossen bezetten het territorium. Indien de lezer van deze bijdrage nog vossen op het West-Vlaamse jachtveld vindt, dan weet hij of zij me te vinden nabij het vossenhoekje in Usilia.

BRONNEN

- Johan Ballegeer, *Gids voor Oud Brugge*, Antwerpen/Weesp, Standaard Uitgeverij, 1983.
- Johan Ballegeer, *Gids voor de Zwinstreek*, Antwerpen/Weesp, Standaard Uitgeverij, 1986.
- Fernand Bonneure, *Litteraire gids voor West-Vlaanderen*, Schoten, Hadewijch, 1985.
- Jozef de Wilde, *Van den vos Reynaerde ontsluit*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1989.

- ♦ Jozef Janssens en Rik van Daele, *Reinaerts streken. Van 2000 voor tot 2000 na Christus*, Leuven, Davidsfonds, 2001.
- ♦ Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2010.
- ♦ Rik van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1994.
- ♦ Rik van Daele en Piet Thomas (red.), *De vos en het Lijsternest. Jaarboek II van het Stijn Streuvels Genootschap*, Tielt, Lannoo, 1996.
- ♦ Jozef van Overstraeten en Jan Gerits (volledig herwerkte versie), *Gids voor Vlaanderen. Toeristische en cultuurhistorische encyclopedie van de Vlaamse gemeenten*, 1985, Vlaamse Toeristenbond, 1985.
- ♦ Paul Wackers, *Reynaert in tweevoud. Deel II. Reynaerts historie*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002.
- ♦ Chris Weymeis, *Het Land van Uilenspiegel. Damme, Knokke, Sluis*, Leuven, Davidsfonds, 2001.

Verder gebruikte ik de vele bijdragen in *Tiecelijn* (de referenties zijn te vinden via de Tiece-
lijnregisters en www.reynaertgenootschap.be), toeristische folders, stratenatlassen en staf-
kaarten. Met dank aan Rik van Daele en Willy de Vreese, die de tekst kritisch doornamen en
enkele inhoudelijke suggesties deden.

LIEFDESSPEL IN HET VOSSENHOL?

Reynaert en de wolvin in de *Ysengrimus* (V 705-820, 1117-1124)

MARK NIEUWENHUIS

Inleiding

Ongeveer halverwege *Isegrim in het klooster*, de episode in de *Ysengrimus* waarin het verhaal van Isegrims verblijf in de Gentse Sint-Pietersabdij wordt verteld, verplaatst de verteller de handeling naar het wolvenhol. Onder het voorwendsel van familiebezoek maakt Reynaert van Isegrims afwezigheid gebruik om op de wolvenjongen te plassen en te poepen. Vervolgens bekogelt hij hun moeder met modder en stenen. Woedend rent de wolvin haar hol uit, Reynaert achterna, maar komt klem te zitten in de ingang van zijn hol. De vos bespot haar, zoals hij ook zijn vijand Isegrim bespot wanneer hij hem weer eens in de val heeft gelokt. Daarna bespringt Reynaert de wolvin, in het grootste deel van de bewaard gebleven manuscripten althans. Mede op grond van eigenaardigheden in de handschriftelijke overlevering is de verkrachtingsscène (boek V vers 818.1-18) meer dan eens bestempeld als een interpolatie.¹

Er is al heel wat inkt gevloeid over de affaire tussen de vos en de wolvin, met name in de literatuur over de *Roman de Renart*, waarin de verkrachting van Hersent een spilfunctie vervult.² In *Van den vos Reynaerde* vormt Reynaerts avontuurtje met Haersint (*Dat hi mijn wijf hevet verhoert*, A 73) een belangrijk deel van de aanklacht die Isegrim tegen Reynaert indient.³ In studies over de volkstalige teksten wordt meer dan eens naar de *Ysengrimus* verwezen als bron van dit verhaal. In de literatuur over het Gentse dierenepos is de verkrachtings-scène weliswaar in enkele publicaties besproken, maar nog nooit in de context van de episode over Reynaert en de wolvin (V 705-820, 1117-1124) of in samenhang met de gehele tekst. In deze bijdrage zal ik ingaan op de relatie tussen V 818.1-18, het verhaal van Reynaert en de wolvin en andere episodes in de *Ysengrimus*. Eerst geef ik een kort overzicht van wat er in het onderzoek over de vermeende interpolatie is geschreven.

De vermeende interpolatie

Ernst Voigt, de Duitse geleerde en kenner van middeleeuws-Latijnse dierenpoëzie die in 1884 een voortreffelijke editie van de *Ysengrimus* bezorgde, beschouwde de passage als een interpolatie; het kon hem niet overtuigen dat de wolvin zich, na alles wat Reynaert haar en de welpen had aangedaan, met plezier door de vos liet nemen en hem even later, in aanwezigheid van haar man, weer dood wenste. Verder wijst hij erop dat de dichter zwijgt over het familieleven van de wolf en zeer terughoudend is als het gaat om 'geslechtlichen Punkte'. 'So kann es keinem Zweifel unterliegen,' aldus Voigt, 'dass wir es hier mit einem dem Zusammenhang der Erzählung wie dem Geist des Originals gleichmässig widerstrebenden Einschub zu thun haben.' Ook wijst hij er op dat het in handschrift A en B vermelde totale aantal verzen van de tekst geen ruimte laat voor V 818.1-18.⁴

Gérard Huet, auteur van een in 1921 gepubliceerd artikel over de ontmoeting tussen de vos en de wolvin in de *Ysengrimus* en in andere teksten, vermeldt dat Voigt V 818.1-18 als een interpolatie beschouwt, maar gaat zelf niet in op deze kwestie.⁵

Jozef van Mierlo volgde in zijn vertaling (1946) de editie van Voigt en heeft zodoende de verzen V 818.1-18 achterwege gelaten. In een noot vermeldt hij wel dat er andere versies bestaan.⁶ In de in 1955 verschenen Duitse vertaling van Albert Schönfelder, eveneens gebaseerd op de editie van Voigt, wordt met geen woord over de vermeende interpolatie gerept. Francis J. Sypher en Eleanor Sypher, de bezorgers van de eerste Engelse vertaling (1980), die evenals Van Mierlo en Schönfelder Voigts tekst vertaalden, namen de passage wel op, met daarbij de volgende toelichting: 'This passage is lacking from MS. A, but present in MS. B, and, in slightly abbreviated form, in other MSS. as well. (...) The passage is undoubtedly authentic, but was evidently censored by a redactor in the course of transmission of the text of MS. A.'⁷ In de Franse vertaling van Elisabeth Charbonnier, eveneens naar Voigts editie en voor het eerst gepubliceerd in 1983, is de verkrachtingsscène wel te vinden, waarbij in een noot wordt opgemerkt dat het om een interpolatie gaat, geïnspireerd op de *Roman de Renart*.⁸

Kenneth Varty vermeldt in een artikel uit 1984 over de verkrachtingsscène in de *Ysengrimus* en de *Roman de Renart* de controverse rondom V 818.1-18, zonder zelf partij te kiezen, en merkt op dat de bewuste verzen enigszins doen denken aan Latijnse *pastourelles*.⁹ In een artikel dat in hetzelfde jaar verscheen, spreekt Willem Kuiper zelfs van twee interpolaties.¹⁰

Anders dan Voigt gaf Jill Mann in haar in 1987 verschenen editie met Engelse vertaling de passage wel een plaats in de tekst. Ze stelt dat de verzen die Voigt als een interpolatie zag waarschijnlijk door een kopiist of lezer zijn verwijderd vanwege hun seksueel getinte inhoud en dat thematische verbanden tussen deze regels en de omringende tekst erop duiden dat ze deel uitmaken van het oorspronkelijke werk.¹¹ Het enige verband waar Mann vervolgens naar verwijst, het motief gastvrijheid, bespreekt ze in de inleiding van haar editie.¹²

Kathryn Gravdal publiceerde in 1991 een studie over verkrachting in de literatuur en het recht van middeleeuws Frankrijk. In het hoofdstuk over de lotgevallen van Hersent in de *Roman de Renart* wordt de *Ysengrimus* besproken als bron van de *branches* waarin de vos de wolvin verkracht. Gravdal verwijst in haar boek naar de editie van Voigt, citeert dan V 818.3-818.4 naar de editie van Mann, maar noemt V 818.1-18 een interpolatie, zonder op de argumenten van Voigt en Mann contra en pro de authenticiteit ervan in te gaan. Merkwaardig genoeg schrijft ze V 818.1-18 elders in haar boek wel weer aan de dichter van de *Ysengrimus* toe.¹³

In 1993 publiceerde Ulrich Mölk een artikel over de herkomst van het verhaal van de verkrachting van de wolvin waarin hij betoogt dat het om een interpolatie gaat. Aan Voigts argumenten tegen de authenticiteit van V 818.1-18 voegt hij er nog twee toe: het aanduiden en optreden van de vos als een notoire vrouwenheld zijn in tegenspraak met zijn 'epischen Stilisierung', en het feit dat de in V 818.17 genoemde schriftelijke bron voor het verhaal niet strookt met de 'epische Genese' van het gedicht van Bruun de beer.¹⁴

In mijn in 1997 gepubliceerde vertaling heb ik de editie van Mann gevolgd en zodoende V 818.1-18 in de tekst opgenomen.¹⁵

Het eerste deel van *Reynaert en de wolvin*, het bezoek van de vos aan het wolvenhol (V 705-774), zal ik eerst kort bespreken, waarbij ik me vooral zal richten op motieven. V 775-820 en 1117-1124 (onderdeel van *Isegrim in het klooster*) analyseer ik meer in detail. Hiermee hoop ik meer licht te kunnen werpen op de samenhang tussen de gebeurtenissen rondom het vossenhol en de omringende tekst, met name de overige verzen van *Reynaert en de wolvin* en twee andere episodes: *De bedevaart* (IV 1-810) en *De geschiedenis met de ham* (I 1-528). De wijze waarop Isegrim in *De bedevaart* wordt afgetuigd vertoont namelijk parallellen met Reynaerts schandalige behandeling van de wolvin, terwijl in *De geschiedenis met de ham*, het openingsverhaal van de *Ysengrimus*, Isegrim wraak wil nemen op de vos voor het leed dat hem, zijn kinderen en zijn vrouw is aangedaan in *De bedevaart* en *Reynaert en de wolvin*.

Ik hoop zo de plaats van V 818.1-18 in de *Ysengrimus* te verduidelijken en nieuwe argumenten aan te dragen over de vraag of deze omstreden passage al dan niet als een interpolatie beschouwd dient te worden. De hierboven genoemde argumenten zal ik in de loop van mijn betoog becommentariëren. Daarnaast bespreek ik een aantal passages uit Ovidius' *Metamorphoses* die wellicht kunnen bijdragen aan de interpretatie van *Reynaert en de wolvin*.¹⁶

Voorspel in het wolvenhol (V 705-774)

In het verhaal van de vos en de wolvin is Isegrim afwezig (hij heeft zich door Reynaert laten verlokken om in te treden in de Gentse Sint-Pietersabdij, waar volgens de vos overvloedig gegeten wordt). Met Reynaert en de wolvin als enige spelers op het toneel herinnert niets aan de wereld van kerk en klooster, die zo kenmerkend is voor de *Ysengrimus*.

Wat is er nu in het wolvenhol gebeurd? Reynaert heeft tegenover de welpen de verwachting uitgesproken dat hun vader niet lang meer te leven heeft en hen vervolgens bezeikt, bescheten en bespot. Huilend roepen ze hun moeder, die naar buiten rent om de vos te pakken. Reynaert is echter al te ver weg en daarom roept ze hem toe dat hij terug moet komen om op gepaste wijze afscheid van elkaar te nemen: hij door haar te bedanken voor de genoten gastvrijheid, zij door hem bij het afscheid te kussen ten teken van haar genegenheid. Maar in de omgekeerde wereld van de *Ysengrimus* maskeren de woorden 'gastvrijheid' en 'kus' geweld: in de laatste episode (*Isegrims dood*) spreken zowel Isegrim als de zeug Salaura over kussen, terwijl ze beide van plan zijn om hun tanden in elkaar te zetten.¹⁷ Dan gaat de wolvin achter de deur in een hinderlaag liggen, nadat ze eerst de welpen in veiligheid heeft gebracht. Gewiekst als Reynaert is, doorziet hij haar plan en bekogelt haar met modder en stenen. Woedend rent de wolvin achter hem aan, naar de vossenburcht niet ver daarvandaan, maar middenin de achtervolgingsscene brengt de verteller de handeling tot stilstand om het decor van de komende gebeurtenissen te schilderen.

Landschap en vossenhol (V 775-782)

Een hoge rots reikte met zijn piek naar de hemel, even ver als een kiezelsteen vliegt die met een kleine slinger wordt weggeslingerd.
Aan de ene kant van de rots klonk fluisterend het zachte geklater

van een glinsterend beekje dat zich kronkelend tussen stenen door slingerde die het vergeefs tegenhielden. Aan de andere kant een allerlieflijkste vallei die een ware bloemenweelde tentoonspreidde; met recht noemde Lente dat zijn woning. Aan de voorzijde lag een pad zonder een enkele bocht, aan de achterzijde weerklonk een bos van talloze zingende vogels.

Sublimis scopulus cono petit ethera, quantum
it spatii funda parua rotante silex.
Hinc rupis: strepitus per saxa tenentia frustra
serpere nitentis dulce susurrat aque.
Illinc: florigero uultu blandissima Tempe
hospitium proprio uer sibi iure dicat.
Ante: iacet nulla totus uertigine trames.
Post: auium uario silua canore sonat. (V 775-782)¹⁸

Bovenstaande verzen vormen de uitvoerigste landschapsbeschrijving in de *Ysengrimus*. Reynaerts hol bevindt zich in een *locus amoenus*, een idyllisch landschap dat altijd meerdere van de volgende elementen omvat: één of meer bomen, een weide, een bron of beekje, bloemen, gezang van vogels en een zwoel briesje. De rots en de vallei verwijzen naar het Tempedal in het Griekse Thessalië, een rotsachtig, ruig begroeid dal aan de voet van de Olympus. Tempe is in de Latijnse poëtische traditie de generische naam geworden voor een *locus amoenus*, zoals hier in de *Ysengrimus*.¹⁹ In Latijnse liefdespoëzie uit de middeleeuwen, voor een belangrijk deel afkomstig uit West- en Midden-Europa, komt daar nog de lente, hét jaargetijde voor liefdesavonturen, bij als een karakteristiek onderdeel van het idyllische landschap.²⁰ Dit soort liefdesgedichten, met een *Natureingang* en allerlei elementen van de *locus amoenus*, vinden we al ruim voor de *Ysengrimus* geschreven werd (omstreeks 1150). Een vroeg voorbeeld is het uit het begin van de elfde eeuw daterende *Leuis exsurgit Zephirus*.²¹ Gezien de brede literaire kennis van de dichter van de *Ysengrimus* is het niet onwaarschijnlijk dat hij bekend was met dit soort lenteliederen.²² Uiteraard kende hij de *locus amoenus* ook uit klassieke teksten als de *Metamorphoses*.

Met dit topos wekt hij verwachtingen ten aanzien van het vervolg van het verhaal: een amoureuze ontmoeting. Maar dat het er niet zachtzinnig aan toe zal gaan, ligt in de omgekeerde wereld van het dierenepos al op voorhand vast. De hoofdrolspelers zijn immers beesten, de vos is een hoogst onbetrouwbaar

sujet en ook de wolvin heeft haar reputatie niet mee (*lupa* betekent zowel wolvin als hoer).²³ En er is nog meer loos in de ogenschijnlijk zo paradijselijke vallei ...

Het bekoorlijke Tempedal (V 779)

Het Tempedal wordt gekenschetst als *blandissima*, allerlieftst, maar voor de goede verstaander is het dat allermint. In de omgekeerde wereld van de *Ysegrimus* is het meestal zo dat woorden als *blandus* (vlelend, bekoorlijk), *pietas* (naastenliefde), *pax* (vrede) en *oscula/basia* (kussen) voor het tegendeel staan: onheilspellend, vijandschap, geweld en bijten.²⁴ Enige argwaan bij *blandissima Tempe* is daarom niet misplaatst.

In *Aan het hof van de koning* schermt Isegrim met het spreekwoord *Scorpio blanditur uultu, pars postera pungit* ('De scorpioen heeft een vriendelijk gezicht, maar steekt met zijn achterkant', III 595). Ook hier komt *blandiri* (vleien, liefkozen, verlokken, bekoren) voor in combinatie met *uultus* (gezicht), dat net zoals het Tempedal een bekoorlijke aanblik biedt. In *De vos en de haan* wordt er eveneens een verband gelegd tussen *blandus* en *uultus*, wanneer de haan Sprotien de vos wijsmaakt dat er honden in aantocht zijn. Volgens de haan zien ze er vriendelijk uit: *uultus ut insontes notat, ut promucida blandos!* ('Hun gezicht toont hoe onschuldig ze zijn, hun snuit toont hun vriendelijkheid', V 203). In *Isegrim en Jozef* geeft Reynaert zijn oom instructies hoe hij de ram Jozef het best kan benaderen: *patrue, pone minas et preblandire parumper; / quis simulat pacem, certius ense ferit* ('oom, laat dreigementen achterwege en vlei hem eerst een beetje, want wie doet alsof hij vrede wil, is trefzekerder met het zwaard', VI 53-54). Hier wordt vleien in één adem genoemd met huichelen. In IV 483 staat *blandiri* voor dreigen (*blandiri desine, frater!*, 'hou toch op met die vleierij, broeder!'). In *Isegrim in het klooster* stelt de verteller zijn publiek de levenswandel van abt Walter van Egmond als voorbeeld: *non curare minas blanditiisue capi* ('Je niets aantrekken van dreigementen en je niet laten inpakken door vleierij', V 490. Ik heb het werkwoord *capere* in deze context als 'laten inpakken' vertaald, maar het betekent in de eerste plaats 'gevangen nemen'). Ook hier gaat het weer om schone schijn. Het laatste voorbeeld komt uit *De bedevaart*: *sepius extorres prouincia blanda fefellit, / dum uetuit fallax ante timere quies* ('Een vriendelijke landstreek heeft ballingen maar al te vaak misleid wanneer bedrieglijke rust hen op voorhand deed vergeten om op hun hoede te zijn', IV 111-112). Een

waarschuwing voor wie zich op onbekend terrein bevindt om zich niet te laten misleiden door de lieflijke aanblik ervan – een les die de wolvin ter harte zou moeten nemen. Overigens komt *blandus* ook twee keer in een neutrale context voor (V 430; VI 371), maar in de meeste gevallen gaat vleierij samen met bedrog.

De bekoorlijke aanblik van het Tempedal is dus slechts (schone) schijn, en het is al niet anders met de omschrijving van dit dal als *hospitium* (gasthuis, V 780) van de lente. Het idyllische landschap lijkt uit te nodigen tot flirten en vrijen, het lentevermaak bij uitstek in middeleeuwse liefdespoëzie, maar gezien de inbreuk op de huiselijke vrede die de vos zojuist als ongenode gast in het wolvenhol maakte, kan er geen sprake meer zijn van een liefdevol samenzijn. Daarnaast hebben, zoals gezegd, woorden als *hospitium*, *hospitus* (gastvrij) en *hospes* (gast) in de *Ysengrimus* vrijwel altijd connotaties als vijandschap, agressie en geweld. Gast en gastheer/gastvrouw blijken telkens weer elkaars vijand (*hostis*) te zijn. Het motief van de ambivalente verhouding tussen gast en gastheer/gastvrouw kwamen we reeds tegen in het wolvenhol, waar de wolvin de vos naar zich toe probeerde te lokken met een beroep op de etiquette rondom gastvrijheid. Later, wanneer de vos de wolvin bespringt, keert het motief terug en het speelt ook een belangrijke rol in twee nauw met deze episode verbonden episodes, *De bedevaart* en *De geschiedenis met de ham*. In *De bedevaart* wordt Isegrim door andere dieren mishandeld in een *hospitium*,²⁵ en in *De geschiedenis met de ham* nodigt de wolf de vos uit om zijn *hospitium*, waar hij zijn muil mee bedoelt, te betreden.²⁶ De eerste keer dat hij dat doet is meteen nadat hij in I 51-52 Reynaerts schanddaden heeft genoemd, waarmee hij doelt op zijn eigen leed in *De bedevaart* en dat van zijn kinderen en vrouw in *Reynaert en de wolvin*. Bij het bespreken van V 818.1-18 zal ik terugkomen op het motief gastvrijheid.

Er dreigt dus geweld in het Tempedal, meer specifiek: seksueel geweld, als we de scène voor het vossenhol lezen tegen de achtergrond van Ovidius' *Metamorphoses*. In deze tekst, die de dichter van de *Ysengrimus* goed kende,²⁷ is dit dal – in het eerste verhaal waarin het Tempedal in beeld komt – de plaats waar Jupiter het meisje Io verkracht (M I 569). Deze gebeurtenis volgt onmiddellijk op het verhaal waarin Apollo de nimf Daphne probeert te overweldigen. In beide gevallen heeft Ovidius doelbewust een contrast aangebracht tussen de idyllische omgeving en de gewelddaden die daar plaatsvinden.²⁸ En wanneer we het verhaal van de schaking van Proserpina opslaan, lezen we dat het arme kind bloemen plukt op een prachtige plek waar eeuwige lente heerst (M V 385-394); vervolgens wordt ze daar binnen één versregel gezien, begeerd en mee-

gesleurd door de onderwereldgod (M V 395). Zo snel gaat het met de 'liefde' (*amor*, M V 396).²⁹

We kunnen er slechts naar gissen of de dichter van de *Ysengrimus* verwachtte dat zijn publiek bekend was met deze connotaties of dat Tempe, zoals Mann in een noot schrijft, enkel voor vallei staat.³⁰ Dat een *locus amoenus* als Tempe wordt aangeduid, is niet opmerkelijk, en misschien heeft Mann wel gelijk, maar een kenner van de *Metamorphoses*, zoals ook de Gentse dichter was, zal op de hoogte zijn geweest van wat Io daar is overkomen.

De rots en de slinger (V 775-776)

De rots die boven de *locus amoenus* uittorent mag dan geen opzienbarend element zijn in de context van een aan de klassieke traditie schatplichtige, poëtische beschrijving van het Tempedal, in de omgeving van Gent, waar de avonturen van wolf en vos zich afspelen, is het wel een opvallende verschijning.³¹ De rots is vanuit literaire conventies dus nog wel te verklaren, maar hoe zit het met de vergelijking met de slinger? Ook in dit geval biedt het werk van Ovidius aanknopingspunten, want daarin komt twee keer zo'n vergelijking voor om een afstand mee aan te duiden.³² Met name het verhaal van de Griekse held Perseus en de Ethiopische prinses Andromeda in de *Metamorphoses* vertoont interessante parallellen.

Vliëgend boven Afrika ziet Perseus een meisje dat is vastgeketend aan een rots; Andromeda is ertoe veroordeeld om door een zeemonster te worden verslonden. Perseus laat haar ouders beloven dat zij zijn bruid wordt als hij haar redt. Dan duikt het monster op uit zee 'en naderde de rots op slingerafstand, dus zover als / een Baleaar zijn loden kogel door het luchtruim slingert' (*tantum aberat scopulis quantum Balearica torto / funda potest plumbo medii transmittere caeli*, M IV 709-710).³³

Hier hebben we *quantum* (even ver), *funda* (een slinger) en *scopulis* (rotsen), in een passage met een mannelijke en een vrouwelijke hoofdrolspeler. En er zijn nog meer parallellen. Een *damsel in distress* is vastgeketend (*uincto*, M IV 694) aan een rots, zoals de wolvin vast komt te zitten (*uincta*, V 1120) in Reynaerts hol aan de voet van een rots, zoals we verderop zullen zien. Verder wordt Perseus aangeduid als *hospes* (gast, M IV 695, 793), en zoals gezegd is gastvrijheid een belangrijk motief in de *Ysengrimus*. Het komt voor in het relaas van Reynaerts bezoek aan het wolvenhol, en in de verkrachtingscène presenteert

de vos zichzelf als goede gastheer (V 818.10; zie hieronder), maar ook, en heel nadrukkelijk, in de eerste episode, *De geschiedenis van de ham*, het verhaal dat chronologisch op de verkrachting volgt. Daar gebiedt de wolf Reynaert om zijn gastvrije maag in te gaan en probeert zo de vos zijn streken betaald te zetten.³⁴ Met sarcastische opmerkingen over gastvrijheid verwijst Isegrim naar zijn lotgevallen in het *hospitium* in *De bedevaart*, maar ook naar de scène met de wolvin, die een duidelijke parallel vormt met Isegrims mishandeling door de bedevaartgangers.

Naast overeenkomsten zijn er ook verschillen: in de *Ysengrimus* zijn de hoofdrolspelers dieren, in de *Metamorphoses* mensen. Andromeda, een *uirgo* (maagd, meisje) wordt gered door de held die later met haar zal trouwen, terwijl in de *Ysengrimus* een geslepen leugenaar de vrouw van zijn zogenaamde oom in de val lokt en verkracht (ervan uitgaande dat de verkrachtingsscène authentiek is). Bovendien is die getrouwde vrouw ook nog eens een *lupa*. Nog een verschil is dat er in de *Ysengrimus* twee personages in het spel zijn, terwijl er in het Perseusverhaal nog een zeemonster bijkomt.³⁵

Wellicht zijn de parallellen met de Perseuspassage te ver gezocht; wie zoekt zal immers altijd wel iets vinden. Maar de combinatie van de slingervergelijking en in de *Ysengrimus* belangrijke motieven als de gast en vastzitten (van een vrouw aan de voet van een rots) is op z'n minst opmerkelijk.

Reynaerts burcht (V 783-792)

De burcht was via twee ingangen toegankelijk, maar wat groter was dan een drachtige vos kon er niet naar binnen. Had men de drempel genomen, dan leidde een vlak pad de voeten eerst ongehinderd zeven el verder. Voor wie nog verder naar binnen wilde gaan bood aan beide zijden een wenteltrap van dertig treden toegang. Middenin de burcht lag de woonkamer, die even groot was als een oven en nog ronder dan een eierschaal. Binnen geurden welriekende kruiden met diverse aroma's en matten van ineengevlochten bladeren vormden een bed.

Munia panduntur geminis adeunda fenestris,
sed maior grauida uulpe subire nequit.
Per septem cubitos intrato limine primum
ducit inoffensos semita plana pedes,

ulteriusque utrobique adytum nitentibus intro
 ter gradibus denis scansile prebet iter.
 Congrandis furno testaque rotundior oui
 lar mediastina planus in arce sedet.
 Intus olent dulces diuersi nectaris herbe,
 frondeaque implexum fulcra cubile dabant. (V 783-792)

De beschrijving van het landschap rondom het vossenhol is opgebouwd volgens het schema: boven, links en rechts (of andersom), voor en achter, onder (het hol). De vossenburcht wordt beschreven van buiten naar binnen, in bewoordingen die het beeld van een kasteel in de mensenwereld oproepen: drempel, gang/pad, wenteltrap, burcht, een woonkamer en een bed. Streefde de dichter van de *Ysengrimus* een komisch effect na door de vossenburcht te modelleren naar een ridderkasteel? Of wilde hij het hol enkel aanschouwelijk maken door bouwkundige termen aan de mensenwereld te ontleen? Hoe dit ook zij, antropomorfe vossenburchten zijn een vast onderdeel geworden van de Reynaertwereld, zoals te zien is in de *Roman de Renart* en *Van den vos Reynaerde*.³⁶

Vastgelopen (V 793-800)

Met hoge snelheid stoven achtervolgde en achtervolger daarheen. Hij vloog lichtvoetig door de deur van het hol, zij zat hem op de hielen, dook halsoverkop het veel te nauwe gat in, bleef vastzitten en kon niet meer voor- of achteruit. Net zomin als ze terugkon naar het brede gedeelte kon ze verder door het nauwe gedeelte. Zo houdt een dichtgeslagen deur een gevangen hond klemvast en zo blijft een wig zitten die de stam nog niet helemaal heeft gespleten omdat de hamer niet meer meewerkt.

Huc rapido cursu fugiensque fugansque ruerunt;
 ille sui leuiter peruolat ora laris.
 Dum temere illa sequens artum nimis incidit, hesit,
 nec proferre potest nec reuocare gradum.
 Nec magis in latum remeat, quam prodit in artum,
 ianua sic captum stringit adacta canem.
 Sic heret cuneus, qui decipiente relictus
 malleolo nondum robora tota fidit. (V 793-800)

De jager en de opgejaagde (*fugiensque fugansque*, V 793) stormen op de vos-senburcht af; Reynaert springt naar binnen, maar de wolvin blijft vastzitten (*hesit*, V 795) en kan niet meer voor- of achteruit.³⁷ Zo eindigt de achtervolging ermee dat de rollen worden omgedraaid, een belangrijk motief in de *Ysengrimus*. Het komt ook voor als de overwonnen winnaar, de bedrogen bedrieger, de gevangen vanger en hier dus de jager die in de val loopt en dan weerloos is overgeleverd aan zijn beoogde prooi.³⁸ In *De geschiedenis met de ham* wordt het nadrukkelijk vermeld wanneer Reynaert opduikt achter de rug van een boer die hem te pakken probeerde te krijgen: 'De rollen waren omgedraaid: degene die vluchtte achtervolgde nu en degene die achtervolgde was nu degene die vluchtte' (*Transposuere uices: qui fugerat, ille sequentis, / quique sequens fuerat, par fugientis habet*, I 287-288). Ook in de *Metamorphoses* komt het motief van de rolomkering van jager en prooi voor in de verhalen over Actaeon (M III 228) en Callisto (M II 491).³⁹

Het motief van de jacht – zonder rolomkering – is door Ovidius meer dan eens verwerkt in verhalen over meisjes die als loslopend wild ten prooi vallen aan de lusten van allerlei Olympische goden. In deze 'jachtscènes', waarin de jacht een metafoor is voor seksueel geweld, zijn vergelijkingen over dieren verwerkt. Een voorbeeld is het verhaal (onmiddellijk voor het verhaal van Io in het Tempedal) van Daphne, een nimf die op de vlucht slaat voor haar belager Apollo (M I 452-567). Deze liefdesjacht wordt twee keer opgeluisterd met een aan de dierenwereld ontleende vergelijking, de eerste wanneer Apollo achter Daphne aan rent en haar toeroept:

Daphne, mijn nimf, ik smeeek je, blijf! Ik volg je niet vijandig!
Je vlucht, mijn nimf, zoals een lam een wolf ontvlucht, een hert
een leeuw, of duiven voor een adelaar onrustig wieken,
dieren die voor een vijand vrezen; maar ik jaag uit liefde [...]

nympha, precor, Penei, mane! non insequor hostis;
nympha, mane! sic agna lupum, sic cerua leonem,
sic aquilam penna fugiunt trepidante columbae,
hostes quaeque suos; amor est mihi causa sequendi. (M I 504-507)

De tweede vergelijking volgt even later:

... en de jonge god verliest zich
niet langer meer in vruchteloze liefdespraat, maar volgt

nu met versnelde pas, zoals zijn liefde zelf al ingaf.
 Wanneer een windhond in een open veld een haas ontwaart,
 schieten ze beide weg, belust op buit, belust op leven;
 de hond, zo lijkt het, heeft de ander bijna in zijn greep,
 met zijn vooruitgestoken snuit raakt hij de achterpoten,
 terwijl de haas, onzeker over eigen lot, nog net
 de beet ontspringt en aan die hete bek weet te ontsnappen.
 Zo renden ook de god – uit liefde – en de nimf – uit angst.
 Toch is haar achtervolger met zijn vleugels van verliefdheid ...

... sed enim non sustinet ultra
 perdere blanditias iuuenis deus, utque mouebat
 ipse Amor, admisso sequitur uestigia passu.
 ut canis in uacuo leporem cum Gallicus aruo
 vidit, et hic praedam pedibus petit, ille salutem,
 alter inhaesuro similis iam iamque tenere
 sperat et extento stringit uestigia rostro,
 alter in ambiguo est an sit comprehensus et ipsis
 morsibus eripitur tangentialiaque ora relinquit;
 sic deus et uirgo est, hic spe celer, illa timore.
 Qui tamen insequitur, pennis adiutus Amoris ... (M I 530-540)⁴⁰

Volgens Ovidius wordt Apollo gedreven door liefde (*Amor*, M I 532, 540), zoals ook de vos van liefde spreekt wanneer hij de wolvin neemt (V 818.5). Voor de slachtoffers van dit soort 'liefde' zijn dit wel erg wrange woorden.

Terug naar de *Ysengrimus*. De verteller eindigt zijn beschrijving van het klemzitten van de wolvin met een dubbele vergelijking (V 798-800). De combinatie van de dichtgeslagen deur en de vastgeklemd hond verwijst onmiskenbaar naar een passage in *De bedevaart*, de episode voor Isegrims verblijf in het klooster, waarin de ontmoeting tussen Reynaert en de wolvin is ingebed. De wolf, die als ongenode gast in het pelgrimsverblijf is opgedoken, probeert het huis te verlaten, maar de andere dieren hebben een val voor hem gezet: 'Met een snelle sprong vloog Isegrim over de drempel en kwam er tot halverwege zijn heupen veilig langs' (*Ille supersiliens ueloci limina saltu / transierat medium tutus adusque femur*, IV 501-502). Dan slaat de ezel Carcofas de deur dicht:

De abt (i.e. Isegrim) zat gevangen als een hond in een aangetrokken strik of als een vogel die in een kleverig net hangt. Hij kon voor- noch achteruit en bleef voor en achter onbeweeglijk vastzitten. Tussen

blokken marmer geklemd zou hij meer bewegingsvrijheid hebben gehad.

Abbas ut laqueo canis allidente tenetur
aut quam uiscosum rete cohercet auem.
Non redit aut prodit, manet hac immotus et illac,
mobiliorque inter marmora iuncta foret. (IV 507-510)

De vergelijkingen in IV 507 en V 798, waarin de wolf en de wolvin met een hond worden vergeleken, verwijzen naar elkaar, een verband dat door verbale echo's wordt benadrukt. Hetzelfde geldt voor de val en het niet meer voor- of achteruit kunnen bewegen (IV 509, V 796-797).⁴¹

De tweede vergelijking, in IV 508, herinnert aan een passage in het elfde boek van Ovidius' *Metamorphoses*:⁴²

Zoals een vogel met zijn poot verstrikt raakt in een listig
verborgen jagersnet en zich opeens gevangen voelt
en klapwiekt in paniek – het rukken trekt de knoop nog strakker –
zo staat daar elke vrouw hecht vastgeketend aan de grond,
verschrikt, vergeefs probeerend los te komen ...

utque suum laqueis, quos callidus abdidit auceps,
crus ubi commisit uolucris sensitque teneri,
plangitur ac trepidans astringit uincula motu,
sic, ut quaeque solo defixa cohaeserat harum,
exsternata fugam frustra temptabat ... (M XI 73-77)

Deze vergelijking vertoont een aantal raakpunten met de situatie waarin de wolvin verkeert: het motief vastzitten (*teneri, astringit, defixa, cohaeserat*) en de vlucht (*fugam*) komen we ook tegen in Y V 793-800 en elders in *Reynaert en de wolvin*.⁴³ Als we de in het hol vastgeklemd wolvin op een lijn stellen met de vrouwen die aan de grond vastzitten, dan is Reynaert de *callidus auceps* (letterlijk: listige vogelvanger). Gerard de gans en Sprotien de haan kunnen daarover meepraten (*De vos en de haan*, IV 811-884), evenals de haan van pastoor Bovo in *Isegrim visser* (I 737-738). Het epitheton *callidus*, in *Reynaert en de wolvin* nog niet eerder genoemd, is in de *Ysengrimus* vooral van toepassing op de vos.⁴⁴ En als er iemand zijn vijanden in de val (*laqueis*, M XI 73; *laqueum*, Y V 811) lokt, dan is het wel Reynaert.⁴⁵

Het motief vastzitten heeft onveranderlijk met geweld te maken, geweld waar Isegrim (en zijn vrouw in *Reynaert en de wolvin*) het slachtoffer van wordt. In *Isegrim visser* komt de wolf tijdens het vissen met zijn staart in het ijs vast te zitten en weet pas na een vreselijk pak slaag te ontsnappen wanneer de oude Aldrada met een bijl zijn staart afhakt. In *De bedevaart* wordt Isegrim in een deuropening vastgeklemd en dan zwaar mishandeld. In de voorlaatste episode, *Isegrims eed*, trapt Isegrim in een wolfsklem, waar hij zich alleen uit kan bevrijden door zijn poot af te bijten.

Terug naar het verblijf van de bedevaartgangers. Na enig heen en weergepraat rammen de dieren de wolf in elkaar:

De haan belaagde zijn rug, de vos zijn mannelijkheid, de gans zijn staart; de een pikte, de ander beet, de derde trapte hem vol woede. [...] Zoals onder hamerslagen een tang het ijzer in haar greep houdt, zo plette en walste de juichende gans zijn staart. Zoals een goed gehanteerde handzame bijl planken houwt, zo rukte de haan hem zijn haren met vlees en al tot op het bot uit. Toch kon hij die geweldige woedeaanvallen niet voelen, zo woest ging Reynaerts razernij tekeer.

Gallus terga, marem uulpes, caudam occupat anser;
uellit is, hic mordet, calcitrat ille furens.

[...]

Qualiter astringit ferrum sub uerbere forceps,
sic angit caudam, sic premit anser ouans.
Astulat ut plancam bene mota dextra dolabra,
sic cum carne pilos gallus ad ossa rapit.
Non tamen ille potest tantos sentire furores,
Reinardi feritas tam rabiosa furit. (IV 641-642, 645-650)

Ook deze scène wordt geïllustreerd met vergelijkingen uit de sfeer van ambacht en huishouden. De bijl die planken houwt herinnert aan de vergelijking over de wig, wanneer verteld wordt dat de wolvin vast is komen te zitten in het vossenhol (V 799-800).

De hierboven besproken passages (de wolvin klemvast in het vossenhol, de wolf klemvast in het pelgrimsonderkomen in het bos) vertonen een aantal overeenkomsten: de motieven klem zitten en gastvrijheid, de oppositie binnen-buiten (rondom de deur/ingang) en het gebruik van vergelijkingen. Een opvallend verschil is dat de wolf in *De bedevaart* klem komt te zitten wanneer hij naar

buiten springt om aan zijn belagers te ontkomen, terwijl de wolvin vast komt te zitten wanneer ze als belager van de vos naar binnen springt.

In *De bedevaart* treft Reynaert Isegrim in zijn mannelijkheid door hem in zijn edele delen te bijten; hij krijgt letterlijk op zijn kloten van de vos.⁴⁶ Als nu deze scène in *De bedevaart* bedoeld is als parallel met de scène bij het vossenhol, dan ligt het in de lijn der verwachting dat de vrouw van de wolf in Reynaerts hol een vergelijkbaar lot te wachten staat en door de vos onder handen zal worden genomen ...

Spreuken: de wijze en de dwaas (V 801-812)

In de hoop op een bescheiden winst stort men zich in de grootste verliezen wanneer men zonder listige voorzorgsmaatregelen onzinnige verlangens overijld wil verwezenlijken. Wanneer een dwaas zijn vijand op goed geluk aanvalt, levert hij zich aan zijn vijand over. Wat je ook begeert, probeer het niet ten koste van alles te krijgen. Je kunt beter verliezen wat je najaagt dan jezelf en wat je hebt verworven. Wat er ook op het spel staat, het is goed om je hoofd erbij te houden. Wat een dwaas met veel moeite heeft bemachtigd laat hij glippen, terwijl een wijs man hetzelfde zonder enige moeite verkrijgt. Een dwaas en een slimmerik zijn niet aan elkaar gewaagd, want een slimme rakker brengt een onnozele hals in de grootste ellende. Wanneer een dwaas door een slimmerik wordt meegelokt en in de val loopt, zijn de kansen niet gelijk tussen de spelers verdeeld.

Spe modici fructus in maxima dampna salitur,
dum mala non astu preduce uota ruunt.
Dum stultus temere petit hostem, traditur hosti;
absque modo noli querere, quicquid amas.
Que queris, potius quam te quesitaque perdas;
quoslibet ad ludos est sapuisse bonum.
Preteriit stultus magno quesita labore
atque eadem sapiens absque labore tulit.
Non bene conueniunt stultus simul atque dolosus;
subdolos incautum ducit in omne malum.
Dum cadit in laqueum stultus ducente doloso,
ludus inequalis luditur inter eos. (V 801-812)

Voor we te weten komen wat Reynaert van plan is, vertraagt de verteller na de uitgebreide beschrijving van het landschap en het vossenhol nogmaals de handeling door een reeks *sententiae* in te voegen. Deze spreuken, thematisch verwant met *sententiae* in andere episodes waarin de wolf wordt afgetuigd, hebben betrekking op de oppositie wijs-dwaas (*sapiens-stultus*), een belangrijk motief in de *Ysengrimus*.⁴⁷ Zoals – vrijwel – altijd is Reynaert de wijze, terwijl de wolvin hier de dwaas is, een rol die haar echtgenoot telkens weer met verve speelt. Overigens betekent *sapiens* in de *Ysengrimus* niet wijs in de zin van verstandig, weloverwogen, behept met inzicht, maar eerder slim, handig, *streetwise*: het vermogen om je eigen belangen veilig te stellen, terwijl iedereen die zich door een ander de kersen van zijn taart laat eten *stultus* is.⁴⁸

Stultus (V 803, 807, 809, 811), *incautus* (onoplettend, onachtzaam, V 810) en *temere* (blindelings, V 803) karakteriseren het gedrag van de dwaas in de *sententiae* en beschrijven het gedrag van de wolvin in deze episode, in alle episodes waarin Isegrim de verliezer is, het optreden van de wolf. Ik geef hieronder enkele voorbeelden om te laten zien hoezeer de *sententiae* in V 801-812 verbonden zijn met andere episodes.

Dat we de dwaas gelijk mogen stellen met Isegrim blijkt o.a. uit *stultum senem* in III 204 (*de dwaze oude*, d.w.z. de wolf) en *Quid stulto concepta semel prudentia confert? / Post sapere exiguum stultior usque manet* ('Wat heeft een dwaas aan één helder moment? Na een moment van bezinning blijft hij alleen nog maar dommer', IV 669-670). In beide gevallen gaat het om vertellerscommentaar. Dat Reynaert de vos *sapiens* is, zien we onder meer in het begin van de hofdagepisode, wanneer Gutero de haas Reynaert komt melden dat hij aan het hof ontboden wordt om daar een verklaring te geven voor zijn afwezigheid. Hij antwoordt de haas dan: 'Waar een sukkel het leven laat, gaat een wijs man vrijuit' (*It sapiens liber, quo perit artis inops*, III 302). *Artis inops*, hier vertaald als sukkel, betekent letterlijk arm aan list. De wijze is dus rijk aan list, en dat geldt bij uitstek voor Reynaert.

De wijze krijgt zonder veel moeite te pakken wat hij begeert (V 808), de dwaas verliest alleen maar (V 803-805, 807-808). Iets dergelijks lezen we ook in VI 297, waar de vos tegen de wolf zegt: 'Wie in zijn domheid andermans bezit begeert, verliest zijn eigen bezit, zichzelf en dat wat hij begeert' (*Stulte aliena petens sua seque petitaque perdit*). Dit herinnert sterk aan *Que queris, potius quam te quesitaque perdas* in V 805 en *Preteriit stultus magno quesita labore* in V 807.

V 803 is thematisch verwant aan *sententiae* elders in de tekst waarin de oppositie wijs-dwaas gecombineerd wordt met gevaar: 'De dwaas, die bang is als

hij veilig is, voelt zich veilig wanneer hij bang moet zijn, maar de wijze schat beide situaties juist in' (*Stultus tuta timens fit tutus, quando timendus est, / at sapiens trutina pendit utrumque sua*, IV 853-854) en 'Vaak verdraagt een wijs man kwaad om erger te ontlopen terwijl dwazen denkbeeldig kwaad vrezen, maar zich blindelings storten in iets waarvoor ze echt bang zouden moeten zijn' (*Sepe malum sapiens fert pro peiore fugando; / stulti uana timent inque timenda ruunt*, VI 143-144).

Vers V 803 (*Dum stultus temere petit hostem, traditur hosti*) verwijst naar V 795 (*temere illa sequens*): gedreven door woede loopt de wolvin blindelings (*temere*; cf. I 683) in de val die haar vijand Reynaert heeft gezet. De waarschuwing om niet overhaast te werk te gaan (V 801-803), komt o.a. terug in VI 187-188 en in VII 542.⁴⁹ Wie onbezonnen handelt, weet geen maat te houden en verliest zichzelf, wat hij wil en wat hij heeft. Thematisch verwante *sententiae* komen we tegen in *Isegrim visser*, waar Reynaert Isegrim goede raad geeft, in woorden die druipen van de ironie, en hem maant om maat (cf. V 801, 804) te houden:

Wie zichzelf en zijn winst verliest, is onbesuisd te werk gegaan.
Soms ligt verlies vlak naast winst verborgen. Om niet al vangend ge-
vangen te worden, moet je bij het vangen maathouden. Maathouden
is de geveer en bewaker van deugden.

Lucratur temere, qui perdit seque lucrumque;
interdum lucris proxima dampna latent.
Ne capiens capiare, modum captura capescat;
uirtutum custos est modus atque dator. (I 683-686)⁵⁰

Maar Isegrims visavontuur eindigt met een vreselijk pak slaag en het verlies van zijn staart; hij laat zich in het hier en nu door zijn begeerten meeslepen en denkt niet zoals Reynaert aan de langere termijn. Daarom verliest de wolf keer op keer, zoals geïllustreerd in de *sententiae* in V 801-12 en de hierboven geciteerde passage uit *Isegrim visser* rondom de oppositie winst-verlies.⁵¹

Incautus (V 810), geassocieerd met Reynaerts tegenspelers, staat tegenover *dolosus* (V 809, 811) en *subdolosus* (V 810), kenmerkend voor de vos. De verzen waarin *incautus* voorkomt spreken boekdelen. In *De geschiedenis met de ham* geeft de verteller ondubbelzinnig aan hoe de verhoudingen tussen Reynaert en Isegrim liggen: *incautus senior uersutum circinat hostem* ('... liep de onvoorzichtige oude (i.e. Isegrim, MN) om zijn doortrapte vijand heen', I 75). In de hofdagepisode komen we dezelfde oppositie weer tegen, nu verwoord door

Isegrim: *decipis incautum, uulpecula perfida, regem* ('doortrapte vos, je misleidt de argeloze koning', III 767).

In drie *sententiae* wordt *ducere* (leiden, brengen) geassocieerd met list (*astu preduce*, V 802; *subdolus ducit*, V 810; *ducente doloso*, V 811). In de beide laatste spreken is daarbij ook nog eens sprake van een dwaas of argeloos slachtoffer dat in ellende geraakt of in de val loopt (*incautum ... in omne malum*, V 810; *cadit in laqueum stultus*, V 811). Als er iemand in de *Ysengrimus* een meestermisleider is, dan wel Reynaert; de vos leidt de wolf bij herhaling naar een val.⁵² Zo gaat het in *Isegrim visser* en in *Isegrims eed*, episodes waarin Reynaert Isegrim in de val lokt; de vos loopt voorop, leidt, terwijl de wolf hem volgt.⁵³ In *Reynaert en de wolvin* gaat het al niet anders.

In een artikel uit 1984 over de verkrachting van de wolvin in de *Ysengrimus*, *Roman de Renart* en *Reinhart Fuchs* merkt Varty op dat de vos doelbewust naar Isegrims hol ging om de wolf te onteren door een schandelijke aanval op zijn jongen, maar dat de verkrachting van de wolvin eerder toeval was, dat de vos van de onverwachte gelegenheid gebruik maakte en zijn kans greep toen de wolvin vast zat in de ingang van zijn hol.⁵⁴ Ik denk dat Varty hier Reynaerts doortraptheid onderschat. De verteller laat er immers in V 810-811 geen twijfel over bestaan dat de vos de wolvin doelbewust meelokt en in de val – zijn eigen hol – laat lopen. De dwaas (*stultus*, V 803, 807, 809, 811), in deze scène de wolvin maar elders de wolf, trapt in de val (*laqueum*, V 811) waar de bedrieger (*dolosus*, 809, 811; *subdolus*, V 810) haar naartoe leidt (*ducit*, V 810; *ducente*, V 811). Reynaert was het al die tijd al van plan. Hij wist hoe hij haar uit haar hol naar buiten kon lokken: *iratam cupiens elicere artem lupam* ('omdat hij de boze wolvin met een list mee wilde lokken', V 760),⁵⁵ zoals hij ook al had voorzien dat ze hem achter de deur stond op te wachten (V 763-768) en dat ze klem zou komen te zitten in de ingang van het hol ('wat groter was dan een drachtige vos kon er niet naar binnen', V 784). De wolvin (*stultus, incautus*) is niet tegen Reynaert (*dolosus, subdolus*) opgewassen, de kansen in hun spel zijn niet eerlijk verdeeld (*ludus inequalis luditur inter eos*, V 812).

Door deze reeks *sententiae* na V 800 in te voegen, legt de verteller dus allerlei thematische verbanden met andere passages van *Reynaert en de wolvin* en met andere episodes waarin Isegrim in de val wordt gelokt. Zo wordt benadrukt dat Reynaert de wolvin opzettelijk meelokt en wordt de spanning opgevoerd: wat is de vos met de wolvin van plan?

De ontknoping zonder V 818.1-18 (V 813-820)

Hieronder geef ik de tekst van V 813-820 volgens A, het (enige) handschrift van de *Ysengrimus* waarin V 818.1-18 ontbreekt, om te laten zien hoe het verhaal zonder deze verzen eindigt.

Toen Reynaert zag dat de vastgeklemden wolvin zich met geen mogelijkheid kon bevrijden, sprong hij door de andere ingang naar buiten. Met weinig medelijden voor de uiterst benarde positie waarin ze verkeerde slingerde hij het arme schepsel smadelijke beledigingen naar het hoofd, sprong om haar heen en uitte zijn vreugde met gebaren zodat het verdriet van de vastzittende wolvin nog groter werd. Zo speelde Reynaert het liefdesspel en toonde zijn vreugde, maar de arme monnik speelde een spel met een droevige afloop.

Ut uidet herentem nullo luctamine solui
posse, per oppositam desilit ille forem,
et male compatiens incommoda tanta ferenti,
in faciem misere ludicra probra iacit,
circumquaque salit, gestu sua gaudia testans,
ut magis herentis cresceret inde dolor.
Sic sua Reinardus demonstrans gaudia lusit,
sed monachus lusit tristitia fata miser. (V 813-820)

Nu zijn de rollen omgedraaid: de jager zit in de val en de beoogde prooi heeft zijn vijand in zijn macht. Een vast onderdeel van de liststructuur in de *Ysengrimus* is dat Reynaert zijn slachtoffers de les leest dan wel bespot wanneer ze in zijn val zijn gelopen, zoals ook hier gebeurt: de vos springt om de wolvin heen en slingert haar beledigingen in het gelaat. We krijgen echter niet te horen welke *ludicra probra* (V 816) de vos haar toevoegt. De enige keer dat *ludicra* elders voorkomt, aan het eind van de kloosterepisode (V 1086), kondigt de verteller met dit woord de bespotting aan die onmiddellijk daarna volgt, in de directe rede, en dit alles in een scène waarin de wolf een vreselijk pak slaag krijgt. Vergeleken met V 1086 e.v. mist V 816-820 zonder V 818.1-18 de inhoud van deze *ludicra*; met V 818.1-18 (met name V 818.3-10) krijgen we wel te horen wat Reynaert tegen de wolvin zegt.

Als V 818.1-18 dus een interpolatie is, valt de afloop van *Reynaert en de wolvin* uit de toon, vergeleken met de andere vossenlisten. In vrijwel alle episodes

waarin Reynaert Isegrim een loer draait, of waarin de wolf door andere dieren of mensen wordt mishandeld, wordt in de directe rede de spot met hem gedreven.⁵⁶ Ook in de twee episodes waarin Reynaert door andere dieren wordt afgetroefd, eindigt het verhaal met spot in de directe rede.⁵⁷ Zonder V 818.1-18 klopt de ontknoping dus niet. Mét deze verzen, waarin spot in de directe rede is verwerkt, stemt de afloop van *Reynaert en de wolvin* wel overeen met de liststructuur in de andere episodes. Dit pleit voor de authenticiteit van de verkrachtingsscène, vooropgesteld dat de streek die de vos met de wolvin uithaalt binnen het kader van de structuur van de list geen uitzondering op de regel vormt.

Sic lusit ('Zo schertste hij') in V 819 is beter op zijn plaats na V 818.1-18, waar we lezen welke grappen Reynaert maakt; anders blijft het *sic* wel erg in de lucht hangen. Voorts maakt de vrijwel letterlijke herhaling van *sua gaudia testans* (V 817) in V 819 (*sua ... demonstrans gaudia*) zonder V 818.1-18 geen handige indruk; met V 818.18 lijken deze woorden veel meer op hun plaats. Tenslotte had Reynaert de wolvin ook wel bij het wolvenhol kunnen bespotten en uitschelden en zich de moeite besparen om haar mee te lokken naar zijn burcht. Hij wilde haar echter in zijn hol lokken, wetend dat zij klem zou komen te zitten, omdat hij andere plannen met haar had.

In *De geschiedenis met de ham* en *De vos en de haan*, episodes waarin Reynaert wordt afgetroefd, ontkomt de vos zonder kleerscheuren. Dit zijn de enige episodes waarin een ander dier dan Isegrim het onderspit delft, afgezien dan van Isegrims vrouw in *Reynaert en de wolvin*. De parallellen met het lot van de wolf in *De bedevaart* (vastgeklemd in een deuropening en vervolgens afgetuigd) wekken de verwachting dat Isegrims vrouw in *Reynaert en de wolvin* slachtoffer wordt van lichamelijk, meer in het bijzonder seksueel, geweld, omdat Reynaert het in *De bedevaart* had voorzien op Isegrims edele delen. Ovidiaanse connotaties van de 'liefdesjacht' en het Tempedal als decor wijzen ook in deze richting, evenals parallellen met de fabel van de vos en de berin die ik verderop zal bespreken. Vooropgesteld natuurlijk dat de verteller hier geen spel speelt met de verwachtingen van zijn publiek.

De daad (V 818.1-820)

En zonder zich veel aan te trekken van het huwelijksbed van zijn oom, besprong de boosaardige echtbreker de onbeweeglijke dame.

‘Als ik het niet doe, doet een ander het wel!’ zei hij. ‘Daarom is het beter dat ik het doe dan dat een willekeurige vreemdeling het stiekem doet. Als een vreemdeling minder liefde heeft te geven dan een verwant sta ik je het meest na, zowel wat familiebanden als wat trouw betreft. Laat mijn toewijding blijken uit mijn dienstbaarheid! Zolang ik leef wil ik niet dat iemand het waagt mijn oom de horens op te zetten! Maar mevrouw, ga mijn huis toch binnen! Waarom blijf je hier rondhangen alsof je bent vastgebonden? Hier zal je de goede manieren van een attente gastheer leren kennen!’

Ze had wel zin in het spel en zei: ‘Reynaert, je bent nog hoffelijker dan iedereen zegt. Als je kracht even groot was als je inzet zouden de dames je als een goede dienaar beschouwen. Als de deur iets breder was, had je er nauwelijks bij me op aan hoeven dringen je huis te betreden!’

De geschiedenis vermeldt dat ze deze spelletjes wel leuk vond en dat de echtbreker zijn oom de horens opzette. Zo speelde Reynaert het liefdesspel en toonde zijn vreugde, maar de arme monnik speelde een spel met een droevige afloop.

Atque parum curans patruelis federa lecti,
assilit in fixam prauus adulter heram.
‘Alter’, ait, ‘faceret, si non ego; rectius ergo
hoc ego, quam furtim quis peregrinus, agam.
Si consanguinei minor est externus amore,
sum generis serie proximus atque fide.
Clareat obsequio pietas mea; nolo quis ausit
sospite me patruum zelotipare meum.
At tu, domna, subi tectum! quasi uincta quid heres?
Hospitis hic mores experiere boni.’
Illa iocum cupiens ‘Reinarde, facetius’, inquit,
‘publica que de te fama fatetur, agis.
Si tibi, qualis inest industria, robur inesset,
uerna penes dominas assererere probus.
Vix egomet cogenda tuos intrare penates,
ianua si paulum latior esset, eram!’
Gausam scriptura refert his lusibus illam
et mechum patruum zelotipasse suum.
Sic sua Reinardus demonstrans gaudia lusit,
sed monachus lusit tristia fata miser. (V 818.1-820)

De vermeende interpolatie is als volgt opgebouwd: in de eerste twee verzen meldt de verteller dat Reynaert de wolvin bespringt, dan volgen acht verzen waarin de vos aan het woord is en waarvan de eerste zes meer tegen de wolf dan tegen zijn vrouw lijken te zijn gericht, gevolgd door zes verzen met de reactie van de wolvin, eveneens in de directe rede weergegeven, met als afsluiting nogmaals twee verzen van de verteller.

Er komen opvallend veel parallelle constructies en tegenstellingen voor in deze passage: *patruum zelotipare meum* in V 818.8 keert, op dezelfde positie in de versregel maar dan – na de daad – in de verleden tijd en in de indirecte rede, terug in V 818.18: *patruum zelotipasse suum*. De combinatie van een comparativus (vergroten trap) en het werkwoord *agere* (doen, handelen) komt voor in V 818.3-4 (*rectius ... agam*) en in V 818.11-12 (*facetius ... agis*), ook weer met een verschil in werkwoordstijd. In dezelfde verzen zien we de tegenstelling *furtim* (stiekem) – *publica fama* (algemeen bekend). In de beide zinnen die worden ingeleid met *si* (als, V 818.5-6 en V 818.13-14) liegen de sprekers, en weten dat van elkaar. De laatste parallel waar ik op wil wijzen is het motief binnengaan: in V 818.9 gebiedt Reynaert de wolvin zijn huis binnen te gaan (*subi tectum*), in V 818.15-16 vinden we een gerundivumconstructie met een dwingend karakter (*egomet cogenda tuos intrare penates / ... eram*).

Reynaerts woorden en daden (V 818.1-10)

Met *assilit* (V 818.2) geeft de verteller aan dat Reynaert het met de wolvin doet, even bondig als in Ovidius' verhalen over de liefdesjacht in de *Metamorphoses*, waarin alle aandacht uitgaat naar het landschap, de achtervolging en ironische woorden.⁵⁸ Voigts argument dat V 818.1-18 een interpolatie is omdat de dichter van de *Ysengrimus* zeer terughoudend is als het gaat om 'geslechtlichen Puncte' vind ik daarom niet overtuigend.⁵⁹ Gravdal leest in *assilit* dat de vos sodomie met de wolvin bedrijft en schrijft dat dat wellicht bedoeld is als satire op homoseksuele praktijken in het klooster, maar dat blijkt nergens uit de tekst. Reynaert neemt haar op z'n hondjes; hoe zouden een vos en een wolvin het anders moeten doen?⁶⁰

Dan neemt Reynaert het woord om uit te leggen wat hij aan 'het doen' (*faceret, agam*; V 818.3-4) is. Terwijl hij zich aan de wolvin vergrijpt, rechtvaardigt hij zijn gedrag schertsend met mooie woorden: zogenaamd ontfermt hij zich over de vrouw van zijn oom en bewijst hem een dienst (*obsequio ... / patruum ... meum*,

V 818.7-8), gedreven door de liefde (*amore*, V 818.5), naastenliefde (*pietas*, V 818.7) en trouw (*fide*, V 818.6) die men een (bloed)verwant (*consanguinei*, V 818.5; *generis serie*, V 818.6) schuldig is. Kortom, hij laat zich in zijn taalgebruik kennen als een behulpzaam familielid dat dienstbaarheid hoog in het vaandel voert, maar in zijn gedrag als een brute verkrachter. Waarden als vriendschap, liefde jegens verwanten en gastvrijheid worden door woorden opgeroepen, maar door tegenovergestelde daden geperverteerd. Deze tegenspraak tussen woorden en daden, tussen vriendelijk taalgebruik en agressief handelen, het samengaan van taalmisbruik en lichamelijk misbruik, is eigen aan de *Ysengrimus* en de dierenepiek in het algemeen.⁶¹

Onbaatzuchtig als Reynaert is, offert hij zich als het ware op: als hij het niet doet, doet een ander het wel, en als bloedverwant heeft hij ook nog eens meer liefde te geven dan een vreemdeling (*peregrinus*, *externus*, V 818.4-5). *Peregrinus* (vreemdeling, maar ook bedevaarder, V 818.4) verwijst mogelijk naar *De bedevaart*. In vers IV 523 van dat verhaal noemt de ezel Carcofas Isegrim *peregrinus* wanneer hij de wolf in de deuropening heeft vastgeklemd. Zou de verteller Reynaert zo willen laten insinueren dat hij de wolvin meer 'liefde' heeft te geven dan haar eigen man? Ook in *De verdeling van de buit* zegt Reynaert in vergelijkbare en eveneens hoogst ironische bewoordingen dat men meer over heeft voor verwanten dan voor vreemden (*Anne tibi externo potius ... fauere / quam consanguineo debuit atque sibi*, VI 227-228).⁶²

Eerder, in het wolvenhol, had Reynaert zijn bezoedeling van de welpen ook al gepresenteerd als een dienst die hij bewijst aan zijn oom, de vader van deze dierbare kinderen (*patrui pignora cara ... / Pro patris obsequio*, V 744-745). Reynaert heeft het dus op Isegrim gemunt en gebruikt, of liever misbruikt, daartoe het gezin van de wolf. Daarom wordt ook zo nadrukkelijk verteld – aan het begin en aan het eind van de verkrachtingsscène – dat Reynaert als echtbreker (*prauus adulter*, V 818.2; *mechum*, V 818.18) zijn oom de horens opzet (*parum curans patruelis federa lecti*, V 818.1; *patruum zelotipare meum*, V 818.8; *patruum zelotipasse suum*, V 818.18).⁶³

Het motief van hun verwantschap, een leugen die de vos inzet om de wolf te bedriegen, dient in deze episode niet zozeer om de spot te drijven met de welpen en de wolvin,⁶⁴ als wel om te benadrukken dat de streek die de vos met de wolvin uithaalt tegen de wolf is gericht. Reynaert bespringt de wolvin niet om haar persoonlijk te grieven of om zijn lusten bot te vieren, maar om Isegrim te treffen door zijn vrouw te nemen, die als individu zo onbelangrijk is dat ze niet eens een naam heeft gekregen. Verkrachting werd gezien als een zaak tussen

mannen, een krenking van hun eer via een aanval op de vrouwen in hun familie, voor wie de *pater familias* verantwoordelijkheid droeg.⁶⁵ Kreeg Isegrim in *De bedevaart* al op zijn kloten van de vos, in *De vos en de wolvin* vernedert Reynaert de wolf door in diens eigen huis zijn vrouw te beledigen en zijn kinderen te bezoedelen. In het vossenhol tast Reynaert Isegrims eer nogmaals aan door zijn vrouw te nemen, maar anders dan Isegrim blijkt de wolvin wel plezier te beleven aan Reynaerts streken (*gausam ... his lusibis*, V 818.17).

Dat Isegrim Reynaerts aanval op zijn eer ook zo gevoeld heeft, blijkt uit de woorden waarmee hij de vos toespreekt in *De geschiedenis met de ham*, de episode die chronologisch onmiddellijk volgt op *De vos en de wolvin*: ‘Waarom zou ik de schande die je mij, mijn kinderen en mijn vrouw hebt aangedaan weer oprakelen? Dat is toch algemeen bekend?’ (*Quid mea, quid referam, que natis probra meeque / feceris uxori? Nonne fuere palam?*, I 51-52). De volgorde is veelzeggend: in de eerste plaats is Isegrim zelf in zijn eer gekrenkt, daarna zijn zonen en pas op de laatste plaats zijn vrouw. De wolf betreft alle ellende op zichzelf, want hij is als *pater familias* onteerd. Reynaert is dus in zijn opzet geslaagd: hij heeft Isegrim genaaid over de rug van zijn vrouw.

In V 818.9 drukt Reynaert de wolvin op het lijf om zijn huis binnen te gaan (*subi tectum*) en vraagt haar spottend waarom ze schijnbaar vastgebonden bij de ingang blijft rondhangen (*quasi uincta quid heres?*). Binnen zal ze dan kennis maken met de goede manieren van een goede gastheer (*hospitis hic mores experiere boni*, V 818.10). In deze verzen komen drie belangrijke, met elkaar samenhangende motieven voor (naar binnen gaan, vastzitten en gastvrijheid) die V 818.1-18 verbinden met andere passages in *Reynaert en de wolvin* en andere episodes, met name *De geschiedenis met de ham* en *De bedevaart*.

In *Reynaert en de wolvin* vinden we het motief vastzitten in V 795 en aan het eind van het verhaal (V 1119-1120). In de chronologisch eerste episode van de *Ysengrimus*, *De bedevaart*, komt Isegrim klem te zitten in de deuropening van een huis in het bos (IV 507-510, 513-515). In *De geschiedenis met de ham*, de eerste episode van de *Ysengrimus* die chronologisch volgt op *Reynaert en de wolvin*, vinden we in I 85 dezelfde formulering als in V 818.9 (*quid heres*), op dezelfde positie in de versregel. Isegrim vraagt Reynaert daar spottend waarom hij aarzelt om door de deur (de muil van de wolf) naar binnen te gaan, op dezelfde manier als de vos de wolvin bespot in V 818.3-10.⁶⁶

In Isegrims dreigende taal tegen de vos aan het begin van *De geschiedenis met de ham* verschijnt het motief gastvrijheid – de gast die zich ontpopt als vijand – dat ook speelde in de scène voor het vossenhol én de scène waarin Isegrim zelf zat

vastgeklemd in de deuropening van het pelgrimsonderkomen, een *hospitium*, nadat hij zich als ongenode gast toegang had verschaft en vervolgens door zes dieren werd afgetuigd.⁶⁷ De gastvrijheid die hij daar had genoten was hem nogal rauw op het lijf gevallen, en dat wil hij Reynaert betaald zetten. Vandaar dat Isegrim in *De geschiedenis met de ham* de vos bij herhaling oproept om in zijn gastvrije muil te springen: *Hospitium nostro tibi nunc in uentre paratur, / incide! (...) Incide, sodalis, ini!* ('Nu is je bedje gespreid in mijn maag! Kom binnen! (...) Naar binnen, kameraad!', I 53-54); *pando tibi hospitium* ('Ik stel mijn herberg voor je open', I 57-58); *ingredere hospitium* ('zijn gasthuis binnen te gaan', I 105); *subire hospitium* ('gasthuis binnengaan', I 127-128).⁶⁸ Zo probeert hij Reynaert zijn streken betaald te zetten als wraak voor wat hem in *De bedevaart* was aangedaan en voor wat zijn vrouw in het vossenhol overkwam; Reynaert had de vastgeklemdde wolvin immers opgeroepen zijn huis binnen te gaan (*subi tectum*, V 818.9).

Reynaerts opmerking over de goede gastheer in V 818.10 verwijst ook naar de scène in en voor het wolvenhol, eerder in deze episode. Daar verwijt de wolvin Reynaert dat hij zich niet aan de regels der gastvrijheid houdt: *Non sequeris morem, tu meus hospes eras! / Turpiter hospitii grates furatus abisti; / hospita te reuocat, fare, resiste parum!* ('Je was mijn gast, maar je gedraagt je niet zoals het hoort! Op schandalige wijze heb je me je dankbaarheid voor mijn gastvrijheid onthouden en bent weggegaan! Je gastvrouw roept je terug! Zeg toch iets! Blijf toch even!', V 752-754). Met zijn opmerking in V 818.10 (*hospitis ... mores*) spreidt Reynaert zijn goede manieren als gastheer ten toon om zijn eerdere gebrek aan fatsoen weer 'goed' te maken. Dit is een onmiskenbare verwijzing naar V 752 (*morem ... hospes*) en laat zien dat Reynaerts woorden in V 818.3-10 een vervolg vormen op zijn woordenwisseling met de wolvin voor het wolvenhol.

De replek van de wolvin (V 818.11-820)

In V 818.11 komt de wolvin aan het woord. Ondanks de benarde positie waarin zij verkeert, reageert ze welwillend op Reynaerts schertsende woorden en laat alles opgewekt over zich heen komen; zo blijkt wat als een brute verkrachting leek te beginnen, een door de onderliggende partij niet ongewenste vrijage te zijn. Mede op grond van deze reactie van de wolvin beschouwde Voigt V 818.1-18 als een interpolatie. Bij een *lupa* hoeft het echter geen verbazing te wekken dat ze zich laat bespringen. Daar komt nog bij dat wat Reynaert de welpen aandeed en nu met de wolvin doet, gericht is tegen Isegrim. Dat

de wolvin plezier beleeft aan Reynaerts 'attenties' maakt de hele situatie nog veel grievender voor de wolf en is in het kader van Reynaerts vete met de wolf daarom niet ongeloofwaardig.⁶⁹

De wolvin haakt in op Reynaerts woorden in V 818.9-10 omdat ze zelf ook grappen wil maken (*illa iocum cupiens*, 'Ze had wel zin in het spel', V 818.11). Dat tegenstanders elkaar proberen af te troeven komt overigens wel vaker voor in de *Ysengrimus*; zo pareert de haan Sprotien in V 187-188 Reynaerts pogingen om hem voor de gek te houden met een sluwe grap (*hac calliditate iocans*, 'hield ... met de volgende list voor de gek', V 188). De vos is natuurlijk een meester in woordspel, maar ook andere dieren laten zelden een kans voorbijgaan om elkaar met gevatte woorden te overtroeven.

Haar eerste opmerking is dat Reynaert een nog grotere grappenmaker is (*facetius agis*, 'je bent nog hoffelijker', V 818.11-12) dan de volksmond over hem weet te melden (V 818.11-12). Isidorus van Sevilla, schrijver van de invloedrijke *Etymologiae*, een op etymologieën gebaseerd overzicht van antieke kennis, definieert *facetius* als volgt: *Facetus [dictus est] qui iocos et lusus gestis et factis commendat, a faciendo dictus* ('Wie steeds grappen maakt en schertst, met behulp van gebaren en daden, wordt een grappenmaker genoemd, afgeleid van makend').⁷⁰ Isidorus associeert *facetius* dus met grappen (*iocos*) en scherts (*lusus*),⁷¹ woorden die we in V 818.11, 818.17, 819, 820 tegenkomen.

Als ik V 818.11-12 goed lees, spreekt de wolvin met *facetius agis* en *publica fama* (hierboven vertaald als 'iedereen'; een andere vertaling is 'de volksmond') over Reynaerts reputatie als grappenmaker; *iocum cupiens* betekent dat de wolvin ook een duit in het zakje wil doen: ze wil aan zijn grappen de hare toevoegen. *Publica fama* heeft dan niets te maken met de reputatie van de vos als dienaar van dames in V 818.13-14, zoals gesteld door Mölk, die *publica fama* interpreteert alsof Reynaert een notoire vrouwenverslinder is. Dat is volgens Mölk strijdig met zijn 'epische Stilisierung' en zou daarom een argument tegen de authenticiteit van V 818.1-18 zijn.⁷² Zoals gezegd verwijst *publica fama* naar Reynaerts scherts met gastvrijheid, zoals duidelijk blijkt uit de twee laatste regels van de repliek van de wolvin (V 818.15-16).

De woorden van de wolvin lijken een seksuele ondertoon te hebben: als hij even sterk/hard/stevig (*robur*, V 818.13) als ijverig/energiek (*industria*, V 818.13) zou zijn, zou hij dames goed kunnen bedienen. Ook voor wie niet vertrouwd is met Latijn zal duidelijk zijn dat het voorzetsel *penes* (bij, V 818.14) tussen *uerna* en *dominas* een dubbelzinnige klank heeft. Scabreuze grappen komen overigens wel vaker voor in de *Ysengrimus*.⁷³

Parodie op de hoofse liefde en de *pastourelle*?

In V 818.1-18 komt een woordveld voor dat herinnert aan de terminologie van de hoofse liefde: liefde (*amor*), naastenliefde (*pietas*), dienst (*obsequium*), trouw (*fides*), dame/vrouwe/meesteres (*hera*; *domna*; *domina*) en dienaar (*uerna*), vreugde/genot (*gaudia*), spel/scherts (*ludus*; *iocum*) en grappig (*facetus*). Deze woorden komen ook elders in de *Ysengrimus* voor, maar gezamenlijk en in de context van *Reynaert en de wolvin* kunnen ze in verband worden gebracht met de hoofse liefde.⁷⁴

Reynaert spreekt echter niet over *amor* (V 818.5), *pietas* (V 818.7), *fides* (V 818.6) en *obsequium* (V 818.7) om de wolvin te verleiden,⁷⁵ maar rechtvaardigt met deze spot het bespringen van de vrouw van zijn oom: hij doet dat, een trouwe verwant als hij is, zogenaamd uit genegenheid voor Isegrim en om hem een dienst te bewijzen. Yates meent dat *obsequium* in V 818.7 als een erotische term gelezen moet worden, in de zin van *Frauendienst*.⁷⁶ Ik sluit niet uit dat *obsequium* deze connotatie hier heeft, maar het gaat in de eerste plaats om een dienst die de vos zijn oom (V 818.8) bewijst. Dat blijkt ook uit *pro patris obsequio* in V 745. Daar bewijst Reynaert zijn oom een dienst door de welpen zogenaamd een gemengde schotel aan te bieden, in V 818.7 door zich als een goede gastheer over zijn vrouw te ontfermen.

Domna in V 818.9 is geen aanspreekvorm voor een beminde dame maar een beleefdheidsvorm waarmee Reynaert elders de ree Bertiliana (IV 227) en de zeug Salaura (VII 507) aanspreekt. Ook de verteller duidt vrouwelijke dieren aan met *domna*, evenals met *hera* (V 818.2) en *domina* (V 818.14),⁷⁷ zonder dat er liefde in het spel is.

De wolvin bedient zich in haar repliek ook van woorden die bij het woordveld van de hoofse liefde behoren, met name haar voorstelling van de vos als een goede dienaar van dames (*uerna penes dominas ... probus*, V 818).⁷⁸ De term *uerna* heeft hier echter geen betrekking op een edelman die zich vernedert om zijn vrouwe te dienen, maar op een dienaar, een knecht. Dat is ook de betekenis van *uerna* elders in de *Ysengrimus*. Het woord komt nog drie keer voor, telkens in een vergelijking waarin het gaat om een dienaar, lui (*piger*, II 442), dwars (*rebellis*, IV 244) of trouw (*fidus*, VI 284), die zijn meester(s) (*domino*, II 442; *dominis*, VI 284) al dan niet ter wille is.⁷⁹ De enige keer dat het om een bereidwillige dienaar gaat (VI 284), gaat het om Reynaert. De formulering in V 818.14 (*uerna ... dominas ... probus*), die ook om de oppositie meester-dienaar en het wel/niet uitvoeren van taken draait, heeft evenals VI 283-284 betrekking op de als een goede dienaar voorgestelde vos.

Dan de termen *facetis*, *gaudium/gaudere* en *ludus/ludere*. In de twaalfde eeuw kan *facetis* weliswaar in verband worden gebracht met hoofs gedrag,⁸⁰ maar gezien het samen voorkomen met *iocum* ('spel', V 818.11), *his lusibus* ('deze spelletjes', V 818.17) en *lusit* ('speelde', V 819) zal het hier om scherts gaan. *Gaudia* (V 819) is mogelijk dubbelzinnig. Het kan zowel vreugde/plezier als – meer specifiek erotisch – genot betekenen. In deze laatste betekenis komt het voor in de *Metamorphoses*, maar bijvoorbeeld ook in middeleeuwse liefdesgedichten zoals die te vinden zijn in het handschrift van de *Carmina Burana*.⁸¹ In de *Ysengrimus* staat *gaudium* evenwel steeds voor vreugde.⁸² Hetzelfde geldt overigens voor het werkwoord *gaudere* (zich verheugen; cf. *gausam*, V 818.17).

Ook *lusibus* (V 818.17) kan een erotische betekenis hebben (flirten, stoeien, vrijen), zoals bijvoorbeeld in de *Carmina Burana* meer dan eens het geval is.⁸³ In deze episode (V 806, 812, 819, 820) en elders in de *Ysengrimus* staat het echter voor scherts(en), spot(ten), spel(en), bedrog en bedriegen, steeds in verband met listen of spot na geslaagde listen. Dat lijkt ook in V 818.17 de eerste betekenis te zijn, al valt ook hier niet uit te sluiten dat de dichter een spel speelt met de verschillende connotaties van deze woorden. Als dat zo is, betekent *gausam ...his lusibus illam* (V 818.17) niet alleen dat de wolvin plezier beleeft aan haar schertsende woordenwisseling met Reynaert, maar ook dat hun liefdesspel haar genot geeft.

Zoals in de inleiding reeds gezegd is in het onderzoek naar de *Ysengrimus* gewezen op overeenkomsten tussen V 818.1-18 en de *pastourelle*.⁸⁴ Jackson noemt in zijn artikel *The medieval pastourelle as a satirical genre* de volgende kenmerken: een landelijke setting, lente, een gevatte dialoog tussen een man van hoge en een vrouw van lage afkomst, een avontuurtje, spot bij vertrek.⁸⁵ We zien deze kenmerken in *Reynaert en de wolvin* in meer of minder gewijzigde vorm terug. De scène voor het vossenhol opent met een *locus amoenus* waarin de lente thuis is. De rust in het idyllische landschap wordt echter onmiddellijk ruw verstoord wanneer halsoverkop een doortrapte vos en een *lupa* komen aanstormen. In het dierenrijk van koning Rufaan behoren zowel Isegrim als Reynaert tot de rijks-groten en is er daarom geen sprake van een standsverschil tussen de vos en de wolvin.⁸⁶ Voorts is de dame in kwestie geen jonge maagd, maar een getrouwde vrouw die net een bevalling achter de rug heeft. Ze is ook nog eens een *lupa*, en heeft dus bepaald geen smetteloze reputatie. Gespot wordt er in *Reynaert en de wolvin* niet na, maar tijdens het liefdesspel. Anders dan in een *pastourelle*, waarin een verkrachting of de liefdesdaad vaak voorafgegaan wordt door een hoofse inleiding in de vorm van een dialoog, eindigt de scène met een dialoog.

Al zou een stel beesten als Reynaert en de wolvin een uitgelezen paar vormen om de dierlijke drijfveren achter de hoofse liefde te illustreren of om een *pastourelle* – als de dichter van de *Ysengrimus* met dat genre bekend was – te parodiëren, toch denk ik dat het verhaal van de gebeurtenissen rondom het vossenhol niet, of niet in de eerste plaats, bedoeld is als parodie op liefdesgedichten of *pastourelles*; alle motieven in V 818.1-18 zijn namelijk verklaarbaar vanuit de omringende tekst, terwijl de uitvoerig geschilderde *locus amoenus* schatplichtig lijkt te zijn aan de eerder besproken passages in de *Metamorphoses*.⁸⁷

De fabel van de vos en de berin

In het onderzoek naar mogelijke bronnen voor het verhaal van *Reynaert en de wolvin* is gewezen op de fabel van de vos en de berin, overgeleverd in de *Romulus*, een wijd verspreide verzameling Latijnse fabels, en – in het Frans – in de fabels van Marie de France.⁸⁸ Om de lezer in staat te stellen een beeld te krijgen van de raakvlakken tussen deze fabel en de bewerking ervan in de *Ysengrimus* geef ik hieronder mijn vertaling en de Latijnse tekst.

Een berin kwam een wellustige vos tegen, die haar vroeg om zich voor hem neer te vleien, dan konden ze paren. Verontwaardigd dat zo'n ondermaats beest haar onbeschoft had gevraagd om hoererij met hem te bedrijven, verbood ze hem dreigend ooit nog zoiets te vragen, om te voorkomen dat ze tegen haar zielenheil zou lijken te handelen. 'Als ik ooit nog eens merk dat je me lastig valt met vragen naar zulk wangedrag,' zei ze tegen hem, 'zal ik je gretig grijpen en nog gretiger verscheuren.' 'Neem toch geen aanstoot aan mijn vraag,' antwoordde hij, 'want je weet donders goed dat ik met je zal doen wat ik heb bedacht, hoe hard je ook tegenstribbelt.' De berin werd vreselijk kwaad om deze woorden en ging meteen achter de vluchtende vos aan om hem te pakken. De vos, die niet aan de berin kon ontkomen, rende heen en weer door struikgewas met vlijmscherpe dorens. Maar ondanks alle hindernissen volgde de vijand zijn kronkelpaden tot ze bleef steken, verstrikt in die dorens en buigzame twijgen. Toen de vos zag dat ze in de val was gelopen die hij voor haar had gezet, liep hij via een andere weg om haar heen. Hij had zijn zin gekregen zoals hij haar had voorspeld en leefde zonder dralen zijn lusten op haar uit. De berin verbaasde zich over de brutaliteit van de vos en was tegen haar wil aan hem overgeleverd omdat ze zich niet kon ver-

weren. 'Niet één van jullie, grote beesten,' zei de vos tegen haar, 'mag laatlachend lachen om wat wij van plan zijn om met jullie te doen.' Moraal: Zo zegeviert vaak de sluwheid van een smeerlap en overwint de slechtheid van kwaadaardige lieden de deugdzaamheid van machtigen.

Vulpi lasciuienti occurrit ursae; quae illam rogauit, ut se sibi supponeret ad coitum. Indignata est autem uersa, quod bestia tam modica indebito modo interpellauerit eam de stupro, et comminando ei inter/dixit, ne de cetero huiusmodi rem expeteret, ne contra salutem suam agere uideretur. Dixitque illi: 'In quacumque hora te de hoc scelere me sollicitantem inuenero, ego te auide conprehendam et auide confringam.' Ille uero respondit: 'Non te molestet, quod exigo, quia certissime scias, quia, quod de te cogitauit, quantumque renitaris, explebo.' Ad hec uerba uersa uehementer irascitur et, ut uulpem conprehendat, fugientem instanter insequitur. Sed uulpes ursam efugere non uolens inter spinas acutissimas et uirecta cepit hac et illac discurrere. Sed hostis per omnes uiarum difficultates amfractus eius est insecuta, donec inter ipsas spinas et lenta uimina implicata resedit. Vulpes igitur uidens, quod in laqueum, quem ille tendere disposuit, inciderit, per aliam circuit uiam et uoluntatis suae compos effecta secundum id, quod ei predixerat, libidinem suam explere non distulit. Ursa uero uulpis ammiratur audaciam et, quia se defendere non potuit, ei subiecta est non uolens. Cui uulpes dixit: 'Nulla ex uobis, quae magne estis bestiae, contemptibiliter irrideat, quod nos uobiscum agere decreuerimus.'

Moralitas: Sic sepe hominis peruersi astucia preualet, et uirtutem potentium malorum uincit nequitia.⁸⁹

De overeenkomsten zijn onmiskenbaar: de vos heeft vooraf bedacht hoe hij zijn grotere en dus sterkere, vrouwelijke prooi te pakken kan krijgen, vlucht dan en wordt achtervolgd door zijn woedende tegenstander, die in de val loopt en blijft vastzitten; de vos loopt om, bespringt zijn weerloze slachtoffer van achteren en verkracht haar, waarna de scène eindigt met een dialoog.⁹⁰ Er zijn ook enkele verschillen: het gaat in deze fabel om een berin en niet om een wolvijn,⁹¹ de vos vraagt de berin om met hem te paren voor hij haar daartoe dwingt, hij pakt zijn slachtoffer in de bosjes en niet in zijn hol, en het grootteverschil tussen beide dieren, dat in *Reynaert en de wolvijn* geen rol speelt maar wel verondersteld mag worden,⁹² wordt in de fabel benadrukt.

De overeenkomsten wijzen erop dat *Reynaert en de wolvin*, inclusief V 818.1-18, een bewerking is van deze fabel, zoals er aan de meeste episodes van de *Ysengrimus* een fabel ten grondslag ligt.⁹³ Met V 818.1-18 volgt het verhaal van Reynaert en de wolvin de verhaalstructuur van de fabel (ontmoeting, belediging van het toekomstige slachtoffer door de vos, achtervolging, slachtoffer loopt zich vast, de vos loopt om, verkrachting van het grotere wijfsdier, dialoog tussen vos en slachtoffer) op de voet. Dit pleit ervoor dat V 818.1-18 deel uitmaakt van de oorspronkelijke tekst van de *Ysengrimus*. Dat is waarschijnlijker dan dat de dichter van de *Ysengrimus* de verhaalstructuur van *Reynaert en de wolvin* op de fabel van de vos en berin baseerde, maar het deel over de verkrachting om welke reden dan ook niet in zijn verhaal wilde verwerken, en dat een interpolator vervolgens, op basis van dezelfde fabel, de verkrachtingsscène alsnog een plaats gaf in de tekst.

Een schriftelijke bron? (V 818.17)

In het laatste distichon van de vermeende interpolatie schraagt de verteller zijn scabreuze verhaal door naar een geschreven bron te verwijzen (*scriptura refert*, V 818.17). Eerder deed hij dat ook al, in *Isegrim visser*. Daar krijgt de wolf, in zijn rol van abt, een vreselijk pak slaag van de dorpelingen. Dan lezen we: ‘Als boeken het niet vermeldde, zou ik nauwelijks geloofd hebben dat tien abten zoveel slaag konden verdragen’ (*Vix ego crediderim, nisi quod scriptura fatetur, / ferre flagra abbates tot potuisse decem*, I 1061-1062). Ook hier moet een geschreven tekst een sterk verhaal geloofwaardigheid verlenen, al gaat het waarschijnlijk om een fictieve bron. Bij de derde vermelding van een schriftelijke bron (*scriptura refert*, VII 397) – dezelfde bewoordingen als in V 818.17 – gaat het in ieder geval wel om een bestaand geschrift, de Bijbel zelfs.⁹⁴ Zo wordt de schijn gewekt dat het vertelde op feiten berust. Verwachtte de dichter dat het publiek zijn (sterke) verhalen zou geloven wanneer hij naar boeken verwees, of dienen deze verwijzingen als onderdeel van het spel tussen verteller en publiek (‘we weten allemaal dat het fictie is, maar doen alsof het echt is’)⁹⁵ en zijn ze komisch bedoeld?

Mölk beschouwt de verwijzing in V 818.17 naar een schriftelijke bron als strijdig met ‘der epischen Genese von Brunos Dichtung’.⁹⁶ Ik vermoed dat hij daarmee bedoelt dat Bruun de beer zijn gedicht gebaseerd heeft op verhalen die Reynaert hem verteld heeft. Dit behoeft wellicht enige uitleg. De vertel-

situatie is als volgt: de vos heeft zijn avonturen verteld aan de beer, die er een gedicht over schreef. Deze verzen vormen het binnenverhaal, bestaande uit *De bedevaart*, *De vos en de haan*, *Isegrim in het klooster* en *Reynaert en de wolvin*, dat aan het hof van de koning wordt voorgelezen door Grimmo de ever.⁹⁷

Als de bronvermelding in V 818.17 voor rekening komt van Grimmo als verteller, gaat het om een verwijzing naar Bruuns gedicht waar hij op dat moment uit voorleest. Ik zie dan niet waarom Grimmo's bronvermelding een argument zou moeten zijn om V 818.1-18 als een interpolatie te beschouwen. Als de bronvermelding voor rekening komt van Bruun als dichter, en Grimmo enkel als voorlezer optreedt, is het wel opmerkelijk dat Bruun naar een schriftelijke bron verwijst; de beer had dit verhaal immers uit Reynaerts mond opgetekend. Het kan ook nog dat dezelfde verteller als in I 1061-1062 even in Grimmo's voorlezing van Bruuns verhaal inbreekt, zoals ook gebeurt in V 819-820, de overgang tussen *Reynaert en de wolvin* en het vervolg van *Isegrim in het klooster*, al zouden die twee regels ook deel kunnen uitmaken van Bruuns relaas. Al met al is de vertelsituatie zo ondoorzichtig dat ik er geen vergaande conclusies aan zou durven verbinden.

Naspel (V 1117-1124)

Reynaert en de wolvin (V 705-820) wordt gevolgd door het tweede deel van *Isegrim in het klooster*. Na zijn smadelijke aftocht uit het klooster stuit de wolf op zijn vrouw:

(...) Hij beefde en dwaalde door hem welbekende streken alsof hij zich op onbekend terrein bevond en kwam niet eerder tot zichzelf dan toen hij bleef staan op de plek waar zijn echtgenote tot halverwege haar lichaam stevig klem zat. Hij trok zijn ongelukkige vrouw los en toen zij elkaar Reynaerts misdaden verteld hadden, zwoeren ze dat hij daar met een vreselijke dood voor moest boeten. Maar al deze beledigingen, zo zegt men, werden door een ham (Reynaert weet wel waar en door wie die werd verdeeld) afgekocht.

... erratque pauetque,
sicut in externis per loca nota uiis,
et non ante sui meminit, quam staret, ubi uxor
herebat, medio corpore uincta tenus.
Extraxit miseram, referunt iurantque uicissim

crimina Reinardi morte pianda graui.
 Tot tamen offensas (scit enim Reinardus, ubi et qui
 diuisus) fertur conciliasse baco. (V 1117-1124)

Reynaert is inmiddels van het toneel verdwenen, maar de wolvin zit nog steeds vast in de ingang van het vossenhol (*herebat ... uincta*, V 1120), bewoordingen die herinneren aan *quasi uincta quid heres* in V 818.9.

Voigt vond het onwaarschijnlijk dat de wolvin zich met plezier door Reynaert laat bespringen, maar naderhand samen met haar man zweert dat de vos met zijn leven voor zijn misdaden moet boeten (V 1121-1122). Deze tegenstrijdigheid kan verklaard worden door aan te nemen dat de wolvin haar echtgenoot naar de mond praat en het gebeurde voorstelt als een verkrachting om zichzelf vrij te pleiten en niet van hem op haar kop te krijgen.

Waarom maken Isegrim en zijn vrouw niet meteen werk van hun wraak? Ze staan tenslotte voor Reynaerts hol. Wellicht ging de verteller ervan uit dat zijn publiek wist van de vete tussen wolf en vos en verwachtte dat beide vijanden elkaar vroeg of laat wel weer tegen het lijf zouden lopen, zoals inderdaad gebeurt in *De geschiedenis met de ham*.

De verzen V 1123-1124 vormen het eind van het binnenverhaal. Reynaerts avontuurtje met de wolvin fungeert dus als een scharnierpunt. Het verhaal gaat dan verder met de eerste episode van de *Ysengrimus*, *De geschiedenis met de ham*, waarin de wolf spreekt over de schanddaden (*probra*, I 52) die Reynaert de wolvin en de welpen heeft aangedaan.

Discussie

Tal van motieven en verbale echo's in V 818.1-18 verbinden deze passage met andere delen van *Reynaert en de wolvin* en met andere episodes, met name *De geschiedenis met de ham* en *De bedevaart*. In *De bedevaart* komt Isegrim klem te zitten in een deuropening wanneer hij zich als (ongenode) gast aandient bij een groep dieren, onder wie Reynaert. Vervolgens krijgt de wolf een ongenadig pak slaag. In *De geschiedenis met de ham* wil Isegrim wraak nemen op Reynaert voor de *probra* die de vos hem, zijn kinderen en vrouw heeft aangedaan, wandaden die zijn beschreven in *De bedevaart* en *Reynaert en de wolvin*. In Isegrims bespotting van Reynaert klinken allerlei motieven door die in *De bedevaart* en in *Reynaert en de wolvin*, in het bijzonder in V 818.1-18, voorkomen.

V 818.1-18 van *Reynaert en de wolvin* heeft dus tal van motieven gemeen met de beide hierboven besproken episodes en met andere passages in de *Ysengrimus*. Het gaat om de volgende motieven en opposities: verwant-vreemdeling, liefde, trouw, dienstvaardigheid, naastenliefde, naar binnen gaan, vastzitten, gastvrijheid, een grap, meester(es)-dienaar, een deur/ingang, spel en een verwijzing naar een schriftelijke bron.⁹⁸ Er zijn dus nog heel wat meer thematische verbanden tussen V 818.1-18 en de omringende tekst dan enkel gastvrijheid, waar Mann op heeft gewezen.⁹⁹ Het is dus niet zo, zoals Voigt en Gravidal menen, dat Reynaerts avontuurtje met de wolvin strijdig is met de samenhang binnen het verhaal of losstaat van andere episodes.¹⁰⁰

Naast allerlei motieven maakt ook een aantal overeenkomsten in de verhaal-structuur aannemelijk dat V 818.1-18 deel uitmaakt van de oorspronkelijke tekst. Zo vertoont de scène in *De bedevaart* waarin Isegrim klem komt te zitten in een deuropening duidelijke parallellen met het vastzitten van de wolvin in het vossenhol: in beide verhalen zit een wolf vast in een deuropening en wordt dan mishandeld en bespot; in *De bedevaart* richt Reynaerts agressie zich op de geslachtsdelen van de wolf, in V 818.1-18 op die van de wolvin. De vastgeklemdde wolf wordt door de vos in zijn mannelijkheid geraakt, krijgt letterlijk op zijn klotten, terwijl zijn vrouw – als V 818.1-18 een interpolatie zou zijn – enkel het slachtoffer wordt van verbaal en niet van lichamelijk geweld. Deze afloop stemt niet overeen met de structuur van de list, want in *De bedevaart* en in alle andere episodes waarin Isegrim wordt mishandeld, gaat spot steeds gepaard met geweld. Zonder V 818.1-18 mist *Reynaert en de wolvin* een bespotting in de directe rede en zou daarmee een opvallende uitzondering vormen in die zin dat het dan de enige episode in de *Ysengrimus* is waarin de winnende partij het slachtoffer na een geslaagde list niet in de directe rede bespot. Mét V 818.1-18 stemt de structuur van de list in *Reynaert en de wolvin* wel overeen met die in andere episodes en vormt daarom een overtuigender climax dan een scheldpartij; zonder geweld en spottende woorden, zoals in andere episodes, dooft de spanning in de zorgvuldig opgebouwde scène als een nachtkaaars uit.

Voorts staat het leed van de wolvin, als ze alleen vast heeft gezeten in het hol en bespot is maar geen lichamelijk geweld heeft ondergaan, niet in verhouding tot wat de vos Isegrim en de welpen heeft aangedaan. Ook omdat Reynaert het feitelijk op Isegrim gemunt heeft (hij wil de wolf als *pater familias* in zijn eer aantasten), is de verhaalopbouw evenwichtiger wanneer hij niet alleen de jongen bezoedelt, maar ook de wolvin te lijf gaat en daarmee niet zozeer haar, maar vooral Isegrim onteert.

En dan de teksten waar de dichter verhaalstof aan ontleende. De voornaamste, de fabel van de vos en de berin, eindigt met een verkrachting. De structuur van de list in de fabel is dezelfde als die in *Reynaert en de wolvin*: de vos wekt de woede van zijn grotere, vrouwelijke tegenstander, lokt zijn achtervolger mee en laat haar klemlopen, waarna een verkrachting volgt. Behalve in deze fabel komt het motief verkrachting talloze keren voor in Ovidius' *Metamorphoses*, de eerste keer (Io, M I 568-600) zelfs in het Tempedal, de naam waarmee de omgeving van Reynaerts hol wordt aangeduid. Gezien de aandacht die de dichter van het Gentse dierenepos schenkt aan zijn schildering van de idyllische omgeving van het vossenhol, halverwege *Reynaert en de wolvin*, heeft het er alle schijn van dat deze passage een bijzondere plaats inneemt in het verhaal. Volgens mij heeft de dichter met deze *locus amoenus*, in samenhang met de achtervolging en de verkrachting, die ook in de fabel van de vos en de berin voorkomen, willen verwijzen naar de Ovidiaanse 'liefdes'jacht.

Op grond van de genoemde analogieën met de fabel van de vos en de berin, met name de verkrachting, en het gebruik van de *locus amoenus* als decor van verkrachtingen in Ovidius' *Metamorphoses*, is de verkrachtingsscène in *Reynaert en de wolvin* een logisch vervolg op de achtervolging en het vastzitten van de wolvin.

Voigts argumenten tegen de authenticiteit van V 818.1-18 kunnen weerlegd worden: de tegenspraak die hij zag tussen het plezier dat de wolvin beleefde enerzijds en dat ze daarna samen met Isegrim de vos dood wenst anderzijds, kan verklaard worden uit haar verlangen om haar man naar de mond te praten. Op Voigts observatie dat de dichter van de *Ysengrimus* terughoudend was in *geslechtlichen Punkte* valt ook wel wat af te dingen. De verkrachting wordt namelijk maar heel kort genoemd (*assilit*, V 818.2), zoals dat ook in de *Metamorphoses* en in de fabel van de vos en de berin gebeurt. Ook de dubbelzinnige uitspraak van de wolvin in V 818.13-14 lijkt mij niet scabreuzer dan de passages over Corvigaars lid of over Aldrada's neus in de aars van de wolf. Daar komt nog bij dat het in *Reynaert en de wolvin* gaat om dieren, niet om mensen. Misschien zegt Voigts opmerking wel meer over zijn eigen kijk op 'geslechtlichen Punkte' of over de tijd waarin hij leefde dan over de dichter van de *Ysengrimus*. Een opmerking van Van Mierlo in zijn vertaling van de *Ysengrimus* vormt een aardige parallel: hij liet V 1236-1256 weg (de passage over Corvigaars penis), met als enige commentaar: 'Hier volgen eenige verzen, waarvan wij den hedendaagschen lezer willen verschoonen.'¹⁰¹

Mölk voert nog twee argumenten tegen de authenticiteit van V 818.1-18 aan. Ten eerste Reynaerts karakterisering als vrouwenheld. Zoals ik heb laten

zien berust dit op een onjuiste lezing van V 818.11-16. Het gaat hier om grappenmakerij, niet om Reynaerts faam als vrouwenverslinder. Mölks tweede bezwaar geldt de tegenspraak tussen de verwijzing van de verteller naar een geschrift (V 818.17) en de epische genese (wat hij daar ook mee bedoelt) van Bruuns verzen. Zoals gezegd hoeven we verwijzingen in de *Ysengrimus* naar schriftelijke bronnen niet al te serieus te nemen.

Charbonnier, die V 818.1-18 als een op de *Roman de Renart* gebaseerde interpolatie beschouwt, signaleert een *divergence d'esprit* tussen deze passage en de rest van het werk, waar, zo zegt zij, de satire vrouwen ontziet.¹⁰² Vrouwen worden echter niet gespaard in de *Ysengrimus*; de wijze waarop de oude boerin Aldrada wordt beschreven (II 3-126) liegt er niet om, net zo min als de vervloeking die Isegrim voor zijn dood uitspreekt over varkens en alle vrouwen die daar op lijken (VII 303-370).

Op basis van de gelijkenis tussen de wolvin en Hersent in branche II van de *Roman de Renart* meent Charbonnier dat de interpolator zich heeft laten inspireren door de Franse tekst.¹⁰³ Als we deze gedachtegang volgen, zou het als volgt moeten zijn gegaan: een Franse dichter schreef, gebaseerd op *Ysengrimus* V 705-820 (zonder V 818.1-18), branche II, waarbij hij de verkrachtings-scène aanvulde, gezien de overeenkomsten hoogstwaarschijnlijk op basis van de fabel van de vos en de berin, dezelfde fabel die de dichter van de *Ysengrimus* ook gebruikte om zijn verhaal vorm te geven, maar waaruit hij de verkrachting weglief. Een interpolator zou dan op basis van branche II de verkrachtings-scène in het Latijn hebben vertaald en in de tekst van de *Ysengrimus* hebben ingevoegd en zo de verhaallijn van de fabel binnen de *Ysengrimus* weer hebben hersteld. In navolging van geleerden als Lucien Foulet en Varty denk ik dat het juist andersom is en dat de kort voor 1180 geschreven Franse versie van het verhaal van de vos en de wolvin is gebaseerd op *Reynaert en de wolvin*, inclusief V 818.1-18.¹⁰⁴

Op grond van de volgende argumenten kom ik tot de conclusie dat V 818.1-18 deel uitmaakt van de oorspronkelijke tekst: 1) V 818.1-18 deelt een reeks motieven met de omringende verzen van *Reynaert en de wolvin* en met andere episodes in de *Ysengrimus*; 2) de fabel van de vos en de berin eindigt ook met een verkrachting; 3) de *locus amoenus* / het Tempedal, de vergelijking met de slinger en de achtervolging wijzen naar Ovidius' *Metamorphoses*, waarin een ontmoeting in het lieflijke Tempedal dan wel in een andere *locus amoenus* meer dan eens op een verkrachting uitloopt; 4) de structuur van de list:

zonder V 818.18 mist *Reynaert en de wolvin* een in de directe rede weergegeven bespotting; 5) zonder de verkrachting staat het leed van de wolvin niet in verhouding tot dat van de welpen en Isegrim; 6) met V 818.1-18 ondergaat de wolvin een vergelijkbaar lot als dat van de wolf in *De bedevaart* (terwijl ze vastzitten in een deuropening richt Reynaert zijn agressie op hun edele delen).

V 818.1-18 vormt dus een eenheid met de omringende tekst – *Reynaert en de wolvin* en de *Ysengrimus* als geheel – en maakt deel uit van de oorspronkelijke compositie van dit dierenepos.

AANTEKENINGEN

1 De volledige tekst van de *Ysengrimus* is overgeleverd in vijf handschriften. In B, het enige manuscript met de volledige passage, zijn de verzen V 818.1-18 ingevoegd tussen V 817 en 818, midden in een distichon. In C, D en E komen V 818.5-6, 9-10 en 15-18 niet voor; de overige tien verzen zijn ingevoegd tussen V 814 en 815, ook weer midden in een distichon. In A mist V 818.1-18; cf. Voigt 1884, p. III-XVI, en Mann 1987, p. 188-189 en 461. Mann nam de betwiste passage wel op in haar editie, als V 818.1-18, om verwarring met de nummering in Voigts tekstuutgave te voorkomen.

2 Zie (o.a.) Foulet 1914, p. 123-139, Donovan, 1983, p. 36-37, en Varty 1983, p. 40, over het verhaal van de verkrachting in de *Ysengrimus* en in de *Roman de Renart*.

3 Ed. Jozef Janssens, Rik van Daele, Veerle Uyttersprot en Jo de Vos, *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Leuven, 1991.

4 Voigt 1884, p. XVI. Het totale aantal verzen van de *Ysengrimus* bedraagt 6574. Aan het eind van A en B wordt het getal 6674 vermeld. Omdat A noch B zoveel verzen hebben, is die mededeling ouder en stamt wellicht uit het origineel; 6674 zou een verschrijving van de kopiist zijn voor het juiste getal, 6574, aldus Voigt. Hoe dit ook zij, ik zie in deze getallen geen overtuigend argument om V 818.1-18 als een interpolatie te beschouwen.

5 Huet 1921, p. 382-384.

6 'In het standaard-handschrift wordt dit tafereel tamelijk fatsoenlijk gehouden; het is een verbloemde versie, die in de handschriften verschillend wordt behandeld'; Van Mierlo 1946, p. 175, ad V 815-820.

7 Sypher en Sypher 1980, p. 232.

8 Charbonnier 1983, p. 197.

9 Varty 1984, p. 414. Ook Hesse wijst in verband met het gedrag van de wolvin op de *pastourelle* (Hesse 1999, p. 117).

10 Kuiper 1984, p. 91.

11 Mann 1987, p. 461. Mann gaat niet in op Voigts argumenten tegen de authenticiteit van V 818.1-18.

12 Mann 1987, p. 39-40.

13 Cf. Gravdal 1991. Verwijzing naar Voigts editie: noot 12, p. 162. Citaat V 818.3-4 naar de editie van Mann: p. 76, noot 14, p. 162. V 818.1-18 als interpolatie ('the later, interpolated verses, 818.1 to 818.18'): p. 76. 'Nivard's tale of rape': p. 91.

14 Mölk 1993, p. 516-517.

15 Nieuwenhuis 1997, p. 161-162.

16 Cf Voigt 1884, p. LXX-LXXII, voor de omgang van de dichter van de *Ysengrimus* met het werk van Ovidius.

17 VII 26, 28, 31, 83, 93, 95.

18 De voor deze bijdrage gebruikte editie is die van Jill Mann; de Nederlandse vertaling en de titels van de episodes zijn overgenomen uit Nieuwenhuis 1997. Zie Nieuwenhuis 2008, p. 16, voor een korte samenvatting van de *Ysengrimus*. De tekst van de *Metamorphoses* is die van R.J. Tarrant, Oxford, 2004.

19 Curtius 1973, p. 195-200. Cf. (o.a.) *Carmina Burana* 74 (3.7) en *Reynardus Vulpes*, v. 23 (ed. Huygens).

20 Vgl. de lenteliederen met een *Natureingang* uit de *Carmina Burana* (nr. 59, 114, 140, 141, 142, 144, 150, 153, 156, 159). Deze gedichten dateren grotendeels uit de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw.

21 Een Nederlandse vertaling, naast de Latijnse tekst, is te vinden in *Lyrische Lente. Liederen en gedichten uit het middeleeuwse Europa*, gekozen en toegelicht door W.P. Gerritsen, vertaald door Willem Wilmink, Amsterdam, 2000, p. 38-43.

22 Cf Mann 1987, p. 129, 253 (goliardenpoëzie), 143, 182, 218 (Embriaco van Mainz), 259 (*Sacerdos et lupus*), 460 (Hildebert van Lavardin), 477 (Blitero) over de *Ysengrimus* en gedichten van tijdgenoten.

23 Cf. Kuiper 1984, p. 99-100.

24 Cf. Mann 1987, p. 38-40.

25 IV 102, 449, 651.

26 I 53, 57, 105, 128.

27 Cf. Voigt 1884, p. LXX-LXXII; Nieuwenhuis 2008, p. 40-43.

28 M I 568-600. Cf. Bardon 1958, p. 83.

29 Cf. Bardon 1958, p. 83; Parry 1964, p. 276; Curran 1978, p. 223.

30 Mann 1987, p. 459, ad V 779.

31 Het landschap in de *Ysegrimus* wijkt wel vaker af van het vlakke, Vlaamse land. Zo ontvangt Rufaan, koning leeuw, zijn gasten in een diep dal, waar een dicht woud schaduw en koelte schenkt (III 39-42) en vlucht Reynaert vier dagen lang over beboste berghellingen en slingerpaden tussen de rotsen (V 317-318).

32 *Metamorphoses* IV 709-710 en *Fasti* III 583-584; cf. Voigt 1884, p. 303.

33 Cf. Voigt 1884, p. LXXI; Charbonnier 1983, p. 15.

34 Isegrim presenteert zijn muil meer dan eens als een gasthuis (*hospitium*, zie noot 26) waarin Reynaert als gast (*hospes*, I 19) moet binnentreden.

35 Het lot dat de belager van het meisje in Ovidius' verhaal ondergaat, vertoont enige gelijkenis met het lot van de wolvin: Perseus valt het zeemonster van achter aan (*occupat auersum*, M IV 716), springt op de rug (*terga ferae pressit*, M IV 719) van het wilde dier (*fera*, dus vrouwelijk!) en maakt het af door meermalen zijn zwaard in het onderlijf te steken (*ter quater exegit repetita per ilia ferrum*, M IV 734), terwijl Reynaert de wolvin van achter bespringt en haar aan zijn 'wapen' rijgt (dit laatste wordt in de *Ysegrimus* aan onze verbeelding overgelaten).

36 RdR (o.a.) branche X, v. 285-295 (ed. Jean Dufournet & Andrée Méline, *Le Roman de Renart*, texte établi et traduit par Jean Dufournet et Andrée Méline, Parijs, 1985, deel 2, p. 206; VdVR (o.a.) A 522 (*barbecane*) en A 541 (*baghedochte*); zie noot 3 voor de gebruikte editie.

37 *Nec reuocare gradum* (V 796) is een intertekstuele knipoog naar vers 128 van boek VI van de *Aeneis*, het boek waarin Aeneas' afdaling in de onderwereld wordt beschreven; cf. Nieuwenhuis 2008, p. 41.

38 Cf. Mann 1987, p. 20-25; Nieuwenhuis 2009, p. 253.

39 Cf. Parry 1964, p. 272; Curran 1978, p. 220.

40 D'Hane-Scheltens vertaalt *spe* (*hoop*, I 539) hier met liefde. Cf. Parry 1964, p. 270-271; Curran 1978, p. 233-235. Zie ook M V 626-629.

41 *Laqueo* IV 507-*laqueum* V 811; *stringitur* IV 512-*stringit* V 798; *prodit* IV 509-*prodit* V 797; *canis* IV 507-*canem* V 798.

42 Cf. Nieuwenhuis 2008, p. 42.

43 Verbale echo's: *laqueis* M XI 73-*laqueo* Y IV 507; *teneri* M XI 74-*tenetur* Y IV 507; *as-tringit* M XI 75-*stringit* Y V 798; *defixa* M XI 76-*fixam* Y V 818.2; *cohaeserat* M XI 76-*hesit* Y V 795, *heret* Y 799, *herentem* Y V 813, *herentis* Y V 818.

44 Cf. I 272, 355; III 775, 906; IV 346. *Callidus* (M XI 73) is in M VIII 782 het epitheton voor een vos die zigzaggend vlucht.

45 Cf. *Isegrim visser*, *Isegrim landmeter*, *Reynaert en de wolvin*, *Isegrim in het klooster*, *Isegrim en Jozef*, *De verdeling van de buit*, *Isegrims eed* (in dit laatste verhaal lokt de vos de wolf letterlijk in de val).

46 Ook in *Isegrim landmeter* zet de vos zijn tanden in de wolf (II 658-659), maar dat zijn de enige keren dat de vos zelf Isegrim te lijf gaat. In andere gevallen zet Reynaert de situatie

zo naar zijn hand dat de wolf door anderen mishandeld wordt of doen andere dieren dat uit eigen beweging.

47 Cf. Jauss 1959, p. 93-113; Mann 1987, p. 44-58.

48 Cf. Mann 1987, p. 45.

49 'Een dwaas is even roekeloos als onnozel wanneer het op handelen aankomt, maar een wijs man wacht tot hij op verstandige wijze kan handelen' (*Tam preceps fatuus quam non est gnarus; / expectat sapiens, dum sapienter agat*, VI 187-188); 'Overhaaste actie getuigt van dwaasheid' (*actio cor stultum precipitata probat*, VII 542).

50 Cf. Nieuwenhuis 2009, p. 246, 250, over maat houden in *Isegrim visser* (I 570, 576, 685, 686, 807, 808, 809).

51 Winst: *fructus*, V 801; *lucrum*, I 683; *lucratur*, I 683; verlies: *dampna*, V 801, I 684; *perdas*, V 805; *perdit*, I 683.

52 Vrijwel altijd is Reynaert degene die leidt; *ducere* (leiden): I 721, 795; II 206, 219; *ductor* (begeleider): I 653; II 345; *dux* (leider): I 717, 721, 794; II 310, 532; IV 909; VI 386.

53 *Isegrim visser* (I 616-618); *Isegrims eed* (VI 401).

54 Varty 1984, p. 413, 421.

55 Cf. *eliciat* in *Isegrim visser* (I 736), waar Reynaert doelbewust dorpers meelokt naar de in het ijs vastgevroren wolf om hem een ongenadig pak slaag te geven.

56 *Isegrim visser* vormt een uitzondering; Reynaerts *Wundenverspottung* volgt aan het begin van de volgende episode (*Isegrim landmeter*, II 187-202).

57 I 373-386, 392-490, 514-520 (*De geschiedenis met de ham*); IV 1026-1032, V 293-300, 305-312 (*De vos en de haan*).

58 Cf. Curran 1978, p. 216; vgl. bijvoorbeeld het verhaal van Io in *M* I 568-600 (landschap: 568-582; monoloog van Jupiter: 589-597; achtervolging 597-600; verkrachting: 600 (*rapuit-que pudorem*)) en van Callisto in *M* II 409-440 (landschap: 418; monoloog van Jupiter: 423-424; dialoog: 426-429; verkrachting: 436 (*illa quidem pugnat*)).

59 Zie inleiding. Cf. Voigt 1884, p. XVI.

60 Gravdal 1991, p. 76, 81; cf. Nieuwenhuis 2008, p. 34-35.

61 Cf. Hesse 1999, p. 115-118. Op het terrein van de 'liefde' is dit thema ook te vinden in de *Metamorphoses*.

62 'Had hij u, een vreemde, niet eerder een dienst moeten bewijzen dan een verwant en zichzelf?' Cf. Mann 1987, p. 498-499 en noot ad loc.

63 Ook in het begin van *Reynaert en de wolvin* komt het verwantschapsmotief voor, wanneer Reynaert de wolvenwelpen als zijn neefjes begroet (V 741, 744).

64 Varty 1983, p. 42. In I 11-12, onmiddellijk na de eerste keer dat Reynaert Isegrim als oom aanspreekt, wordt verteld dat hun verwantschap een leugen is.

65 Varty 1983, p. 40-42; Kuiper 1984, p. 99 (m.b.t. tot *VdvR*); Curran 1978, p. 223 (m.b.t. de *Metamorphoses*).

66 *Quid heres* (V 818.9) vinden we ook in *De bedevaart* (IV 555) en twee keer in *Isegrim visser* (I 801, 885; cf. Nieuwenhuis 2009, p. 255, 257); het lijkt wel een *running gag*.

67 Y IV 467-666. Oppositie *hospes-hostis* (o.a.): *De geschiedenis met de ham* (*hospes* I 19-*hostis* I 59), *De bedevaart* (*hospes* IV 145-*hostis* IV 147), *Reynaert en de wolvin* (*hospes* V 712-*hostis* V 723).

68 Zie noot 26.

69 Mölk 1993, p. 517, spreekt van 'kontextwidrige Geilheit', maar gaat daarmee voorbij aan de reputatie die wolven aankleeft; in de bestiariustraditie worden prostituees immers *lupae* genoemd (zie Paul Verhuyck, 'Enkele wolven in de middeleeuwse letterkunde', in: *Tiecelijn*, 15 (2002), p. 187-192, m.n. p. 189). Dat de wolvin zich laat bespringen is daarom niet strijdig met de context.

70 *Etymologiae* X 95.

71 Jaeger 1985, p. 162.

72 Mölk 1993, p. 517.

73 Zie II 121-128, V 1236-1256 en VII 303-370; cf. Nieuwenhuis 2009, p. 264-265, 270.

74 Cf. Hesse 1999, p. 117-118, en Yates 1979, p. 106-107.

75 Deze woorden staan, zoals veel mooie woorden in de *Ysengrimus*, voor hun tegendeel.

76 Yates 1979, p. 106-107.

77 *Hera* I 252; II 90; IV 226, 229; V 757, 818.2; VII 326; *domna* I 44; IV 33, 227, 251; V 818.9; VII 507, 513; *domina* IV 29, 217, 241, 245, 886; V 769, 818.14; VII 334.

78 Cf. Hesse 1999, p. 117-118.

79 In II 441-442 (*quia iussa ueretur, ut ultro / obsequitur domino uerna iubente piger*; 'net als een luie dienaar de opdrachten van zijn meester uitvoert alsof hij dat uit vrije wil doet en zijn mening voor zich houdt omdat hij onzag heeft voor bevelen'), IV 243-244 (*quale / quoslibet ad iussus uerna rebellis agit*; 'zoals een opstandige dienaar bij alle bevelen doet') en VI 283-284 (*uideris / ut fidus dominis uerna fauere tuis*; 'je wekt de indruk dat je je meerderen als een trouwe dienaar bent toegewijd').

80 Jaeger 1985, p. 162-168.

81 Cf. *Metamorphoses* IV 350, 368; VII 736; IX 483; XI 310; XII 198; *Carmina Burana* 144.3.4; 167 II.3.4.

82 I 88, 157, 966; III 294; V 346, 817, 818.17, 819, 1166; VI 1, 4, 154; VII 214, 243, 275.

83 In C.B. 61, 79, 83, 88, 103, 121, 140, 141, 142, 183 en 185 lijken *ludus* en *ludere* verder te gaan dan scherts(en) en flirten.

84 Zie noot 9.

85 Jackson 1985, p. 68.

86 Cf. III 45-47, 51-52.

87 Gezien de nadruk op echtbreuk (in tegenstelling tot het motief verwantschap, dat ook in andere episodes veelvuldig voorkomt, is echtbreuk uitsluitend en nadrukkelijk in V 818.1-18 te vinden (*parum curans federa lecti* ('zonder zich veel aan te trekken van het huwelijksbed'), V 818.1; *adulter* ('echtbreker'), V 818.2; *mechum* ('echtbreker'), V 818.18; *zelotipare* ('de horens op te zetten'), V 818.8; *zelotipasse* ('de horens opzette'), V 818.18) en de vermeende verwantschap tussen Reynaert en Isegrim zou het ook nog mogelijk zijn om *Reynaert en de wolvin* te lezen als een parodie op beroemde verhalen, behorend tot de *matière de Bretagne*, over driehoeksrelaties tussen een oom, zijn vrouw en zijn neef. De affaire van Guinevere, de vrouw van koning Artur, en Modred, Arturs neef, is voor het eerst beschreven in de *Historia regum Britanniae* van de Engelse geestelijke Geoffrey van Monmouth, een boek dat ruim tien jaar voor de *Ysengrimus* werd gedicht verscheen (zie Geoffrey van Monmouth, *Geschiedenis van de Britse koningen*, vertaald door Mark Nieuwenhuis, Amsterdam 2000, p. 191). Parallelen met het verhaal over de overspelige liefde tussen Tristan en Isolde, de vrouw van Tristans oom Mark, zijn in verband met de *Roman de Renart* al eerder opgemerkt (Cf. Foulet 1914, p. 180; Nancy Freeman Regalado, *Tristan and Renart: Two tricksters*, in: *L'Esprit Créateur* 16 (1976), p. 30-38). Of de dichter van de *Ysengrimus* met deze verhalen bekend was? Ik zou het niet durven zeggen. Hij noemt in VII 191 weliswaar Bretonse vertellers, in een burleske vergelijking ('De Bretonnen beweren dat er evenveel van zijn (d.w.z. Isegrims, MN) rechterbil werd gesnoeid als een leerlooier in Reims voor drie stuivers verkoopt'), maar niet in verband met de *matière de Bretagne*.

88 Huet 1921, p. 384-385; Hesse 1997, p. 116. Mölk 1993. Zie ook het artikel van Hans Rijns over de fabeltraditie elders in dit jaarboek.

89 *Vulpes et ursae*; de Latijnse tekst is overgenomen uit Mölk 1993, p. 521-522.

90 Verbale overeenkomsten: *irascitur* (*Romulus*)-*irata* *lupam* (Y V 760); *fugientem ... ef-fugere* (*Romulus*)-*fugiensque fugansque* (Y V 793); *hostis* (*Romulus*)-*hostis* (Y V 750, 767, 803); *laqueum* (*Romulus*)- *laqueum* (Y V 811); *astucia* (*Romulus*)-*astu* (Y V 802); *agere* (*Romulus*)-*agam* (Y V 818.4), *agis* (Y V 818.12).

91 In het Karolingische dierengedicht *Aegrum fama fuit* (cf. Ziolkowski 1993, p. 61-66) is het ook de beer, en niet de wolf, die het slachtoffer wordt van de list van de vos.

92 Cf. V 784.

93 Cf. Knapp 1979, p. 65-76; Mann 1988; Mölk 1993, p. 51.

94 *Matteüs*, 5:44; *Lucas*, 6:27, 35.

95 Cf. D.H Green, *The Beginnings of Medieval Romance. Fact and Fiction, 1150-1220*, Cambridge, 2002, p. 15.

96 Cf. Mölk 1993, p. 517.

97 III 1183-1198; V 1125-1130.

98 *patruelis* (V 818.1), *patruum* (V 818.8, 18): zie I 10, 11, 99, 131, 141, 160, 198, 201, 223, 363, 387, 493, 535; IV 205, 334-335, 341, 347, 414, 420, 695 (Ik noem hier alleen de verzen in *De geschiedenis met de ham* en *De bedevaart* waarin Reynaert Isegrim als zijn oom aanduidt; in andere episodes gebeurt dat ook veelvuldig.); *consanguinei* (V 818.5): zie VI 228; *externus* (V 818.5): VI 227; *amor* (V 818.5): zie I 98; IV 94, 463; *fide* (V 818.6): zie I 8; IV 44, 100, 149, 156, 442, 493, 494; *obsequio* (V 818.7): zie V 745; *pietas* (V 818.7): zie I 129, 405, 418, 478, 510, 512; IV 160, 262, 618, 706, 731; *subi* (V 818.9), *intrare* (V 818.15): zie *subire* (I 127, 128; IV 144, 473; V 707, 784) en *intrare* (I 86, 87, 105, 106; IV 140, 339, 391); *uincta* (V 818.9): zie V 1120; *heres* (V 818.9): zie I 85 (zie noot 66); IV 555; V 795, 799, 813, 818, 1120; *hospes* (V 818.10): zie I 19, 47, 149, 182; IV 63, 92, 99, 135, 147, 241, 281, 282, 381, 449, 465, 487, 491, 666, 763; V 712, 752; *hospitis mores* (V 818.10): zie V 752; *iocum* (V 818.11): zie I 76; *uerna ... dominas ... probus* (V 818.14): zie II 442; IV 244; VI 284; *ianua* (V 818.16): zie I 86, 108; IV 522, 544 (zie ook I 83; IV 206, 497, 519, 534, 538, 546, 556, 653 (*ostia*) en I 104; IV 116, 119, 479, 512 (*fores*) voor synoniemen van *ianua*); *ludus, ludere* (V 818.17): zie V 806, 812, 819-820; *scriptura refert* (V 818.17): zie VII 397; I 1061.

99 Mann 1987, p. 461.

100 Voigt 1884, p. XVI; Gravdal 1991, p. 76: *The Latin version is doubtless archaic because it remains isolated in the poem and does not affect later episodes or events, as Léopold Sudre demonstrated in his nineteenth-century study of the Renart's sources in folklore* (cf. Leopold Sudre, *Les Sources du Roman de Renart*, Parijs, 1893, p. 105). In een noot (p. 162) signaleert ze echter wel dat I 51-52 naar de episode met de vos en de wolvin verwijst.

101 Van Mierlo 1946, p. 172. Zie ook Rik van Daele, 'Die burse al sonder naet. Scabreuze elementen in *Van den vos Reynaerde*', in: *Literatuur en Erotiek*, Rik van Daele e.a., Leuven 1993, p. 9-64, m.n. p. 19-24.

102 Charbonnier 1983, p. 197; 1991, p. 265.

103 Charbonnier 1983, p. 197; 1991, p. 265.

104 Cf. Foulet 1914, p. 123-139; Donovan, 1983, p. 36-37; Lodge en Varty 2001, p. XIV-XV, LV.

LITERATUUR

• H. Bardon, 'Ovide et le Baroque', in: *Ovidiana. Recherches sur Ovide*, (red.) N.I. Herescu, Parijs, 1958, p. 75-100.

• *Carmina Burana. Die Lieder der Benediktbeurer Handschrift. Zweisprachiger Ausgabe.* (ed.) B. Bischoff, A. Hilka en O. Schumann. Übersetzung der lateinischen Texte von Carl Fischer, der mittelhochdeutschen Texte von Hugo Kuhn, Heidelberg, 1930-1970 (Zürich/München, 1974).

- ♦ Elisabeth Charbonnier, *Recherches sur l'Ysengrimus, traduction et étude littéraire*, Wenen, 1983.
- ♦ Leo C. Curran, 'Rape and Rape Victims in the *Metamorphoses*', in: *Arethusa*, 11 (1978), p. 213-242.
- ♦ Ernst Robert Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, translated from the German by Willard R. Trask, Princeton, 1973.
- ♦ L. G. Donovan, *Ysengrimus and the early Roman de Renard*, in: *Le Roman de Renard. On the beast epic. Revue canadienne d'études néerlandaises. Canadian Journal of netherlandic studies*, 4 (1983), p. 33-38.
- ♦ Lucien Foulet, *Le Roman de Renard*, Parijs, 1914.
- ♦ Kathryn Gravdal, *Ravishing Maidens. Writing Rape in Medieval French Literature and Law*, Philadelphia, 1991.
- ♦ Elisabeth Hesse, 'Der Fuchs und die Wölfin. Ein Vergleich der Hersanthandlung im *Ysengrimus*, im *Roman de Renart* und im *Reinhart Fuchs*', in: *Schwierige Frauen – schwierige Männer in der Literatur des Mittelalters*, (red.) Alois M. Haas en Ingrid Karsten, Bern etc., 1999, p. 111-128.
- ♦ G. Huet, 'Un épisode de l'*Ysengrimus* et quelques récits apparentés', in: *Romania*, 47 (1921), p. 383-388.
- ♦ W.T.H. Jackson, 'The Medieval Pastourelle as a Satirical Genre', in: *The Challenge of the Medieval Text. Studies in Genre and Interpretation*, (red.) Joan M. Ferrante en Robert W. Hanning, New York, 1985, p. 66-80. (oorspronkelijk verschenen in: *Philological Quarterly*, 31 (1952), p. 156-170)
- ♦ C. Stephen Jaeger, *The Origins of Courtliness. Civilising Trends and the Formation of Courtly Ideals 939-1210*, Philadelphia, 1985.
- ♦ Hans Robert Jauss, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung*, Tübingen, 1959.
- ♦ Fritz P. Knapp, *Das lateinische Tierepos*, Darmstadt, 1979.
- ♦ Willem Kuiper, 'Dat hi mijn wijf hevet verhoert (A 73)', in: *Ik ga daar ic hebbe te doene. Een bundel opstellen voor F. Lulofs*, (red.) J.J.Th.M. Tersteeg en P.E.L. Verkuyl, Groningen, 1984, p. 87-104.
- ♦ R. Anthony Lodge & Kenneth Varty, *The Earliest Branches of the Roman de Renart*, Leuven etc., 2001.
- ♦ Jill Mann, 'The *Roman de Renart* and the *Ysengrimus*', in: *A la Recherche du Roman de Renart*, (red.) Kenneth Varty, New Alyth, 1988, p. 135-162.
- ♦ Jozef van Mierlo, *Magister Nivardus, Isengrimus. Het vroegste dierenepos in de letterkunde der Nederlanden*, vertaald door prof. dr. J. van Mierlo s.j., verluchtingen van Desiré Acket, Utrecht, 1946.

- Ulrich Mölk, 'Fuchs und Wölfin. Über eine Episode des *Ysengrimus* und ihre englische Quelle', in: *Anglo-Saxonica: Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte der englischen Sprache und zur altenglische Literatur. Festschrift für Hans Schabram zum 65. Geburtstag.* (red.) Klaus R. Grinda en Claus-Dieter Wetzel, München, 1993, p. 515-525.
- Mark Nieuwenhuis, *Ysengrimus*, uit het Latijn vertaald, Amsterdam, 1997.
- Mark Nieuwenhuis, 'Wij zijn niet wat wij lijken te zijn ...' De *Ysengrimus* in het onderzoek sinds 1987', in: *Tiecelijn* 21, (2008), p. 17-50.
- Mark Nieuwenhuis, 'Komische motieven en ironie in *Isegrim visser* (*Ysengrimus* I 529-1064, II 1-158)', in: *Tiecelijn* 22, (2009), p. 243-272.
- Ovidius, *Metamorphosen*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema, Amsterdam, 1993.
- Idem, *Metamorphoses*, ed. R.J Tarrant, Oxford, 2004.
- Hugh Parry, 'Ovid's *Metamorphoses*: Violence in a Pastoral Landscape', in: *Transactions and proceedings of the American Philological Association*, 95 (1964), p. 268-282.
- Albert Schönfelder, *Isengrimus*, das mittelalterlicher Tierepos aus dem Lateinischen verdeutscht, Münster/Keulen, 1955.
- Kenneth Varty, 'Love, Marriage and family relationships in the *Ysengrimus* and the *Roman de Renart*', in: *Le Roman de Renard. On the beast epic. Revue canadienne d'etudes neerlandaises. Canadian Journal of netherlandic studies*, 4 (1983), p. 39-52.
- Kenneth Varty, 'Le viol dans l' *Ysengrimus*, Les branches II-Va, et la branche I du *Roman de Renart* (par Kenneth Varty) et dans le *Reinaert Fuchs* d'Heinrich der Glichezare (par Danielle Buschinger)', in: *Amour, marriage et transgressions au Moyen Age*, (red.) Danielle Buschinger & Andre Crepin, Göppingen, 1984, p. 411-424.
- Donald N. Yates, *The Cock-and-Fox episodes of 'Isengrimus', attributed to Simon of Ghent: A literary and historical study*, Chapel Hill, 1979.
- *Ysengrimus*, text with translation, commentary and introduction by Jill Mann, Leiden etc., 1987.
- *Ysengrimus*, by Magister Nivardus, translated by Francis J. Sypher & Eleanor Sypher, New York, 1980.
- *Ysengrimus*, herausgegeben und erklärt von Ernst Voigt, Halle a. S., 1884 (herdruk Hildesheim, 1974).
- Jan M. Ziolkowski, *Talking Animals. Medieval Latin Beast Poetry, 750-1150*, Philadelphia, 1993.

REYNAERT DE WONDERDOENER

RENE BROENS

Een heiligenleven voert een heilige op als een toonbeeld van deugd. In *De onbarmhartige Reynaert* liet ik zien dat *Van den vos Reynaerde* – dat de verteller schertsend aanbiedt als ‘het heiligenleven van Reynaert’, ‘die vijte van Reynaerde’ (A 7)¹ – Reynaert opvoert als een toonbeeld van ondeugd. Reynaert doet het tegendeel van de werken van barmhartigheid en die werken waren in de dertiende eeuw het instrument bij uitstek voor leken om deugdzaam te leven en heilig te worden. Omdat Reynaert zich als een kandidaat-heilige profileert maar de werken van barmhartigheid op hun kop zet en met religieuze vermommingen zijn tegenstanders verleidt, is hij een antiheilige, een schijnheilige, een spotheilige.²

Een heiligenleven voert een heilige ook op als een wonderdoener. Bij het begin van de dertiende eeuw veranderde de houding van de rooms-katholieke kerk ten aanzien van wonderen. Ze legde meer nadruk op het deugdzaam leven dan op de wonderen van de heilige, wilde het christelijk geloof in wonderen een rationele grondslag geven en eiste in toenemende mate duidelijke legalistische bewijzen voor wonderen. Satan kon immers een handeling verrichten die miraculeus leek, een kandidaat-heilige kon een wolf in schaapskleren zijn en een ongeschoolde kon iets wat niet miraculeus was toch miraculeus vinden.³

Hoe reageert de auteur van *Van den vos Reynaerde* op de gewijzigde houding van de kerk ten aanzien van wonderen? Laat hij Reynaert, die vos in schaapskleren, ook wonderen doen? Speelt de auteur net als bij de deugden ook bij de wonderen een spel met hagiografische topoi?

Om te achterhalen welke topoi hagiografen gebruiken om de wonderkracht van de heilige op te roepen en met welke daarvan de auteur van *Van den vos Reynaerde* speelt, raadpleegde ik *Der hagiografische Topos* van Thomas Pratsch en *Bêtes et Hommes dans le monde médiéval. Le bestiaire des clercs du Ve au XIIe siècle* van Jacques Voisenet. Pratsch onderzocht voor zijn werk Griekse heiligenlevens in de Midden-Byzantijnse periode, Voisenet gebruikte in belangrijke mate heiligenlevens om te achterhalen welke functies middeleeuwers aan het dier toekenden. De twee werken zijn schatkamers van topoi.

Hagiografen putten bij het schrijven van een heiligenleven uit een grote voorraad topoi die door de traditie zijn overgeleverd. Daarom kon ik ervan uitgaan

dat de topoi die ik sprokkelde uit het werk van Pratsch en Voisenet ook de auteur van *Van den vos Reynaerde* en zijn publiek bekend zouden zijn. Om die veronderstelling te checken, zocht ik voor elke topos die ik had ontdekt een voorbeeld in de *Legenda aurea*, de beroemde dertiende-eeuwse compilatie van heiligenlevens door de dominicaan Jacobus de Voragine.

In *Le Plaid*, de Oudfranse bron van de auteur, vinden er wonderen plaats op het graf van de martelares Coupée: Couard wordt verlost van zijn koorts en Isengrin van zijn oorpijn. Bij de genezing van die laatste merkt de verteller fijntjes op dat het hof de hele zaak voor een leugen zou hebben gehouden, als het niet zou zijn gegaan om een zaak van het geloof, waaraan niemand mag twijfelen, en als er niet de getuigenis van Roneel zou zijn geweest.⁴ Het is betekenisvol dat de auteur van *Van den vos Reynaerde* die passage volledig weglaat maar later in toegevoegde passages zelf driemaal het woord 'wonder' (A 1579, 2547, 3109) gebruikt en Reynaert opvoert als een wonderdoener. Hoe dan ook, in mijn bewijsvoering heb ik alleen passages gebruikt die de auteur niet in *Le Plaid* vond maar elders heeft gezocht of zelf heeft bedacht. Als hij zijn werk heeft opgevat als het leven van een antiheilige, een schijnheilige, een spotheilige dan moet dat blijken uit zijn bewerkingsgedrag want de auteur van *Le Plaid* presenteert zijn werk niet als een omgekeerd heiligenleven.

De genezing van twee blinden

De drie klachten tegen Reynaert en het pleidooi voor hem kunnen we interpreteren als een debat op het scherp van de snee over de status van Reynaert: is hij een religieuze oplichter of een kandidaat-heilige? Dat bleek uit mijn analyse, waarvan ik verslag deed in *De onbarmhartige Reynaert*. Isegrims klacht bleef in die analyse buiten beschouwing. Maar omdat de auteur voor en na de klacht een spel speelt met hagiografische topoi,⁵ ligt het voor de hand dat hij dat ook in de klacht doet.

Aan het einde van zijn klacht getuigt Isegrim, Reynaerts aartsvijand, dat Reynaert zo veel kwaad heeft gedaan dat hij al zijn misdaden niet zou kunnen opschrijven, zelfs als al het laken dat in Gent wordt geweven perkament zou zijn (A 91-93). Dat is een mooie omkering van de laatste zin van het evangelie van Johannes, waarin Johannes, Jezus' lievelingsleerling, getuigt dat Jezus zo veel goed heeft gedaan dat de wereld te klein is om alle boeken met zijn daden te bevatten. Dat niet alle goede daden kunnen worden opgesomd, vinden we niet enkel in de Bijbel maar ook in heiligenlevens terug, het is een hagiografische topos.

Het spel gaat nog verder. Isegrim klaagt dat Reynaert twee van zijn kinderen heeft blind gepist (A 75-77). Dat vond de auteur niet in de *Roman de Renart* en ook niet in de *Ysengrimus*. *Le jugement de Renart*, zijn bron, vermeldt dat Renart alle wolfjes bepiste, *Le viol d'Hersent* dat hij de wolfjes bepiste in de volgorde waarin ze lagen, de *Ysengrimus* dat Reinardus de wolfjes bepiste en bekakte.⁶ Geen van de drie teksten vermeldt de blindheid van de wolfskinderen.

Waarom vond de auteur het belangrijk om toe te voegen dat Reynaert twee wolfskinderen blind pist? Wackers licht de betreffende verzen als volgt toe: 'De wolvenkinderen zijn blind gemaakt doordat de vos urine in hun ogen sprenkelde. Dat vossenurine blind maakt, is in overeenstemming met de middeleeuwse biologische opvattingen'.⁷ Er is meer. Isegrims klacht, zo heb ik hierboven aangetoond, is een deel van een zorgvuldig opgebouwd geheel – proloog, drie klachten, pleidooi – waarin de auteur een spel speelt met hagiografische topoi. Dat Reynaert twee wolfskinderen blind pist, is de omkering van een hagiografische topos, 'de genezing van een blinde'.

In de *Legenda aurea* vinden we het volgende voorbeeld van die topos:

Het verhaal gaat ook dat er twee metgezellen waren, een blinde en een lamme. De blinde droeg de lamme terwijl die de weg wees (de heilige Odo, abt van Cluny, die dit verhaal vertelt, zegt dat beiden alleen verlamd waren), en door zo te bedelen haalden ze een hoop geld op. Ze hoorden dat vele zieken genezing vonden bij het lichaam van de heilige Martinus, als dat op de dag van zijn overbrenging in processie rond de kerk werd gedragen. Toen werden zij bang dat zijn lichaam langs het huis zou komen waar zij verbleven en zijzelf misschien zouden genezen. Ze wilden hun gezondheid namelijk niet terugkrijgen om hun broodwinning niet te verspelen. Daarom namen ze de wijk en gingen naar een andere straat waar het lichaam nooit werd gedragen, dachten ze. Maar terwijl ze voor het lichaam vluchten kwamen ze het onverwachts meteen tegen. En omdat God ook onwilligen veel goeds doet, werden beiden tegen hun wil terstond genezen, al waren ze daar erg bedroefd over.⁸

Soms geeft een heilige een dier het zicht terug. Zo is er het verhaal van een paard dat graan had gegeten dat zijn meester, een zekere Arnulfus, had ontvreemd en daarvoor met blindheid werd gestraft. De heilige Pardulfus gebruikte wijwater om het arme dier het zicht terug te geven.⁹

Hoe de auteur speelt met de hagiografische topos in Isegrims klacht, is duidelijk. Een heilige geneest een blinde of een blind dier, met wijwater bijvoorbeeld; Reynaert daarentegen maakt twee wolfskinderen blind, door op hen te wateren. De omkering is extra grappig omdat de auteur speelt met de rollen die mens en dier in heiligenlevens krijgen toebedeeld en de grenzen aftast tussen mens en dier.

De wonderbaarlijke metamorfose van wilde dieren

Door het contact met heiligen verandert het gedrag van wilde dieren soms totaal: van bloeddorstig en gewelddadig worden ze zacht en ongevaarlijk en vallen noch de mensen noch hun vee aan. Ze wijzigen zelfs hun voedingsgewoontes en worden vegetariërs, net als de heremieten met wie ze omgaan. Zo is er het verhaal van de heilige Gerasimus van Palestina en de leeuw. Een leeuw, die zijn poot aan een doorn had gekwetst en door de heilige werd verzorgd, bleef bij hem en voedde zich met brood en gekookte groenten.¹⁰

Aan het einde van zijn pleidooi hangt Grimbeert het beeld op van zijn oom als een heremiet, hij zou geen vlees meer eten (A 271) en vasten (A 280). Even later blijkt hoe bedrieglijk dat beeld is: Reynaert heeft Cantecler in de val gelokt, net door zich voor te doen als een kluizenaar of heremiet die op de stola afstand had gedaan van alle vlees en reuzel (A 378-379). Op het einde van het verhaal troont Reynaert Belijn en Cuwaert mee naar zijn hol, onder andere door hen te prijzen om hun levenswandel: zij zijn vegetariërs net als hij toen hij kluizenaar was (A 3062-3068). Zijn lof is bedrieglijk: hij doet het voorkomen alsof zij vegetariërs zijn geworden maar zij zijn graseters, geen wilde dieren.

Door het contact met de heilige heremiet worden de wilde dieren tam; door het contact met de schijnheilige heremiet Reynaert worden tamme roofdieren weer wild. Aan het hof zitten de prooi- en de roofdieren vredig samen. Er is geen sprake van dat tijdens de koningsvrede en onder het oog van Nobel een roofdier een prooidier zou verslinden. Op het einde van het verhaal is de toestand helemaal veranderd: Belijn en de zijnen zijn prooidieren geworden voor Isegrim en Bruun (A 3441-3446). Door Reynaert geldt weer het recht van de sterkste.

Het beeld van Reynaert als een heremiet en vegetariër ontbreekt in *Le jugement de Renart*, net als Firapeels zoen, waardoor Nobel Isegrim en Bruun de toestemming geeft om te jagen op Belijn en de zijnen.

Heilige voorkomt diefstal van dieren die nuttig zijn voor de mens

‘Een arm vrouwtje bezat niets behalve een varken, maar het beest werd door een wolf bruut geroofd. Zij smeekte Blasius om ervoor te zorgen dat zij het varken terugkreeg. “Weest u niet bedroefd, mevrouw,” zei hij met een glimlach, “u krijgt uw varken terug!” Meteen verscheen de wolf en gaf de weduwe haar varken terug.’¹¹ Bepaalde heiligen beschermen dieren die voor de mens van het grootste belang zijn, als voedsel of als werkkraft. De heiligen beletten dat de dieren worden gestolen – zoals in het wonder van de heilige Blasius – ze waken over hun gezondheid, laten hen verrijzen als ze gestolen en geslacht zijn of redden hen als ze een lelijke val hebben gemaakt, uit een ravijn bijvoorbeeld.¹² De heilige Patrick voorkomt verdere diefstal op de volgende manier: ‘Een man had een schaap van zijn buurman gestolen en opgegeten. De heilige had de dief, wie hij ook was, meer dan eens opgeroepen om genoegdoening te geven, maar omdat niemand over de brug kwam gebood hij in Christus’ naam degene in wiens maag het schaap naar binnen was gegaan te blaten, en wel in aanwezigheid van iedereen, want al het volk was in de kerk verzameld. Aldus geschiedde. De schuldige deed boete en de anderen hoedden zich ervoor te stelen’.¹³

Reynaert doet net het tegendeel van wat een heilige doet: hij voorkomt de diefstal niet, hij begaat hem. Aan de diefstallen die de auteur vond in *Le jugement de Renart* voegde hij de diefstal toe van een vette kip bij Lamfroyt (A 878-879), de poging tot diefstal van een kapoen bij de pastoor van Blois (A 1533-1561) en de diefstallen uit Reynaerts openbare biecht.

De wonderbaarlijke vermenigvuldiging

Om hun ascetische heilige scherp af te zetten tegen bepaalde tegenspelers, typeren hagiografen die tegenspelers als slaven van hun buik. Ook de auteur van *Van den vos Reynaerde* typeert Reynaerts tegenspelers Isegrim, Bruun en Tibeert zo. Dat Bruun, als hij alle honing had tussen Malpertuus en Portugal, die in één keer zou opeten (A 598-600) en dat hij, als koningsbode dan nog, bereid is om Reynaerts kant te kiezen en hem aan het hof te steunen (A 612-614), dat Tibeert muizen boven alles verkiest (A 1134) en dat hij, net als de eerste koningsbode, zijn opdracht uit het oog verliest en Reynaerts kant kiest, zelfs al had die Tibeerts vader vermoord of heel zijn geslacht (A 1139-1141), dat Isegrim bereid is om Reynaert, zijn aartsvijand, een jaar lang trouw te zijn

als hij hem met kippen verzadigt (A 1606-1609), al die elementen ontbreken in *Le jugement de Renart*.

De auteur gebruikt de hagiografische topos 'slaaf van haar of zijn buik' evenwel niet om de ascetische Reynaert scherp af te zetten tegen zijn vraatzuchtige tegenstanders. Reynaert is net zo vraatzuchtig als zij en zeker geen asceet. Dat blijkt overduidelijk na zijn biecht: hij kan zich niet bedwingen (A 1728) en zijn bloeddorst is als het ware zijn tweede natuur (A 1729). Wel ontspringt hij telkens de dans en daardoor onderscheidt de auteur hem scherp van zijn tegenstanders: zij lopen in de val en hij niet.

Reyaert spiegelt Isegrim, Bruun en Tibeert onbeperkt en ongeremd genot voor: honing om meer dan zeven jaar van te smullen (A 604), zo veel vette muizen dat een wagen ze niet kan dragen (A 1125), vette kippen in overvloed (A 1620). Die hyperbolen ontbreken in *Le jugement de Renart*. Honing, muizen en kippen in reuze hoeveelheden waarvan je kan blijven smullen, dat verwijst naar de hagiografische topos van de 'wonderbaarlijke vermenigvuldiging'.

Van de wonderbaarlijke vermenigvuldiging vinden we in de *Legenda aurea* het volgende voorbeeld:

Er kwam een tijd waarin ernstige hongersnood het hele bisdom van Sint-Nicolaas zo hard trof dat niemand meer te eten had. De man Gods hoorde op een gegeven moment dat er schepen beladen met tarwe in de haven hadden aangelegd. Meteen ging hij naar de waterkant om de zeelieden te vragen of ze met ten minste honderd schepel per schip de hongerige bevolking te hulp wilde komen. 'Dat durven we niet, vader,' antwoordden ze, 'want de lading is in Alexandrië afgewogen en we moeten alles afleveren bij de graanpakhuizen van de keizer.' 'Doe nu wat ik zeg,' sprak de heilige, 'dan beloof ik jullie uit de kracht van God dat bij de keizerlijke invorderaar zal blijken dat jullie niets tekortkomen.' Aldus geschiedde. Ze leverden evenveel tarwe af bij de ambtenaren van de keizer als ze in Alexandrië hadden ingenomen. Ze vertelden over het wonder en loofden God in zijn dienaar hemelhoog. De man Gods verdeelde het graan al naar gelang ieders behoefte en wel zo dat er op miraculeuze wijze twee jaar lang niet alleen genoeg was om van te eten maar dat er ook nog een overvloed aan zaaigoed was.¹⁴

De auteur van *Van den vos Reynaerde* zet de hagiografische topos 'wonderbaarlijke vermenigvuldiging' op zijn kop. Reynaert spiegelt zijn slachtoffers

voedsel in overvloed voor en omdat ze slaaf zijn van hun buik nemen ze de droombeelden maar al te graag voor werkelijkheid. Ze ontwaken op een erg pijnlijke manier uit hun droom: in de plaats van voedsel in overvloed wacht hen een ongenadige afranseling waardoor ze bijna het leven verliezen.

Normaal gezien slaat de wonderbaarlijke vermenigvuldiging op spijzen maar de topos kan ook worden uitgebreid naar iets anders, naar geld bijvoorbeeld. Vindt een heilige op een verrassende en wonderbaarlijke manier een goudschat, dan gebruikt hij die uiteraard niet voor eigen gewin maar voor de bouw van kerken, de stichting van kloosters, enzovoort.¹⁵ In tegenstelling tot de heilige, gebruikt Reynaert de schat – ook al is het een denkbeeldige schat – wel voor eigen gewin. In ruil ervoor laat Nobel hem leven en vergeeft hem minzaam alles. Omdat Nobel en Gente azen op gewin, nemen ze het droombeeld van de schat, dat Reynaert hen inblaast, maar al te graag voor werkelijkheid. Ook zij ontwaken erg pijnlijk uit hun droom. Het leugenverhaal over de schat vond de auteur niet in *Le jugement de Renart*.

De auteur varieert soms op de topos van de ‘wonderbaarlijke vermenigvuldiging’ door het niet te laten bij een loze belofte van Reynaert. Isegrim vreet zich vol, als we Grimbeert mogen geloven, met de schollen die Reynaert hem toesmijt van de viskar (A 212-213) en de voorraadkelder van de pastoor van Blois, waar naar Reynaert Isegrim heeft geleid, is voor Isegrim een paradijs want hij vindt er kuipen vol rundvlees en zijden spek (A 1518-1519). Weer gaat het om toevoegingen van de auteur. De auteur keert de topos om door aan te geven dat de schollen, het rundvlees en de zijden spek zich niet vermenigvuldigen door een wonder maar door diefstal. Daar komt nog bij dat Isegrims vraatzucht hem in Blois duur komt te staan. Isegrim blijft steken in het gat en om dat wonder te bekijken – dat een wolf zichzelf heeft gevangen, met zijn buik in het gat – snelt de hele buurt toe, ‘Liepen si dat wonder bescauwen’ (A 1579). Hij schiet er bijna het leven bij in.

Bouwman en Besamusca vertalen ‘Liepen dat wonder bescauwen’ als ‘gingen zij het vreemde geval bekijken’.¹⁶ Ik heb vers 1579 vertaald als ‘kwamen ze ’t wonder daar aanschouwen’ omdat het woord ‘wonder’ een signaal is dat de auteur een spel met hagiografische topoi speelt.

De gave van de profetie

De gave van de profetie is een gangbaar kenmerk van een heilige.¹⁷ In het volgende fragment uit de *Legenda aurea* voorspelt de heilige Dominicus vier

medebroeders hun toekomst: ‘Hij was met zijn broeders bij de Sint-Sixtus in Rome toen ineens de geest des Heren over hem kwam. Hij riep de broeders bijeen in het kapittel en kondigde openlijk voor allen aan dat vier broeders binnen korte tijd zouden sterven, twee lichamelijk en twee in de ziel. Korte tijd later gingen twee broeders over naar de Heer en verlieten er twee de orde’.¹⁸ Hoe speelt de auteur van *Van den vos Reynaerde* met die hagiografische topos? Wordt hij verknoopt met die van de gave van de profetie, zoals in sommige heiligenlevens?¹⁹

Reynaert voorspelt zijn tegenstanders in dubbelzinnige termen hun toekomst. Bruun voorspelt hij dat hij vandaag nog zo veel zal krijgen als hij kan dragen (A 636-637); Tibeert dat hij hem bij de pastoor zat zal maken nog voor hun wegen scheiden (A 1152-1154); Isegrim dat hij achter het zolderluik vette kippen zal vinden zo veel hij wil (A 1619-1621); Nobel dat hij, als hij de schat heeft, nog vaak aan zijn trouwe dienaar Reynaert zal denken (A 2617-2622); Belijn dat Cuwaert hem weldra zal volgen op hetzelfde pad (A 3309-3310). Niets daarvan vinden we in *Le jugement de Renart*.

Alle voorspellingen zijn verbonden met de topos van de wonderbaarlijke vermenigvuldiging: van honing (Bruun), muizen (Tibeert), kippen (Isegrim), goud (Nobel), eer (Belijn). Van die wonderbaarlijke vermenigvuldiging komt niets in huis, hebben we eerder vastgesteld. Omdat alle slachtoffers de droombeelden die Reynaert hen inblaast voor werkelijkheid aannemen, worden ze bedrogen in hun verwachtingen. Voor hen kloppen Reynaerts voorspellingen dus niet. Wij hebben een informatievoorsprong op de slachtoffers, wij weten – door de verteller of door Reynaert zelf – wat Reynaert echt bedoelt met zijn voorspellingen. Voor ons kloppen Reynaerts voorspellingen wel.

De wonderbaarlijke redding van een val

In *Handelingen* (20:7-12) lezen we het volgende verhaal over een wonder van de apostel Paulus:

Op de eerste dag van de week kwamen we bijeen voor het breken van het brood. Paulus, die van plan was om de volgende dag verder te reizen, hield een toespraak voor de leerlingen die tot midden in de nacht duurde. We waren bijeengekomen in een bovenvertrek, waar veel olielampen brandden. Een jongeman die Eutychus heette, zat in het venster en werd door slaap overmand toen Paulus maar doorging

met zijn toespraak. Diep in slaap verzonken viel hij van de derde verdieping naar beneden; toen men hem optilde bleek hij dood te zijn. Paulus ging naar beneden, ging op hem liggen, sloeg zijn armen om hem heen en zei: 'Houd op met dat misbaar, want hij leeft!' Hij ging weer naar boven, brak het brood en at. Daarna onderhield hij zich nog lange tijd met de leerlingen, tot het aanbreken van de ochtend. Toen vertrok hij. De leerlingen namen de jongeman, die weer tot leven was gekomen, met zich mee en voelden zich gesterkt door wat er was gebeurd.²⁰

Over een gelijksoortig wonder van de heilige Petrus van Verona lezen we in de *Legenda aurea*: 'Een kind had zo een ernstige val gemaakt dat men het beweeende alsof het dood was; er zat geen beweging of gevoel meer in. Op zijn borst legde men aarde doordrenkt met het kostbare bloed van de martelaar en het stond helemaal gezond weer op'.²¹

De wonderbaarlijke redding van een val, een hagiografische topos, wordt in *Van den vos Reynaerde* als volgt omgekeerd. Als Reynaert biecht dat hij Isegrim op het dak heeft gelokt en hem heeft bedrogen door hem door een zolderluik te laten gaan en te ver naar kippen te laten zoeken, zegt hij dat hij zijn kans schoon zag: hij bewerkstelligde dat Isegrim een reuze val maakte (A 1634-1636). In de biecht van Renart in *Le jugement de Renart* vinden we hierover niets.

De wonderbaarlijke redding van een zelfmoordenaar

In zijn leugenverhaal vertelt Reynaert dat zijn vader zelfmoord heeft gepleegd. Thomas van Aquino geeft in zijn *Summa Theologiae* drie redenen waarom zelfmoord absoluut verboden is. Ten eerste, het is tegen de natuur, die naar zelfbehoud streeft, en tegen de naastenliefde, waardoor iemand ook van zichzelf moet houden. Daarom is het altijd een doodzonde. Ten tweede, ieder mens is een deel van de gemeenschap. Wie zelfmoord pleegt, maakt zich schuldig aan onrecht tegenover de gemeenschap waartoe hij behoort, zoals Aristoteles aantoonde. Ten derde, het leven is een geschenk van God. Het komt alleen aan Hem toe om te oordelen over leven en dood, zoals blijkt uit *Deuteronomium* (32:39): 'Ik laat sterven, ik geef leven.' Wie zelfmoord pleegt, zondigt tegen God.²²

Redt een heilige iemand van zelfmoord, dan behoedt hij die persoon dus ook voor doodzonde.²³ Over de wonderbaarlijke redding van een zelfmoordenaar door de heilige Jacobus vinden we in de *Legenda aurea* het volgende verhaal:

Hugo van Sint-Victor vertelt dat de duivel in de gedaante van Sint-Jacobus verscheen aan een pelgrim die onderweg was naar Santiago de Compostela. Hij herinnerde hem voortdurend aan de ellende van dit leven en beweerde dat hij gelukkig zou zijn als hij zich ter ere van hem van het leven zou beroven. De pelgrim greep meteen een zwaard en maakte zich ter plekke van kant. Toen de man in wiens huis hij onderdak had gevonden onder verdenking kwam te staan en voor zijn leven vreesde, kwam de gestorvene meteen weer tot leven. Hij verklaarde dat de demon die hem ertoe had gebracht om zelfmoord te plegen hem wegleidde naar de plaats waar hij gemarteld zou worden en dat plotseling de heilige Jacobus hen tegemoetkwam, hem aan de duivel ontrukte en voor de troon van de Rechter bracht. Ondanks de beschuldigingen van de demonen bereikte de heilige dat hem het leven weer werd teruggegeven.²⁴

Reynaert zet de hagiografische topos 'de wonderbaarlijke redding van een zelfmoordenaar' op zijn kop. Omdat hij de schat van zijn vader steelt, pleegt die, als hij merkt dat de schat is gestolen, uit wanhoop zelfmoord (A 2481-2483). Volgens zijn eigen verhaal is Reynaert onrechtstreeks verantwoordelijk voor de zelfmoord van zijn vader. Het leugenverhaal vond de auteur niet in *Le jugement de Renart*.

De wonderbaarlijke redding uit een hachelijke situatie

In het onderonsje dat koning Nobel, koningin Gente en Reynaert hebben, vergeeft Nobel Reynaert volledig de vijandschap van Reynaerts vader – Reynaert had die in zijn leugenverhaal immers opgevoerd als het brein achter de samenzwering tegen Nobel – en Reynaerts eigen misdaden. De verteller geeft na die vergiffenis de volgende commentaar: 'Al was Reynaert blide doe, / Dat en dinct mi gheen wonder wesen. / Jane was hi van der doot ghenesen?' (A 2546-2548). Bouwman en Besamusca vertalen die drie verzen als: 'Dat Reynaert toen blij was, lijkt me niet verbazingwekkend. Was hij immers niet van de dood gered?'²⁵ 'Dat en dinct mi gheen wonder wesen' heb ik vertaald als 'lijkt me geen wonder te wezen' want, zoals ik al eerder heb aangegeven, in het heiligenleven van Reynaert attendeert het woord 'wonder' op het spel met een hagiografische topos.

Het woord 'wonder' in dit vers is nauw verbonden met het woord 'wonders' in een ander vers. Als Reynaert en Cuwaert Reynaerts hol betreden, reageert Reynaerts vrouw, Hermeline, bezorgd en bang want ze denkt dat Reynaert is opgehangen (A 3094-3096). Dan ziet ze dat haar man weer thuis is, levend en wel, en een pelgrimsstaf en -tas draagt. 'Dit dochte haer wonders genouch' (A 3109), zegt de verteller. Bouwman en Besamusca vertalen dat vers als 'dit kwam haar voor als iets ongelooflijks',²⁶ maar, net als in de twee verzen met 'wonder', verdwijnt daardoor het signaal dat de auteur een spel speelt met hagiografische topoi en daarom heb ik dit vers vertaald als: 'vond zij dat 't meer dan wonder was'.

Twee signalen – 'wonder' en 'wonders' – om te verwijzen naar een spel met een hagiografische topos. De uitleg van de verteller – 'Jane was hi van der doot ghenesen?' – geeft een aanwijzing om welke topos het gaat. Wie 'van der doot ghenesen' is, wordt voor de dood, en meer bepaald de hel, behoed.²⁷ Reynaert had de koningin al verzekerd, en met haar het hele hof, dat hij, als hij het moordcomplot niet zou openbaren, in de hel zou belanden (A 2185). Uit angst voor de hel zal Reynaert wel de waarheid spreken, zo denkt het hof en slikt daarom Reynaerts leugenverhaal. Als ze mijn leugenverhaal niet slikken, dan word ik gehangen en dat is de hel, zo denkt Reynaert. Hoe dan ook, door Nobels vergiffenis wordt hij als bij wonder van de galg gered. De reactie van zijn vrouw bij zijn thuiskomst bevestigt die interpretatie: zij denkt dat haar man is opgehangen, en plotseling staat hij daar, levend en wel, als een pelgrim. Een wonder.

Omdat Reynaert zich in een hachelijke situatie bevindt – veroordeeld tot de galg en, na het vertrek van zijn verwanten, alleen in de strijd met zijn vijanden – en toch aan de galg ontsnapt, komt de hagiografische topos 'een rechtvaardige, die zich in een hachelijke situatie bevindt, ontsnapt aan het gevaar' voor parodiëring door de auteur in aanmerking.²⁸ Heiligenverhalen met die topos hebben een driedelige opbouw: eerst komt de rechtvaardige door een verstoring van het evenwicht in een hachelijke situatie terecht; dan komt een heilige of een dier tussenbeide om, als werktuig van de goddelijke kracht, het evenwicht te herstellen; ten slotte is er door het herstelde evenwicht weer harmonie.²⁹ Er zijn twee varianten van dit type heiligenverhaal: in de eerste variant redt de heilige zichzelf – de rechtvaardige en de heilige zijn dezelfde persoon – in de tweede redt de heilige de rechtvaardige – de rechtvaardige is iemands anders dan de heilige. We hoeven niet te kiezen voor de ene of de andere variant van de topos want een groot auteur – en dat is de auteur van de *Reynaert* – laat het

mes natuurlijk maar al te graag aan twee kanten snijden. Welk spel speelt de auteur met die topos?

Gaan we uit van de eerste variant – de heilige redt zichzelf – dan stellen we vast dat de auteur goddelijke kracht plaatst tegenover Reynaerts kracht: de heilige redt zichzelf door de goddelijke kracht, waarvan hij een werktuig is; de schijnheilige Reynaert redt zichzelf zonder hulp van buitenaf, door zijn ‘Reynaerdye’ (A 2038). In het geval van de tweede variant – de heilige of een dier redt een rechtvaardige – plaatst de auteur de heilige of het dier tegenover Nobel en de rechtvaardige tegenover Reynaert. Nobel is dan wel een dier – een leeuw – maar zeker geen heilige want de verteller geeft duidelijk aan dat hij en de koningin gedreven worden door winstbejag (A 2492).

Om te beseffen hoe bijtend de spot op Nobel is, moeten we er het beeld van de leeuw in de Bijbel en de bestiaria bij betrekken. Al in de Oudheid was de leeuw het enige roofdier dat clementie kan betonen, maar in de joods-christelijke traditie spaart hij enkel de rechtvaardige en de reine mens.³⁰ Nobel, die bij Reynaerts aankomst aan het hof Reynaerts vleierij een halt toeriep en hem een ‘onreine booswicht’, ‘onreyne quaet’ (A 1797) noemde – het tegendeel dus van ‘rein’ en ‘rechtvaardig’ – spaart na Reynaerts leugenverhaal diezelfde Reynaert en betoont hem clementie, omdat de koningin en hij uit winstbejag (A 2492) maar wat graag willen geloven dat Reynaert nu niet meer is, wie hij was (A 2521).

De driedelige opbouw van dit type heiligenleven wordt in de *Reynaert* als volgt geparodieerd. Reynaert komt in een hachelijke situatie terecht, niet omdat iemand anders het evenwicht heeft verstoord, maar wel omdat hij dat zelf heeft gedaan door zijn crimineel gedrag. Het evenwicht wordt door Reynaerts tussenkomst (eerste variant) of door die van Nobel (tweede variant) schijnbaar hersteld. Van harmonie, zo blijkt later, is geen sprake. Nobel geeft zelf toe dat Reynaert hem heeft bedrogen en hem zijn beste vrienden heeft ontnomen (A 3400-3405).

De wonderbaarlijke redding van of uit gevangenschap

Een gevangene wordt soms op wonderbaarlijke wijze behoed voor of gered uit gevangenschap. In de *Legenda aurea* redt de heilige Maria Magdalena als volgt een gevangene: ‘Weer een ander was vanwege afpersing in de boeien geslagen en riep dikwijls de hulp van Magdalena in. En zie, op een nacht verscheen hem een mooie vrouw die zijn boeien verbrak, de deur openbrak en

hem opdroeg te vluchten. Toen hij zag dat hij bevrijd was, vluchtte hij meteen weg'.³¹

Met een leugenverhaal zet Reynaert de zaken op hun kop: Nobel schenkt hem vergiffenis en laat Isegrim en Bruun in de boeien slaan. Reynaert redt dus niemand uit gevangenschap maar zorgt er integendeel voor dat Isegrim en Bruun ten onrechte gevangen genomen worden. Niets daarvan in *Le jugement de Renart*.

Strafwonderen

Heiligen wenden de macht die God hun verleent meestal positief aan: ze drijven demonen uit, helen mensen, redden hen uit gevaren, wekken hen op uit de dood, enzovoort. Toch kunnen ze die macht ook negatief gebruiken: om zondaars te straffen en hun godsvrucht bij te brengen slaan ze hen met ziekte en demonen, brengen hen in gevaren, laten hen dood neervallen of berokkenen hun ander onheil. Wonderen die iets negatiefs bewerkstellingen, noemen we 'strafwonderen'.³² In de *Legenda aurea* vinden we het volgende strafwonder van de heilige Ambrosius: 'Op een nacht ging een andere man naar Ambrosius' slaapkamer om hem met zijn zwaard te doden, daartoe aangezet omdat Justina hem dat had gevraagd en hem had betaald, maar op het moment waarop hij met zijn rechterarm het zwaard ophief om toe te slaan verschrompelde plotseeling zijn hand'.³³ De strafwonderen kunnen ook dieren treffen, zoals blijkt uit dit strafwonder van de heilige Bernardus: 'Een door de man Gods gebouwd klooster had te kampen met ongelofelijke hoeveelheden vliegen. Het was zo erg dat iedereen er enorm veel last van had. Toen zei Bernardus: "Ik excommuniceer ze!" De volgende ochtend troffen ze de vliegen allemaal dood aan'.³⁴

De heilige kan de schuldigen straffen door hen of hun dieren aan de grond te nagelen, in rondjes te laten draaien of anderszins in hun beweging te blokkeren. Het volgende strafwonder van de heilige Martinus is daarvan een voorbeeld:

Martinus reed eens op een ezel uit, gekleed in een woest hemd en een donkere, wapperende mantel. Dat maakte enkele tegemoetkomende paarden bang. Hun berijders, soldaten, sprongen op de grond, grepen Martinus en tuigden hem zwaar af. Hij zweeg echter en keerde hun de rug toe zodra ze hem loslieten. Razend waren eerder de soldaten: het leek of de man de zweepslagen helemaal niet voelde en vond dat die niets voorstelden! Dadelijk bleven hun dieren

als aan de grond genageld staan. Hoezeer men ze ook met de zweep gaf, ze waren als rotsblokken: geen beweging in te krijgen. Toen liepen de mannen naar Martinus en bekenden hun zonde, die ze uit onwetendheid tegen hem hadden begaan. Hij gaf hun permissie, en de dieren vervolgden de tocht in galop.³⁵

De auteur van *Van den vos Reynaerde* laat Reynaert, net als een heilige, dieven immobiliseren: door hem raakt Bruun gevangen in een boom (A 683) en krijgt Tibeert een strik heel stevig om zijn hals (A 1198-1199) – die twee elementen vond hij in *Le jugement de Renart* – hij bewerkstelligt dat Isegrim met zijn twee poten aan het klokkentouw hangt (A 1486-1487), dat hij met zijn staart vast komt te zitten in het ijs (A 1506), dat hij met zijn dikke pens klemgeraakt in een gat (A 1527) – die drie elementen vond hij niet in zijn bron. De auteur speelt met de hagiografische topos dat een heilige dieven immobiliseert. Reynaert mag dan al dieven immobiliseren, hij is geen heilige maar de meesterdief die andere dieven te slim af is. Dat hij de meesterdief is, blijkt bijvoorbeeld uit de worstdiefstal: Reynaert stal de worst van Courtois, die hem had gestolen van Tibeert, die hem had gestolen van de molenaar, die de reputatie had een dief te zijn (A 98-125).

Een heilige kan iemand met stomheid slaan.³⁶ De auteur betreft ook dit strafwonder bij zijn spel met hagiografische topoi. De ongearticuleerde kreten die opstijgen uit de mond van een mens, zijn het teken van zijn aftakeling door de zonde, die hem berooft van het woord en hem enkel de dierlijke kreet laat om zich uit te drukken.³⁷ Bruun kan enkel nog briesen en grommen (A 693), Tibeert enkel nog gillen (A 1204), Nobel enkel nog een verschrikkelijk geluid uitbrengen (A 3387). De auteur vond niets daarvan in *Le jugement de Renart*.

Besluit

Aan het slot van *De onbarmhartige Reynaert* stelde ik de volgende vragen: Is, bij onze pogingen om *Van den vos Reynaerde* in zijn context te plaatsen, het religieuze onderbelicht gebleven? Is het vruchtbaar om *Van den vos Reynaerde* te lezen als een omgekeerd heiligenleven en als een spel met hagiografische motieven? Ik hoop dat ik met de bovenstaande analyse en die in *De onbarmhartige Reynaert* voldoende stof heb aangedragen om die vragen in overweging te nemen.

NOTEN

1 Als ik in dit artikel citeer uit of verwijs naar *Van den vos Reynaerde*, dan gaat het over de Comburgse codex, in de transcriptie van V. Uytterprot in: J.D. Janssens, R. van Daele, V. Uyttersprot en J. de Vos, *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Leuven, Davidsfonds, 1991.

2 R. Broens, 'De onbarmhartige Reynaert', in: *Tiecelijn* 23, (2010), p. 259-278.

3 M. Goodich, *Miracles and Wonders. The Development of the Concept of Miracle. 1150-1350*, Aldershot/Burlington, 2007, p. 118-119.

4 A. Strubel, e.a., *Le Roman de Renart*, Parijs, 1998, p. 14-15.

5 Voor het spel met hagiografische topoi in de proloog: F. Lulofs, *Van den vos Reynaerde. De tekst kritisch uitgegeven met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen*, Groningen, 1983, p. 197-202. Voor het spel met hagiografische topoi in de twee klachten en het pleidooi: R. Broens, 'De onbarmhartige Reynaert', p. 261, p. 265-266, p. 272-273.

6 A. Strubel, e.a., *Le Roman de Renart*, p. 4, 297; J. Mann, *Ysengrimus*, Leiden, 1987, p. 456.

7 P. Wackers, *Reynaert in tweevoud. Deel II, Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002, p. 362.

8 J. de Voragine, *De hand van God. De mooiste heiligenlevens uit de Legenda Aurea*, gekozen, vertaald en van een nawoord voorzien door Vincent Hunink en Mark Nieuwenhuis, Amsterdam, 2006, p. 282-283.

9 J. Voisenet, *Bêtes et Hommes dans le monde médiéval. Le bestiaire des clercs du Ve au XIIe siècle*, Turnhout, 2000, p. 168.

10 J.-B. M. Roze, *La Légende Dorée*, Parijs, 1967, p. 247-248.

11 De Voragine, *De hand van God*, p. 43.

12 Voisenet, *Bêtes et Hommes*, p. 235-239.

13 De Voragine, *De hand van God*, p. 81.

14 De Voragine, *De hand van God*, p. 9-10.

15 T. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, Berlin/New York, 2005, p. 248, p. 255.

16 A. Bouwman en B. Besamusca, 'Over de vos Reynaert. Een prozavertaling van *Van den vos Reynaerde*', in: *Tiecelijn*, 20 (2007) 2, p. 124.

17 Pratsch, *Der hagiographische Topos*, p. 290.

18 De Voragine, *De hand van God*, p. 177.

19 Pratsch, *Der hagiographische Topos*, p. 250.

20 *De Nieuwe Bijbelvertaling*, Haarlem, 2004, p. 2118.

- 21 Roze, *La Légende Dorée*, p. 322. Mijn vertaling, uit het Frans.
- 22 T. de Aquino, *Summa Theologiae*, in: www.corpusthomisticum.org, II^a-II^{ae} q. 64 a. 5 co.
- 23 Pratsch, *Der hagiographische Topos*, p. 262.
- 24 De Voragine, *De hand van God*, p. 147.
- 25 Bouwman en Besamusca, *Over de vos Reynaert*, p. 132.
- 26 Bouwman en Besamusca, *Over de vos Reynaert*, p. 137.
- 27 Vroegmiddelnederlands Woordenboek, *Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*, Leiden, 2001, p. 1539.
- 28 B. de Gaiffier, 'Un thème hagiographique. Le pendu miraculeusement sauvé', in: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 13 (1943), nr 2/3 ; Pratsch, *Der hagiographische Topos*, p. 262-264; Voisenet, *Bêtes et Hommes*, p. 152, p. 166, p. 169.
- 29 Voisenet, *Bêtes et Hommes*, p. 166-167.
- 30 Voisenet, *Bêtes et Hommes*, p. 55, p. 305, p. 375.
- 31 De Voragine, *De hand van God*, p. 139.
- 32 Pratsch, *Der hagiographische Topos*, p. 226.
- 33 De Voragine, *De hand van God*, p. 93.
- 34 De Voragine, *De hand van God*, p. 196.
- 35 De Voragine, *De hand van God*, p. 277.
- 36 Pratsch, *Der hagiographische Topos*, p. 202.
- 37 Voisenet, *Bêtes et Hommes*, p. 316.

"TEEN WAS EEN VINGERLIJN, NOEM IC VOREN"

Een onderzoek naar de narratieve oorsprong van Reynaerts toverring in *Reynaerts historie* (v. 5321-5431)

JOOST ROBBE

Een kostbare ring met wonderbaarlijke krachten

Als Reynaert in het tweede deel van *Reynaerts historie* (Rh) opnieuw wordt aangeklaagd voor de moord op de haas Cuwaert, kondigt de verteller binnen de kortste keren aan dat de vos hier 'die schoonste logen die ye gehoort is overlut' ten beste zal geven (Rh 5258-5259).¹ Reynaert reageert eerst en vooral verontwaardigd en onthutst op de aanklacht. In zijn geaffecteerde paniek vraagt hij waar de juwelen zijn gebleven die Cuwaert en Belijn naar Nobels hof hadden moeten brengen:

Doe sprac hi: 'Heer coninc, o wy!
Is Kuwart doot, wat zeg dy?
Ende wair is Bellijn, die ram?
Wat bracht hi u hier doe hi quam?
Want ic hem drie juwelen gaff
Dair ic dat waer gern wist aff
Wair dat sy sijn gebleven.
Dat een soude hi u hebben gegeven
Ende mijnre vrouwen die ander twee.'² (Rh 5260-5268)

Reynaerts tante, de apin Rukenau, speelt daar terstond op in en stelt hem schijnbaar gerust met de verzekering dat de kostbaarheden hetzij via magie hetzij via een kerkelijke ban ooit wel terecht zullen komen (Rh 5297-5301).³ Niettemin heeft de vos daar (ook weer schijnbaar) weinig vertrouwen in, aangezien het volgens hem om stukken van onschatbare waarde gaat. Zo zou er zich onder de verdwenen juwelen een kostbare ring bevinden, die Reynaert als volgt omschrijft:

Teen was een vingerlijn, noem ic voren.
Van fynen goude was die rynck

Ende bynnen, dat tegen den vynger ghinck,
 Stonden letteren geamelgiert,
 Van sabel ende van azuer vysiart,
 Ende dat Hebreeusche namen.
 Ic en condse gespelden noch versamen,
 Want ic die tael niet en verstont,
 Mer een wijs man maecte my des cont.
 Het was meyster Abrioen van Tryer.⁴ (Rh 5321-5330)

Reynaert heeft de ring, in tegenstelling tot de twee andere juwelen, voor koning Nobel persoonlijk bestemd.⁵ Het sieraad is van zuiver goud en vertoont aan de binnenkant Hebreeuwse letters uit zwart (*sabel*) en blauw (*azuer*) email (Rh 5325). Omdat Reynaert de Hebreeuwse taal niet machtig is, heeft hij een beroep gedaan op de joodse meester Abrioen van Trier, die hem over de ring het volgende wist te vertellen:

Hi seide my dat die drie namen
 Eerst uutten paradise quamen
 En datse Seth synen vader brocht
 Doe hi den ontfermigen oly zocht.
 So wie die namen over hem draecht,
 Hy blijft altijd ongeplaecht
 Vander temptatien ende vanden quaden.
 Donre, blixom mach hem niet scaden,
 Tovery noch alfs gedroch.
 Meerre deucht leyttter an noch:
 Hy en mach niet verderven van coude,
 Al lage hi oeck in enen woude
 Al moeder naect op een velt
 Drie wijntersche nacht aen een getelt,
 Al vroost ende weidet uutten noorden,
 So grote cracht hebben die woorden
 In orconde meyster Abryoen.⁶ (Rh 5346-5362)

Uit het commentaar van Abrioen blijkt al gauw dat de letters drie afzonderlijke Hebreeuwse namen vormen. Seth zou deze namen voor zijn vader uit het paradijs hebben meegebracht nadat hij er naar 'den ontfermigen oly' (Rh 5349) had gezocht. Ook zou de ring de drager kunnen beschermen tegen kwade geesten en natuurkrachten zoals bliksem en kou. Bovendien zouden de verschil-

lende kleuren van de ringsteen een verschillende toverkracht bezitten: het rode gedeelte zou licht kunnen geven in het donker, het witte een geneeskrachtige werking hebben, het groene onoverwinnelijk maken en vrede stichten tussen vijanden (*Rh* 5363-5420).

Op grond van deze beschrijving heeft Paul Wackers de ringsteen vereenzelvigd met de halfedelsteen *selonites*.⁷ Hij verwees daarvoor onder meer naar Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*, waarin *selonites* een driekleurige edelsteen met rode, witte en groene schakeringen wordt genoemd. Bovendien zou er een sterke mate van overeenstemming in de beschreven eigenschappen bestaan.⁸ Toch valt er nog heel wat meer over Reynaerts ring te zeggen. In dit artikel wil ik aantonen dat (1) de ring het uiterlijk van de ring van Salomo heeft, (2) de eigenschappen van de ring op een parodiërende overdrijving berusten, en (3) het relaas over de ring een synthese vormt tussen twee verschillende legenden, namelijk de legende van het Heilig Kruis en de joodse legende van Seth als de auteur van de mystieke leer van de joden. Daarbij wordt het religieuze gehalte van het verhaal bewust gering gehouden omdat dit slechts tot doel heeft, het gebruik van de ring te verantwoorden.

Salomo's ring

Aangezien Salomo al vroeg een haast bovenmenselijke wijsheid werd toegeschreven, en de opmerking in 1 *Kon*, 5:13 dat hij over landdieren, vogels, wormen en vissen dichtte het misverstand deed rijzen dat hij de taal van die dieren kende, kan het nauwelijks verrassen dat Salomo al vroeg als magiër werd gereciperd.⁹ Volgens Peter Busch moet het eigenlijke uitgangspunt van deze creatieve Salomo-receptie in de perikope 1 *Kon*, 5, 9-13 worden gezocht.¹⁰ Daarin staat letterlijk dat de bouw van de tempel in Jeruzalem niet langer dan zeven jaar in beslag nam, wat met de toenmalige technologie zo goed als onmogelijk moet zijn geweest. Daarenboven kon men volgens de Schrift tijdens de bouwwerken geen geluid van hamers, houwelen of andere ijzeren gereedschappen horen (1 *Kon*, 6:7), en dit zou het vermoeden hebben versterkt dat de constructie van de tempel met bovenmenselijke hulp tot stand was gekomen en dat de stenen van de tempel op last van Salomo door demonen op elkaar waren gestapeld.¹¹

De christelijke receptie van Salomo als tovenaars is volgens Busch gebaseerd op het zogenaamde *Testamentum Salomonis*, een antiek christelijk werk uit de

vierde eeuw, waarin wordt beweerd dat de aartsengel Michaël koning Salomo een gouden ring had geschonken die hem macht over demonen verschafte.¹² Op het zegel, dat door een kostbare edelsteen werd gevormd, waren drie heilige namen van God gegrift: *Sabaoth*, *Eloi* en *Jao*.¹³ Eerst gaf Salomo de ring aan een dienaar, die er zijn plaaggeest mee wist te bedwingen door deze het zegel op de borst te drukken. Daarna gebruikte hij de kracht van de ring tegen Beelzebub, de vorst der demonen, aan wie hij de opdracht gaf om diens onderdanen één voor één bij zich te brengen. De rest van het verhaal vertoont steeds hetzelfde patroon: Salomo laat Beelzebub een demon roepen en vraagt eerst naar zijn naam. Vervolgens vraagt hij hem naar zijn werken. Ten slotte dwingt hij hem te verraden door welke engel hij kan worden overwonnen. Op deze manier slaagt Salomo erin tal van demonen te onderwerpen en hen in te zetten bij de tempelbouw.

Als men nu Reynaerts en Salomo's ring met elkaar vergelijkt, valt meteen op dat deze qua uiterlijk zo goed als identiek zijn. Niet alleen zijn ze allebei van puur goud, maar ook dragen ze allebei een zegel dat uit een edelsteen is vervaardigd; in beide gevallen schuilt daarin de kracht van de ring. Bovendien vinden de drie mystieke namen van God op Salomo's ring hun parallel in de drie Hebreeuwse namen aan de binnenkant van Reynaerts ring. Op het gebied van de werking lijkt er echter wel een verschil te bestaan. Salomo's ring verleent de drager het vermogen demonen te bedwingen, terwijl die van Reynaert een quasi eindeloze reeks specifieke eigenschappen bezit. Zo beschermt Reynaerts ring niet alleen tegen kwade machten. Hij kan bijvoorbeeld ook licht geven in het donker, allerlei ziekten genezen en vrede stichten tussen vijanden. Hierin zijn inderdaad de eigenschappen van *selonites* te herkennen, waarop Wackers in zijn dissertatie heeft gewezen.¹⁴ Maar de lijst van wonderbaarlijke eigenschappen strekt nog veel verder. Zo beschermt de ring ook tegen natuurfenomenen zoals bliksem en kou, waarop *selonites* traditioneel geen invloed heeft.¹⁵ In het bijzonder de inventaris van de ziekten die de ring kan genezen doet nogal overtrokken aan: oogkwalen, lichaamsgezwollen, alle vormen van hoofdpijn en ziekten of lichamelijke ongezondheid die door nalatigheid of door vergiftiging zijn ontstaan, pleuris, jicht, tering, zweren, kanker, voetziekte, kortom – zo vat Reynaert samen – ‘alle siecte sonder die doot’ (*Rh* 5390). Zoveel kan men lang niet over *selonites* zeggen, die van alle hier genoemde euvels ‘slechts’ tering kan genezen.¹⁶ Bovendien sticht de groene kleur niet alleen vrede tussen vijanden, maar zij maakt tevens onoverwinnelijk: de drager van de ring kan tegen honderd soldaten blij en welgemoed ten strijde trekken (*Rh* 5417-5420).

De werking is dan ook in de eerste plaats te beschouwen als een parodiërende overdrijving, die – zoals Wackers heeft opgemerkt – inderdaad gebaseerd lijkt te zijn op de eigenschappen die dichters als Jacob van Maerlant aan *selonites* toekennen,¹⁷ maar waarbij deze *ad libitum oratoris* zijn uitgebreid.

Reynaert legt er overigens wel de nadruk op dat de ring slechts witte, en geen zwarte magie kan bewerken:

Mer hi [de drager van de ring, JR] most sijn een edel man
Dair geen dorperheit wair an,
Off alle dese cracht en holp hem niet.¹⁸ (*Rh* 5421-5423)

Daaruit blijkt dat de drager van de ring geen oneerlijke bedoelingen mag hebben en niet mag handelen op influistering van een kwade macht, want in dit geval zal de ring niet het geringste kunnen uitrichten. Enerzijds verleent deze uitspraak de vos ongetwijfeld meer morele integriteit, anderzijds wordt hier vooral ook een argument aangedragen om het gebruik van de ring te legitimeren. Uitgedrukt in het lexicon van de magie wordt hier immers beweerd dat de ring slechts *theürgische* magie kan bewerken, wat betekent dat de wonderdaaden slechts met behulp van en volledig in overeenstemming met een goddelijke kracht kunnen worden verwezenlijkt, in tegenstelling tot *goëtische* magie, waarbij de tovenaars zich met de machten van het kwaad verbindt. Bijgevolg is de ring een instrument van *beneficium* en niet van *maleficium*, en Nobel kan hem dan ook onbekommerd inzetten.¹⁹

Door de hierboven aangetoonde overeenkomst tussen Reynaerts en Salomo's ring verschijnt ten slotte ook Reynaerts *peroratio* in een ander licht:

Ende om dat hi was so goet,
So docht ic dat my niet en stoet
Te hebben so dueren scat,
Ende hadden den coninc om dat,
Mynen lieven heer, geseynt.²⁰ (*Rh* 5427-5431)

In meerdere opzichten is dit een geslaagde afsluiting, niet alleen omdat de vos hier nogmaals te kennen geeft dat hij de ring daadwerkelijk aan Cuwaert heeft meegegeven met de opdracht het juweel naar de koning te brengen (en hij dus niets met de moord op de haas te maken heeft), maar ook omdat hij door de nadruk te leggen op de kracht van de ring er nu zeker in geslaagd moet zijn, Nobels begeerte op te wekken. Uiteindelijk acht hij zichzelf niet waardig om

het kostbare juweel te bezitten en insinueert hij dat enkel en alleen een vorst deze eer te beurt kan vallen. Als men bedenkt dat het in wezen om een salomonische en dus koninklijke ring gaat, kan men Reynaert daarin slechts bijtreden.

Meester Abrioen van Trier en Seth in tweevoud

Het was Isidoor Teirlinck, die er als eerste op heeft gewezen dat met het epitheton 'meyster' in 'meyster Abryoen' (*Rh* 5362) een 'meester in de toverkunst' moest zijn bedoeld.²¹ Hij onderbouwde zijn interpretatie met een citaat uit Dirk Potters *Der Minnen Loep* (II, v. 3083), dat ook in het MNW is opgenomen: 'Hi [Neptanabus] wordt (...) in al dat lant voor enen wisen meester [in de tooverkunst] bekant'. De keuze voor een jood als tovermeester lijkt logisch, vooral als men bedenkt dat de joden in de veertiende en vijftiende eeuw door veel christenen als magiërs *par excellence* werden beschouwd.²² Nochtans is het ten tonele voeren van een joodse tovenaer binnen de context van Reynaerts juwelenrede allesbehalve onproblematisch. Zo benadrukt Reynaert in zijn toespraak enerzijds dat de ring witte magie bewerkt, maar anderzijds vraagt hij wel raad aan een joodse goëtist.²³ Ten tweede was het algemeen bekend dat joden geen occulte geheimen prijsgaven, naar het motto *jura, perjura, secretum prodere noli*.²⁴ Ten slotte drijft Reynaert de zaak wel erg op de spits als hij Abrioen roemt als 'den beste Jode (lees: de onbetrouwbaarste leugenaar) diemen in der werelt vijnt' (*Rh* 5341-5342). Niettemin past dit voortreffelijk in zijn plan. Immers, door zich te beroepen op de joodse tovermeester Abrioen trekt Reynaert een nieuw rookgordijn op, waarachter hij zich nóg beter kan verschuilen. Binnen het leugenverhaal over de ring wordt namelijk een nieuwe onbetrouwbare vertelinstantie ingevoerd, een tovermeester die eigenlijk een leugenmeester is, en wel de beste die er bestaat, die de vos nu rustig zelf een leugenweb over de ring kan laten spinnen.

Volgens Abrioen zijn de drie Hebreeuwse namen op de ring door Seth uit het paradijs meegenomen toen deze er voor zijn vader de olie der genade zocht: 'Datse Seth synen vader brocht doe hi den ontfermigen oly socht' (*Rh* 5348-5349). Dit citaat doet op het eerste gezicht raadselachtig aan, was het niet dat Ernst Martin in zijn Reynaertuitgave reeds een verband heeft gelegd tussen deze verzen en de legendarische voorgeschiedenis van het Heilig Kruis, zoals onder meer beschreven in het *Boec van den houte*.²⁵ Daarin wordt verhaald hoe Adam op zeer hoge leeftijd zijn derde zoon Seth aanspoort om terug te gaan

naar het paradijs en er de olie der genade te zoeken. Daar aangekomen vertelt de aartsengel Michaël hem dat de tijd daarvoor nog lang niet rijp is, en dat de olie der genade (lees: het bloed van Christus) niet alleen voor Adam, maar voor de gehele mensheid is bestemd. In plaats daarvan krijgt Seth van Michaël drie zaden van de paradijsappel, die hij zijn vader na zijn dood onder de tong moet leggen. Drie dagen na Seths terugkeer uit het paradijs sterft Adam en Seth doet wat hem is gevraagd. Nadat Adam is begraven, groeien uit de zaden drie bomen, waarvan de takken zich verstrengelen en waaruit na allerlei wederwaardigheden het kruis van Christus wordt vervaardigd. De kruishoutlegende blijkt dus een uitwerking van de in de middeleeuwen wijdverbreide Adam-Christus-typologie te zijn, en de drie zaden zijn naar alle waarschijnlijkheid allegorisch als de Drieëenheid te verstaan.²⁶

Nu heeft Reynaert het in zijn juwelenrede evenwel niet over drie zaden, maar over drie namen. Voor deze associatieve sprong heeft Jan Goossens drie mogelijke verklaringen gesuggereerd, waarvan hij de eerste echter meteen weer terugnam: a) ze zouden afgeleid kunnen zijn van het woord *samen* voor korrels; b) ze zouden afgeleid kunnen zijn van het leggen van zaden in de mond van Adam in de kruishoutlegende; c) ze zouden afgeleid kunnen zijn van de parabel van de zaaier, waarin een verband tussen het zaad en het Woord wordt gelegd: *semen est verbum Dei* (Lc, 8:11).²⁷ Daar staat echter wel tegenover dat *same* in de betekenis 'zaadkorrel' volgens het MNW exclusief Nederrijns is en dus zeker niet uit het oorsprongsgebied van *Reynaerts historie* stamt.²⁸ Daardoor verliest de eerste verklaring al vlug aan geloofwaardigheid. Ook de andere verklaringen maken overigens een erg speculatieve indruk.

Een betere interpretatie lijkt mij dan ook de volgende: in het relaas over de ring worden de drie zaden die Seth uit het paradijs heeft meegebracht, geassocieerd met de drie Hebreeuwse namen op Reynaerts toverring, die waarschijnlijk gelijk zijn aan de drie mystieke namen van God op Salomo's ring. Deze associatie wordt nu gemotiveerd door de vermenging van de kruishoutlegende met de joodse traditie waarin Seth optreedt als de auteur van de mystieke geschriften van de joden en als de uitvinder van het Hebreeuwse alfabet.²⁹ Dat deze joodse traditie wel degelijk bekend was in de veertiende-eeuwse Nederlanden, blijkt onder meer uit het volgende citaat uit Jean d'Outremeuses (1338-1400) *Myreur des histours*:

Quant Seth oit visqueit IXe et XII ans, ilh fist les taubles et escript dedens tout chu que dit est, et de jour en jour chu qu'ilh avenoit, qui

apres la delueve Noé furent trovées, et furent veues et luttés de plusieurs gens. (...) Ly saige Salmon veit les lettres; se priat à Dieu q'ilh li demonstraste que ch'estoit, et qu'ilh signifioient. – Atant vient uns angle qui dest: 'je suy chis qui tiene la main de Seth quant ilh escrioit ches lettres, et tu sieras tant sciencheux que tu leiras et cognisces tout chu qui est dedens escript.' Et Salomon appellat ches lettres Achabaidas, c'este à dire doctrine sens libre de l'escripture Seth de son doit.³⁰

Ook hier wordt Seth genoemd als proto-auteur van de mystieke geschriften van de joden. Bovendien kan het nauwelijks toeval heten dat de hierboven geciteerde passage in de *Myreur* eveneens gelieerd is aan het verhaal van het Heilig Kruis.³¹ Het was dus niet ongewoon om de kruishoutlegende met elementen uit de joodse Seth-traditie in verband te brengen. Om het verhaal van de ring correct te analyseren mag men de klemtoon met andere woorden niet uitsluitend op de kruishoutlegende leggen. Dit levert geen tevredenstellende interpretatie op, temeer omdat het niet redelijk is om te veronderstellen dat Reynaert – met een verwijzing naar de kruislegende – zijn publiek wilde doen geloven dat de ring werkelijk de drie zaden van de paradijsappel bevatte, aangezien daaruit volgens dezelfde legende de kruisboom van Christus is ontstaan. Veeleer valt hier een vermenging van beide legenden, zoals dit ook in andere teksten het geval was, vast te stellen. In Abrioens versie ging Seth naar het paradijs om er voor Adam de olie der genade te zoeken, maar hij kwam in plaats daarvan terug met de mystieke namen van God, die op Reynaerts ring waren te lezen. Of Abrioens verhaal geloofwaardig is, is uiteraard een andere vraag. In elk geval werd de kruishoutlegende naar het einde van de middeleeuwen niet meer helemaal ernstig genomen, zoals Dirc van Delf omstreeks 1400 in zijn *Tafel van den Kersten Ghelove* wist te vertellen: 'Vander materien des cruus leestmen int Boec van hout, dat is apocrifum, want men daer of niet veel onder den lerars en hout'.³²

Ten slotte werpt de combinatietechniek van joodse en christelijke elementen misschien ook nieuw licht op de naam Abrioen van Trier. Ook in dit geval zou het joodse element immers naar de joodse Seth-legende en de toevoeging 'van Trier' naar de kruishoutlegende kunnen verwijzen. De stad Trier had in de ontstaansperiode van *Reynaerts historie* een gevestigde reputatie als bedevaartsstad voor de verering van het Heilig Kruis. Met name het Trierse benediktijnenklooster St.-Eucharius stond sinds de dertiende eeuw bekend als bedevaartsoord omwille van de daar bewaarde kruisrelik, die ridder Heinrich

van Ulmen van de Latijnse Kruisvaart (1202-1204) uit Constantinopel had meegebracht.³³ De combinatie van beide tradities, de joodse en de christelijke, zou dan symbolisch in de naam 'Abrioen van Trier' tot uitdrukking zijn gebracht.

Besluit

Omwille van een aantal redenen vormt Reynaerts toespraak over de sieraden een hoogtepunt in *Reynaerts historie*. Nog afgezien van het feit dat we hier met een origineel bedenkfel van de auteur van *Reynaerts historie* te maken hebben, dat niet in de *Roman de Renart* voorkomt, en dat de rede maar liefst duizend verzen telt, kondigt de verteller zijn publiek binnen de kortste keren aan dat de vos op deze plaats 'die schoonste logen die ye gehoort is overluut' (*Rh* 5258-5259) ten beste zal geven.

Uit Reynaerts beschrijving van de ring blijkt eerst en vooral dat deze qua uiterlijk identiek is met Salomo's ring, terwijl de eigenschappen ervan op een parodiërende overdrijving berusten. Men kan aannemen dat de drie Hebreeuwse namen op Reynaerts ring dezelfde zijn als de drie mystieke namen van God op die van Salomo. Deze namen behoren tot de mystieke geschriften van de joden, die volgens de joodse traditie aan Seth worden toegeschreven. Volgens het getuigenis van de joodse tovermeester Abrioen heeft Seth de namen voor zijn vader Adam uit het paradijs meegebracht toen hij naar 'den ontfermigen oly' (*Rh* 5349) zocht. Dit impliceert dat Seth inderdaad naar het paradijs is gegaan om er voor Adam de olie der genade te zoeken, zoals beschreven in de kruishoutlegende, maar ook dat hij – in plaats van met de zaden van de paradijsappel – met deze namen terugkwam. Abrioens versie is bij nader toezien een creatieve vermenging van de kruishoutlegende en de joodse Seth-traditie. Spreekt Abrioen de waarheid? De vraag naar de waarheid is zoals bekend in beide Reynaerts, ook op het niveau van de auteur en zijn publiek, steeds op de achtergrond aanwezig, maar hier heeft de auteur van *Reynaerts historie* zijn voorganger wel degelijk (al was het maar even) overtroffen: een jood, van wie men mag aannemen dat hij liegt, treedt op als vertelinstantie in een gelogen verhaal over een ring die niet bestaat. Het publiek blijft verbouwereerd achter, maar de schitterende uitwerking van deze leugenparadox blijft nog lang nazinderen als 'die schoonste logen die ye gehoort is overluut' (*Rh* 5258-5259).

NOTEN

1 'De mooiste leugen die ooit in het openbaar is gehoord'. De verwijzingen naar de tekst van *Reynaerts historie* gebeuren door middel van de versnummering uit de editie van Paul Wackers (*Reynaert in tweevoud. Deel II. Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002 [=Wackers 2002]). Alle vertalingen zijn van JR.

2 'Toen zei hij: "O wee, Sire, wat zegt u? Is Cuwaert dood? En waar is de ram Bellijn? Wat heeft hij u gebracht toen hij hier kwam? Want ik gaf hem drie juwelen, waarvan ik graag zou weten, waar ze gebleven zijn. Een ervan moest hij aan u geven en de andere twee aan de koningin."

3 'Want onsen meyster Akarijn / Sel dair om lesen in sijn boeken. Wi sellen te ban doen ende vloeken / In allen kerken dier off weet, / Tot dat hi dair off doet beskeer' (*Rh* 5297-5301). 'Want onze meester Akarijn zal dit opzoeken in zijn (tover)boeken. Wij zullen allen die er weet van hebben in de ban doen en vervloeken tot zij erover vertellen'.

4 'Het ene was een ring, die noem ik als eerste. Van zuiver goud was hij en aan de binnenkant, de vinger toegewend, stonden letters uit zwart en blauw email, en dat waren Hebreeuwse namen. Ik kon ze spellen noch tesamen brengen (en dus niet lezen), want ik verstond de taal niet, maar een wijs man verklaarde ze me. Het was meester Abrioen van Trier.' Vers 5326 ('Ende dat Hebreeusche namen') is kennelijk corrupt. In tegenstelling tot Jan-Frans Willems, Ernst Martin en Jan Goossens grijpt Paul Wackers in zijn uitgave niet direct in de tekst in, maar suggereert in een voetnoot bij dit vers de aanvulling: 'dat (waren)'. Vgl. ook J. Goossens, 'Daer waren drie hebreeusche namen (*Reynaerts Historie*, v. 5326)', in: *Verslagen de Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent, 1983 [=Goossens 1983], p. 160. Dat het inderdaad drie namen zijn, blijkt daarenboven uit vers 5346.

5 De andere juwelen, die de koningin zijn toegedacht, zijn een kam en een spiegel. Vermoedelijk symboliseert de ring macht, de kam zuiverheid (van geweten?) en de spiegel inzicht. De toewijzing van de juwelen kan dus op zichzelf als een symbolische handeling worden gezien, waarmee de auteur duidelijk maakt dat een zuiver geweten en verstandelijk inzicht aan Nobels hof ondergeschikt zijn aan een nietsontziende machtspolitiek.

6 'Hij zei me dat de drie namen oorspronkelijk uit het paradijs kwamen en dat Seth ze voor zijn vader meebracht toen hij er de olie der genade zocht. Wie de namen ter bescherming draagt, wordt nooit door beproevingen of enig kwaad geplaagd. Donder en bliksem, tovenarij of spookverschijningen kunnen hem niet deren. Nog meer krachten zijn er met de ring verbonden: de drager van de ring kan niet omkomen van kou, al lag deze drie nachten na elkaar moedernaakt op een open plek in een woud, al vroor en waaide het uit het noorden. Zo een grote kracht hebben die woorden volgens het getuigenis van meester Abrioen.' Tot op de dag van vandaag bestaat er geen tevredenstellende interpretatie voor de naam Abrioen. Voor een overzicht van de vele creatieve theorieën waartoe *meyster Abrioen van Trier* aanleiding heeft gegeven, zie I. Teirlinck, *De toponymie van den Reinaert*, Gent 1910-1912 [=Teirlinck 1910-1912], p. 226-238. Vgl. ook R. Schlusemann, P. Wackers, 'Reynaerts historie, Mittelniederländisch, Neuhochdeutsch', in: B. Besamusca, C. Dauven-Van Knippenberg (ed.), *Bibliothek mittelniederländische Literatur*, Münster, 2005, p. 457.

7 P. Wackers, *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie*, Utrecht, 1983 [=Wackers 1983], p. 198. Vgl. ook E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme*, Arnhem, 1980 (fotomechanische herdruk van de uitgave van 1878), II, p. 232-233, v. 1105-1128.

8 Wackers 1983, p. 198.

9 G. Salzberger, *Die Salomosage in der semitischen Literatur*, Berlijn, 1907, p. 73. Behalve in de joods-christelijke literatuur komt Salomo (Sulaiman) ook in de Arabische literatuur als tovenaars voor. In de Arabische traditie beschikt hij o.a. over een vliegend tapijt. Vgl. H. Venzlaff, 'Zur islamischen Salomo-Legende. Sulaiman und der fliegende Teppich', in: F.C. Reiter (ed.), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, dl. 150 (1), 2000, p. 503.

10 P. Busch, *Das Testament Salomons. Die älteste christliche Dämonologie, kommentiert und in deutscher Erstübersetzung*, Berlijn/New York, 2006 [=Busch 2006], p. 4. In de middeleeuwen gold de tempel van Salomo sinds Gregorius van Tours (536-594) als één van de zeven wereldwonderen. Vgl. ook P. Jordan, *De zeven wereldwonderen van de klassieke oudheid*, Amsterdam, 2006, p. 12.

11 Busch 2006, p. 8.

12 Busch 2006, p. 20. Van de receptie in de vijftiende eeuw getuigen o.a. een handschrift uit de privébibliotheek van de Earl of Leicester, Holkham Hall, Engeland, Ms. 99, en een handschrift uit het British Museum, Londen, Ms. 5596. Chester McCown beschouwt dit manuscript als een afschrift van een professioneel tovenaars. Vgl. C. McCown, *The Testament of Solomon*, Leipzig 1922, p. 82. Verder ook o.a. Parijs, BnF, AF gr., 2419, en Bologna, Univ. Bibl., Ms. 3632. Vgl. Busch 2006, p. 30-31 en p. 36.

13 Busch 2006, p. 86. Busch verwijst daarvoor naar W. Blümel, B. Kramer, J. Kramer, C.E. Römer (ed.), *Reinhold Merkelbach. Hestia und Erigone: Vorträge und Aufsätze*, Stuttgart/Leipzig, 1996, p. 340.

14 Wackers 1983, p. 198.

15 C. Meier, *Gemma Spiritualis. Methode und Gebrauch der Edelsteinallegorese vom frühen Christentum bis ins 18. Jahrhundert*, Teil I, München, 1977 (Münstersche Mittelalterschriften 34/1), p. 445-447 en 449-450; U. Engelen, *Die Edelsteine in der deutschen Dichtung des 12. und 13. Jahrhunderts*, München, 1978 (Münstersche Mittelalterschriften 27), p. 93-96.

16 Wackers 1983, p. 198; Meier 1977, p. 445-447 en p. 449-450; Engelen 1978, p. 93-96.

17 Wackers 1983, p. 198.

18 'Maar [de drager van de ring] moest een edelman zijn, aan wie geen laagheid te bespeuren viel, anders zou al die toverkracht niet baten.'

19 Hierbij moet evenwel worden opgemerkt dat het voor de Kerk sinds Augustinus een uitgemaakte zaak was dat alleen Christus zelf, de apostelen en de heiligen theurgische magie konden bedrijven. De kerkvader was in zijn *Civitas dei* immers stevig van leer getrokken tegen hen '*qui quasi conantur ista discernere*' (Augustinus, *De civitate dei*, 10, 9). Reynaerts argument is dus strikt genomen niet geldig. Vgl. ook Busch 2006, p. 206.

20 'Omdat hij zo kostbaar was, dacht ik dat ik zo een waardevolle schat niet behoorde te hebben, en ik had hem om die reden de koning, mijn lieve heer, gezonden.'

21 Teirlinck 1910-1912, p. 229.

22 J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York, 1939, p. 6. Dat de joden met Satan een pact hadden gesloten was immers zo goed als onomstreden en dat ze zwarte magie beoefenden was slechts een natuurlijk gevolg daarvan. Van het verband tussen joden en tovenarij bevinden zich talrijke sporen in allerhande middeleeuwse en vroegmoderne teksten, vanaf Guibertus de Novigento's *Tractatus de incarnatione contra Judaeos*, dat omstreeks 1100 tot stand is gekomen, tot en met Luthers beroemde uitspraak 'Ein Jüde stickt so vol Abgötterey and Zeuberey, als neun Küe har haben, das ist: unzelich und unendlich' (Martin Luther, *Werke*, LIII [Vom Schem Hamphoras], Weimar 1920, p. 602).

23 Vooral het feit dat Abrioen niet aan God gelooft laat daarover niet de minste twijfel bestaan: 'Nochtan en looft hi niet an Gode' (*Rh* 5340).

24 'Zweer waarachtig of valselyk, maar geef het geheim niet prijs'. Vgl. B. Monod, 'Juifs, Sorciers et Heretiques au Moyen Age', in: *Revue des Études Juives*, 46 (1903), p. 244. Monod citeert daarbij Guibert de Novigento.

25 E. Martin, *Reinaert. Willems Gedicht Van den Vos Reinaerde und die Umarbeitung und Fortsetzung Reinaerts Historie, herausgegeben und erläutert von Ernst Martin*, Paderborn, 1874, p. 399.

26 Een vijftiende-eeuwse bewijspplaats voor deze interpretatie vinden we b.v. in Jean d'Outremeuses *Myreur des histours*: 'Ches trois verges demonstrent la sainte Tiniteit'. Vgl. A. Borgnet (ed.), *Ly myreur des histours, chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse*, deel I, Brussel, 1864 [=Borgnet 1864], p. 322.

27 Goossens 1983, p. 163-164; vgl. ook Wackers 2002, p. 256, noot 43.

28 Goossens 1983, p. 164.

29 Vgl. o.a. A.F.J. Klijn, *Seth in Jewish, Christian and Gnostic Literature*, Leiden, 1977, p. 40, 50 v.

30 'Wanneer Seth 912 jaar oud was geworden, vervaardigde hij stenen tafelen waarop hij schreef wat er tot dan toe was gebeurd en wat er in de toekomst van dag op dag zou gebeuren. Deze tafelen werden door Noah na de zondvloed ontdekt en ze werden door meerdere mensen gelezen. (...) Ook de wijze Salomo kwamen deze geschriften onder ogen en hij bad God hem te openbaren wat ze waren en wat ze betekenden. Daarop kwam een engel die tot hem zei: "Ik ben het die Seths hand heb gevoerd toen hij die tafelen beschreef, en gij zult de wijsheid bezitten om ze te lezen en alles te begrijpen." En Salomo noemde die geschriften "*achabaidas*", dit is de leer die door Seths hand zonder boek is geschreven.' Vgl. Borgnet 1864, p. 321.

31 Dit is met name het geval in vele Adamsvitae, bijvoorbeeld in de *Pénitence d'Adam*, BnF, fonds fr. 1837 (olim 7864) en Bibl. de l'Arsenal, Th. fr. 14, van Colard Mansion, die de *Vita Adae* in het Frans vertaalde voor Lodewijk van Gruuthuse. Vgl. B. Murdoch, *The Apocryphal*

Adam and Eve in Medieval Europe. Vernacular Translations and Adaptations of the Vita Adae et Evae, Oxford, 2009, p. 222. Kort daarop heeft d'Outremeuse het weer over de drie scheuten die uit Adams mond zijn ontkiemd: 'En la bouche de Adam esturent lesdictes verges jusques al temps Moyses' (de rijzen bleven in Adams mond tot in de tijd van Mozes). Vgl. Borgnet 1864, p. 321.

32 Goossens 1983, p. 163. Goossens verwijst naar L.M.Fr. Daniëls (ed.), *Meester Dirc van Delf, O.P., Tafel van den Kersten Ghelove, uitgegeven door L.M.Fr. Daniëls*, III, A, *Somerstuc*. Antwerpen/Nijmegen/Utrecht, 1938, V, p. 116-117.

33 P. Becker, *Die Benediktinerabtei St. Eucharius – St. Matthias vor Trier*, Berlin, 1996, p. 435-436. Dit blijkt uit het inschrift: 'Anno ab incarnatione Domini MCCVII Henricus de Ulmena attulit lignum ste. crucis de civitate Constantinopolitana et hanc portionem ipsius sacri ligni ecclesiae sti. Eucharii contulit.'

DE FABELVERZAMELING VAN GHERAERT LEEU (1485)

Dye hystorien ende fabulen van Esopus

HANS RIJNS

Op 12 oktober 1485 voltooide Gheraert Leeu¹ in ‘die vermaerde coopstadt tantwerpen’ *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (voortaan *Esopus*). In een korte inleiding, waarin de bewerker zijn bronnen vermeldt, wordt Esopus, een legendarische fabelverteller uit de zesde eeuw voor Christus, aan de lezer voorgesteld als een mismaakte man, maar wel een die met zijn scherpzinnige opmerkingsgave, vervat in vaak humoristische fabels en anekdotes, de mensen een spiegel voorhoudt. Na deze korte inleiding volgen 28 ‘hystorien’, die de levensbeschrijving van Esopus vormen. In acht boeken vol met fabels en anekdotes passeren dan 155 kleine en grote verhalen. Het boek bevat 183 fraai gesneden, ingekleurde houtsneden.² Van dit boek is slechts een exemplaar overgeleverd en dat berust in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag.³

Er zijn geen edities van deze incunabel. Wel is er over het leven van Esopus in 1935 een essay verschenen van Anton van Duinkerken. In 1990 brachten Willem Kuiper en Rob Resoort in de Griffioenreeks een hertaling uit van het leven van Esopus, gebaseerd op de druk van Leeu.⁴ Anda Schippers bracht, eveneens in de Griffioenreeks, in 1999 een bloemlezing uit van vijf Middelnederlandse fabelverzamelingen. Ze maakte een keus uit de *Esopet*, *Parabelen van Cyrillus*, *Twispraec der creaturen*, *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (Homberch, Delft 1498) en *Dleven ende fabulen van Esopus*.⁵

Om in deze leemte te voorzien besloot ik, na overleg met Paul Wackers, die mij wees op dit hiaat, een volledige en toegankelijke editie uit te brengen. Het ligt in de lijn der verwachting dat deze editie, *Het leven en de fabels van Esopus, Leeu 1485*, in 2013 bij uitgeverij Verloren in Hilversum wordt uitgegeven. De editie bevat zowel het leven van Esopus als alle fabels en anekdotes die in de editie van Leeu zijn opgenomen. De tekst wordt op de linkerpagina’s als ‘leestekst’ afgedrukt. Parallel komt op de rechterpagina’s een hertaling.⁶ De hertaling van het leven van Esopus is afkomstig uit de editie van Kuiper en Resoort

en is, met toestemming van beide auteurs, integraal opgenomen in deze editie. De hertaling van de fabels wordt door mij gemaakt met ondersteuning van Willem van Bentum en Herman Bruggeling, die meelesen en waardevolle suggesties doen. In de leestekst zijn alle houtsneden opgenomen.

De *Esopus* van Gheraert Leeu uit 1485 moet niet verward worden met de *Esopet*. Dit uit de dertiende eeuw bekende Middelnederlands handschrift is niet bewaard gebleven. Er is slechts een kopie van de *Esopet* overgeleverd in een codex (eind veertiende eeuw). Dit unieke exemplaar wordt bewaard in Leiden.⁷

In dit artikel bespreek ik de bijdrage van Anton van Duinkerken over de bultenaar Esopus, uit zijn bundel *De mensen hebben hun gebreken* (eerste druk 1935) en de editie van Kuiper en Resoort, *Het ongelukkige leven van Esopus* (1990). Daarna behandel ik summier de definitie van de fabel en de anekdote en het ontstaan van de fabels. De historische en de fictieve fabelverteller Esopus komen uitgebreid aan bod in twee paragrafen. Hierna passeren de fabelverzamelingen die in de loop der eeuwen zijn bewaard in handschriften en drukken de revue. Het hier gepresenteerde overzicht beperkt zich tot de verzamelingen die uiteindelijk geheel of gedeeltelijk zijn opgenomen in de *Esopus*. Ik sta wat langer stil bij de drukken van Steinhöwel (1476-1477) en Macho (1480) omdat deze twee edities de directe voorlopers van de *Esopus* van Leeu zijn.⁸ Om de lange en complexe voorgeschiedenis van de *Esopus* overzichtelijk te maken is een tabel ingevoegd. Dan komen summier de houtsneden in de editie van Leeu aan bod en worden de esopische fabels besproken die ook in de *Reynaert* terug te vinden zijn. Tot besluit beargumenteer ik mijn keuze voor een leestekst met een hertaling in de uit te geven editie.

De zwarte, stotterende bultenaar Esopus

Anton van Duinkerken⁹ (1903-1968) vatte het leven van Esopus samen in een essay dat opgenomen is in een bundel essays over schrijvers met lichamelijke gebreken. Naast bijvoorbeeld de blinde Homerus en de jichtlijder Erasmus komt ook de gebochelde Esopus voor in deze bundel.

Na een korte inleiding over Esopus, die tot leedvermaak van eenvoudige mensen wijsheden verkondigde waarmee hij de meest geleerde mannen overtroefde, volgt een korte geschiedenis van het gebruik en de ontwikkeling van de fabels in de loop der eeuwen. Over de bult merkt Van Duinkerken op dat deze historisch is, 'aangenomen dat de hele man verder legendarisch is.' De Antwerpse school-

Tekening Bastiaan de Wit (www.bastiaandewit.be)

meester en dichter Anthoni Smyters (circa 1545 - circa 1626) gaf in 1612 in Rotterdam bij de drukkerij van Jan van Waesberghe een bundeltje esopische fabels uit. Bij aanvang van de levensbeschrijving van Esopus somt hij alle gebreken van de fabeldichter op:

Want hy hadde een grof groot hoofd, eenen in-ghedruchten platten neuse, een groot aenzicht, een langh kinnebacken, scherpe ooghen, eenen korten hals, lanc hanghende lippen, dic van buic, ghebult, kromme beenen, breede voeten, swert van lijve (waer van hy den naem Esopus hadde) ende alzo leelijc ende mismaect, dattet niet schrijvelijc en is. Ende het quaetste was, hy hadde een langzame on-bequame sprake, met een donckere onaerdige stemme.¹⁰

Dit citaat is opmerkelijk, want een aantal kenmerken vinden we niet terug in de editie van Leeu. Dit vraagt om enige toelichtingen die niet in het hoofdstuk van Van Duinkerken voorkomen.

Allereerst de bult: deze wordt niet bij Leeu beschreven. In de druk van Steinhöwel treffen we bij de beschrijving van de mismaakte Esopus wel de bochel aan: 'gybberosus atque ventrosus' (gebocheld en met dikke buik). Ook Macho neemt deze beschrijving over: 'bosse et grosse pance' (bult en dikke pens).

Verder laat Meester Smyters ons weten dat Esopus een ‘langzame, onbequame sprake’ heeft. Dit betekent dat hij, naast alle andere gebreken, ook nog stottert en dit vinden wij, evenals de bult, niet terug in de *Esopus*. Ook hier brengt de editie van Steinhöwel opheldering: ‘lingua tardus atque blactero’ (hij was traag van tong en stotterde). Maar bij Macho lezen we dat hij ‘ne sauoit parler’ (niet kon praten). Leeu houdt wat de beperking van de spraak betreft zijn Franse voorbeeld aan. In de *Esopus* kan hij aanvankelijk niet praten, maar krijgt hij, na bemiddeling van een priester die door Esopus geholpen was, zijn spraakvermogen van de godin van de gastvrijheid. In het boek van Meester Smyters raakt hij, in navolging van Steinhöwels, zijn gestotter kwijt.¹¹

De toevoeging dat hij aan zijn zwart uiterlijk zijn naam ontleent, ontbreekt zowel bij Steinhöwel als bij Macho. Ook in de editie van Leeu komt deze etymologische verklaring niet voor. Meester Smyters heeft hoogstwaarschijnlijk een editie van Johannes Frobenius (circa 1460-1527) voor zich gehad. In de tweetalige editie (Grieks en Latijn) van Frobenius (geraadpleegd werd de editie uit 1517) staat dat hij naast al die andere kenmerken ook zwart was en dat hij daaraan zijn naam ontleende: ‘niger, unde et nomen adeptus est. Idem enim Aesopus, quod aethiops’ (zwart, waarom hij ook zijn naam verkreeg. Dezelfde (naam is) Aesopus, wat de man met het donkere gezicht betekent).¹² Bij Steinhöwel treffen we wel aan dat hij zwart is: ‘nigro colore’. Dit kenmerk ontbreekt bij zowel Macho als Leeu. Tot zover de toelichtingen op het citaat van Meester Smyters.

Van Duinkerken laat de inleiding in hoofdstuk 3 geruisloos overgaan in de levensgeschiedenis van Esopus. In dertien hoofdstukken (de *Esopus* doet dit in 28 ‘hystorien’) vertelt Van Duinkerken het avontuurlijke, maar fataal aflopende leven van Esopus. Hij parafraseert het, zoals dat te lezen is in de *Esopus*, maar voegt er passages aan toe en levert direct commentaar in de verhalen. Zo passeren midden in de verhalende tekst onder anderen Jacob van Maerlant en Bilderdijk de revue.¹³ Van Duinkerken refereert in zijn essay vaak aan edities zonder zich te verantwoorden voor zijn bronnen. Gezien het citaat moet hij een editie van Meester Smyters voor zich gehad hebben. Ook vermeldt hij dat hij aan een editie van Steinhöwel ontleent, maar zonder de precieze vindplaats aan te geven.

Alles bij elkaar levert het een aardig en lezenswaardig verhaal op, maar het is (onder andere door het ontbreken van nauwkeurige bronvermeldingen) onbruikbaar voor verder literair-historisch onderzoek.

Het ongelukkige leven van Esopus

De editie van Willem Kuiper en Rob Resoort uit 1990 is daarentegen wel bruikbaar. Het boekje bevat een hertaling van de twee inleidingen en de 28 ‘hystorien’ uit de wiegendruk van Gheraert Leeu uit 1485. De hertalers gaan hierbij zorgvuldig te werk. Als de brontekst inconsequenties bevat, raadplegen Kuiper en Resoort de drukken van Macho en Steinhöwel. In het boekje van Kuipers en Resoort komen afbeeldingen voor. Het zijn houtsneden ontleend aan de vierde Franse editie van Mathis Husz te Lyon (1486).

Na de tekst volgt een nawoord, waarin veel aspecten van de traditie van de esopische fabels aan bod komen. Zo gaan de hertalers in op de historiciteit van de persoon Esopus, vatten zij het leven van de legendarische Esopus samen en behandelen zij de herkomst van de fabels en hun verspreiding in handschriften en drukken in West-Europa. Uitgebreid gaan zij in op de vertalingen van Steinhöwel (Latijn en Duits) en Macho (Frans) die Leeu, of zijn vertaler – we weten niet of Leeu zelf de vertaling heeft gemaakt – gebruikte als bronnen voor zijn Nederlandse vertaling. Dan worden de houtsneden, de Nederlandse herdrukken, het geïntendeerde publiek en de intentie en functie van de *Esopus* besproken. Het informatieve en goed verzorgde boek sluit af met een literatuuropgave.

Fabels en anekdotes

Het genre van de fabel is moeilijk te omschrijven en scherp af te grenzen van verwante genres als het exempel en de parabel.¹⁴ Het *Lexikon des Mittelalters* geeft een bruikbare definitie van dit genre waarvan hier een korte samenvatting volgt.¹⁵ Een fabel is een kort fictief verhaal met een inherente moraal. De handelende personen kunnen sprekende dieren zijn, maar ook natuurfenomenen (zon, maan, sterren, regen of de wind), bomen, planten en gebruiksvoorwerpen. De protagonisten gaan vaak onderlinge geschillen aan over wie de meeste macht heeft. Ook mensen raken in gesprek met elkaar en met de hierboven genoemde protagonisten. Een goede fabel bevat naast een pakkend verhaal ook een directe boodschap en een moraal waar lering uit getrokken kan worden.

De *Esopus* uitgegeven door Gheraert Leeu kwam in 1485 van de pers. Het is interessant om te weten wat men in de vijftiende eeuw onder een fabel verstond. Anda Schippers onderzocht de voorreden en prologen in zes

Nederlandse fabelverzamelingen om zo een indruk te krijgen van wat de middeleeuwse en vroegmoderne auteurs in de teksten zelf over het begrip fabel te melden hadden.¹⁶ Zij kwam tot de conclusie dat er in de zes bundels geen vastomlijnde omschrijving van het genre is terug te vinden. Fabels kunnen de lezers wat leren; dit komt terug in alle onderzochte fabelbundels. De lessen uit de fabels kunnen het zelfinzicht vergroten, waardoor men beter in staat is een deugdzaam leven te leiden, in de hoop op een plaats in de hemel. Vaak wordt vermeld dat fabels dierlijke, sprekende personages ten tonele voeren en dat fabels vermakelijk en ontspannend zijn. Hierdoor wordt de les, die er in verwerkt zit, beter begrepen en onthouden.¹⁷

Het *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* sluit aan bij de laatmiddeleeuwse opvattingen over de fabel: 'een korte moraliserende vertelling waarin dieren of dingen als handelende personen optreden.'

In de *Esopus* treffen we behalve fabels met dieren of dingen ook fabels aan waarin mensen als personages voorkomen die met elkaar een dialoog aangaan. Schippers merkt hierover op dat wij dit naar moderne maatstaven anekdotes zouden noemen. Zij gebruikt de term anekdote 'om een breed scala aan verhalende teksten aan te duiden waarin uitsluitend menselijke personages optreden die uitsluitend menselijke besommeringen tot onderwerp hebben. Vaak is er sprake van een probleem of conflict, dat op een verbazingwekkende of slimme manier opgelost wordt. Naar middeleeuwse standaard kunnen ook fabels onder deze omschrijving vallen.' Zij hanteert de term anekdotes in dit verband alleen om de moderne opvatting waarin een duidelijk onderscheid tussen fabel en anekdote verondersteld wordt, weer te geven.¹⁸

Fabels: zeer oude verhaaltjes met een moraal

Het is niet duidelijk waar de fabels vandaan komen. Mogelijk zijn ze in een grijs verleden ontstaan in India en vanaf circa 1500 voor Christus uit Mesopotamië via de omringende landen over heel Europa verspreid.¹⁹

Bij de Grieken waren fabels al vroeg populair. Ze werden gebruikt in redevoeringen, gedichten en tragedies. Hesiodus (achtste eeuw v. Chr.), Archilochus (circa 680 - circa 645 v. Chr.), Aeschylus (circa 525-456 v. Chr.) en Sophocles (496-406 v. Chr.) verwerkten deze fabels in dichtvorm, Herodotus (circa 485 - circa 425 v. Chr.), Plato (circa 427-347 v. Chr.) en Aristoteles (384-322 v. Chr.) in proza.²⁰

Aristoteles zegt in zijn *Retorica* hoofdstuk 20 dat fabels heel geschikt zijn voor toespraken in de rechtbank. Soms is het lastig om een ware gebeurtenis te vinden die op de zaak lijkt die behandeld wordt. Het is dan gemakkelijker om met een fabel te komen. Hoe een fabel in een betoog gebruikt kan worden, toont Aristoteles aan in hetzelfde hoofdstuk.

Aesopus verdedigde op Samos een volksmenner tegen wie de doodstraf was geëist. Hij vertelde: 'Eens stak een vos een rivier over. Maar hij dreef af en kwam in een rotskloof terecht, waar hij niet meer uit raakte. Lange tijd was hij in nood, terwijl heel veel luizen zich op zijn huid vastzogen. Een egel die daar dwaalde zag hem en kreeg medelijden. Hij vroeg: 'Zal ik de luizen bij je weghalen?' Maar de vos zei: 'Nee.' De egel vroeg: 'Waarom?' De vos zei: 'Ze zitten al vol met mij en zuigen niet veel bloed meer. Haal je ze weg dan komen er nieuwe die nog trek hebben, en die drinken dan al het bloed op dat ik nog heb.' 'En zo, heren Samiërs,' sprak Aesopus, 'is het ook met u: deze man zal u geen kwaad doen, want hij is al binnen. Brengt u hem ter dood, dan komen er nieuwe armoedzaaiers hun zakken vullen uit uw staatskas.'²¹

De roem en verspreiding van de Griekse fabels in Europa zijn vooral te danken aan de vele handgeschreven en gedrukte Latijnse en volkstalige vertalingen en bewerkingen.

Esopus de fabelverteller

Een naam die steeds weer naar voren komt als het over fabels gaat, is die van Esopus. Eeuwenlang dacht men dat hij de oorspronkelijke auteur was, maar wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat dit allerm minst zeker is, ondanks vermeldingen in geschriften die reppen van zijn leven en hem bij zijn naam noemen. Wel is bekend dat het werk dat zijn naam droeg, grote bekendheid genoot en in verschillende versies is verspreid.²²

Zijn naam duikt op in de vijfde eeuw voor Christus. De geschiedschrijver Herodotus noemt hem in zijn *Historiën* (II, 134). In dit boek, dat zijn definitieve vorm kreeg tussen de jaren 430 en 413 voor Christus, wordt beschreven hoe het boetegeld na de gewelddadige dood van Esopus uiteindelijk opgeëist werd door de kleinzoon van Iadmon. Hierin zag Herodotus het bewijs dat

Esopus in dienst was geweest bij Iadmon. De fabeldichter Esopus was samen met Rhodopis, een courtesane afkomstig uit Thracië, in dienst bij Iadmon op het eiland Samos.²³ Herodotus vermeldt niet de aanleiding van de veroordeling van Esopus. Blijkbaar ging hij ervan uit dat het verhaal algemeen bekend was bij het publiek. Esopus moest, als afgezant van de Lydische koning Croesus²⁴, naar Delphi afreizen om het orakel te raadplegen. Hij kreeg daar ruzie met de tempelpriesters. Hij had hen laten weten dat ze via de offers alleen maar van de inkomsten van anderen leefden en te lui waren om zelf te werken. Hierop werd Esopus door de tempelpriesters valselijk beschuldigd van roof van een schaal uit de tempel van Apollo. Hij werd opgepakt en van de rotsen geworpen.²⁵ Deze gebeurtenis is in overeenstemming met het slot van de *Vita Aesopi* (zie hieronder).

Ook Aristophanes (circa 446 - circa 386 v. Chr.) maakt in zijn komedies melding van Esopus en zijn fabels. In *De wespen* (v. 1445-1448) vermeldt hij dat Esopus door de Delphiërs werd beschuldigd van het stelen van een schaal van de god Apollo. Er wordt in de verzen verwezen naar de fabel van de kever en de arend.²⁶ Deze allusie komt eveneens voor in *De vrede* (v. 127-130) en in *Lysistrata* (v. 694-695).²⁷ De fabel is ook opgenomen in de edities van Steinhöwel, Macho en Leeu, met dien verstande dat in de editie van Macho de kever een veldmuis is en bij Leeu een uiltje.²⁸ Esopus wordt ook genoemd in *De vogels* (v. 471-475). De Athener Pisthetaerus vertelt dat de vogels het oudst zijn, zelfs ouder dan de goden. Als de koorleider zegt dat hij dat niet wist, antwoordt Pisthetaerus: 'Dat komt omdat je onwetend en niet nieuwsgierig bent en Esopus niet stukgelezen hebt.'²⁹ Deze fabel is in het corpus van esopische fabels niet overgeleverd.

Ook Aristoteles was bekend met het leven en de fabels van Esopus. Niet alleen in de *Retorica* komen wij de naam Esopus tegen, maar ook in een aantal van zijn andere werken.³⁰ Valentin Rose (1829-1916) neemt in zijn *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta* een fragment op waarin verwezen wordt naar Aristoteles en Esopus. Het betreft hier een scholion (latere verklaring of uitlegging) op vers 471 in *De vogels* van Aristophanes. 'En Aristoteles zegt in de *Staatsinrichting van de Samiërs* dat hij beroemd was door het vertellen van fabels.'³¹ Het is een ontlening van Aristoteles uit de *Horoi Samion* (circa 510 v. Chr.) van de Samische kroniekschrijver Eugeon. De *Horoi Samion* is verloren gegaan.³² Meer informatie over Esopus is in hetzelfde scholion terug te vinden. 'Esopus was een Thraciër en hij werd vrijgelaten door Iadmon de stomme. Hij was eerst de slaaf van Xanthus.'³³ De Amerikaanse classicus en filoloog Ben Edwin Perry (1892-1968)

merkt op dat de namen Iadmon en Xanthus ergens in de lange traditie van het levensverhaal van Esopus verwisseld zijn. In het levensverhaal van Esopus is het namelijk Xanthus die Esopus in vrijheid stelt en niet Iadmon.³⁴

Het ontstaan van het levensverhaal van Esopus is in nevelen gehuld. Perry neemt aan dat het tussen 100 voor en 200 na Christus op schrift is gesteld. Hij sluit echter niet uit dat het reeds in de vijfde eeuw voor Christus is opgeschreven en verwijst bij deze speculatie naar *De wespen* van Aristophanes.³⁵ Zeker is dat een verder onbekende schrijver in de eerste eeuw na Christus het levensverhaal van Esopus op schrift heeft gesteld: de *Vita Aesopi*.

Van deze tekst zijn twee Griekse handschriften overgeleverd. In het begin van de veertiende eeuw vond de Byzantijnse monnik Maximus Planudus in Constantinopel een Griekse vita van Esopus en bracht deze in 1327 naar Italië. Rimicius vertaalde deze vita in het Latijn en voegde daar 100 fabels, toegeschreven aan Esopus, uit de *Romulus* aan toe (zie hieronder). Dit werk werd in 1474 voor het eerst gedrukt in Milaan door Antonius Zarotus.³⁶ Het werd mij niet duidelijk of dit één van de twee overgeleverde Griekse handschriften was.

Het leven van Esopus: een samenvatting

Het levensverhaal van Esopus begint met de beschrijving van zijn mismaakte lichaam en zijn spraakgebrek, maar er wordt ook vermeld dat hij beschikte over een scherpzinnige geest, dat zijn geschriften en fabels goed en plezierig waren en dat hij met gebaren aan de mensen duidelijk kon maken wat hij bedoelde. Het eigenlijke verhaal begint in medias res.

Esopus, als slaaf door zijn meester ongeschikt geacht voor huishoudelijk werk, wordt naar het veld gestuurd om daar het land te bewerken. Zijn medewerkers draaien hem een loer. Omdat hij toch niet kan praten, eten zij vijgen op die voor de meester bestemd waren en geven hem de schuld. Esopus kan bewijzen dat niet hij maar zijn metgezellen de vijgen hebben opgegeten door ze te laten braken. Na deze gebeurtenis komt Esopus een priester tegen die verdwaald is. Esopus ontvangt hem gastvrij, geeft hem te eten en te drinken en wijst hem de weg. Als dank bidt de priester tot de godin van de gastvrijheid, die Esopus zijn spraak geeft. Als de opzichter een van zijn medewerkers slaat, dreigt Esopus dit aan zijn meester te vertellen. Geschrokken, omdat Esopus plotseling kan praten, maakt de opzichter hem verdacht bij zijn meester waardoor hij ver-

kocht wordt aan een koopman die lastdieren zoekt om zijn handelswaar naar de stad te brengen.

In de stad wordt Esopus voor de tweede maal verkocht en ditmaal aan de filosoof Xanthus. In het huis van Xanthus angekommen maakt Esopus kennis met zijn meesteres, die niets van deze mismaakte slaaf moet hebben. Esopus neemt met vrouwonvriendelijke acties wraak. Zo geeft hij een heerlijk gerecht aan een hondje omdat hij de opdracht van Xanthus kreeg dit te geven aan degene die het meest van Xanthus hield. Ook zet hij haar voor schut door haar billen te ontbloten als zij op een bed ligt te slapen. Op verzoek van Esopus zou ze het eten in de gaten houden zodat de honden er niet van zouden eten. Zij zei hem dat zij ogen in haar billen had. Omdat ze in slaap gevallen was, had hij haar billen ontbloot zodat ze des te beter zou kunnen zien. Hij vat voortdurend de opdrachten van Xanthus letterlijk op, wat vaak, zeker voor de vijftiende-eeuwers, humoristische scenes oplevert. Maar ook adviseert hij zijn nieuwe meester met succes als deze in een dronken bui een onmogelijke weddenschap aangaat. Als op een dag Croesus, de koning van Lydië, het volk van de stad Samos wil dwingen om belasting af te dragen, weet Esopus dit te voorkomen en wordt hij als beloning in vrijheid gesteld.

Esopus gaat dan rondreizen als fabel- en verhalenverteller. Hij komt dankzij zijn talenten in dienst van de koning van Babylonië. Hij helpt de koning met het oplossen van raadsels die door naburige koningen aan hem en aan elkaar worden voorgelegd. Wie de raadsels niet kan oplossen, is schatplichtig aan degene die de raadsels toestuurt. Hierdoor neemt de rijkdom van Babylonië toe. De goeiige Esopus neemt een adoptiefzoon aan, maar die blijkt niet te vertrouwen. Hij gaat met het liefste dienstmeisje van Esopus naar bed en omdat hij bang is daarvoor gestraft te worden, beschuldigt hij Esopus valselijk van

hoogverraad. Esopus wordt ter dood veroordeeld, maar de schout van de koning weet dit te verhinderen en Esopus wordt in zijn eer hersteld. Esopus mag van de koning zijn adoptiefzoon straffen, maar hij vergeeft hem zijn verraad en geeft hem allerlei adviezen om een deugdzaam leven te leiden. Ook hier valt weer de misogynie op in de adviezen die Esopus geeft. Hij waarschuwt bijvoorbeeld zijn adoptiefzoon voor de wispelturigheid van vrouwen en adviseert hem vrouwen nooit een geheim te vertellen. De adoptiefzoon krijgt wroeging en pleegt zelfmoord door zich van een rots naar beneden te storten.

Als de koning van Egypte de koning van Babylonië uitdaagt om een toren te bouwen die noch de hemel noch de aarde raakt, stuurt hij Esopus naar Egypte. Deze neemt een 'bouwploeg' mee bestaande uit kinderen die in mandjes vastgebonden zijn aan arenden. De arenden vliegen omhoog of omlaag naarmate de kinderen het aas, dat zij de arenden voorhouden, omhoog of omlaag houden. Eenmaal in de lucht vragen de kinderen om kalk, cement, hout en gereedschap om de toren te bouwen. Als de koning van Egypte dit ziet, is hij verbaasd en geeft zich gewonnen.

Na nog enige staaltjes van scherpzinnigheid gaat Esopus overladen met geschenken terug naar de koning van Babylonië om vervolgens op zijn verzoek door Griekenland te trekken. Ten slotte belandt hij op het eiland Delphos (sic). Vanwege zijn ongezouten kritiek op de heren van Delphos wordt hij, nadat men hem valselijk beschuldigt van het stelen van een gouden beker uit de tempel van Apollo, veroordeeld tot de doodstraf en van een rots afgeworpen.

Op Delphos breekt dan een pestepidemie uit. Om de god Apollo te verzoenen met de dood van Esopus brengen de inwoners van Delphos een offer en stichten zij een tempel. Als het nieuws over de onrechtvaardige dood van Esopus zich verspreidt over Griekenland, komt een grote legermacht naar Delphos om de moordenaars van Esopus te bestraffen. Hiermee eindigt het levensverhaal van Esopus.³⁷

Fabelverzamelingen

Wie zich in de secundaire literatuur over fabelverzamelingen verdiept, komt er al snel achter dat het onbegonnen werk is om alle fabelverzamelingen die in de loop der eeuwen zijn ontstaan, overzichtelijk weer te geven. De fabelcatalogus van Gerd Dicke en Klaus Grubmüller uit 1987 geeft een volledig overzicht van de fabels vanaf de Latijnse bronnen tot en met de vroegmoderne tijd.³⁸

Het betreft de Duitse fabeltraditie, maar deze is goed bruikbaar, omdat de Middelnederlandse traditie tot in de late middeleeuwen min of meer gelijk opgaat. Ik beperk me tot de verzamelingen die uiteindelijk geheel of gedeeltelijk opgenomen zijn in de *Esopus*.

Aan het eind van de vierde eeuw voor Christus stelde de Athener Demetrius van Phalerum (circa 360-280 v. Chr.) de oudste verzameling Esopische fabels samen: de *Aesopia*. Demetrius was een leerling van Aristoteles. Hij ontwikkelde zich tot een succesvolle schrijver, redenaar en staatsman. Zijn verzameling was vooral bedoeld als een naslagwerk met voorbeelden die in diverse typen van redevoeringen gebruikt konden worden. Het werk is verloren gegaan, maar was aan het begin van de eerste eeuw na Christus nog bekend.

De *Aesopia* is door Phaedrus (eerste helft eerste eeuw na Chr.) in het Latijn vertaald. Phaedrus was een slaaf in dienst van keizer Augustus (63 v. Chr. - 14 na Chr.) en werd door hem vrijgelaten. Hij zette de Griekse fabels om in jambische verzen. Van zijn *Fabulae Aesopiae* zijn in totaal vijf boeken met 93 fabels bewaard gebleven.

Babrius (tweede helft eerste eeuw na Chr.) vertaalde een groot deel van de Latijnse *Fabulae Aesopiae* weer terug in het Grieks en vulde de verzameling aan met andere fabels en laatgriekse novellen en anekdotes.

Uit de eerste of tweede eeuw na Christus is een verzameling fabels overgeleverd die bekend is onder de naam *Collectio Augustana*. De auteur is onbekend, maar de hierin opgenomen fabels komen in latere werken voor.

Omstreeks 400 bewerkte Avianus 42 fabels van Babrius en Phaedrus. Hiervan waren 33 fabels uit de verzameling van Babrius genomen. Bij Avianus vinden we ook een aantal fabels terug uit de *Collectio Augustana*.³⁹

In de vijfde eeuw na Christus parafraseert Romulus in vier boeken 98 fabels in Latijns proza. Deze verzameling is niet bewaard gebleven. Wel is een kopie bekend waarin de fabels van Romulus zijn overgeleverd: de *Burneianus* (tiende eeuw). Het handschrift, dat in het British Museum berust, wordt ook wel de *Romulus* genoemd, omdat in de proloog zijn naam voorkomt. Romulus deelt in die proloog aan de lezer mee dat hij de tekst vertaald heeft uit het Grieks in het Latijn. Hij heeft dit gedaan voor zijn zoon Tiberinus, zo blijkt uit de eerste voorrede: *Romulus Tiberino filio*. Over de veronderstelling dat Romulus de auteur van de verzameling uit de vijfde eeuw is, zijn de geleerden het niet eens. Ook de bronnen waaruit Romulus geput zou hebben, zijn nog steeds onderwerp van discussie. Het zou te ver voeren om deze discussie hier samen te vatten.⁴⁰ De *Burneianus* is ingedeeld in vier groepen van respectievelijk 19, 21, 20

en 22 fabels. De indeling van deze in totaal 82 fabels lijkt willekeurig. De groepen zijn niet gewijd aan een of andere soort ondeugd, zoals hebzucht, heerszucht, sluwheid, gewelddadigheid of luiheid, en ook is niet een dier de centrale figuur in een groep.⁴¹ Van deze verzameling zijn twee redacties overgeleverd: de als slordig omschreven *Romulus vulgaris* of *Recensio gallicana* en de betere versie *Recensio vetus*.⁴² Vincent van Beauvais (circa 1190-1264) heeft enkele fabels bewerkt uit de *Recensio gallicana* en opgenomen in zijn *Speculum historiale*⁴³ en *Speculum doctrinale*.⁴⁴ Naast de al genoemde werken is er ook nog een versie in proza uit de elfde eeuw overgeleverd: de *Romulus Nilantinus*, genoemd naar de latere uitgever Johann Friedrich Nilant (1680-1757). Deze bundel bevat een selectie van 50 fabels uit de *Romulus*-traditie en ligt ten grondslag aan de volkstalige fabeloverlevering. Deze kent twee stromingen: de fabels van Marie de France en de fabeltraditie die verloopt via de *Anonymus Neveleti*.

Rond 1170 vertaalde en berijmde Marie de France, een Anglo-Normandische dichteres, 102 fabels uit een Engels handschrift van begin twaalfde eeuw in het Frans: *d'Ysopet*. Hiervan zijn 40 fabels genomen uit de *Romulus Nilantinus*. De rest is ontleend aan mondeling overgeleverde fabels, inheemse dierverhalen, sprookjes, oosterse parabels, anekdotes en kluchten. Er zijn in haar fabelverzameling invloeden terug te vinden van de achtste-eeuwse Arabische fabelcollectie, de *Kalilah wa-Dimna*. Van deze Arabische fabels zou Marie de France kennis hebben genomen toen zij op reis was in Engeland.⁴⁵

In de elfde en twaalfde eeuw is er intensief contact tussen de Arabische en West-Europese cultuur. Eén van de tussenpersonen is hierbij voor de fabeloverlevering belangrijk. In 1106 bekeerde de jood Moses Sephardus (voor 1075 - na 1130) zich tot het christendom. Hij was arts van Alfonsus, de koning van Aragon. Omdat hij op de feestdag van Petrus en Paulus (29 juni) gedoopt werd en koning Alfonsus daarbij als peetvader optrad, noemde hij zich Petrus Alfonsus. Hij was naast arts ook sterrenkundige. Hij verbleef een tijd in Engeland en was daar de geneesheer van Hendrik I (circa 1068-1135). Hij schreef een literair werkje, de *Disciplina clericalis*, waarin naast gelijkenissen en raadgevingen van filosofen, gedeeltelijk overgenomen van de Arabieren, vertelsels, gedichten en fabels zijn opgenomen. Sommige van deze verhalen zijn afkomstig uit de *Kalilah wa-Dimna*, een serie dierenverhalen die via het Perzisch teruggaan op de Sanskriet-tekst *Pantsjatantra*. Daarin komen verhalen voor over bijvoorbeeld de leeuw, die optreedt als de koning der dieren. Deze verhalen genoten grote bekendheid en werden onder andere gebruikt in preken en traktaten. Ze zijn terug te vinden in de *Fabulae* van Odo van Cheriton (circa

1185-1246/1247), de *Exempla* van Jacques de Vitry (circa 1160/1170-1240) en in de *Decamerone* van Giovanni Boccaccio (1313-1375).⁴⁶ Ook Marie de France heeft waarschijnlijk gebruik gemaakt van de *Disciplina clericalis*, getuige de Arabische fabels in haar *d'Ysopet*.

Van de Latijnse *Romulus* uit de tiende eeuw werden in de twaalfde eeuw door een anonieme bewerker de eerste drie boeken met geringe afwijkingen in elegische disticha⁴⁷ omgezet. Isaac Nevelet gaf deze disticha voor het eerst in 1610 in Frankfurt uit: de *Mythologia Aesopica*. Dit boek wordt dan ook wel de *Anonymus Neveleti* genoemd. De *Anonymus Neveleti* is een van de widest verbreide Latijnse fabelcollecties in de vroegmoderne tijd.

Naast deze twee hoofdstromingen is ook een fabelverzameling bekend uit eind twaalfde, begin dertiende eeuw, geschreven door de cisterciënzerabt Alexander Neckam († 1217), de *Novus Aesopus*.

De fabels van Marie de France werden weer terugvertaald in het Latijn en aangevuld met fabels uit de *Recensio gallicana*, de *Romulus Nilantinus*, de *Anonymus Neveleti* en de *Novus Aesopus*. Deze vertaling wordt, vanwege de plaatsen waar hij bewaard wordt (Londen, Brussel en Göttingen), de *Romulus LBG* genoemd.⁴⁸

Poggio Bracciolini (Poggius Florentinus, 1380-1459), een Florentijnse humanist, historicus en politicus, verzamelde, naast al zijn werkzaamheden, ook Latijnse fabliaux.⁴⁹ Een aantal daarvan is opgenomen in de latere fabelverzamelingen van Steinhöwel, Macho en Leeu.

Het succes van de fabelverzamelingen is groot, getuige de vele handschriften die ons zijn overgeleverd. Twaalf gaan terug op de *Romulus* uit de tiende eeuw. Van de *Romulus Nilantinus* zijn er vier bekend. De *Romulus LBG* is overgeleverd in negen, de *Novus Aesopus* in vier en de *Anonymus Neveleti* in maar liefst 105 handschriften.⁵⁰

Steinhöwels *Esopus* 1476-1477

De humanist en stadsarts van Ulm Heinrich Steinhöwel (1412-1482) studeerde in Wenen en in Padua. In Padua maakte hij kennis met de humanistische denkbeelden en de klassieke bronnen, die hoger werden aangeslagen dan eigentijdse werken. Het verzamelen en vertalen van klassieke werken maakte een groot deel uit van zijn literaire activiteiten. Sinds 1471 gaf hij in Augsburg en in Ulm in eigen beheer drukwerken uit. In 1476-1477 bracht hij bij Johan Zainer

in Ulm zijn laatste, omvangrijkste en ook succesvolste werk uit: de *Esopus*. Deze uitgave was tweetalig en rijk geïllustreerd. Steinhöwel gebruikt zowel voor zijn Latijnse als voor zijn Duitse vertaling de naam *Esopus*. Pas in herdrukken en bewerkingen van zijn vertalingen wordt het boek de *Äsop* genoemd.

Deze compilatie bestaat uit negen delen, een indeling die we later terugvinden in de Nederlandse *Esopus* van Leeu. Na een inleiding in het Duits, met een opdracht aan hertog Sigmund van Oostenrijk, volgen een definitie van de fabel en de theorie daarover, direct gevolgd door de *Vita Esopi* in het Latijn. Steinhöwel maakte gebruik van de Latijnse vertaling van Rimicius die in 1474 was gedrukt. Na de Latijnse vita volgt het leven van Esopus in het Duits. Dan volgen de vier boeken in de versie van Romulus. De fabels worden in de eerste drie boeken driemaal weergegeven. Eerst in Latijns proza de *Romulus*-versie, dan de Duitse vertaling en ten slotte per fabel de elegische disticha uit de *Anonymus Neveleti*. De overige vijf boeken bevatten alleen de Latijnse fabels in proza met per fabel een Duitse vertaling. Na de *Romulus*-fabels volgt het vijfde boek: *Extravagantes Esopi antique*, met twintig fabels die toegeschreven zijn aan Esopus, gevolgd door boek zes: *Esopis fabulae nove translatione Remicii*. Het boek bevat zeventien van de 100 fabels van Rimicius. Dan volgt in boek zeven nog een keuze van 27 fabels van Avianus, waarna ten slotte in boek acht de teksten van Petrus Alfonsus en Poggio de compilatie afsluiten. De twee laatstgenoemde verzamelingen van Petrus Alfonsus en Poggio noemt men ook wel de *Collectae*. De editie van Steinhöwel sluit af met een index van de moralistische motieven in de fabels: *DIE GEMAINEN PUNKTEN DER MATERI DIS BÜCHLINS*.

De bronnen van *Extravagantes Esopi antique* zijn niet duidelijk. Elf fabels zijn terug te vinden in een Romulushandschrift uit de vijftiende eeuw, zes zijn door Steinhöwel zelf bedacht of tot hem gekomen via mondelinge overlevering. Uit de 100 fabels van Rimicius koos Steinhöwel zeventien fabels die nog niet in zijn verzameling waren opgenomen. Steinhöwel hield de volgorde van Rimicius aan. Van Avianus nam hij alle 42 fabels over. In de *Collectae* treffen wij vijftien vertellingen van Petrus Alfonsus aan uit zijn *Disciplina Clericalis*. De herkomst van twaalf van de vijftien vertellingen is omstreken. Ten slotte nam Steinhöwel zes anekdotes van Poggio de Florentijn op in zijn bundel. De compilatie bevat ook nog de novelle *Chismonda en Guiscardo* uit de *Decamerone* en wordt gezien als een toevallige bijlage die niet in latere edities en vertalingen is opgenomen.⁵¹

Steinhöwel heeft de verzameling niet alleen vertaald, maar ook bewerkt. Sommige twijfelachtige passages uit de bronnen, in die zin dat het niet zeker is

of zij wel toe te schrijven zijn aan de auteurs, zijn niet door hem overgenomen.

Deze fabelverzameling met 205 houtsneden werd na het verschijnen in 1476-1477 verspreid door heel Europa in vele Latijnse en volkstalige nadrukken. De tweetalige editie werd niet nogmaals op de persen gelegd. Wel kwamen er afzonderlijk Latijnse en Duitse herdrukken uit in Augsburg en Basel. In Straatsburg werden minstens veertien vertalingen in het Duits uitgegeven. Volkstalige herdrukken volgden in Frankrijk, Spanje, de Nederlanden, Engeland, Denemarken en in Bohemen in het Tsjechisch.⁵²

Julien Macho's *Esope*

In 1480 verscheen in Lyon een Franse versie van Steinhöwels editie uit 1476-1477. Hoewel de vertaler, de augustijner monnik Julien Macho,⁵³ op de titelpagina laat weten dat dit boek uit het Latijn is vertaald, maakte hij gebruik van Steinhöwels tweetalige vertaling. Dit blijkt als de vertaling met de editie van Steinhöwel vergeleken wordt. Ook putte Macho uit andere bronnen. Een aantal houtsneden uit de druk van Macho komt namelijk niet voor in de eerste druk uit Ulm, maar in latere edities uit Augsburg.

De editie van Macho laat een aantal veranderingen zien ten opzichte van de versie van Steinhöwel. Allereerst bevat Macho's versie een titelpagina met een grote houtsnede en de titel *Esope*. De titelpagina ontbreekt bij Steinhöwel. De houtsnede, bij Steinhöwel op de versozijde van het eerste blad, komt bij Macho op de rectozijde van het eerste blad. Steinhöwel presenteert het leven van Esopus als één doorlopend verhaal. Hij volgt hierin Rimicius. De Franse druk heeft hoofdstukken en voegt aan elk hoofdstuk een houtsnede, een hoofdstuktitel en een nummering toe. In totaal bevat in de Franse druk het leven van Esopus 28 hoofdstukken. De index van de moralistische motieven in de fabels die te vinden is in de editie van Steinhöwel, is niet in de Franse druk overgenomen. Bij vergelijking blijkt dat Macho's vertaling hier en daar afwijkt van de versie van Steinhöwel. Het betreft kleine aanpassingen in de tekst, maar ook zijn in enkele vertalingen in de laatste gedeelten sommige zinnen weggelaten of ingelast.⁵⁴

Een mooi voorbeeld is de scabreuze passage waarin een dom meisje 'verstand ingegoten' krijgt. In de 27ste historie komt een fabel/anekdote voor die Esopus vertelt als hij veroordeeld is tot de doodstraf, in de hoop dat hij vrijgesproken wordt.

Een moeder van een zwakbegaafd meisje bidt de goden haar bij zinnen te brengen (sibi sensum infunderent: haar verstand in te gieten). Het meisje komt niet zo lang daarna een jonge knappe boer tegen die zijn ezelinnetje probeert te disciplineren (subigere). Op haar vraag wat hij doet zegt hij: 'Ik giet verstand in dit ezelinnetje.' Het meisje zegt dan: 'Breng ook mij bij zinnen, want dat wil mijn moeder graag.' Dat doet dan de boer. Het meisje vertelt haar moeder hoe ze tot verstand gekomen is: 'Een jonge man duwde een lange pezige pin met twee aan het uiteinde hangende kogels in mijn schoot terwijl hij telkens weer naar binnen en naar buiten ging. Dat onderging ik met plezier en ik merkte plotseling dat in mijn geest verstand gegoten werd.' Toen de moeder dit hoorde, sprak zij tot haar dochter: 'Mijn lieve dochter, je hebt geen zin gekregen, maar wat je aan zin had, ben je kwijt!'⁵⁵

De plastische beschrijving in de Latijnse tekst van Steinhöwel waarin beschreven wordt hoe de jonge man het meisje verstand bijbracht, ontbreekt bij Macho en bij Leeu.

Gheraert Leeu's *Esopus*

De editie van Leeu die in 1485 verscheen, is een vertaling van de tweede herdruk van Julien Macho's *Esope* uit 1484.⁵⁶ Naast deze Franse bron gebruikte Leeu bovendien een editie van Knoblochtzer die in Straatsburg verscheen rond 1481. Het betrof hier de Latijnse tekst van Steinhöwel.⁵⁷

De editie start met een titelpagina met daarop een grote houtsnede van de gebochelde Esopus. Hij is omringd door een groot aantal afbeeldingen die verwijzen naar de fabels. Leeu volgt hierin Macho.⁵⁸ Leeu's editie plaatst boven de houtsnede een wervende tekst: 'Die hystorien ende fabulen van Esopus / Die leerlijck wonderlijck ende zeer ghenoe[c]h / lijck zijn.'⁵⁹ Het boek opent met een proloog, waarin de lezer uitgelegd wordt dat het hier gaat om

een proper profitelijck boec van die substijlheyte der fabulen ende / ghenoechlike hystorie ghemaect by eenen mensche die zeer substijl van gheest / ende van sinnen was gheheyten Esopus int welke alle die menschen die dit boeck / sullen lesen. moghen leeren ende verstaen by dese fabulen hem seluen wel te rege / rene. Want een yeghelijcke hystorie ende fabule sijn sonderlinghe bewijs ende verstant / wt gheeft ende sonderlinghe vrolijcheyte presenteert.⁶⁰

Griek Esopus, 6de eeuw voor Chr.	
Phaedrus, ex-slaaf, vertaalde de fabels, toegeschreven aan Esopus, in het Latijn, 1e eeuw na Chr.	
Babrius (1e eeuw na Chr.) vertaalde een groot deel van Phaedrus' fabels weer terug in het Grieks en vulde de verzameling aan met andere fabels en Laatgriekse novellen en anekdotes.	
Omstreeks 400 bewerkte Avianus 42 fabels van Babrius en Phaedrus. 33 fabels uit de verzameling van Babrius	
Romulus, 5de eeuw na Chr. (?), 98 fabels bijeengebracht in proza	
Burneianus, prozaverzameling (10de eeuw)	
Romulus vulgaris of Recensio gallicana	Recensio vetus
Vincent van Beauvais (circa 1190-1264?) bewerkte Recensio gallicana in Speculum historiale en Speculum doctrinale	
Romulus Nilantius (11de eeuw)	
Fabels van Marie de France circa 1170 bundel van 102 dierenfabels Oudfranse berijmde tekst	Novus Aesopus, Alexander Neckam eind 12de -begin 13de eeuw, later afzonderlijk vertaald in het Frans (Ysopet II en Ysopet de Chartres) Anonymus Neveleti in Latijn, Engeland 12de eeuw, fabels uit verscheidene fabelcol-lecties in verzen, wijdst verbrei-de Latijnse fabelcollectie
Terugvertaald in Latijn Romulus LBG (hss. in Londen, Brussel en Göttingen) bevat ook fabels uit andere bronnen (Romulus Nilantius, Recensio gallicana, Anonymus Neveleti en Novus Aesopus)	
Esopus Heinrich Steinhöwel 1476 Latijnse fabels uit beide fabeloverleveringen	
Vertaling in het Frans door Julien Macho (1480) van de Esopus Heinrich Steinhöwel	
Vertaling in het Middelnederlands Dye hystorien ende fabulen van Esopus Fabelbundel uit 1485 Anonieme Middelnederlandse vertaling van Franse bundel van Julien Macho. Franse bundel is bewerking van Latijns-Duitse fabelcollectie van Heinrich Steinhöwel	

De bewerker is hier uitvoeriger dan zijn voorbeeld. Macho volstaat met: 'Ci commence le liure des subtiles hystoires et fables de Esope.'⁶¹ Deze breedsprakigheid zien wij ook terug in de promythia en epimythia.⁶² In de korte proloog, slechts dertien regels lang, wordt de eventuele koper niet alleen opgeroepen om dit boek toch vooral aan te schaffen, maar komt hij ook te weten dat in dit boek niet alleen de fabels van Esopus, maar ook bijdragen van Avianus, Alfonsus en Poggio te vinden zijn. Aansluitend volgt de levensbeschrijving van Esopus. Deze bestaat uit 28 hoofdstukken, elk voorzien van een opschrift, waarin summier wordt aangegeven wat er in het hoofdstuk gebeurt, en een houtsnede. De levensgeschiedenis neemt 53 pagina's in beslag en vormt daarmee een kwart van het boek.

In acht boeken volgen dan de fabels en de anekdotes. Elk boek, op boek 5 en 8 na, wordt voorafgegaan door een inhoudsopgave. Boek 1 en 2 openen met een proloog. Het gehele boek wordt afgesloten met een kort nawoord en een colofon. In twee regels wordt de lezer aanbevolen de goede lessen uit dit boek te onthouden en ervan te profiteren.⁶³

Zoals ons bekend is bij andere uitgaven, bijvoorbeeld bij de vertaling van de *Dialogus creaturarum*,⁶⁴ volgt de bewerker zijn bronnen niet slaafs na. Hier en daar is de tekst aangepast ten opzichte van de gebruikte bronnen. De fabel wordt in de editie van Leeu voorafgegaan door een promythium en afgesloten met een epimythium. Macho begint een fabel met een opschrift waarin hij de protagonisten noemt. De moralisatie komt in het epimythium en is korter dan in de uitgave van Leeu. De bewerker van de *Esopus* combineert per fabel het promythium met de titel. Als voorbeeld hier fabel dertien uit het vierde boek: De zieke ezel en de wolf.

Die derthiende fabule is vanden ziecken Ezel ende vanden wolue
Nemmer- / meer en salmen eenighen boosen ofte quaden mensch eenich
gheloue toe scri / uen Ghelijck als men zien mach by deser fabulen

HEt was een wolf die welck eenen ziecken Ezel vandende was den
welcken / hi begonste te tasten vraghende aldus Mijn lieue broeder
waer doet dy / wee Ende die Ezel seyde hem. daer du my tastes
Ende die wolf die manier makende / of hi hem hadde willen vertroos-
ten ende visiteren begonste den Ezel te drucken ende te per / sen ter
doot toe ende daer na te eten Ende daer om en salmen inden flatte-
rers gheene / gheloue setten want si segghen dicwijlen goet metten monde
Ende draghen int / herte eenen valschen gront (cursivering en HR).⁶⁵

Soms is gebruik gemaakt van spreekwoorden en spreuken, al dan niet op rijm, om de moraal kracht bij te zetten. Leeu beschikte, naast een Latijnse editie van Knoblochtzer, ook over een *Romulus*-handschrift. Hierin beginnen de fabels met een moralisatie. In de gedrukte versie zijn deze moralisaties niet terug te vinden. Het is niet bekend waarom de bewerker op dit punt afwijkt van zijn bronnen.⁶⁶

Een aantal van de verhalen van Petrus Alfonsus en Poggio ontbreekt in de editie van Leeu. Het betreft verhalen over overspel. De bewerker zal deze verhalen niet opgenomen hebben, omdat hij dit gedrag verwerpelijk vond. Ook zijn de vrouwen in die verhalen slimmer dan de mannen, wellicht ook een reden om censuur toe te passen. De verhalen komen wel voor in de Latijnse versies en dit bevestigt het vermoeden dat sommige schrijvers in de vijftiende eeuw vonden dat bepaalde onderwerpen niet geschikt waren om in de volkstaal uit te geven.⁶⁷ De Middelnederlandse tekst is op sommige plaatsen uitgebreid met behulp van de Latijnse *Esopus* van Heinrich Steinhöwel.⁶⁸ De vertaler volgt hier de *Romulus*-versie en niet de ingekorte Franse versie. Ook in het laatste boek gebruikt hij geregeld de Latijnse tekst.⁶⁹

Ter afronding van deze paragraaf over fabelcollecties worden de voorlopers van de *Esopus* in een tabel weergegeven.⁷⁰

De houtsneden

Alle verhalen over Esopus en alle fabels zijn voorzien van een houtsnede, behalve bij de fabel: 'Wolf die een wind laat'.⁷¹ De houtblokken neemt Leeu over van de drukker Heinrich Knoblochtzer uit Straatsburg, die de houtblokken gebruikte bij zijn Latijnse en Duitse herdrukken in Ulm en Augsburg van Steinhöwels editie uit 1476-1477.⁷²

De houtblokken zijn toegeschreven aan de 'Ulmer Meister', Jörg Syrlin de Oudere (1425-1491), bekend om zijn houtsnijwerk in de koorbanken in het munster van Ulm. Met name de afbeeldingen bij de fabels van Romulus en Avianus zijn door hem gesneden. Van de houtsneden bij de episodes in *Het leven van Esopus*, bij de fabels van Rimicius, bij de fabels in de *Extravagantes* en bij de teksten van Poggio is niet bekend wie de maker is. In Lyon werden deze houtsneden op verbluffende wijze gekopieerd. De kopiist is onbekend.

In de *Esopus* van Leeu 1485 zijn de houtsneden ingekleurd. Deze zijn fraai om te zien, maar helaas ongeschikt om in zwart-wit te worden gescand als verluch-

ting in mijn editie. Om toch een idee te geven hoe ze eruitzagen, zijn, in navolging van Kuiper & Resoort, de houtsneden in mijn editie uit de vierde Franse editie van Mathis Husz (Lyon 1486) overgenomen.⁷³ Deze werden belangeloos door de afdeling oude drukken van de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen op microfilm ter beschikking gesteld.⁷⁴

Fabels uit de *Esopus* in de *Reynaert*

Bij de transcriptie van de *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* viel mij op dat ik een aantal fabels al eerder was tegengekomen. Het bleken de vijf fabels te zijn die in *Reynaerts historie* zijn terug te vinden. Het zijn de fabels over de kikkers en de ooievaar (ook wel ‘pudenfabel’ genoemd), over het hert en het paard, de ezel en de hond, de kat en de vos en de wolf en de kraanvogel.⁷⁵ De laatste vier fabels komen niet voor in *Van den vos Reynaerde*. Het betreft verhalen die Reynaert aan het hof vertelt ter ondersteuning van zijn pleidooien.

De eerste fabel, de ‘pudenfabel’, komt voor als Reynaert zijn leugenverhaal over het complot tegen koning Nobel opdist. De overige vier fabels zijn onderdeel van de juwelenrede als Reynaert de koning op de mouw wil spelden dat hij niet de kop van Cuwaert, maar drie prachtige magische geschenken voor het koningspaar met Belijn de ram had meegegeven: een ring, een kam en een spiegel. Het laatste geschenk, de spiegel, bevat aan de rand afbeeldingen van de vier overige fabels.

De vijf fabels komen ook voor in de *Esopus*. Veel onderzoek naar het invoegen van deze fabels is al gedaan.⁷⁶

Anda Schippers wees in haar dissertatie nog op twee andere plaatsen in de *Esopus* die eveneens terug te vinden zijn in *Reynaerts historie*. In de eerste passage ontmoeten Isegrim en Reynaert het koningspaar, de leeuw Nobel en de leeuwint Gente, tijdens de jacht. Omdat zij honger hebben, vragen zij aan de wolf en de vos de buit te delen die zij zojuist gevangen hebben. Als de wolf dat tot zijn eigen voordeel doet, krijgt hij tot bloedens toe een pak ransel van de koning. Als zij later een kalf vangen, verdeelt Reynaert de buit en geeft hij het koningspaar het overgrote deel: het leeuwendeel. Als Nobel vraagt waar hij dat geleerd heeft, antwoordt Reynaert dat hij zojuist zijn lesje wel geleerd had. Dit komt overeen met de moraal in de zesde fabel van boek I over de leeuw, de geit en het schaap.⁷⁷

Voor de vos en de wolf die bij de meerkat op kraambezoek gaan, verwijst Schippers naar drie fabels; twee daarvan komen voor in de *Esopus*. In de eerste

fabel gaat het om een man die altijd de waarheid spreekt, een leugenaar en een apin die zich koningin waant. De man die altijd de waarheid spreekt, zegt desgevraagd dat hij geen koningin omringd door een hofhouding ziet, maar een stelletje lelijke apen, wat hem duur komt te staan. Dit overkomt ook Isegrim de wolf die de moeder en de jonge apen met afschuw bekijkt en dit ook laat blijken. De apin leek de wolf wel een dochter van de duivel en haar jongen leken wel stukken vuil. De wolf schrikt zo gruwelijk dat hij oproept tot de wapens bij het zien van de *nickers* (Pg Hellings, 5207) die rechtstreeks uit de hel leken te komen. De apin pikt dit natuurlijk niet. Als de wolf dan ook nog plompverloren eten van haar eist, vliegen de apin en haar jongen hem aan. Soms kan men maar beter een leugen om bestwil verzinnen om erger te voorkomen, is de boodschap.⁷⁸

Dit zou ook het thema in de tweede fabel zijn waarnaar Schippers verwijst. De leeuw, de koning der dieren, roept het besluit af, tot meerdere eer en glorie van hemzelf, geen vlees meer te eten. Gaandeweg krijgt hij spijt omdat hij ramelt van de honger. Hij bedenkt dan een list. Hij laat alle dieren langskomen om hen te laten ruiken of hij uit zijn bek stinkt. Alle dieren die dit bevestigen of ontkennen, vreet hij op. Als ook een apin langs komt die hem zegt dat hij een welriekende adem heeft, krijgt de koning spijt van zijn voornemen om de apin op te eten en wendt zich voor ziek te zijn. Artsen raden hem aan te eten wat hij wenst, en laat dat nou net apenvlees zijn, en zo verdwijnt de apin alsnog in de maag van de leeuw. De moraal is hier volgens mij dat men beter het gezelschap van tirannen en ander slecht gezelschap kan vermijden en niet dat men soms moet liegen om bestwil.⁷⁹

Wijze van uitgeven

Van meet af aan heb ik een editie willen maken die toegankelijk is voor de hedendaagse lezer. Gedacht moet hierbij worden aan geïnteresseerde lezers, middelbare scholieren en studenten. Daarnaast zou de editie ook voor neerlandici en mediëvisten bruikbaar moeten zijn. Een diplomatische transcriptie met daarnaast een hertaling lag voor de hand. Deze ongebruikelijke combinatie (vakbroeders geven de voorkeur aan een kritische tekst) had mijn voorkeur omdat bij kritische edities vaak emendaties (verbeteringen) worden toegevoegd die, als ze niet worden toegelicht, de tekst corrupt kunnen maken. Een kritische tekst bevat bovendien een bepaalde hoeveelheid interpretatie, met name als het gaat om de toevoeging van interpunctie. Hierbij moeten keu-

zes gemaakt worden die de editeur opdringt aan de lezer. Natuurlijk loert dit gevaar nog meer om de hoek bij een hertaling waarin ook nog woorden anders geïnterpreteerd kunnen worden dan de auteur oorspronkelijk bedoeld heeft. Maar door de brontekst er diplomatisch naast te plaatsen kan men de interpretaties van de hertaler direct zelf controleren. De brontekst ontbreekt vaak in kritische uitgaven waardoor men, om zeker te zijn, de brontekst toch nog moet raadplegen. Een diplomatische tekst bevat bovendien minder elementen die snel verouderen dan een kritische editie die ook nog eens voorzien moet zijn van een uitgebreid filologische apparaat. De grote duurzaamheid van een diplomatische tekst en de laagdrempelige leesbaarheid van de hertaling gaven de doorslag bij mijn uiteindelijke keuze.

Toch bleef het uiteindelijke resultaat onbevredigend. De diplomatische tekst bleef moeilijk toegankelijk voor leken en beginners. De hedendaagse interpunctie ontbreekt bijvoorbeeld in de brontekst. Paul Wackers wees mij op de recensie van *Of Reynaert the fox*, geschreven door Jill Mann in *Reinardus* volume 22.⁸⁰ Mann pleit voor een 'best-text edition': een tekst zo getrouw mogelijk naar de bron met zo min mogelijk correcties, maar wel met hedendaagse interpunctie en hoofdlettergebruik. De tekst wordt zo toegankelijker voor de moderne lezer en, ook niet onbelangrijk, voor de 'non-Dutch readers' die toch al moeite hebben met het Nederlands.

Over het 'zo min mogelijk aanbrengen van emendaties' schreef Mayke de Jong behartigenswaardig in haar artikel 'Mediëvistiek aan de grenzen'.⁸¹ Kritische edities maken, volgens haar, door het invoegen van emendaties onbedoeld de dynamiek van de middeleeuwse schriftcultuur onzichtbaar. Met de verbeteringen van bijvoorbeeld afwijkend Latijn verdwijnt de mogelijkheid om de ontwikkeling van die taal in de middeleeuwen te onderzoeken. De zogenaamde 'originele tekst' was 'in feite een constructie van de wetenschappelijke uitgever, (...) die in geen enkel bestaand handschrift in die vorm voorkwam.'

Dit alles overwegende, noem het maar 'voortschrijdend inzicht', besloot ik de diplomatische tekst om te zetten in een leestekst ('best-text edition') met parallel de hertaling. De diplomatische tekst wordt tegelijkertijd met de presentatie van mijn editie digitaal beschikbaar gesteld op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL).

Tot besluit

Ik werk momenteel met veel plezier aan de editie. Het diplomatisch transcriberen van het leven van Esopus en de fabels was, ondanks de oude (zestiende-eeuwse) teksten, spannend. Om zo foutloos mogelijk te werk te gaan deed ik een pagina per dag. Ik betrapte mezelf erop dat ik soms niet kon wachten tot de volgende dag om te lezen hoe een fabel of een anekdote afliep. De diplomatische transcriptie van de tekst is ondertussen gereed.

De hertaling is geen sinecure. De vaak lastige woorden (sommige zijn niet terug te vinden in de woordenboeken),⁸² doubletten en zinconstructies bezorgen mij meer dan eens hoofdbreken. Gelukkig werken Willem van Bentum en Herman Bruggeling mee aan de hertaling. Willem van Bentum voorziet mijn eerste versie van kritisch commentaar en smukt hier en daar de teksten op met wetenswaardigheden uit klassieke bronnen. Omdat de tweede versie van de hertaling nog altijd dicht bij de brontekst blijft en de tekst hier en daar niet lekker bekt, leest Herman Bruggeling op mijn verzoek nogmaals onze hertaling door, maar zonder dat hij de brontekst voor zich heeft, waardoor hij niet beïnvloed wordt door de originele tekst. Er blijft geschaafd worden, ook aan de derde hertaling.⁸³

Natuurlijk hoop ik dat mijn nieuwe editie zijn weg naar het publiek zal weten te vinden en dat de lezers net als ik zullen genieten van de vaak humoristische fabels en anekdotes. Het fabelonderzoek is met deze editie en de digitale versie (eindelijk) verrijkt met de Middelnederlandse tekst van Gheraert Leeu uit 1485. De *Esopus* was tot nu toe alleen in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag en op microfilm te raadplegen. Zowel geïnteresseerde lezers, middelbare scholieren, studenten als wetenschappers zullen straks op drie manieren de beschikking hebben over deze unieke tekst.

Met dank aan Willem van Bentum, Herman Bruggeling en Bert Leewe, die meelazen en waardevolle suggesties ter verbetering deden. Voor onjuistheden in dit artikel ben ik uiteraard alleen verantwoordelijk.

NASCHRIFT

Bij het ter perse gaan van *Tiecelijn 24*, bereikte mij de gedegen studie van Jill Mann *From Aesop to Reynard: Beast Literature in Medieval Britain*, Oxford, 2009 (zie ook

de recensie van Paul Wackers). Mann bespreekt in de inleiding van haar boek het ontstaan van de esopische fabeltraditie. Met name in de paragrafen ‘The Fable from the Eleventh Century onward’ en ‘Oriental Animal Tales’ problematiseert zij de aanname dat de Arabische fabels uit de achtste eeuw van invloed zouden zijn geweest op de *Ysopet* van Marie de France (Mann 2009, p. 9-10 en p. 22, noot 112). In mijn uit te geven editie zullen haar bevindingen alsnog verwerkt worden.

NOTEN

- 1 Zie voor een korte levensbeschrijving en het fonds van Gheraert Leeu: Rijns 2010, p. 18-19.
- 2 Bij de beschrijving van de druk maakte ik gebruik van de beschrijving van Anda Schippers in haar dissertatie (1995, p. 190-191).
- 3 Leeu, Gheraert, *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, Antwerpen, 1485; Den Haag Meermannno-Westreenianum IBI.
- 4 De Griffioenreeks was de benaming van een serie hertalingen in hedendaags Nederlands van Nederlandse literaire teksten uit de periode voor 1850. De Griffioenreeks startte in 1985 bij uitgeverij Querido en werd in 2002 ondergebracht bij Atheneum-Polak en Van Genneep. Elk jaar verschenen er drie deeltjes. In 2006 verschenen de laatste drie van de 60 deeltjes die in totaal zijn uitgebracht.
- 5 Van Duinkerken, 1986⁷, p. 49-114. Kuiper en Resoort 1990. Schippers 1999; Schippers hertaalt in deze bloemlezing fabels uit *Esopet*, hs. circa 1375, editie Garnt Stuiveling 1965; de *Parabelen van Cyrillus*, editie C.M. Lelij 1930; de *Twispraec der creaturen*, Leeu 1481; *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, Schippers gebruikte de druk van Henrick Eckert van Homberch, Delft 1498, en niet die van Gheraert Leeu uit 1485; *Dleven ende fabulen van Esopus*, Claude Luyton 1548.
- 6 Een diplomatische tekst is een tekst die volkomen gelijk is aan het origineel, inclusief alle fouten. Vaak worden alle afkortingen cursief weergegeven. Een kritische tekst past de brontekst aan het hedendaags taalgebruik aan, dus met hoofdletters, interpunctie, verbetering van fouten en aantekeningen; afkortingen worden vaak stilzwijgend opgelost. Een leestekst blijft dicht bij de brontekst, inclusief fouten. Afkortingen worden stilzwijgend opgelost, interpunctie toegevoegd en het gebruik van hoofdletters aangepast aan de hedendaagse normen. Men spreekt van een hertaling als een tekst uit een oudere taalvorm van dezelfde taal in een moderne tekst is overgezet. Bij een vertaling gaat het om het weergeven van de tekst van de ene naar een andere taal.
- 7 *Esopet*, Universiteitsbibliotheek, Leiden: hs. Letterk. 191-3. In de codex zijn ook de *Ferguut*, *Floris ende Blancefloer*, *der Ystorien Bloeme*, *Bedienis der Misse* en de *Dietsche Doctrinael* terug te vinden.
- 8 Steinhöwel verzamelde klassieke fabels en gaf deze in het Latijn en Duits uit te Ulm circa 1476-1477. Julien Macho maakte een vertaling van de druk van Steinhöwel en gaf deze in

1480 uit in Lyon. Leeu maakte gebruik van herdrukken van beide bezorgers bij zijn editie in 1485. Österley 1873. Hecker 1982, p. XI-XV.

9 Pseudoniem voor Wilhelmus Johannes Maria Antonius Asselbergs.

10 Smyters 1612.

11 Österley 1873, p. 6 en p. 8. Hecker 1982, p. 1.

12 Frobenius 1517, A4. Met dank aan Willem van Bentum die mij wees op de editie van Frobenius.

13 Van Duinkerken verwijst naar de *Spiegel Historiael* (I, partie III, boek I, 96-97 in het *Middelnederlands Woordenboek*) waarin Jacob van Maerlant vermeldt dat Esopus een fabelverteller was die leefde ten tijde van Cyrus (koning van Perzië, circa zesde eeuw voor Chr.). Hij besteedt meer dan zes pagina's aan Bilderdijk, die als jonge dichter aanvankelijk fabels iets voor kinderen vond en pas op latere leeftijd de waarde ervan begon in te zien. Van Duinkerken 1986, p. 54, 93 en 85-91.

14 Exempel: oorspronkelijk een kort verhaal, ingelast in een redevoering of andere betogende tekst om een bepaalde stelling te illustreren. Ook buiten de redekunst vond het genre ingang en verschenen verzamelingen van exempels. In de middeleeuwen verschenen eveneens exemplerverzamelingen. Parabel: een vorm van gelijkenis om de toehoorder of lezer tot een morele houding te overreden. Dit didactische genre is vooral bekend uit het *Nieuwe Testament*. H. van Gorp, e.a. 1998, p. 153 en p. 321.

15 Auty, e.a. 1980-1999.

16 Schippers 1995. Zij onderzocht de Middelnederlandse *Esopet* (eind veertiende eeuw), de *Parabelen van Cyrillus* (circa 1475 en 1481), de fabels in de *Twispraec der creaturen* (Leeu 1481), *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (Leeu 1485), *Van Esopus leven en Esopus fabulen* (1ste druk in 1533) en *Dleven ende fabulen van Esopus* (1548).

17 Schippers 1995, p. 94-105.

18 Schippers 1995, p. 82 en noot 15.

19 Stuiveling 1965, p. 4.

20 Perry 1975, p. XIII.

21 Marc Huys 2004, *Rhetorica* II.V. 20, p. 152-153.

22 Stuiveling 1965, p. 4.

23 Thracië ligt in het noordoosten van Griekenland, Bulgarije en Europees Turkije en wordt begrensd door de Zwarte Zee, de Egeïsche Zee en de Zee van Marmara. Samos is een Grieks eiland in het oosten van de Egeïsche Zee, vlak voor de kust van Turkije.

24 Croesus (circa 595 - circa 547 v. Chr.) was koning van Lydië en tijdgenoot van Esopus. Lydië was een koninkrijk gesitueerd in Klein-Azië dat in 547 v. Chr. ten onder ging.

25 Van Dolen 2000, p. 13 en p. 189, boek 2, 134 en voetnoot. Van Dolen vermeldt de aanleiding van de dood van Esopus in de voetnoot. Hij verwijst niet naar een bron.

26 Als een haas achtervolgd wordt door een adelaar vraagt hij een kever om hulp. De kever verzoekt de adelaar de haas met rust te laten, maar de adelaar veracht de kleine kever en vreet de haas op. De kever wrekt zich door steeds de eieren van de adelaar te breken. Ten einde raad vraagt de adelaar aan Zeus om de eieren voor hem te bewaren. Zeus bewaart de eieren in zijn schoot, maar wanneer de kever mest in de schoot van Zeus werpt, springt Zeus onnadenkend op om de mest weg te vegen en breekt daardoor de eieren. De moraal is dat men nooit iets moet minachten hoe onbeduidend het ook lijkt, omdat iets zwaks je toch kan raken.

27 Henderson 1998, p. 405 en p. 443. Henderson 2000, p. 362, voetnoot 70.

28 Steinhöwel, Boek VI, 2: 'Fabula II de aquila et scabrone. Die ander fabel von den adler und burnussel'. Österley 1873, p. 244. Macho, Boek VI, 2, 'La seconde fable est de l'aigle et de la mulote'. Hecker 1982, p. 190. Leeu, Boek VI, 2: 'Die anderde fabule dwelc is vanden aern ende van dat wilken'. Leeu 1485, H5v.

29 Het volledige citaat luidt: "'Dat komt omdat je onwetend en niet nieuwsgierig bent en Esopus niet stukgelezen hebt.'" Hij vertelt in een fabel dat de zwaluw het eerst van alle vogels werd geboren, eerder dan de aarde. Vervolgens stierf haar vader door een ziekte. Aangezien er geen aarde was, bleef hij vijf dagen onbegraven liggen en omdat zij niet wist wat zij moest doen, begroef ze hem ten einde raad in haar hoofd.' Henderson 2000, p. 83. De vertaling uit het Grieks is van Willem van Benthum.

30 Smith en Ross, e.a. 1912, *De partibus animalium*, book III. 2, 663^a-663^b. Ross, e.a. 1931, *Meteorologica*, book II. 2, 356^b.

31 Rose 1866, p. 355, fragment 573. Vertaling uit het Grieks door Willem van Benthum.

32 Perry 1975, XXXV.

33 De naam *Xanthus* wordt verschillend gespeld. Leeu over het algemeen *Xanctus*, maar ook *Xantus*. Macho: *Xantus* (Hecker 1982, p. 8-35). Steinhöwel: *Xanthus* (Österley 1873, p. 11-28). Kuiper en Resoort hanteren *Xanthes* in hun nawoord (Kuiper en Resoort 1990, p. 83-84). Vanwege de uniformiteit wordt *Xanthus* gebezigd.

34 Perry 1936, p. 24-26 en noot 1 op p. 25. Perry 1975, p. XXXXXVII.

35 Perry 1936, p. 24-26 en noot 1 op p. 25.

36 Hecker 1982, p. XII.

37 Samenvatting van *Het ongelukkige leven van Esopus*, Kuiper en Resoort 1990, p. 7-81.

38 Dicke en Grubmüller 1987.

39 Grubmüller 1977, p.48-61.

40 Zie bespreking in Grubmüller 1977, p. 61-65.

41 Stuiveling 1965, p. 6.

42 Er zijn van de *Romulus* elf handschriften overgeleverd, acht handschriften gaan terug op de *Recensio gallicana* en drie op de *Recensio vetus*. Grubmüller 1977, p. 66-68.

43 Circa 1250, Boek IV, hoofdstuk 2-8.

44 Circa 1250, Boek IV, hoofdstuk 114-123.

45 Grubmüller 1977, p. 72 en noot 146. Zie ook Mark Nieuwenhuis, 'Een spiegel voor dwazen', in: *Tiecelijn* 23, (2010), p. 361-362, eindnoot 10.

46 Gerritsen 1985, p. 18-19.

47 Een distichon is een vers bestaande uit twee regels. Van Gorp, e.a., 1998, p. 123. Het elegische distichon is een Oud-Griekse strofevorm, die ook in het Latijn gebruikt werd. Het is een combinatie van de dactylische hexameter en de dactylische pentameter.

48 Grubmüller 1977, p. 61-85.

49 Fabliau: kleine humoristische en gewaagde vertelling of verhalend gedicht uit het dagelijks leven.

50 Grubmüller 1977, p. 81-82.

51 Österley 1873, p. 2.

52 Österley 1873, p. 2-3. Hecker 1982, p. XI-XV. Kuiper en Resoort 1990, p. 89-90. Wackers 2007-2008, p. 128-152.

53 De persoonlijke gegevens van Macho zijn onbekend. Zijn naam is alleen bekend via zijn boeken en uit een bericht in het archief van de orde van de augustijnen in Rome. Volgens Hecker moet Macho voor 1440 geboren zijn. Hecker 1982, p. XXIII, noot 45.

54 Österley 1873, p. 3. Hecker 1982, p. XV-XVI. Kuiper en Resoort 1990, p. 91-93.

55 Bij zowel Macho als Leeu ontbreken de twee scabreuze zinnen. Kuiper en Resoort nemen deze ook niet over van de Latijnse tekst van Steinhöwel. 'Tuvenis nunc quidam longum pauxillum ac nervosum duobus cum glandulis ad interioris partis extremum pendentibus meum in uterum misit intro et foras frequentius discurrens, quem ego quidem cum voluptate eccepi atque sensum sensi meo animo subito infundi.' (Österley 1873, p. 37).

56 De eerste druk van Macho verscheen bij Nicolas Phillipi en Marc Reinhardi in Lyon in 1480. De eerste herdruk bij Jean Numeister en Mathis Huß, Lyon 1482. Er zijn ten opzichte van de eerste druk kleine wijzigingen. Het titelblad en de twee laatste fabels van Alfonsus en de zeven geschiedenissen van Poggio ontbreken. De tweede herdruk van Mathis Huß en Jehan Schabeller, de versie die Leeu gebruikte, verscheen in 1484, eveneens in Lyon. De onvolledige druk berust in de Bibliothèque Nationale de Paris. Er ontbreken 29 bladen. Hecker 1982, p. XXXV-XL.

57 Wackers 2007-2008, p. 146.

58 Het was niet Steinhöwel, maar Macho, die zijn editie voorzag van een titelpagina op A1r. De druk van Steinhöwel bevatte wel de grote houtsnede, maar deze was op A1v afgedrukt, een gebruik dat stamt uit de beginperiode van de boekdrukkunst. Dit gebruik sloot aan bij de opmaak van handschriften. Kuiper en Resoort 1990, p. 91.

59 A1r. 'De geschiedenissen en fabelen van Esopus, die leerzaam, wonderlijk en zeer genoeglijk zijn'.

60 A2r. Hier begint een mooi en nuttig boek met scherpzinnige fabelen en genoeglijke geschiedenissen, gemaakt door iemand die zeer fijnzinnig en intelligent was, Esopus geheten, waarin alle mensen die dit boek zullen lezen, aan de hand van deze fabels kunnen leren en begrijpen hoe zich te gedragen, want elke geschiedenis en elke fabel heeft zijn eigen betekenis, bedoeling en verstrooiing. (Kuiper en Resoort 1990, p. 7).

61 Hecker 1982, p. 1.

62 Promythium: zedenles aan het begin van een fabel of een exempel. Wordt de zedenles achteraf gegeven, dan spreekt men van een epimythium (Gorp, e.a. 1998, p. 142).

63 Schippers 1995, p. 189.

64 Gheraert Leeu bracht de zeer populaire *Dialogus creaturarum* achtmaal uit. Vanaf 1480 tot en met 1491, vijf Latijnse 1480, 1481, 1482, 1486, 1491, twee Nederlandse edities 1481, 1482 en een Franse uitgave 1482. Paul Wackers bespreekt de bewerking van de *Dialogus creaturarum* in de *Twispraec der creaturen* uitvoerig in zijn artikel 'Gheraert Leeu as printer of fables and animal stories', Wackers 2007-2008, p. 134-145.

65 Leeu 1485, boek 4, XIII, E3v-E4. De eerste cursivering is een promythium, de tweede een epimythium.

66 Wackers 2007-2008, p. 146.

67 Het betreffen de fabels 10, 11 en 12 van boek 8 en 1, 2 en 3 van boek 9. Schippers 1995, p. 189.

68 Fabels 8 en 9 van boek 3 en fabel 4 van boek 4. Schippers 1995, p. 189.

69 Schippers 1995, p. 189-190.

70 Schippers, 1995, p. 129-130.

71 Boek 5, X, G2v-G4r, 'De wolf die een grote wind liet'.

72 Schippers 1995, p. 22. Kuiper en Resoort, 1990, p. 108. Pleij 2007, p. 542.

73 Amelung 1992/1995. Hecker 1982, LVII-LIX. Kuiper en Resoort 1990, p. 97-100 en p. 108.

74 Husz 1486.

75 'De pudenfabel' in *Van den vos Reynaerde* (A 2299-2322), *Reynaerts historie* (B 2328-2349), *Esopus* (II, 1, A1r-A1v); 'De bevrijde slang' in *Reynaerts historie* (B 4861-5043), *Esopus* (V, 4, F2v-F3r); 'Hert en paard' in *Reynaerts historie* (B 5643-5683), *Esopus* (IV, 9, E2r), 'Ezel en hond' in *Reynaerts historie* (B 5684-5751), *Esopus* (1, 17, F3v-F4v); 'Kat en vos' in *Reynaerts historie* (B 5753-5830), *Esopus* (V, 5, F3r-F3v) en 'Wolf en kraanvogel' in *Reynaerts historie* (B 5831-5881), *Esopus* (I, 8, E5r-E5v). De versnummers verwijzen naar Hellinga 1952.

76 Te Winkel 1881, p. 5 n.2; De Cock 1906; Heeroma 1972, p. 236-251; Stuiveling 1965; Wackers 1979, p. 461-483; Bouwman 1991.

77 'Het leeuwendeel' in *Reynaerts historie* B 6049-6138, *Esopus* I, 6, E4v.

78 Zie voor een uitvoerige beschrijving van het kraambezoek door Reynaert en Isegrim: Rijns 2010, p. 50-52.

79 Leugen om bestwil in *Reynaerts historie* B 6449-26705, *Esopus* IV, 8, E1r-E1v en III, 20, D3r-D3v.

80 Mann 2010, p. 198-203.

81 De Jong 2011, p. 66-75.

82 Ik werk met *De Geïntegreerde Taalbank* (<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>). Met deze digitale taalbank kan men vijf woordenboeken tegelijkertijd raadplegen: *Oudnederlands Woordenboek*, *Vroegnederlands Woordenboek*, *Middelnederlandsch Woordenboek*, *Woordenboek der Nederlandsche Taal en het Woordenboek der Friese taal*. Deze website is een uitgave van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

83 Zie voor de voortgang: www.rijnsendereynaert.nl. Daar kunt u ook uw reacties op kwijt.

BIBLIOGRAFIE

- ♦ Peter Amelung, faksimile Steinhöwels *Esopus* (1476/1477), Ludwigsberg, 1992/1995 (2 delen).
- ♦ Robert Auty, e.a., *Lexikon des Mittelalters*, München/Zürich, 1980-1999.
- ♦ André Bouwman, *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*, Amsterdam, 1991 (2 delen).
- ♦ Gerd Dicke en Klaus Grubmüller, *Die Fabeln des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Ein Katalog der deutschen Versionen und ihrer lateinischen Entsprechungen*, München, 1987.
- ♦ J. de Cock, *Esopet*, Leuven, 1906.
- ♦ Hein L. van Dolen, *Herodotus. Het verslag van mijn onderzoek*, (Historiën), Nijmegen, 2000³ (eerste druk 1995).
- ♦ Anton van Duinkerken, 'De bultenaar Esopus', in: *De mensen hebben hun gebreken*, Utrecht, 1986⁷ (eerste druk 1935).
- ♦ Johannes Frobenius, *Aesopi prygis vita et fabellae, cum latina interpretatione etc*, Basel, 1517.
- ♦ W.P. Gerritsen, 'Inleiding', in: *Van den vos Reynaerde, De tekst kritisch uitgegeven met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen door dr. F. Lulofs Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een Ten Geleide van dr. W.P. Gerritsen Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Groningen, 1985² (eerste druk 1983).
- ♦ H. van Gorp, R. Ghesquiere en D. Delabastita, *Lexicon van literaire termen*, Groningen, 1998, zevende herziene druk.

- ♦ Klaus Grubmüller, *Meister Esopus. Untersuchungen zu Geschichte und Funktion der Fabel im Mittelalter*, München, 1977.
- ♦ Beate Hecker, *Julien Macho Esope. Eingeleitet und herausgegeben nach der Edition von 1486 von Beate Hecker*, Hamburg, 1982 (dissertatie).
- ♦ K. Heeroma, 'Reinaert en Esopet', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 87 (1972), p. 238-25.
- ♦ W.Gs Hellinga, *Van den vos Reynaerde, I. Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór 1500*, Zwolle, 1952.
- ♦ Jeffrey Henderson, *Aristophanes II, Clouds, Wasps, Peace*, in: *The Loeb Classical Library*, ed. by G.P. Goold, Cambridge Massachusetts/Londen, 1998.
- ♦ Jeffrey Henderson, *Aristophanes III Birds-Lysistrata, Women at the Thesmophoria*, in: *The Loeb Classical Library*, ed. Jeffrey Henderson, (LCL 179), Cambridge Massachusetts/Londen, 2000.
- ♦ Mayke de Jong, 'Mediëvistiek aan de grenzen', in: *Madoc, tijdschrift over de Middeleeuwen*, (2011), p. 66-75.
- ♦ Jill Mann, 'Review Of *Reynaert the Fox: Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic Van den vos Reynaerde*', ed. André Bouwman & Bart Besamusca, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009, in: *Reinardus, Yearbook of the International Reynard Society. Annuaire de la Société Internationale Renardienne*, volume 22, Amsterdam/Philadelphia, 2010, p. 198-203.
- ♦ Herman Pleij, 'Aesopus en Marcolphus', in: *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560*, Amsterdam, 2007, p. 540-545.
- ♦ Mathis Husz, *Esope*, 9 april 1486, Österreichische Nationalbibliothek Wien, signatuur: 10. G. 1.
- ♦ Marc Huys, *Aristoteles retorica*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Groningen, 2004.
- ♦ Willem Kuiper en Rob Resoort, *Het ongelukkige leven van Esopus*, Amsterdam, 1990 (Griffioenreeks).
- ♦ Gheraert Leeu, *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, Antwerpen, 1485; Den Haag Meermannno-Westreenianum IBI.
- ♦ Hermann Österley, *Steinhöwels Äsop*, Tübingen, 1873. Heruitgave van de collectie fabels, door Steinhöwel in het Latijn en Duits uitgegeven te Ulm circa 1474.
- ♦ Ben Edwin Perry, *Babrius and Phaedrus, newly edited and translated into English, together with an historical introduction and a comprehensive survey of Greek and Latin fables in the Aesopic tradition*, Cambridge Massachusetts, Londen, 1975² (eerste druk 1965). (Loeb classical library, 436).
- ♦ Hans Rijns, 'Apen in de incunabelen van Gheraert Leeu', in: *Tiecelijn 23. Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 18-42.

- ♦ Valentinus Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Leipzig, 1886.
- ♦ W.D. Ross, e.a., *Works of Aristotle, volume III*, Oxford, 1931.
- ♦ Anda Schippers, *De kikker die zichzelf opblies en andere Middelnederlandse fabels*, Amsterdam, 1990 (Griffioenreeks).
- ♦ Anda Schippers, *Middelnederlandse fabels. Studie van het genre, beschrijving van de collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*, Nijmegen, 1995 (dissertatie).
- ♦ J.A. Smith, W.D. Ross, *Works of Aristotle, volume V*, Oxford, 1912.
- ♦ Anthoni Smyters, *Esopvs fabelen. In rijm ghestelt door Anthoni Smyters etc.*, Rotterdam, 1612.
- ♦ Garmit Stuiveling, *Esopet. Facsimile-uitgave naar het enig bewaard gebleven handschrift*, Amsterdam, 1965 (2 delen).
- ♦ Paul Wackers, 'The Use of Fables in Reinaerts historie', in: *Third International Beast Epic, Fable and Fabliau Colloquium. Münster 1979, Proceedings*, Jan Goossens en Timothy Sodmann (eds.), Keulen, 1981, (Niederdeutsche Studien 30).
- ♦ Paul Wackers, 'Gheraert Leeu as printer of fables and animal stories', in: *Reinardus, volume 20*, Amsterdam/Philadelphia, 2007-2008, p. 128-152.
- ♦ Jan te Winkel, *Esopet opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien*, Groningen, 1881.

AMAND DE VOS (1906-1985)

Een niet te vergeten Wase vossenjager

MARCEL RYSSEN

Snuisterend in een archiefdoos

Kleindochter Els de Vos stelde ons recent een uitpuilende kartonnen doos met handgeschreven, getypte en gedrukte pennenvruchten van de bijna vergeten Amand de Vos ter beschikking. Of de doos alles bevat wat hij ooit geschreven heeft, valt te betwijfelen. Toch leverde een speurtocht in de rijke collectie van de Bibliotheca Wasiana, een bio-bibliografische bewaarbibliotheek voor het Waasland, weinig bijkomend materiaal op. Het pak, dat bewaard werd door zoon Herman de Vos (1936-2010), bevat naast een reeks geschreven en getypte causerieën over zeer uiteenlopende onderwerpen een Reynaerthertaling en heel wat leuke en wetenswaardige *Reynaerdieën. Dierverhalen in proza*. In totaal telden we een zestigtal verhalen met de vos in de hoofdrol, fabels en navertelde fragmenten uit de *Reynaert*, met een eigen nummering. De Vos vermeldde zijn bronnen nagenoeg niet, maar de vele teksten zijn geschreven naar passages uit *Van den vos Reynaerde* (hoe de vos Cuwaert het credo leerde, het Coppe-drama, het honingavontuur van Bruun, Tibeerts bezoek aan de vos, het verhaal van zijn jeugd en hoe hij verzot raakte op vlees ...), *Le roman de Renart* en de fabels van Aesopus en Phaedrus. In deze bijdrage trachten we een typering van Amand de Vos te geven en lezen we met veel plezier zijn pittige en sterk persoonlijk gekleurde Reynaertvertelling.

Amand de Vos werd geboren in Sint-Niklaas op 18 februari 1906.¹ Zijn vader werd de eerste socialistische volksvertegenwoordiger van de Wase hoofdstad, spijs de dagelijkse gebeden van Amands diepchristelijke moeder opdat haar man toch niet verkozen zou worden. Eerst liep hij school in de 'eerste moyenne' (middelbaar) bij de broeders Hiëronymieten in Sint-Niklaas, maar na Wereldoorlog I stuurde vader hem naar de Rijksnormaalschool te Blankenberge, waar hij in 1925 het onderwijzersdiploma haalde. Er volgden vijf onderwijsjaren in de gemeenteschool van Willebroek, later geruild voor de

Amand de Vos

rijksschool in de Regentiestraat in Sint-Niklaas. Na de Tweede Wereldoorlog werd Amand zonder duidelijke redenen – hoewel hij een felle flamingant was – slachtoffer van de repressie. Na twee donkere jaren werd hij in ere hersteld en pendelde de intussen kroostrijke vader elke dag heen en weer naar de Rijksmiddelbare school van Deinze. In 1953 kreeg hij een onderwijsopdracht in Gent en tenslotte kreeg hij op 52-jarige leeftijd een plaats in het Koninklijk Atheneum van Sint-Niklaas, waar, o toeval, de toenmalige directeur Schoups, ooit lid van de epuratiecommissie (de commissie die de collaboratie onderzocht) na Wereldoorlog II, hem met hand en tand verdedigde wanneer men uit naijver ging snuisteren in het oorlogsverleden van De Vos.

Amand was een uitstekende onderwijskracht. In 1968 werd hij directeur van de rijkslagere school te Haasdonk, een functie die hij tot op zijn pensioengerechtigde leeftijd in 1971 zou behouden. In 1972 werd hij secretaris van het Vlaams Verbond van Gepensioneerden. Vanaf dat ogenblik verschenen van hem geregeld artikels in het ledenblad van dit verbond en hield hij tal van voordrachten voor zijn medeleden over onder andere Guido Gezelle, Albrecht Rodenbach, Peter Benoit, Pieter Paul Rubens, het Waasland, folklore, fabels en ... het Reynaertverhaal, een oude liefde uit zijn normaalschooltijd toen hij er met vuur fragmenten uit voordroeg.

Een wetenschappelijk vorser werd hij nooit, wel een ijverige ‘amator’ (zoals Anton van Wilderode zichzelf als reynaerdist omschreef), die met gespitste oren luisterde naar de Wase en Gentse vossenjagers van de jaren vijftig die betrokken waren bij het ontwerpen van het Reynaertpad: broeder Aloïs (Jaak Vandervee, 1881-1973, auteur van de *Geografie van de Reinaert* in *De Toerist*, 1955, p. 633-656), Jozef de Wilde (1906-1993) en Jef Goossenaerts (1882-1963, de vader van de Reynaertroute-idee).

Amand de Vos wilde in de eerste plaats het Reynaertverhaal meer ingang doen vinden bij de ‘volksmens’ die niet direct verzen leest maar toch geboeid kan worden door een verhaal. Dankzij journalist André Govaert kon hij tussen oktober 1972 en maart 1973 in het wekelijks verspreide huis-aan-huisblad *De Cirkel* van uitgeverij De Cuyper uit Dendermonde een zeer bevattelijke proza-hertaling van de *Reynaert* in 27 afleveringen publiceren. ‘De bedoeling is,’ zo schreef hij, ‘zoveel mogelijk mensen terug kennis te doen maken met dit oud en voornaam verhaal. Weinigen, dat hebben opiniepeilingen bewezen, weten nog waarover het gaat als men spreekt over Reinaert de Vos. Nog minder mensen beseffen het belang van dit verhaal voor het Waasland.’² Deze hertaling werd meteen een aanzet naar het eerste Reynaertspel dat op 19, 20, 26 en 27

mei 1973 op de Grote Markt van Sint-Niklaas werd opgevoerd in de regie van Mark Liebrecht.³

Op 29 mei 1982 werd Amand de Vos (zijn naam heeft hij niet gestolen) vanwege zijn 'reynaerdieën' cum laude opgenomen in de Sint-Niklase Groot-Orde van de Vos Reynaert,⁴ samen met de bekende voordrachtskustenares (die in 1981 *Den vos Reinaerd uut den Middeleeuwsen tekst beriemd verzeewst* had).

De Vos was ook stichter van een 'Reynaertwandelclub', die hij uitvoerig inlichtte over de Reynaertbanken en de Reynaertroute tussen Hulst en Destelbergen. Voor de leden hield hij geregeld voordrachten over de vos en over de toponiemen Hulsterlo en Kiekeputte. Broeder Aloïs en zijn kompanen waren hier eens te meer zijn gidsen.

Amand de Vos overleed in 1985. In een 'In memoriam', uitgesproken door A. Schittekat, de voorzitter van het Vlaams Verbond van Gepensioneerden, lezen we: 'Nooit meer zullen wij zijn zacht floeren stem horen waarnaar wij konden luisteren als hij lezing gaf over Reinaert, Conscience en zoveel anderen. Mon was een belezen man en schrijven kon hij, zijn sagen en legenden waren degelijk en af.'

Zitting van de Groot-Orde van de Reynaert op zondag 29 mei 1982. Op de eerste rij van rechts naar links: Jan Kousemaker en zijn echtgenote, Amand de Vos, Tine Ruysschaert, Jaap Stolte en op de hoek Ray de Roeck. Op de tweede rij: Jozef de Wilde; op de derde rij: vader Hilarius Detavernier.

Een bevlogen 'schoolmeester' en volksopvoeder

Vandaag spreken wij over 'onderwijzers'. Het woord 'schoolmeester' doet dorps en ouderwets aan, ja bijna denigrerend. In de vooroorlogse jaren en ook nog daarna was het een eretitel. Op de hedendaagse sociale ladder klimt de onderwijzer niet meer zo hoog als in de jaren dertig, veertig en zelfs vijftig. Mijn dorp Zwevezele (bij Brugge) telde in 1939 ongeveer 5.000 inwoners, waarvan er slechts een vijftal kinderen de stap naar het middelbaar onderwijs maakten. Vier van hen wilden 'schoolmeester' worden. De 'schoolmeester' was de 'alwetende' van het dorp, de toevlucht in vele situaties, de raadsman, de ontcijferaar van officiële documenten, de voorzitter van het Davids- of Willemsfonds of andere cultuurverenigingen, kortom de dorpsencyclopedie. Hij was naast onderwijzer een volksopvoeder in de ware zin van het woord, die gedreven was om ook buiten de schoolmuren aan opleiding en opvoeding te doen en vele luiken opende voor de grote groep mensen die nooit verder dan een achtste leerjaar waren geraakt, of zelfs niet eens zo ver. Mijn ouders bijvoorbeeld liepen slechts tot hun twaalfde jaar school. Die 'schoolmeesters' hebben schitterende dingen

Idem. Op de tweede rij rechts: Roger van Huffel. Aan het spreekgestoelte: Marcel Ryssen.

gedaan – laten we het even op de plechtige toon houden – tot verheffing van het gewone volk. Tussen haakjes: televisie kwam pas in de jaren vijftig aarzelend de huiskamer binnen en op internet was het nog een halve eeuw wachten. ‘Schoolmeester’ Amand de Vos en zijn beroepsgenoten vervulden binnen de mogelijkheden van hun tijd de functies van deze wonderbaarlijke technische uitvindingen. Zij moesten het doen met de pen en het woord. Digitale cultuurverspreiding bestond ook niet in de jaren zeventig, toen Amand de Vos zijn hertaling schreef. Eigenlijk was er qua communicatie nog geen spectaculaire verandering ingetreden. Natuurlijk schoof ook De Vos mee met de snel veranderende tijden waarin meer en meer jongeren middelbaar en hoger onderwijs volgden. De ‘volksopvoeder’ van voor en kort na de Tweede Wereldoorlog was langzamerhand in de coulissen verdwenen.

Amand de Vos liet enkele interessante publicaties verschijnen die in de onderwijspraktijk intens werden gebruikt. Hij publiceerde een uitspraakleer, een lees- en rekenmethode en een boekje over wellevendheid: *Langs Weten naar Doen. Leerboekje voor Wellevendheid door A. De Vos. Onderwijzer M.O. St-Niklaas-W. Naar het officieel programma bewerkt. Uitg. De Dageraad, samenwerkende drukkerij – Truweelstraat – St-Niklaas 1936.*

Wanneer ik de archiefdoos met zijn vele voordrachten en artikels doorsnuffel, en ook zijn hertaling lees, blijf ik die ‘bevlogen schoolmeester’ herkennen die in de eerste plaats voor het gewone volk schrijft en spreekt. Hij heeft van alles te vertellen over geneeskundige planten, over dieren als weerprofeten (met als vermelding: ‘samengeleest door A. de Vos’), over folkloristische weetjes van kwakzalvers tot spotnamen (met als enige bronaanduiding ‘*Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*’), over Gezelle en Rodenbach ... Hij schrijft over wellevendheid, verzamelt sagen, legenden en fabels.

Waar hij zijn informatie precies haalde, heeft hij slechts sporadisch genoemd. Dat was ook niet nodig omdat hij geen wetenschappelijke ambities had. ‘Ik weet niet meer waar ik dat gelezen heb ...’ lees ik ergens op een document in ‘de doos van De Vos’. Hij noteerde allicht wat hij aan interessante wetenswaardigheden in allerlei tijdschriften en boeken vond en luisterde met gespitste oren naar uitspraken en verhalen van oudere mensen, gehoorzaamend aan een drang in hem om door te vertellen (van zijn grootmoeder hoorde hij verhalen over Osschaert, een kwelgeest die ’s nachts in een dierenvel gehuld boosaardige ‘knepen’ uithaalde, en wellicht ook andere sagen en legenden). Het zijn boeiende ‘vondsten’ die aan zijn publiek, eerst zijn leerlingen, later zijn gepensioneerde toehoorders, met zwier werden doorgegeven. De toehoorder van toen

had geen boodschap aan zijn bronnen, de Reynaertlezer van nu is natuurlijk wel nieuwsgierig naar waar hij zijn bronnen vond en hoe hij ze bewerkte.

Ik blader met het oog op het begrijpen van de 'schoolmeester', encyclopedist en cultuurverspreider verder door het pak en vind teksten over geneeskundige planten (hoe plukken, drogen, bewaren en gebruiken?), ik vind spreuken en gezegden over dieren als weerprofeten ('Als de kraaien lange krassen, komen er lange plassen'), met wetenswaardigheden over roken ('Wil je van je tandpijn verlost worden, begin dan te 'sjieken') en zelfs Zeeuwse mosselen ('Mosselen moeten een sterke portie jodium bevatten'). Met enthousiasme spreekt hij over 'onze Noordzeekust', de flora en fauna, geput uit een zeenummer van het magazine *Zie* uit 1966, en hij creëert een kleine strandencyclopedia waarin hij de lof zingt van blauwmosselen, zeesterren, 'wierige' stenen, zeepokken, zeeslakjes en zeeanemonen, pietermannen en zilvermeeuwen, zeekwallen, zeepieren en wieren, strandgapers, helmgras en zandzegge, kruipwilg, duindistels, vlierstruiken en het kleine baardmos.

Folklore, vooral dan de Wase, boeide hem uitermate. Hij vond informatie over de wonderdokter Drieske Nijpers uit Sint-Gillis-Waas en het bezoek van de kwakzalver Sequah aan Sint-Niklaas in artikels van André Vanderveken in de *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* (1959, deel 63, aflevering 1). Zijn informatie over de geschiedenis van de kerstboom vond hij in *De Goden der Germanen* van J. de Vries uit 1944, *De kerstboom. Herkomst, geschiedenis en folklore* van A.P. van Gilst uit 1971 en *Het kerstfeest. Ontstaan en verbreiding, Viering in de Middeleeuwen* van J.J. Mak uit 1948. Andere onderwerpen die de revue passeren zijn de vuurcultus (het Sint-Jansvuur en de 'joelnachten'), de bronnencultus (onder andere over het Machutuswater dat in Zwijndrecht (nabij Antwerpen) wordt gewijd tot lafenis en het wassen van zieke mensen) en de boomcultus (bomen als levenssymbolen). Opgetekend worden ook volkswijsheden ('Die de vrijdag lacht zal de zondag wenen'), Wase spotnamen (de 'pottafeers' of de ketellappers van Elversele, de 'oliezekers' van Sint-Niklaas), kinderrijmpjes en kinderspelen ('Wie kiest gij liever? De haan of de vos? De vos? Dan zijt gij los. De haan? Dan zijt gij er aan!'), kapellen in Sint-Niklaas, waarbij hij vooral plukte uit bijdragen uit de *Annalen*.

De Vos' interesse in sagen en legenden mondde eigenlijk al vroeg uit in een eerste publicatie: *Sagen en legenden uit Sint-Niklaas*, uitgegeven bij Boekdrukkerij M. van Haver, Kalkstraat 38 Sint-Niklaas. De tekst verscheen in 1936 en werd opgedragen aan 'mijn zoontjes, Guido en Herman'. Zijn motieven zijn het ontsluiten van volkssprookjes en sagen omdat ze een schat van 'volkswijsheid,

eigen aard, locale zeden en gebruiken' bevatten. Ze zijn trouwens erg bruikbaar in het onderwijs, 'een geschikt hulpmiddel om tal van notie's te verklaren, te illustreren of te localiseeren' en ze zijn vooral bruikbaar om 'het onderwijs levendiger en prettiger te maken'. Ze worden aangeboden aan 'onze leergrage leerlingen' (p. 6). De tien verzamelde sagen zijn alle geplukt uit de *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, van Frans de Potter en Jan Broeckaert uit 1881.

In 1982 – De Vos is dan 76 jaar oud – wordt dan (in eigen beheer?, mogelijkwijze met de hulp van zijn kinderen) *Sagen en legenden uit Waasland* (sic) uitgegeven, een gestencilde uitgave op A4, waarin hij het onder andere heeft over de in het Waasland zeer bekende en reeds vermelde Osschaert. Hij geeft een lange literatuurlijst op, evenwel zonder veel specifieke verwijzingen (de *Annalen* bestrijken ruim 120 jaar), waaronder *Het Waasch Sagenboek* van F. van Es uit 1944 en verder studies van bekende volkskundigen zoals A. de Cock, I. Teirlinck, V. de Meyere en K.C. Peeters en lokale historici (P. Thuysbaert, A. Siret, A. Joos ...).

Verder pluizend in de vergeelde bladen van de vuistdikke doos lees ik over 'de meesterlijke verteller' Conscience, de 'muzikant' Benoit 'die flamingant werd', de 'barokke en levenslustige' Rubens, de veelzijdige Gezelle 'die zo geerne de vogelkes hoorde schuifelen' en de onstuimige 'blauwvoeter' Rodenbach.⁵ Voor zanglustigen bundelt hij een bonte keuze van volksliedjes. Naast literaire komen ook historische onderwerpen aan bod als onderwerp van een lezing, zo de Boerenkrijg (vooral dan in het Waasland) en 'Hoe België geboren werd' (waarin we even de taaie flamingant aan het woord horen in 'Vlaanderen gewurgd'). Ook het algemeen stemrecht en stakingen, 'machtige hefbomen tot lotsverbetering van de arbeiders' trekken zijn aandacht.

Daar waar hij het tenslotte over Charles de Costers *Tijl Uilenspiegel* heeft, belandt hij als het ware vanzelf bij Reynaert 'in wie de Vlaamse vrijheidsgeest vlees is geworden'. Waar Uilenspiegel door diezelfde vrijheidsgeest gedreven vecht tegen de Spaanse overheerser, vecht de vos, 'tegen dwingelandij en boosheid, tegen willekeur en knevelarij, zijn wapens zijn oog voor oog, tand voor tand. Sluwheid en list fnuiken overmacht en geweld. Zijn leus is: loos tegen boos, sluw tegen ruw, snel tegen fel.' Het Reynaertbeeld van De Vos heeft invloed ondergaan van zowel Stijn Streuvels als van Camille Huysmans.

Laten wij ons in deze bijdrage concentreren op de Reynaertbewerker Amand de Vos en zijn hertaling grondig doornemen, hier en daar uitweidend over enkele typische aspecten, met sterke aandacht voor de vertelling van het verhaal.

Van fabels, dierenverhalen en vossenspreuken

‘Toen wij kleine kinderen waren, lazen wij met het innigste genot *Reinaert de Vos* of het *Oordeel der Dieren*,’ schrijft Amand de Vos in een ongedateerde lezing over ‘De fabels’. Naar welk drukje hij verwijst, is niet zeker, maar het gaat wellicht om een Zuid-Nederlands Reynaertvolksboekje zoals dat bijvoorbeeld in het begin van de twintigste eeuw is uitgegeven door Snoeck-Ducaju. Dit soort bewerkingen werd zeker in het onderwijs gebruikt en waren tevens ook jeugdboeken (De Vos verwijst ook naar andere werken die nooit zullen vergaan zoals *Robinson Crusoe* en *Don Quichotte*). In diezelfde lezing over fabels vernoemde hij ook de *Panchatantra*, Aesopus (die hij ‘de uitvinder van de fabel’ noemt), de ‘zwakkere’ Phaedrus (‘geen dichter maar een moralist’), Avianus en Romulus. Fabels boeiden De Vos uitermate. Op een los blaadje noteerde hij een aantal titels die hij naar alle waarschijnlijkheid zelf in proza heeft vertaald: acht van Phaedrus en 21 van Aesopus (‘Aisopos’). We citeren enkele voorbeelden, die hij met lichte wijzigingen meermaals heeft genoteerd:

De vos en het toneelmasker (naar Aisopos)

Onverwachts verzeilde een vos in de kamer van een toneelspeler. Nadat hij een heleboel toebehorigheden stuk voor stuk had besnuffeld vond hij een masker, dat prachtig en kleurrijk was vervaardigd. Hij nam het in zijn handen, bekeek het aandachtig en zei: ‘Wat een hoofd! ... helemaal leeg en zonder verstand.’
Het past aan degenen die fysiek rijk bedeed zijn doch arm van geest.

De leeuw, de ezel en de vos (naar Aisopos)

Schijnbaar hadden de leeuw, de ezel en de vos een vriendschapsverbond gesloten en gingen op een dag samen op rooftocht. Na lang jagen verzamelden ze hun levenloze buit. Langoor kreeg de opdracht de vangst in drie porties te verdelen. De ezel deed zijn best alles in juiste verhouding te verdelen. Beleefd nodigde hij de leeuw uit om eerst zijn deel te komen halen. Nobel maakte zich boos als hij de gelijke porties zag liggen en sloeg Grauwte met één rechtse klauwslag neer en vrat hem op. ‘Rein, verdeel jij nu onze buit’ beval de leeuw boosaardig.

De gewiekste vos bracht alles samen op één hoop en hield slechts een weinig voor zich.

Verbaasd vroeg de leeuw: 'Wie heeft er je zo leren verdelen?'

'Het lot van de ezel' riep hij vlug en schoot er tijdig onder uit.

Heel wat dieren passeren aldus de revue, als slachtoffers van of ontsnappen aan Reynaerts streken: de haan, de roodkam (die zingt voor Rein en slechts op het nippertje aan zijn vraatzucht ontsnapt), het naïeve pimpelmeesje dat door jagershonden wordt gered, de ooievaar die hem met een langhalzige maaltijd in het ootje neemt, Lampe het konijn, de raaf die zijn kaas verspeelt, de krab waarmee Rein een zwemwedstrijd waagt ... In 'Hoe de sluwe vos veelal de overwinning behaalt op dieren die sterker zijn dan hij' wordt vooral Isegrim de wolf de hoofdfiguur (de vele keren dat Reynaert hem in het ootje neemt, onder andere in het verhaal van de waterput met de 'emmer-truc', waarin de vos hem tot eigen redding en Isegrims bederf weet te lokken). Ik vermoed dat de *Roman de Renart* Amand de Vos niet onbekend was, noch de hertaling van de *Ysengrimus* door pater Jozef van Mierlo. Helaas vermeldt De Vos zelden welke oorspronkelijke fabel of welk fragment hem inspireerde, waardoor we niet helemaal zeker zijn dat de overgeleverde handschriftelijke teksten van Amand de Vos die als eigen vertaling worden gepresenteerd, ook echt eigen werk zijn.⁶

In elk geval documenteerde Amand de Vos zich in zijn lezingen bijzonder goed. Op Reynaertvlak zijn we beter over zijn bronnen ingelicht. Wij zijn ervan overtuigd dat hij zijn 'Reynaertmosterd' vooral haalde bij de toenmalige Wase 'vossenjagers' broeder Aloïs en Jozef de Wilde en verder uit de *Beknopen geschiedenis van de oud- en middelnederlandse letterkunde* van J. van Mierlo (N.V. Standaard-Boekhandel), de populaire hertalingen van Streuvels, het 'ooievaarboekje' *Reinaert de vos naar de oudste berijming uit de twaalfde eeuw en opnieuw in 1834 berijmd door Jan Frans Willems, ingeleid door prof. Dr. W. Gs. Hellenga*. Hij noemt naast Hellenga, P. de Keyser (diens uitgave in de Klassieke Galerij nr. 8), J.W. Muller en M. Gysseling (herhaaldelijk) en J.F. Willems (de voortrekker), ook al vind ik er in zijn geschriften weinig sporen van. Of Amand de Vos de beschikking had over een eigen Reynaertbibliotheek is helaas niet meer te achterhalen.

In zijn 'fabelmap', een van de meest omvangrijke in het 'pak van De Vos' vallen twee lezingen op die ons iets vertellen over zijn Reynaertbeeld: *Een en ander over de dierenfabels* en *Van den vos Reynaerde*. De Vos vindt dat de verhalen over Reynaert nog het meest genietbaar zijn als ze in een eenvoudig proza

worden gesteld. 'De levenswijsheid in deze fabels vervat,' schrijft hij, 'kunnen in de huidige stuurloze maatschappij waarin we verzeild zitten, aansporen tot een vergelijk en tot nadenken stemmen.' Aanvankelijk ziet hij het Reynaert-verhaal als een fabel, maar in de lezing over *Van den vos Reynaerde* maakt hij een duidelijk onderscheid tussen dierenfabel en dierenepos. 'Een dierenfabel is een vertelling,' zo luidt het dan, 'meestal een kort verhaal, en een dierenepos is een lang verhalend gedicht, waar de dieren de helden van zijn. Eén dier staat centraal en is de hoofdheld.' Niets nieuws onder de zon in feite en bovendien in overeenstemming met de toen heersende opinies. In het epos halen dieren 'mensentoeren' uit (een goed gekozen woord, MR). De verteller laat dieren denken en doen, oordelen en spreken, handelen en wandelen als mensen. Aanvankelijk alleen 'om te lachen', later 'meer satirisch' bedoeld, een 'bespottung van het ganse menselijke geslacht of mistoestanden uit een bepaalde tijd.' De ver gedreven 'vermenselijking', zegt hij, maakt het grote onderscheid uit tussen fabel en epos. Het Reynaertepos is een strijd tussen de feodale wereld en de opkomende Vlaamse burgerij waarbij 'de hersens sterker blijken dan de spieren' en waar het streven naar vrijheid om de hoek komt kijken. Hij ziet daarbij een duidelijke gelijkenis met de strijd die Vlamingen moeten voeren om een stem te krijgen in het Belgische staatsbestel. De Vos volgt daarin een typische reflex als zou de Reynaert een weerspiegeling zijn van de Vlaamse volksaard.

De Vos verbindt het verhaal ook met de eigen streek. Wat mij opvalt is zijn uitweiding over het Wase Kluize. 'Ten westen van Kriekeputte ligt Kluize (oude naam Clusa), ter Kluizen, grondgebied St. Gillis. Herhaalde malen doet Reynaert zich voor als kluizenaar of heremiet. Zonder twijfel is Reynaert een schijnheilige heremiet of prior van het afgelegen Kluize geweest. Vanuit Kluize ging Reynaert, als vos dan, kippen roven te Zalegem. Dat de kluizenaar of prior van Kluize vrouw en kroost had, zou niet verwonderlijk zijn in de twaalfde eeuw.' Hiermee verwijst hij naar de studies van pater Stracke en broeder Aloïs, maar hij vervlecht en accentueert hierbij ook eigen inzichten.

Naast korte bijdragen over Hulsterlo en Kriekeputte, duidelijk geïnspireerd op de studies van broeder Aloïs, valt verder ook een verzameling *Spreekwoorden over Reinaert* op, zoals: 'Hij heeft van de vos gegeten of hij heeft vossenmelk gedronken'; 'Hij is zo vroom als de vos die naar het kippenhok zoekt'; 'Een vos is zo lang zijn kost waard tot de bontverkoper met zijn vacht pronkt'; 'Twee kwade vossen bijten elkaar niet'; 'Wanneer op Lichtmis de zon op het misboek schijnt, dan kruipt de vos nog binnen zes weken in zijn hol'; 'De vos ruilt wel van baard, maar niet van aard'; 'De vos kan wijs worden maar nooit niet braaf'; 'Ik versta je

mening goed, zei de patrijs tegen de vos, en hij vloog van hem weg; ‘Zo lang je de vos dient moet je zijn staart lichten en dragen; ‘Die bij vossen woont moet de vossenstaart kunnen strijken; en ‘Loze vossen dragen loze staarten’ (de laatste zijn interessante suggesties voor de ridders van de Orde van de Vossenstaart, een gezelschap waartoe Amand de Vos nooit is toegetreden).

Een hertaling waarvan ook de man met de pet genieten kan

De belangrijkste Reynaertbijdrage van Amand de Vos, en het eigenlijke doel van deze bijdrage, is en blijft zijn navertelling van het middeleeuwse verhaal. In de archiefdoos zijn twee met de hand geschreven versies bewaard. Er bestaan ook een gestencilde versie, *Reinaert de vos in proza hertaald door A.T. de Vos* (zonder plaats, zonder datum, zonder uitgever, met op de cover een foto van het Reynaertbeeld van A. Poels in het R. de Vidtpark in Sint-Niklaas), en de reeds vermelde reeks knipsels uit *De Cirkel* (getekend: Am. de Vos). Deze laatste versie met daarin de korte afleveringen is de enige die ‘openbaar’ gepubliceerd is. Ze verscheen van 12 oktober 1972 tot en met 11 maart 1973.⁷

In het inleidende artikel verklaart de auteur dat hij in de eerste plaats zoveel mogelijk mensen kennis wil laten maken met het Reynaertverhaal. Hij wil het ‘voor onze jolige Wase jeugd’ opnieuw doen herleven. De Vos bespreekt de oorsprong van het verhaal. ‘Madoc’ is een verloren gegane Keltische roman. Waar het enigszins kan, kleurt hij opnieuw met flamingantische toetsen (het Franstalige ‘juffershondje’ Courtois, Grimbeert die de vos aanmaant om Diets in plaats van Latijn te spreken). Zo citeert hij Cesar Gezelle, die in Streuveliaanse traditie de Vlaamse volkseenheid beklemtoont: ‘Al was hij [Willem] fijn, toch gevoelde hij zich één met zijn volk.’ Stijn Streuvels schreef in de verantwoording van zijn *Reinaert de Vos* uit 1910 over de Reynaert als ‘het werk waarin het vlaamsche volk vooral zijn eigen wezen en eigen aard in verkent’. Daarom mocht het niet ‘ten ondomme en onnuttig opgeborgen blijven om er enkele liefhebbers en geleerden te laten aan pootelen ...’ Neen dus, denkt ook De Vos, die Streuvels heeft gelezen.

De hertaling wordt opgesplitst in elf episodes. In *De Cirkel*, waar de publiciteitsadvertenties het belangrijkste zijn en de tekst deels als ‘verleider’ wordt gepubliceerd, zijn geen illustraties opgenomen. In de handgeschreven versies wordt ieder deel ingeleid door vier verzen uit het Comburgse handschrift. In de gestencilde versie vinden we elf illustraties van Quellijn en Jegher uit de Zuid-

Nederlandse volksboekentraditie, een prent naar Kaulbach, een tekening van het Hulsterse Reynaertmonument van Antoine Damen (getekend: Joris) en een foto van een vossin met haar vossenjongen.

Het blijkt al vanaf de eerste verzen/regels dat in de verbeelding van Amand de Vos het Reynaertverhaal een heel eigen kleur en inhoud heeft. Het is overduidelijk dat het verhaal ook een aanleiding is om over de eigen streek, zoals die er vroeger uitzag, te 'onderwijzen'. Waar hij ook maar een kans ziet, doorspekt hij zijn *Reynaert* met geografische, geschiedkundige en andere toepasselijke 'weetjes'. De oorspronkelijke volgorde van gebeurtenissen is voor hem geen directe must. De toon van de navertelling is meteen gezet:

De wildernis van Noord-Waasland en het onmetelijke 'Koningswoud' omsloten door Schelde, Durme en Moervaart stond in rep en roer. De vrede en orde, die Koning Nobel, de heerser van het woud, had afgekondigd, hing aan een zijden draadje. Reinaert 'de fellen met den roden baerde' bleef ongedeerd de hele streek terroriseren met zijn schelmstreken, overvallen en moorden. Geen enkel dier of het had, met scha en schande, met de rosse gewelddenaar kennis gemaakt. Het regende dan ook klachten en de gemoederen waren t' allenkante zeer gespannen. Daarom had Nobel, een hofdag of openluchtvergadering doen omroepen door zijn heraut Korbout, de kraai, familie van de luchtpiraten, om de algemene rust te handhaven en recht te spreken. Aan het kerkelijk verbod om op een sinksendag een rechtsgeding te houden, had Nobel zich niet gestoord en alle dieren groot en klein ervan verwittigd, dat enige dagen vóór en na de hofdag alle veten moesten ophouden, opdat elkeen veilig en ongemoeid zich erheen zou kunnen begeven. Naar aloud Germaans gebruik, werd er op een open plek in het woud, onder de brede kruin van de gastvrije eiken, in tegenwoordigheid van de vorst en zijn gemalin, omringd door de rijksgenoten, zulk een algemene bijeenkomst gehouden. Zo pleegden van oudsher de Frankische koningen overleg met hun leenheren, legden besluiten vast en spraken recht. Als een strovuurtje had dit nieuws zich verspreid doorheen het dichte woud, over de woeste heide en drassige moeren, waar riet, biezten, wilgen en andere waterplanten wild en welig dooreengroeiden.⁸

De versregels 'dat beede bosch ende haghe / Met groenen loveren waren bevaen' ontlokken De Vos in navolging van Stijn Streuvels⁹ een idyllische beschrijving waarin bosnimfen 'de morgendauw hadden gedronken uit de fijne

bekertjes van de slingerende winde'. Het is lente in het Waasland. Een orkest van zangvogels vult de lucht, kruip- en weekdieren wriemelen tussen gras en plant (vergelijkbaar met Streuvels: 'Kruiden en bloemen waren uit den grond opgeschoten en 't waaide in de lucht van menigerhande fijne reuken'). Ook Streuvels laat Korbout de 'kraaie' als een luchtpiraat een 'geweldige schreeuw' kraaien met een 'schravende stemme'. En ook hij gaat met meer details in op de vele dieren van Nobels rijk. De dieren 'uit alle streken' liggen 'uitgestrekt te stoven' op 'de helling van den heuvel'. Vanaf de eerste regels is De Vos' belangrijkste bron bekend: Stijn Streuvels. Maar De Vos gaat gedetailleerder in op de beroering en de optocht naar het hof. Cuwaert snelt over de akkers met 'hangende lepeloren', Canteclaeer staat op zijn mesthoop en Tibeert keert terug van een nachtelijke speurtocht. Grimbeert verlaat zijn diep gegraven hol. Al wat poten of vleugels heeft zet zich in beweging: de roodbruine eekhoorn, de 'bosbederver', en vrouw Diewelin, de 'geruisloze' uil ... het gehele streekgebonden dierenbestand gaat op stap. Pancer, 'de plompe bever', heeft samen met heel zijn geslacht gegraven en geknaagd op de plaats waar Nobel en zijn gade moeten zitten. Bij Streuvels lezen wij: 'Het perk was schoon en rondom opgetimmerd te midden het bosch'. Bij De Vos is het intussen een drukte van jewelste: een 'orkest van vogels', 'geritsel en gekruip' 'op de heide', in 'krek en moeren'. Streuvels laat 'knoteren' en 'rullen' (mopperen) over 'heel Vlanderen'. Iedereen uit zijn ongenoegen over de vos. De leeuwerik, bij De Vos 'die klimmend zijn refreintje zong, liet zich al vloekend ... dedzju, dedzju, dedzju ...! als een steen naar beneden vallen en alle vogels zwegen een tijdje.' Ook Streuvels laat nog, voor het rechtsgeding begint, wolf, beer en kater hun gevoelens uiten.

Amand de Vos blijft dus, zoals Streuvels doet, uitgebreid verwijlen bij wat zich in het oorspronkelijk verhaal tot enkele verzen beperkt. Uiteraard zijn er heel wat verschillen, maar bij beiden deinen de eerste verzen van *Van den vos Reynaerde* uit tot een paar bladzijden. Natuur en personages krijgen nog voor het verhaal begint heel wat meer aandacht. Beiden scheppen een 'landelijke sfeer' waaruit het verhaal zich zal ontwikkelen. De Vos betreft er heel wat meer groen en dieren bij (muggen en vlinders inbegrepen, om nog te zwijgen van slangen en adders en sprinkhanen die hij laat krinkelen en kruipen) waar Streuvels meer een portie volkse politieke overwegingen in de dierenbreinen aan bod laat komen ('Nu zou alles recht en in zijn haken gesteld worden, de kleintjes en de braven zouden hun deun en hun loon krijgen'). De Vos liet zich duidelijk door Streuvels inspireren. Beiden voegen aan het verhaal een extra poëtische toets toe.

Waar hij het heeft over ‘die beste van sinen borghen’, Manpertus (A 514-515), verwijst De Vos naar de Beerveldse ‘Mageren Thijs’ in de wijk Haanhout, waar de ontwerpers van de Reynaertroute in 1955 (en dan vooral pastoor De Wilde) de schuilburcht van de vos localiseerden.¹⁰ Ook het Destelbergse kasteel Notax¹¹ komt aan beurt. Dat wordt door De Vos reeds bij het begin van het verhaal geportretteerd, net als het gehele vossengezin. ‘Hermeline is geen zier beter’ dan haar echtgenoot, en de kinderen Reinaerdijn en Rosseelke hebben ‘een aardje naar hun vaartje’. Over Reynaert zelf schrijft De Vos: ‘Lenig als een kat, elegant en kraakzindelijk glijdt hij geluidloos op zijn fijne poten over de grond, altoos ruikend en snuffelend met zijn spitse snuit.’

De dieren genieten aanvankelijk van de hofdag. Cuwaert, Lampe het konijn, Boudewijn de ezel (*Reynaerts historie*, en later ook bijvoorbeeld Felix Timmermans), de fret, Boreel de stier en Bruun, ja met zijn allen, zelfs de insecten, gillen ‘Leve de koning!’ (vele van deze dieren krijgen pas in de *Reynaert II* een naam). Het koningspaar is vorstelijk uitgedost en de scène wordt opgebouwd naar een massaal feest toe. Amand de Vos refereert – zo vermoed ik toch – reeds duidelijk aan het massaspel dat in Sint-Niklaas zal worden opgevoerd en hij ziet reeds in zijn verbeelding de kleurrijke en grootse enscenering.

En dan wordt de hofdag geopend. Ik speur nu alleen nog naar wat typisch of eigen is aan de hertaling. ‘De geilaard verkrachtte mijn wijf,’ tiert Isegrim en ‘hij mishandelde mijn kinderen zo, dat er twee stekeblind van werden.’ Ik mis het ‘beseeken’ van de welpen. De worst van het ‘kruiperig keffertje’ Courtois wordt een ‘bloedworst’. En Pancer hoorde Reynaert tegen Cuwaert bij het credoleren zeggen: ‘in geen tijd kun je het zo fijn als Belijn de ram, die de kapelaan is van de koning.’ De Vos anticipeert waar dit verantwoord is. De tekst volgt intussen steeds trouwer het Comburgse handschrift. De visdiefstal en de ‘bake’ krijgen een meer uitgebreide beurt tot opeens de klachtenlitanie en Grimbeerts verdediging onderbroken worden door een ‘gaai’ die met zijn krakende ‘kraïg, kraïg ...’ de naderende Canteclaerstoet aankondigt. Alle vogels worden onrustig. De Vos schildert het tafereel zeer ‘toneelmatig’. Pinte en Sproete beschuldigen Reynaert reeds luid voor Canteclaer de kans krijgt tot voor de troon te ‘vliegen’. Rein wordt een ‘godvergeten buurman’ genoemd. Het wordt een kakofonie, een hels geschreeuw van de dieren. Coppe wordt begraven onder ‘de geurige linde’, op het ‘gemeenteplein te Daknam’ (in de traditie van de Reynaertroute en de Reynaertbanken uit 1955). De bevers hebben een kuil gegraven en een specht roffelt tegen een boomstam alsof hij de cadans aangeeft van de stoet die de baar volgt. Is dit tafereel geïnspireerd op de repetities van het

massaspel? De Vos laat Bruun door de Bosheide van Beervelde trekken (nu nog is er in deze gemeente een Bosdam en treft men er de toponiemen Bosdreef, Boskapellaan, Bosmandreef en Bosstraat aan). De tocht gaat verder doorheen de Spiegelheide en langs de kleine Vossenbergh (in Destelbergen is er een Vossenberghlaan, ook nog een Vossenlo en een Vossenstraat) naar Mapertuus toe. Ook de latere honingexpeditie trekt door het Destelbergense, bezijden de weg naar Heusden. Lamfreits hoeve ligt nabij de Damslootvallei, een oude Scheldearm. Bij het rammelfestijn dat Bruun er beleven zal, zijn er de pastoor en de koster, elk gewapend met een kruis staf. Absdale is 'een dorpje bij Hulst in Nieuw-Zeeland'.¹² Hughelijns moeder Orghernen is 'een gemene hoer'. De losgewrikte beer springt in een 'troep kletsende, tandeloze oude wijven'. De pastoor belooft zijn parochianen vergiffenis van alle zonden, 'bekende en onbekende', als zijn parochianen zijn vrouw Juloke uit het water kunnen redden. Het lezerspubliek mag het dus weten van die wulpse 'pape'. Even later zal de geestelijke zich schuldig voelen omdat door het reddingsmanoeuvre de beer is kunnen ontsnappen. Maar de koster geeft de schuld aan 'die verdomde wijven'.

Tibeert wordt, om hem moed in te spreken, vergeleken met de slimme David die Goliath versloeg. Van de kater wordt gedacht dat hij Reynaert zou kunnen 'verpoetsen', 'bepraten en hem naar uw pijpen laten dansen'. Bruun ervaart dit als 'een veeg uit de pan'. Naijver zoals bij de mensen. Voortdurend wordt de lezer gewaar dat De Vos het verhaal tracht te kneden naar de denken en verbeeldingswereld van zijn (kranten)lezerspubliek. Teksten en dialogen moeten zo zintuiglijk en herkenbaar mogelijk zijn en af en toe geeft hij extra toelichting. De 'vaalgrijze' Tibeert loopt op zijn 'dikke eeltballen', 'onhoorbaar' naar Mapertuus. Het verhaal moet als 'echt' overkomen. Ook de muizentocht gaat naar Destelbergen, 'enkele kilometers hier vandaan,' schat de vos, daar woont de pastoor met achter aan zijn huis een lemen schuur vol 'grijs, geniepig gespuis'.

En wat met het 'testikeldrama' als het hoogtepunt van de Tibeertscène? De Vos gaat het niet helemaal uit de weg. We zien de 'pape' aan komen stormen in zijn adamskostuum met het spinrokken van zijn vrouw in de hand. Juloke ontsteekt een offerkaars. Tibeert springt als een bezetene naar de gewijde man en ... Maar De Vos, zeker geen pilaarbijter, waagt het toch niet de edele delen van de pastoor als doelwit te maken van Tibeerts razernij. De kater sprong als een 'bezetene' 'en bracht hem met zijn scherpe tanden en gestrekte klauwen een afschuwelijke verwonding toe'. Ook Juloke zal Tibeerts klauwen in haar gezicht krijgen. Reynaerts spot kijkt fors af van de oorspronkelijke tekst. Hij

roept van achter een dikke beuk: 'Vrouw Juloke, droog je traantjes! Mij breekt het hart als ik 'n vrouw zie tuiten. Ik kan zo moeilijk iemand zien lijden. Troost je, niemand zal er ooit iets van merken, waartoe dient anders zijn soutane?' De suggestie is duidelijk. 'Maak hem voortaan het leven wat aangener en laat voortaan je lelijke scheldwoorden maar achterwege.' Geen achterwaartse en krakende winden dus en ook geen sarcastische insinuaties over de toekomstige beperkte seksuele 'esbattementen' in het pastorale bed. De overgebleven klepel wordt niet geluid.

Wij zijn ondertussen beland bij de derde bodetocht. Grimbeert is met Reynaert onderweg naar het hof. Reynaert zal zijn biecht spreken op de 'stille dromerige heide waar de grassen hoog waren opgeschoten'. Hij wordt voor 'Waal' uitgemaakt, die 'Frans brabbelt' als hij in het Latijn begint. Elmare is een benediktijnerklooster 'gelegen in volle polders'. 'Vermendois' ligt 'tussen Brugge en Sluis' (waarbij De Vos Jan Frans Willems (en Grimm, Teirlinck, Muller, Stracke en anderen) volgt, die aanvankelijk Vermendois in het Oostkerker Ambacht situeerden).¹³ Reynaert biecht wat hem 'min of meer' (de klassieke formule, eerwaarde vader) te binnenschiet. Wat hij met Hersint uitspookte, gebeurde 'met haar toestemming'. Hij krijgt 40 slagen en neemt 'ootmoedig' de flitsende zweepslagen in ontvangst'. De Vos is dus een hardvochtiger biechtvader dan Willem die Madoc maakte. Die houdt het bij bijna-strelingen. Vos en das passeren het klooster van de zwarte nonnen te Oudenbos bij Lokeren, waar het op het kloostererf 'kakelde, gaggelde, kraaide en kirde (...) al dooreen'. De vos springt naar een 'welbeveesde hen, die gelukkig met opgestoken pluimen weg zwingde.' De Vos creëert wel eens eigen woorden ...

De kraai kondigt Reynaerts komst aan het hof aan. Tumult alom. De Vos kruipt hier in het brein van zijn lezers. Wat stelden zij zich voor van een dergelijke confrontatie? Hij vertelt zoals een journalist het zou doen bij een moord-reportage en zet alles dik in de verf. Een bevende vos met verlamde poten die zich omringd weet door hysterisch gepeupel. 'Zoollikkers,' die 'om het vette van het smeer, het taaltje van hun meesters zouden spreken.' Ze huilen het uit. Ze willen zijn vel. Maar Rein heeft zich vlug herpakt. Na een heilsgroet aan vorst en koningin gooit hij onmiddellijk zijn bommetjes in het vijandige en 'opgezweept' gepeupel, dat zich sterk benadeeld voelt. 'Door bedrog en vleierij zijn vele onbenullige creaturen opgeklommen tot belangrijke vetbetaalde ambten,' sneert de vos. Het gaat om 'kruiperige lieden,' die vroeg of laat 'in hun eigen drek terecht' komen. 'Hun heerszucht en hun eigenbelang dienen, is de enige drijfveer van al hun doen en laten en daartoe zijn alle middelen goed.

Ze zouden niet terugschrikken om hun eigen volk, ja zelfs hun vorst eraan te versjacheren.' Een vandaag herkenbare taal van een opgewonden massa of van de branieachtige man na een bierbad aan de toog. Die profiteurs moeten eruit en De Vos vergelijkt ze met de farizeeërs die door Jezus met de zweep uit de tempel werden geranseld. 'Met grote heren is het kwaad kersen eten,' stipt de vos aan. En verder tegen Bruun: 'Heb ik je gestoken of afgeranseld? Wat kan een dwerg tegen zo'n felle kolos?' Merkwaardig hoe De Vos bij de beschrijving van het proces karakteristieke epitheta, typering en omschrijvingen gebruikt: 'mijn krotterige woning' (Malpertus), 'deftige Canteclaar', 'Dedijn, bijgenaamd de schorsenknager', 'ezel Boudewijn met het zwarte kruis op de rug', 'Grootgespan het paard', 'Martijn de aap die zich voortdurend krabde', 'de olifant zonder slagstanden' ... Nobel is woedend en haalt er Firapeel bij (nu al!). Botsaert heeft handen te kort om het allemaal op te schrijven.

Opnieuw duiken de vossenjagers van 1955 op, met name daar waar De Vos Isengrijn na de terdoodveroordeling van Reynaert laat vertellen waar er een galg staat, 'aan "den Doorgang", naast de oude heerweg, op een viertal kilometer van Daknam'.¹⁴ Terwijl de executeurs naar dat oord ijlen, spreekt Reynaert zijn openbare biecht. Ik citeer er een fragment uit dat eens te meer karakteristiek is voor de schrijfstijl en de bedoelingen van Amand de Vos. Ook zijn minder ontwikkelde lezers (en vooral ook de leerlingen op school) moeten zich de gebeurtenissen goed kunnen voorstellen. De taal is eenvoudig en zit vol woorden die ze zelf gebruiken, ook al gaat het niet steeds om correct Nederlands.

Vanaf ik nog aan de moederborst lag, groeide ik op als een lief en deugdzaam welpje, luisterde gewillig naar al die wijze raad en keurige lesjes, die moeder me gaf. Elkeen hield van mij, omdat ik vriendelijk, beleefd en rein was. Wat zal moervos zaliger nu verdrietig kijken op haar zo diep gevallen zoon. Ze had me toch zo lief. Onder haar waakzaam oog speelde ik met de bokjes en de lammetjes uit de buurt, op de wijde weide. We konden goed aarden in zo'n aangepast milieu. Op een dag ravotten we weer samen, toen ik uit loutere zotigheid, mijn kameraadje een beet gaf. Toen eerst ervaarde ik hoe scherp mijn tanden wel waren, want ze drongen diep in het vel door, zodat het jonge schapebloed eruit sijpelde. Mijn vriendje viel van zijn suske. Ik likte het bloed weg, dat zoet en lekker smaakte en zonder dat ik het besepte, zette ik nogmaals mijn scherpe bijters in het malse vlees en smekte het op. Nooit had ik zo iets lekkers gegeten. Die dag is me fataal geworden. Telkens als ik sluipend rondneusde

en schapen of geitjes hoorde blaten, kon ik mij niet intomen, sloop er heimelijk naar toe, had er telkens een van te pakken en peuzelde het op in eenzaamheid. Zo heb ik de smaak van het bloed en vlees beet gekregen en vermoordde ik alles, wat mij geschikt bleek en te overmeesteren kon. Ik ben dan elke dag op roof uitgetrokken, waakzaam en achterdochtig snuffelde ik door grep en gracht, door haag en kant, randde de vetste hoenders, eenden en ganzen aan, waar ik ze ook ontmoette. Zonder medelijden vernietigde ik, niets of niemand sparend of uit de weg gaand. Met mijn vinnige happen hier en mijn vurige beten daar, gevolgd door de stilte van de dood ... bracht ik soms de hele streek op stelten. Ik moordde en vrat overdadig. Ik kende toen de oude waarheid nog niet, dat kinderen voor hun ouders moeten boeten. Mijn zonderlinge manieren trokken de aandacht van het hele gewest. Ik leefde als een paterke goedleven.

't Was in 't putteke van de winter, het vroom stenen dik toen ik te Belsele, ten westen van Sint-Niklaas, Isengrijn tegen het lijf liep onder een lindeboom, die ik nog zou kunnen aanwijzen als de mensen hem niet geveld hebben. De wolf vertelde mij toen, dat hij verwant was met de vossen en dat hij mijn oom was. Ik kon het haast niet geloven, zo een groot en sterk dier, mijn oom?

'Ja, ja, je oom, jij bent zoals alle katachtigen familie van ons. Net als de wilde honden, de wolven en de vossen zijn wij jagende roofdieren, met langwerpige kop en beruchte teenlopers' leerde hij mij.

De Vos wil als dierenkenner en kenner van de streek ook leren. Meteen zien we hem ook het verhaal aanpassen. Het berijmde landschap met een boom bij Belsele wordt een linde. En hij vertelt zijn verhaal verder. Hoe Reynaert slachtoffer werd van zijn roofgezel. En hoe hij intussen door toeval ook stinkend rijk was geworden en precies daardoor in staat was geweest om een aanslag op de koning te verijdelen. Het tij keert onmiddellijk, het koningspaar ruikt geld. 'De leeuwin lei haar fluwelen poot op die van Nobel en ze keken elkaar in de ogen. Zij fluisterde zacht: "Wel lieve man, wat had U kunnen overkomen ..."

Ik raap nog wat losse sprokkels uit het verdere verloop van het verhaal. Reynaert heeft 'geen bewijsstukken, perkamenten en papieren rollen nodig' om zijn leugenverhaal op te dissen. 'Ermenrijk' noemt hij 'een held uit de Germaanse sage'. Tibeert trekt 'naar 't land van de vier Heemskinderen'. Hij moet er de 'dwaze beer' gaan halen. Samen belanden ze in het 'vreedzame Vlaanderland' en komen 'in 't soete waeslant'. Grimbeert, 'goed aangeschoten' na een 'geheime

bijeenkomst', vertelt Hermeline over het complot. 'Wat vrouwen weten blijft gesloten gelijk water in een zeef gegoten.' (De Vos als spreukenverzamelaar!) Vreemd genoeg weidt De Vos niet uit over Hyfte (de toponymie is elders steeds een element om lering te geven). In zijn 'puidenverhaal' betreft hij ook de pad-den ('tweeslachtigen'). Het Hulsterloobos strekt zich gedeeltelijk uit 'over de woestenijen van het Land van Waas. Tussen Hulst en Kieldrecht en de zandige hoogten van de baan Antwerpen-Brugge – tussen De Klinge, de Tromp en Voorhout van Kemzeke ligt er nog heel wat bos, dat nu de "stropers" heet en waar niet alleen dennen maar ook berken en kreupelbos van wilg, els en eik, welig door elkaar groeien ...' Kriekeputte of krekelpuut ligt in het zuiden van het Hulsterbos. Het is een 'van die overgebleven diepe watergeulen "wiet" of "kreek" genaamd, in het landschap achtergelaten, na afdamming en drooglegging van de polder, na langdurige overstroming'. Roerdomp, nachtuil en raaf hebben er hun territorium. De onderwijzer is eens te meer aan het woord.

Meer dan cynisch klinkt Reynaerts excuus wanneer hij Hersinde laat ontschoeien. "'Tante mijn hartedief," tergde Rein, 'het doet me leed jou te zien lijden om mijnentwil. Het spijt me geweldig, jij de allerliefste van al mijn magen, deze bewerking te moeten ondergaan. Je begrijpt, dat men mij niet blootsvoets op pelerinage kan sturen. Troost je echter, tante, in jouw schoeisel zal mijn stap veel soepeler worden. Voor jou en mij ga ik om vergeving vragen in het onbekende land van overzee. Je snapt het toch, Hersintje?'" En later tegen de ram: "'Belijn, blijf jij hier buiten wachten, je bent te gevoelig om zo iets mee te maken.'" Cynisme van De Vos en de vos. Wanneer ten slotte voor Nobel en het hof de finale waarheid bekend wordt, verliest de leeuw 'zijn voornaamheid en kalmte'. Nobels 'oerschreeuw' wordt door De Vos knap beschreven. De koning

grijnsde van opgekropt leed en woede, schudde wild zijn koninklijke manen, zwierde de kwast van zijn lenige staart woest heen en weer en brulde zo luid, zo vervaarlijk luid, dat de aarde dreunde en het gebrul zich voortplantte als een grommende donder. Alle dieren werden van angst met verstomming geslagen. De ruisende eiken, beuken en berken hielden hun bladeren stil, de vogels staakten hun orkest en zochten hun nesten op, paarden steigerden, runderen drongen dreunend samen, honden jankten en zochten hun meesters op, apen klommen in de hemelhoge bomen en ... daarna liet hij zijn mooie kop tussen zijn verschrikkelijke, uitgestrekte klauwen neervallen en keek met een afwezige blik de verte in. Hij peinsde ...

Deze beschrijving is de tegenhanger van de inleiding, waar ook uitvoerig wordt ingegaan op de reacties van de dieren. Enthousiasme van het verhaal-begin wordt paniek op het einde.

De 'bontgekleurde' Firapeel brengt een 'oplossing'. 'Dagenlang werd er gebrast en geklonken. Nobel kon weer rustig heer en meester spelen omringd door al zijn lakeien.' Er was dus niets veranderd, zo interpreteert De Vos. De situatie is van alle tijden en ook vandaag nog zo herkenbaar.

En die andere vos? Hij verliet 'voor eeuwig 't Soete Waeslandt' en 'zwierf met zijn nageslacht doorheen de verre verlaten wildernis. Mapertuus stond te huur of te koop.'

Het is maar, beste lezer, dat u het weet ...

Besluit

Amand zal wellicht nooit opgenomen worden in de galerij van de echte Reynaertvorsers, die met hun onderzoek in oude en andere folianten, stap voor stap het heimelijke pad van de ongrijpbare vos op het spoor zijn gekomen. Hij was een 'bewonderaar', gegrepen door dat sluwe dier waarin zoveel 'des mensen' is en blijft. Bovendien kon hij als Waaslander niet ontbreken tijdens de vossenjacht. Hij kende die ijverigen die tussen Hulst en het kasteel Notax een vossendraad hadden gesponnen. En bovenal was hij de bevlogen 'schoolmeester' die voortdurend het verhaal wilde vertellen en becommentariëren, de volksopvoeder die er zich bewust van was dat het zijn belangrijkste taak was om het Reynaertverhaal te promoten bij 'de man van de straat' en 'het kind in de klas' (maar niet alleen bij hen), het verhaal op een bevattelijke en boeiende wijze vertellen, desnoods wat bijgekleurd en zelfs aangepast aan de (spreek)taal van zijn publiek. En dat heeft De Vos naar mijn gevoel goed gedaan. Het zou jammer zijn indien hijzelf en zijn hertaling totaal in de vergeelde folianten zouden verdwijnen. Vandaar dat ik in dit jaarboek dan ook met overgave deze bijdrage over hem schreef, met als een van de weinige bronnen, een overgeleverde archiefdoos.

NOTEN

1 De biografische gegevens uit deze bijdrage zijn vooral ontleend aan de laudatio ter gelegenheid van de opname van A. de Vos in de Groot-Orde van de Vos Reynaert op zondag 29 mei 1982

2 Over welke opiniepeilingen het hier zou kunnen gaan, hebben wij niet kunnen achterhalen. Het citaat is afkomstig uit *De Cirkel*, wellicht van 5 oktober 1972.

3 Pseudoniem voor Marcel Oger (1916-1975). Over dit *Reynaertspel* en de volgende edities in 1985 en 1992, zie het artikel van Yvan de Maesschalk in ditzelfde jaarboek.

4 Deze vereniging werd gesticht op 7 maart 1976, in de drive na het *Reynaertspel* van 1973. Vriendschappen die daarbij werden gesmeed, mondden uit in het besluit een Reynaertorde te stichten. Toondichter Fernand van Durme, die de muzikale omlijsting op zich had genomen werd voorzitter, Jaak van der Helst de drijvende kracht. Wie zich op een of andere wijze verdienstelijk had gemaakt op 'reynaerdelijk vlak' (in de breedste zin van het woord) werd opgenomen in de 'Groot-orde' (onder anderen Anton Van Wilderode, Broeder Aloïs, André Stoop, Maurits Nonneman, Jozef de Wilde en schrijver dezes, die tijdens de zitting van 29 mei 1982 in de stadsbibliotheek van Sint-Niklaas een lezing hield over 'De clerus in de Reynaert').

5 In de 'Voordracht over het leven en het werk van Albrecht Rodenbach' komt De Vos' flamingantisme sterk naar voren. De 'Blauwvoeterie' ontstond in het Klein Seminarie te Roeselare. Rodenbach, een leerling van Hugo Verriest (sedert 1867 leraar; en oud-leerling van Guido Gezelle) werd 'stichter en ziel' van deze Vlaamse 'protestbeweging'. Amand De Vos: 'En dan kwam de beruchte dag van 24 juli 1875. Op het feest van superior Delbar kwam het bevel: men zingt Franse liederen of men zingt niet.' Onder leiding van Rodenbach werd besloten niet te zingen. 'Maar tijdens een gezellig avondpartijtje werd het de jonge mannen te machtig en galmde tot buiten de muren van het Klein Seminarie het strijdlid van Bertin Rodenbach, de aanvoerder van de 'Blauwvoeterie' [...] Binnen de muren van het Klein Seminarie klonk voor de eerste maal het wachtwoord uit het boek *De Kerels van Vlaanderen* van Hendrik Conscience: *Vliegt de Blauwvoet? Storm op zee!* [...] De Blauwvoeterie groeide over heel Vlaanderen uit tot de Vlaamse Studentenbeweging.' Op een muur van de speelplaats van het huidige Klein Seminarie herinnert een reuze-blauwvoet aan die heuglijke tijd.

6 Het wetenschappelijke karakter van tekst, studie en vertaling leek hem niet zo belangrijk vermoed ik; zijn luisterend publiek was daar niet in geïnteresseerd. Die 'oertijd' van kennis over de vos heb ik zelf meegemaakt als beginnend leraar die samen met zijn leerlingen heel wat verder ging dan het klassieke fragment over Bruun (zonder tussenkomst van de pastoor), maar daarbij bijzonder weinig bronnen ter beschikking had. Iets meer over de Reynaert weten was voor de 'amator' in die pionierstijd niet zo vanzelfsprekend. In mijn humanioratijd heb ik zelfs nooit over de Reynaert gehoord. Wij gebruikten het handboek *'Nederlandsche Letterkunde'* door Kan. A. Van den Dries. *Geschiedenis en bloemlezing* (Lier, J. Taymans, 1939). Alhoewel ik het bijna nooit gebruikte in de klas, las ik het boek ter zelfstudie helemaal uit. Het treft mij vandaag wél hoe degelijk de behandeling van het dierenepos in dit handboek werd aangepakt met verwijzingen naar de *Ysengrimus*, de *Roman de Renart* en studies van specialisten zoals Van Mierlo, Kalf en Muller.

7 Met dank aan Rik van Daele, die de gestencilde versie en de krantenknipsels uit zijn collectie bezorgde.

8 Wij citeren de tekst naar de publicatie in *De Cirkel*, die varianten vertoont met de gestencilde tekst. Enkele tikfouten (bijvoorbeeld Mapertuus in plaats van 'Napertuus', onterecht geplaatste komma's ...) werden stilzwijgend verbeterd. Het is niet op te maken welke tekst de laatste versie is met auteurscorrecties, maar de tekst in het publiciteitsblad bevat minder tikfouten.

9 Over de Reynaertteksten van Streuvels, zie: Rik van Daele & Piet Thomas (red), *De vos en het Lijsternest. Jaarboek II van het Stijn Streuvels genootschap*, Tielt, Lannoo, 1996. De voorpublicatie verscheen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 3 januari 1907. Streuvels schreef in totaal vier verschillende Reynaertbewerkingen. De Vos gebruikte een van de eerste teksten. Tenzij anders vermeld citeren wij naar de editie uit 1907, uitgegeven door L. Simons in de Wereldbibliotheek, uitgegeven door de Mij. voor goede en goedkoope lectuur te Amsterdam.

10 Over 'Magheren Thijs' (Mapertuus volgens Jozef de Wilde), zie verder: Broeder Aloïs, *De geografie van de Reinaert*, in: *De Toerist*, 34 (1955), p. 644-645: 'Mapertuus te Beervelde'. Zie verder Jozef de Wilde, *Van den Vos Reynaerde ontsluierd*, Gent, provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1989, p. 40-55.

11 Over Notax, zie: Rik van Daele, Marcel Ryssen en Herman Heyse, *Het Land van Reynaert*, Leuven, Davidsfonds, 1991, p. 153-154 en *Van den Vos Reynaerde ontsluierd*, p. 40-55. Zie ook de bijdrage van B. Vervaet over Lochristi in dit jaarboek.

12 De schrijfwijze is bevreemdend. Het is opvallend dat de spelling in de handgeschreven tekst, de gestencilde brochure en de krantenpublicatie vooral in de naamgeving afwijkend is. Zo vinden we 'Obsdale' en 'Absdale', maar in beide gevallen 'Orghernen' en 'Nieuw-Zeeland' (daar waar – als men een grapje wilde maken – nieuw Zeeland meer voor de hand had gelegen).

13 Zie mijn bijdrage in dit jaarboek over de vos in West-Vlaanderen.

14 Nabij de huidige N70 tussen Lokeren en Zeveneken, de Doorgangstraat, langs de Reynaertroute-Zuid.

GROTE VRAGEN VAN DE MODERNE WERELD: ZIJN ER TE VEEL VOSSEN?

KOEN VAN DEN BERGE

De vos heeft in Vlaanderen altijd al de gemoederen beroerd. Is hij vanouds gekend als de sympathieke schelm in de Reynaertverhalen, vandaag de dag zijn moderne versies over zijn vrijbuiterbestaan talrijker dan ooit (hij is bijvoorbeeld ook een antichrist). Maar ook de 'echte' vos is terug van heel lang weggeweest en dat zullen we blijkbaar geweten hebben. Geen enkel ander dier haalt zo vaak de pers als de vos. De maatschappelijke commotie laait bij momenten hoog op. Daarbij komen verschillende belangen en interesses aan de orde. In redeneringen en argumentaties over het 'beheer' van de vos worden deze vaak door elkaar gehaspeld. Toch is menigeen er stellig van overtuigd, dat zijn of haar visie de (enige) juiste is – hoewel deze opvattingen onderling vaak heel sterk verschillen of ronduit tegenstrijdig zijn. Tijd om hierin wat klaarheid te brengen.

Eerst even kennismaken: de biologie en ecologie van de vos *Vulpes vulpes*

De vos is een hondachtige van middelgroot formaat, met een lengte tot ongeveer 80 cm van neuspunt tot staart en een staartlengte tot bijna 50 cm. Wijfjes zijn doorgaans wat kleiner en lichter dan mannetjes. De vachtkleur is variabel, waarbij twee uitersten voorkomen: het ros-witte type enerzijds en het zogenaamde brandvostype anderzijds. Bij eerstgenoemde zijn de rug, flanken en staart geel- tot roodbruin, terwijl keel en buik nagenoeg wit zijn. De brandvos (ook 'koolvos' genoemd) daarentegen is in het geheel veel donkerder, waarbij de onderzijde donkergrijs tot bijna zwart is. Veruit de meeste vossen in Vlaanderen behoren evenwel tot het intermediaire type ('kruisvos'), met roodbruine bovenzijde en grijsachtige onderzijde. De dikke pluimstaart heeft, min of meer overeenkomstig het globale vachttype, een meer of minder uitgesproken witte eindpunt. De achterkant van de oren is dofzwart, alsook meestal de poten onderaan.

Dankzij hun bijzonder groot aanpassingsvermogen, zowel inzake voedselkeuze als schuilplaatsen, komen vossen zowat in alle mogelijke biotootypes

voor: bossen en bosrijke landschappen, heide en duinen, moerassen en venen, polders en landbouwlandschappen, parken en zelfs in steden wordt hij opgemerkt.

Vossen zijn uitgesproken voedselopportunisten, die niet alleen vlot van prooi-soort en jachttechniek kunnen wisselen al naar gelang van de omstandigheden aangaande prooiaanbod wijzigen, maar tevens dierlijke voor plantaardige kost kunnen ruilen. Ook aas en afval wordt geregeld gegeten.

Het hoofdbestanddeel van het voedsel bestaat doorgaans uit kleine zoogdieren – vooral knaagdieren en wilde konijnen – maar ook het aandeel op de grond levende vogels zoals eenden en hoenderachtigen kan aanzienlijk zijn. Het roven van pluimvee door vossen is uiteraard berucht. Daarnaast worden soms (tijdelijk) massaal ongewervelde dieren zoals regenwormen, sprinkhanen en bosmestkevers gegeten, evenals allerlei valfruit (kersen, pruimen, ...). Voor zelfstandig wordende eerstejaarsvossen, die zich nog dienen te bekwamen in de jachttechniek om snelle prooien te verschalken, betekenen beide voedselbronnen stevast het basisoverlevingspakket tijdens de zomermaanden.

Vossen zijn territoriaal, wat betekent dat volwassen dieren een leefgebied gaan zoeken dat ze verdedigen tegen soortgenoten. Het afbakenen van het territorium gebeurt, behalve met een soort geblaf, vooral met allerlei geursignalen. Uitwerpselen worden daartoe op opvallende plaatsen gedeponeerd zoals op boomstronken, hoge graspollen, prooiresten, perceelscheidingen, ... Daarnaast geeft vooral de onzichtbare 'pekel' of urine een krachtig signaal. Die wordt zowel door de rekel (mannetjesvos) als de moervos (wijfjesvos) ter hoogte van allerlei strategische hoeken en kanten afgezet, vooral in de wintermaanden bij het naderen van de voortplantingstijd. De typische vossengeur is dan ook, voor wie deze kent, in het veld op vele plaatsen heel nadrukkelijk te ruiken.

Het hoogtepunt van de paar- of ranstijd valt in januari. Na een draagtijd van 50-52 dagen worden de jongen geboren vanaf zowat half maart tot ver in april. Er is slechts één worp per jaar. De worpgrootte kan sterk variëren, van (twee) drie tot negen (elf), maar bedraagt meestal vier of vijf. In Vlaanderen blijkt het evenwel met een gemiddelde van zes (tijdelijk?) vrij hoog te liggen. Vanaf de tweede helft van april tot zowat eind mei kunnen spelende jongen in de onmiddellijke buurt van de burcht worden aangetroffen.

Binnen hun territorium hebben vossen meerdere min of meer vaste verblijfplaatsen. Deze bevinden zich in principe bovengronds, meestal in dichte vegetatie zoals bos, struweel of moerasvegetatie, maar evengoed in ruig grasland of hoog landbouwgewas (koolzaad, granen, gele mosterd, ...). Nabij menselijke

bewoning wordt vaak een rustig gebouw uitgekozen. Behalve voor het werpen van de jongen, wordt slechts bij belangrijke verstoring (klopjacht, ...), extreme weersomstandigheden, of ook wel eens tijdens de paartijd gebruik gemaakt van ondergrondse schuilplaatsen.

Ondergrondse burchten worden soms volledig door de vos zelf uitgegraven, vaak echter maakt hij gebruik van een reeds bestaande burcht van wild konijn of das. Konijnenburchten worden flink verruimd, zowel in gangdiameter als in diepgang. Daarbij komen soms gigantische en opvallende stortbergen van aarde of zand voor de holingangen te liggen. Binnen hun territorium hebben vossen meerdere burchten. In de aanloop naar en tijdens de periode met jongen worden zij af en toe wat bijgewerkt. Deze graafwerken blijven evenwel vaak behoorlijk discreet en trekken minder de aandacht. Niet zelden kiezen vossen als geboorteplaats voor de jongen ook wel kunstmatige schuilplaatsen: betonbuizen, grote houtstapels, bouwvallige en verlaten gebouwen, ...

De grootte van een territorium varieert van streek tot streek en hangt nauw samen met het voedselaanbod en de schuilmogelijkheden. De kleinste territoria worden in stedelijk milieu aangetroffen en beslaan soms minder dan een halve vierkante kilometer. Op het Vlaamse platteland blijken de territoria een oppervlakte te hebben van vier tot zes, of tot soms wel een tiental vierkante kilometer. Binnen het territorium van een rekel leeft minstens één moertje, soms nog een tweede of, uitzonderlijk, een derde. De sturende factoren voor deze overgang tussen het leven per koppel dan wel in een kleine (familie)groep zijn het lokale voedselaanbod en het aantal reeds aanwezige vossen – mede bepaald door de mate van menselijke verstoring (in casu vooral jacht).

Per territorium brengt enkel het meest dominante moertje een nest jongen groot. De andere wijfjes, veelal 'tantes' van de nieuwgeboren jongen, worden of niet drachtig, of geven hun nest in een zeer vroeg stadium op. Zij assisteren dan vaak bij het grootbrengen van het 'dominante nest' en brengen ook voedsel aan. Dit laatste is in elk geval een onmisbare taak van de rekel. Deze vaderlijke hulp – een fenomeen dat in de West-Europese zoogdierenwereld uitzonderlijk is – blijkt voor de overleving van een vossennest gedurende de eerste weken van groot belang.

In de zomermaanden blijven de jongen vaak nog een hele poos in elkaars gezelschap; dikwijls raken jongen van naburige territoria dan met elkaar in contact. Vanaf het najaar vervaagt de familieband en trekken nagenoeg alle jonge mannetjes vele (tientallen) kilometers weg. Van de wijfjes blijft zowat de helft in het ouderlijk territorium of in de onmiddellijke omgeving ervan – soms

Vossenwelpen zijn geen katjes om zonder handschoenen aan te pakken wanneer ze worden geoormerkt in het kader van wetenschappelijk onderzoek (© INBO / Tom Walraevens).

© Chantal Deschepper

trekken ook zij een heel eind weg. Deze jonge dieren verspreiden zich aldus in vrij grote aantallen en overspoelen als het ware elk najaar het landschap in alle mogelijke richtingen. Herhaalde confrontaties met telkens andere territoriumhoudende vossen leiden vaak tot gevechten en zware verwondingen, terwijl ze soms moeizaam voldoende voedsel kunnen vinden op ieder keer weer onbekend terrein. Het merendeel van deze jonge dieren sterft dan ook in deze periode door ontbering, verwondingen en ziekte – en wordt dus nooit één jaar oud. Enkel de ‘beste’ dieren blijven over. Ook de sterfte door toedoen van de mens in dit eerste levensjaar is aanzienlijk: vele onervaren vossen sneuvelen in het verkeer, nog meer tijdens de jacht.

Van de jaarlijkse golf van eerstejaarsvossen blijft uiteindelijk slechts een beperkt aantal over. Door het jaar heen zijn er aldus, naast de territoriumhoudende vossen, steeds ook een aantal zwervende volwassen vossen, vooral rekels, in het landschap aanwezig. Zij zijn voortdurend alert op het bemachtigen van een territorium van zodra zich daartoe ergens een kans voordoet, bijvoorbeeld wanneer een gevestigde rekel sneuvelt in het verkeer of door bejaging.

Historisch en actueel voorkomen in Vlaanderen

Sinds het begin van de jaren 1990 komt de vos opnieuw in heel Vlaanderen voor. Voorheen ontbrak de soort nagenoeg volledig in West- en Oost-Vlaanderen en in grote delen van Vlaams-Brabant en Antwerpen. De rekolonisatie was op gang gekomen in de tweede helft van de jaren tachtig, binnen een internationaal vastgestelde trend in heel West-Europa. Deze trend werd gestuurd door een combinatie van factoren, waarin het verdwijnen van hondsdolheid een hoofdrol speelde. Waar de vos voorheen reeds voorkwam, nam de dichtheid toe; waar hij ontbrak, breidde het verspreidingsareaal zich uit. Daarmee kwam een einde aan zijn onnatuurlijke afwezigheid, daar waar hij door de mens was uitgeroeid.

De uitroeiing van de vos in grote delen van Vlaanderen valt te situeren in de eerste helft van de negentiende eeuw, als een gecombineerd effect van ingrijpende landschapswijzigingen (ontbossing) en felle vervolging. Vossen werden steeds als concurrent beschouwd van de mens – van de jager, maar zeker ook van de plattelandsbevolking. In tijden van opeenvolgende hongercrisissen (aardappelpLAGEN, ...) gold elke gestolen kip ongetwijfeld als een lokale ramp.

Zowat de gehele westelijke helft van Vlaanderen (West- en Oost-Vlaanderen, een deel van Antwerpen) en ook Henegouwen werden zo goed als ‘vosvrij’. In

de Antwerpse Noorderkempen, de provincie Limburg en oostelijk Vlaams-Brabant kon de soort daarentegen wel standhouden. De uitgestrekte Kempi-sche heidevlakten, later bovendien op grote schaal bebost met dennen in functie van de mijnbouw (stuthout) en de grote Brabantse bosmassieven (Zoniën, Meerdaal ...) bleken voldoende 'bufferruimte' te bieden om steeds een minimum aan vossen de dans te laten ontspringen.

Eens uitgeroeid evenwel, is het verhinderen van rekolonisatie niet zo moeilijk in een landschap dat 'overzichtelijk' en daardoor goed controleerbaar is geworden. Een dicht netwerk van fulltime jachtwachters had destijds bovendien volledig de handen vrij inzake middelen of periode van verdelging. Inkomende dieren werden in de regel binnen de kortste keren geliquideerd vooraleer ze vaste voet aan de grond kregen. Alleen in enkele wat bosrijkere gebieden zoals het Waasland en (mogelijk ook) de streek rond Brugge gelukte het hen soms een tijdlang onder te duiken. Gedurende meer dan een eeuw is men er evenwel in geslaagd de vos zo goed als weg te houden uit de westelijke helft van Vlaanderen.

Was de vos reeds een ongewenste gast wegens zijn 'roofgedrag', in de tweede helft van de twintigste eeuw kwam daar de bedreiging bij van hondsdolheid of rabiës, een virusziekte die ook voor de mens dodelijk is. In het begin van vorige eeuw was hondsdolheid, overgedragen door honden, onder controle door het systematisch inenten van honden met het vaccin ontwikkeld door Pasteur. In 1939 werd evenwel een nieuw rabiëstype, vooral verspreid door vossen, voor het eerst vastgesteld in Polen. In de jaren zestig bereikte dit virus ook België. (De eerste officiële vaststelling gebeurde in 1966.)

Een zo sterk mogelijke uitdunning van de vossenpopulatie was de vooropgestelde techniek om het risico op een dodelijke ziekte voor de mens en op economische verliezen (veestapel) te beperken of zo mogelijk zelfs onbestaand te maken. Behalve een overheidspremie voor elke gedode vos, werd in de besmette regio ten zuidoosten van Samber en Maas ook een schare beroepsverdelgers het terrein opgestuurd om vossen systematisch te vergassen. Het bleek evenwel dat deze uitdunnings-/uitroeitechniek niet het verwachte resultaat opleverde. Klaarblijkelijk bleven er steeds net genoeg vossen over om de infectieketen in stand te houden. Daarom werd in de jaren tachtig gaandeweg de georganiseerde verdelging achterwege gelaten. Ondertussen werd koortsachtig gezocht naar een nieuwe techniek: het immuniseren van de vossenpopulatie via een oraal toedienbaar vaccin. In België werd deze vaccinatie grootschalig gestart vanaf 1989. In onze buurlanden vond een analoge evolutie plaats. Het

resultaat was meteen vrij spectaculair. Het areaal van de ziekte kromp zienderogen. Op minder dan tien jaar tijd konden België en de buurlanden zich dan ook officieel rabiësvrij verklaren.

Het wegvallen enerzijds van deze grootscheepse verdelging en anderzijds van een voor de vossen zelf zeer dodelijke ziekte (met vooral in de jaren tachtig periodiek massale sterfte), heeft klaarblijkelijk een trendbreuk teweeggebracht in de populatiedynamiek van de vos. Net als in de ons omringende landen, nam de aanwezigheid van de soort ook in Vlaanderen spectaculair toe, zowel in dichtheid als in areaal. Ongetwijfeld speelde een algehele mentaliteitswijziging van de mens op het vlak van natuurbescherming in het algemeen en ten aanzien van roofdieren in het bijzonder hierbij een grote rol. Verdelging en bejaging werden steeds strikter gereguleerd, terwijl grote jachtvrije gebieden (domeinbossen, ...) als steunpunten fungeerden voor (onopgemerkte) voortplanting. In het najaar, wanneer jonge dieren naar een eigen territorium op zoek gaan, bood de veralgemeende maïscultuur een ideaal medium om veilig grote afstanden te overbruggen.

De rekolonisatie van westelijk Vlaanderen verliep aanvankelijk, d.i. in de tweede helft van de jaren tachtig, behoorlijk onopvallend. De aantallen waren uiteraard nog klein, de dieren zelf nauwelijks zichtbaar en hun sporen (onder andere de typische geurvlaggen) al meerdere mensengeneraties niet meer bekend. Eens voet aan de grond gaat het evenwel bijzonder snel. De vos heeft immers zowel een grote voortplantingscapaciteit (vrij grote nesten), als een grote dispersie- of verspreidingscapaciteit. Het resultaat was dat begin de jaren negentig als het ware 'plots' overal vossen werden opgemerkt. Het lijkt geen twijfel dat de vos al zowat twee decennia in geheel Vlaanderen manifest aanwezig is. Niet alleen is de dichtheid toegenomen in de gebieden waar de soort nooit is weggeweest; de vos is er bovendien in geslaagd het 'uniek gat' in zijn areaal binnen een korte tijdsspanne volledig te dichten.

Deze rekolonisatie van de vos in Vlaanderen kadert daarbij helemaal in een internationaal vastgesteld fenomeen in heel West-Europa en is dus absoluut niet het gevolg van 'massale uitzettingen' zoals zo vaak in de media wordt beweerd. Dit gegeven is op zich een essentieel element ten aanzien van het omgaan met de 'problemen' die de vos kan veroorzaken. Zo zal het voor iemand wiens kippen gepakt worden, een groot verschil uitmaken wanneer hij weet dat dit 'deel uitmaakt van de natuur' (zoals nat worden als het regent), dan wel overtuigd is dat dit plaatsvindt doordat iemand anders de vossen heeft uitgezet en zij er normaal niet zouden zijn (alsof iemand ergens een waterkanon bedient ...).

Om inzicht te krijgen in de opbouw van een vossenpopulatie is onderzoek van dode vossen heel belangrijk (© INBO / Vilda – Yves Adams).

De evolutie van het vossenbestand wordt in Vlaanderen al sinds 1998 nauwgezet gevolgd door het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO) van de Vlaamse overheid. Daartoe wordt onder meer in een permanent referentie- en onderzoeksgebied, gelegen in de Vlaamse Ardennen en met een oppervlakte van 100 km², jaarlijks het aantal vossennesten nagegaan. Een nest komt immers overeen met een territorium, zodat op basis daarvan een vrij nauwkeurig beeld kan verkregen worden van het aantal aanwezige vossen. Bij de aanvang van het voortplantingsseizoen bedraagt de vossendichtheid aldus, omgerekend, ongeveer één dier per vierkante kilometer, terwijl die na de jaarlijkse voortplantingscyclus tijdelijk ongeveer verdubbeld is. Een dergelijke dichtheid kan hoog lijken, maar is, vergeleken met vele buitenlandse situaties, van een zeer gewone grootteorde. Andere onderzoeksaspecten betreffen bijvoorbeeld de dispersie en overleving van jonge vossen. Daartoe werden zowat 350 vossen als welpje levend gevangen en van oormerken voorzien – een techniek vergelijkbaar met het ringen van vogels. Volwassen vossen worden dan weer van een zendertje voorzien, verwerkt in een halsband. Dit laat toe het concrete terreingebruik en de territoriumgrootte van individuele dieren vanop afstand in kaart te brengen.

Problematiek en aandachtspunten

Kippen en ander kleinvee willen houden zonder de gepaste afschermingsmaatregelen tegen vossen te nemen, is vragen om problemen. Het is daarbij absoluut geen zaak van ‘te veel’ vossen, maar simpelweg van *aanwezigheid* dan wel *afwezigheid* van de vos. Door hun territoriale leefwijze is het aantal vossen per eenheid van oppervlakte, in een bepaald landschapstype, steeds min of meer gelijk. Dit is dan ook een totaal andere en absoluut niet vergelijkbare context dan bijvoorbeeld bij wilde konijnen, waar het wel een verschil zal uitmaken of ergens twintig dan wel tweehonderd konijnen vanuit de bosrand op eenzelfde akker komen eten. Extremere voorbeelden van dergelijke ‘plaagsituaties’ betreffen klassiek ratten en muizen, die een ongebreidelde voortplanting kennen zolang de lokale voedselbeschikbaarheid niet begrensd raakt. Bij vossen is er, via de ‘sociale regulatie’ op basis van territorialiteit, een voortdurende terugkoppeling naar het aantal reeds aanwezige dieren.

Wat de kleinveeproblematiek betreft, hebben we in Vlaanderen bovendien met een sterk verschillende situatie te maken in vergelijking met onze buur-

landen. Anders dan in de buurlanden, waar de menselijke bewoning geconcentreerd is in dorpen en steden, wordt Vlaanderen gekenmerkt door een eindeloze lintbebouwing en verspreide landelijke bewoning. Het scheiden van het leefgebied van mensen (kippenhouders) en vossen is daardoor totaal onmogelijk – de overlap is maximaal. Men mag ervan uitgaan dat het hele Vlaamse buitengebied, van de kust tot de Grensmaas, is opgedeeld in x aantal vossen-territoria. Elk kippenhok zal derhalve in een vossenterritorium gelegen zijn – maar, en dat is juist essentieel, slechts in één tegelijk. Het aantal kandidaat-kippenrovers is daardoor voor elk kippenhok steeds ongeveer gelijk en kan nooit tot een ‘plaag’ uitgroeien. Tenzij men het begrip plaag niet in zijn (eigenlijke) ecologische betekenis gebruikt, maar simpelweg voor iets onaangenaams dat herhaaldelijk optreedt. Zo maakt menig krantenartikel al gauw gewag van een ‘ware vossenplaag’, wanneer in eenzelfde straat bij verschillende bewoners kippen worden geroofd in een paar weken tijd. Uiteraard gaat het dan niet om een massa vossen die toeslaat, maar om één en hetzelfde vossenpaar dat ergens in de buurt een nest jongen heeft. Niet ‘veel of weinig’ dus, maar ‘aanwezig versus afwezig’: inderdaad een wereld van verschil, zeker ook wanneer men naar oplossingen zoekt.

Wil men schade vermijden, dan zijn er slechts twee mogelijkheden: de vos verhinderen aan de kippen te komen, dan wel het vossenterritorium volledig ‘leegmaken’. Het aantal dieren per territorium verminderen (zonder ze allemaal te doden), heeft geen zin. Vossen zijn immers uitgesproken ‘opportunisten’, die steeds de weg van de minste inspanning of van het hoogste rendement zullen kiezen. Zelfs al zou in heel Vlaanderen maar één enkele vos overblijven, dan nog zou dit ene dier evengoed de kippen in *zijn* territorium vangen, als hij die zomaar voor het grijpen heeft.

Worden territoria volledig leeggemaakt, dan zal de vacante plek snel worden ingenomen door jonge of zwervende vossen uit de buurt. Wil men dit verhinderen, dan zou men ook alle vossen uit de wijde omgeving dienen te doden. Het is duidelijk dat op die manier de vos opnieuw uitgeroeid zou worden. De gelijkheid van alle burgers (mogelijke kippenhouders) maakt immers dat eenieder dezelfde maatregel kan eisen, zodat uiteindelijk alle vossen in heel Vlaanderen zouden gedood worden.

Vanuit deze analyse is het dan ook totaal zinloos de kippenproblematiek telkens weer breed uit te smeren in de media, of bijvoorbeeld meldpunten voor schade in te stellen. Hierdoor wordt immers telkens weer de (valse) verwachting gewekt, dat ‘de overheid’ ten langen leste wel zal inzien dat er een

© Vilda /Yves Adams

© Vilda /Yves Adams

© Vilda /Yves Adams

© Vilda / Yves Adams

ander vossenbeleid nodig is. Of vraagt men werkelijk om de vos opnieuw uit te roeien? De oplossing is echter zeer eenvoudig – mits men daartoe bereid is – en bestaat uit het plaatsen van een degelijke omheining of een afsluitbaar nachthok voor kippen. Een dergelijke omheining hoeft overigens geenszins zogenaamde ‘Guantanamo-allures’ te hebben: vaak kunnen een paar deskundig aangebrachte elektriciteitsdraadjes voor een snelle, goedkope en esthetisch aanvaardbare oplossing zorgen.

Er zijn natuurlijk ook wel andere verklaringen waarom de roep tot bestrijding van de vos telkens weer in de pers aan bod komt. Een gebrekkige of foutieve kennis van de populatie-ecologie van de vos is ongetwijfeld vaak aan de orde bij de goedmenende burger. Het is echter jammer, dat deze gebrekkige kennis en foutieve conclusies steeds opnieuw actieve bijval krijgen van hen die de vos om een andere reden niet goed gezind zijn.

Zo is de vos ontegensprekelijk een concurrent voor de jager. Beide maken immers aanspraak op het zogenaamde ‘oogstbare overschot’ van sommige jachtwildsoorten zoals hazen en fazanten. Dit overschot ontstaat jaarlijks in de loop van het lente- en zomerhalfjaar als resultaat van de voortplanting van dieren. Daarbij kent de ‘stand’ van een soort een schommelend verloop, met een maximum op het einde van het voortplantingsseizoen en een minimum op het einde van de winter. Het aantal dieren dat het verschil uitmaakt tussen dit maximum en minimum, is precies de inzet van de concurrentie. Een eenvoudig rekenvoorbeeld maakt dit meteen duidelijk. Zo produceert een koppeltje merels (= 2) jaarlijks, in drie nesten, bijvoorbeeld tien jongen. Op het einde van de zomer zijn er dan $2 + 10 = 12$ merels. Tien koppels (= 20 merels) resulteren dan in totaal in 120 merels. Bij *gelijkblijvende* stand over de jaren heen, mogen of moeten er dus van de 120 (*najaarsstand*) elk jaar opnieuw 100 weg of dood. Het merelbestand is immers al vele jaren min of meer gelijk, ondanks de jaarlijkse voortplanting. Dit is het gevolg van bijvoorbeeld ziekte, honger of roofdieren, waarbij de ene mogelijke doodsoorzaak niet onafhankelijk werkt ten opzichte van de andere. Als meer exemplaren sterven door ziekte, zullen de overblijvers immers meer voedsel ter beschikking hebben en neemt hongersterte af. Of ook: als een prooi-soort talrijk aanwezig is, zal een predator vooral deze soort bejagen; nemen de aantallen van de prooi-soort af, dan zal de predator zich gaandeweg meer naar andere prooi-soorten richten, enzovoort. Ook wanneer bijvoorbeeld de mens merels zou doden, zal er ‘niks aan de hand zijn’ zolang het aantal gedode merels onder de 100 blijft – dat is precies het ‘oogstprincipe’ van de jacht.

Het punt nu is echter, dat terwijl de jager moet wachten tot het najaar om op jacht te gaan, de vos als jager-zonder-jachtvergunning reeds maanden eerder is begonnen. Dit maakt dan ook dat mét vossen het oogstbare overschot aan jachtwild in het najaar best mogelijk reeds wat kleiner zal zijn dan zonder vossen.

Bovendien vrezen jagers dat de vos niet alleen aanspraak maakt op dit seizoensgebonden surplus in de wildpopulaties, maar dat hij deze populaties in die mate zou aantasten dat de prooi-soort achteruitgaat of zelfs verdwijnt. Ook in natuurbehoudkringen wordt hiervoor soms gevreesd, bijvoorbeeld als het gaat om grondbroedende weidevogels zoals kieviet of grutto. Meerdere studies hebben evenwel de vos vrijgepleit van de beschuldiging van grootste boosdoener – de vos is in de regel slechts één van de vele factoren in het verhaal van succes of achteruitgang van een prooi-soort. De sleutelfactor voor het voortbestaan dan wel het verdwijnen van een prooi-soort ligt stevast in het al dan niet voldoende voorhanden zijn van geschikt leefgebied voor die soort. Voor zover daaraan voldaan is, kunnen predator- en prooi-soort in de regel duurzaam met elkaar blijven leven. Is daaraan niet of niet voldoende voldaan, dan is het maar de vraag of het zinvol of mogelijk is een bedreigde soort van de (lokale) verdwijning te redden door kunstgrepen te gaan toepassen zoals het verwijderen van natuurlijke predators.

In deze discussie wordt vaak ook het argument aangevoerd dat de vos wel *moet* bejaagd worden, aangezien hij in onze contreien zelf geen natuurlijke vijanden zoals wolf, arend of beer meer heeft. Dit is echter een fundamenteel verkeerde opvatting. Het klassieke beeld van de algemeen bekende voedselpiramide is in dit verband zeer illustratief en ook juist: de roofdieren staan aan de top van deze piramide, een top is een top, daar staat niks boven. Of welk dier zou anders de wolf dienen kort te houden? (De weerwolf?) In werkelijkheid gaan roofdieren gewoon zelf hun aantallen op een niveau handhaven dat overeenkomt met de draagkracht van hun leefgebied, in het bijzonder met het voedselaanbod. Territoriale roofdieren zoals de vos gaan precies daartoe een eigen leefgebied afbakenen en hardnekkig tegen soortgenoten verdedigen. Voortplanting en overleving van jongen worden voortdurend teruggekoppeld naar de bestaande toestand, zowel op het vlak van de reeds aanwezige dieren als van het voedselaanbod.

Wel is het zo dat roofdiersoorten elkaar kunnen beïnvloeden via onderlinge concurrentie, omdat ook zij dan de koek – het beschikbare prooiaanbod – onderling dienen te verdelen. Het is echter weinig waarschijnlijk dat de Vlaamse burger, hetzij als jager dan wel als kleinveehouder, eerder vrede zou nemen

met een situatie met lagere vossenstand maar tegelijk aanwezigheid van lynx of wolf, dan met enkel vossen in wat hogere dichtheid.

De jacht op de vos is in Vlaanderen geopend van half oktober tot half februari. Daarbij wordt jaarlijks grofweg ongeveer één vos per vierkante kilometer geschoten. Dit betekent dat door bejaging gemiddeld genomen de jaarlijkse aanwas van het voorjaar telkens weer tijdens herfst en winter nagenoeg helemaal wordt weggemaaid! Een groot deel van de eerstejaarsvossen zou hoe dan ook de winter niet overleven (zie hoger). Het belangrijkste resultaat van deze hoge jachtdruk is echter het voortdurend aanzwengelen van de voortplanting. Snoei geeft inderdaad ook hier bloei. De vossen die erin slaagden de dans te ontspringen tijdens de jachtmaanden, hebben minder soortgenoten als concurrenten om zich heen en gaan maximaal investeren in hun nakomelingschap. Territoria kunnen wat kleiner worden zodat het aantal worpen stijgt, het aantal jongen per worp toeneemt (via een hormonale terugkoppelingsreactie naar wijzigingen in de sociale populatiestructuur) en de vroege overleving van jongen stijgt. Door de herhaaldelijke jachtingreep wordt de vossenpopulatie aldus voortdurend in een fase van hoge aangroeisnelheid gehouden, waardoor geen normale leeftijds piramide kan worden opgebouwd en de gemiddelde leeftijd zeer laag blijft. De herfst- en winterbejaging slaagt er ongetwijfeld wel in het aantal vossen dat overleeft tot het voorjaar drastisch naar beneden te halen, maar niet het aantal succesvolle nesten – wel integendeel: dit blijft op peil of neemt zelfs toe.

Het ironische van de zaak is nu dat de grootste problemen precies gekoppeld zijn aan de voortplanting van de vos. Juist in de maanden april tot juni, wanneer de vos een nest hongerige welpen moet grootbrengen, worden immers de meeste kippen gepakt. Onvoldoende afgeschermd kippen zijn zeker *dán* de meest geëerde prooien, waarvoor de vos gerust enig risico durft te nemen. Net in diezelfde periode wordt ook het potentieel oogstbare overschot van de jachtwildsoorten het meest belaagd en een eventuele zeldzame grondbroedende weidevogel van het nest geplukt. Precies ook door de continue snelle generatiewissel in de vossenpopulatie, krijgt deze de kans niet een zekere immuniteit op te bouwen tegen een mogelijke besmetting met een lintwormsoort die ook voor mensen uiterst gevaarlijk kan zijn (zie kaderstukje).

In de ogen van menigeen lijkt de ‘oplossing’ echter simpel te zijn: de jachtmogelijkheden verruimen zowel inzake middelen als periode. Uiteraard is het in principe wel mogelijk de vos verder terug te dringen en zelfs opnieuw uit te roeien – zoals ooit effectief het geval is geweest. Dit vergt echter opnieuw de grootscheepse en jarenlang volgehouden inzet van middelen en methoden die

heden ten dage als niet-humaan worden beschouwd, verboden zijn op grond van andere (ook Europese) regelgevingen (klemmen, gif), of gewoonweg ondenkbaar zijn in de Vlaamse context.

Men maakt daarbij gaarne de vergelijking met buurlanden of -regio's waar bejaging en bestrijding van de vos soms meer mogelijkheden heeft. Deze vergelijking gaat echter op meerdere punten niet op. Hoger werd reeds duidelijk gemaakt dat bejaging van de vos om problemen met onbeschermd kleinvee te vermijden in Vlaanderen zou leiden tot uitroeiing van de vos, precies omdat het leefgebied van mensen en vossen hier zo innig verweven is. Analooq daaraan maakt dezelfde alom aanwezige lintbebouwing en verspreide landelijke bewoning de zo vaak bepleite 'nachtjacht' op de vos hier tot een zeer riskante onderneming. Bij deze jacht wordt immers met behulp van een sterk zoeklicht en met een krachtig kogelgeweer naar de vos geschoten van af een jeep, en dat in een nagenoeg horizontale baan ...

Ook het Vlaamse verbod op de zogenaamde burchtjacht heeft zijn specifieke argumentatie. Bij burchtjacht dringt een speciaal daartoe getrainde jachthond de burcht binnen, om vervolgens te proberen de moervos naar buiten te drijven – zodat deze kan geschoten worden – en de eventuele jongen dood te bijten. Daarbij ontstaan ondergronds vaak hevige gevechten en intens fysiek contact, zodat bij een mogelijke lintwormbesmetting de kans zeer reëel wordt dat de mens (vossenjager) via de jachthond in contact komt met lintwormeitjes. Een dergelijke techniek van overheidswege toestaan, terwijl precies binnen de jagerswereld zo vaak alarmerende taal gebruikt wordt als het over de vossenlintworm gaat, lijkt nogal ironisch. Bovendien gebruiken vossen en dassen niet zelden dezelfde burchten, en is de das in Vlaanderen een beschermde en sterk gekoesterde soort. Burchtjacht op vossen dreigt dan een ingrijpende verstoring teweeg te brengen en het moeizame herstel van de dassenpopulaties ernstig te hypothekeren. Het statuut van 'beschermde soort' is daarmee gewoonweg onverenigbaar. Om diezelfde reden is ook het toestaan van stroppen in Vlaanderen niet aan de orde: stroppen werken immers niet selectief zodat er evengoed dassen in zouden kunnen sneuvelen.

Kortom, de concrete mogelijkheden tot ingrijpen in de vossenpopulatie zijn in Vlaanderen beperkt, zowel om redenen van interferentie met lokale regelgevingen als van specifieke ruimtelijke ordening. Maar hoe dan ook hoeft dit geenszins een probleem te zijn: er is immers een alternatief. Het alternatief bestaat erin de jacht op de vos zeer sterk te beperken of stop te zetten, zodat zich

een normale leeftijdspiramide kan ontwikkelen en er stabiliteit en sociale rust in de populatie tot stand komt. Het aantal volwassen dieren, dit is de vroege voorjaarsstand, zal daardoor een tijdlang wat toenemen, maar niet het aantal jongen dat de populatie elk jaar telkens weer tijdelijk komt vervoegen – wel integendeel: dit zal afnemen.

De ‘problematiek’ rond de vos kan overigens het best tot zijn reële proporties worden herleid. De vos hoort bij onze natuur, en eens dit aanvaard is, kan de kleinveehouder met vrij eenvoudige middelen de mogelijke problemen voorkomen. Bejaging van vossen zal hier een vals gevoel van veiligheid creëren en tegelijk het probleem versterken door het aanwakkeren van de voortplantingsrespons. Bedreiging van zeldzame soorten, die door de vos als prooi kunnen worden gedood, heeft in de regel een andere oorzaak en is zelden wezenlijk gebaat met kunstmatige beperking van de natuurlijke predators. Op het vlak van de volksgezondheid is enige aandacht inzake de mogelijke risico’s van de vossenlintworm wel gewettigd. Deze aandacht kan zich echter beperken tot publieke voorlichting inzake algemene hygiëne, en is in elk geval geen zaak van uitbreiding van de vossenbejaging of -bestrijding. Hondsdolheid of rabiës is dan weer een ‘opgelost probleem’, dankzij de orale vaccinatietechniek. Overigens heeft intense vossenbestrijding hier destijds bewezen volstrekt ontoereikend te zijn om de ziekte een halt toe te roepen. Rest nog het jagersbelang: hier is de vos een reële concurrent. Dit aspect is pertinent en geldt als enig valabel motief voor vossenbeperking voor wie het ‘oogstbare overschot’ van de wildpopulaties wenst te verhogen. Misschien ligt het antwoord hier in het bijstellen van de invulling van het begrip ‘natuurlijk overschot’. De vos hoort er nu immers eenmaal bij, bij onze natuur.

BEPKNOPT LITERATUUR

- ♦ K. van den Berge, ‘De Vos *Vulpes vulpes* in Vlaanderen: inventarisatie en synthese van de belangrijkste knelpunten’, in: *Mededelingen Instituut voor Bosbouw en Wildbeheer*, 1995/1, p. 71-100.
- ♦ K. van den Berge & W. de Pauw, ‘Vos *Vulpes vulpes* (Linnaeus, 1758)’, in: S. Verkem, J. de Maeseneer, B. Vandendriessche, G. Verbeylen & S. Yskout, *Zoogdieren in Vlaanderen. Ecologie en verspreiding van 1987 tot 2002*, Natuurpunt Studie en JNM-Zoogdierenwerkgroep, Mechelen/Gent, 2003, p. 363-369.
- ♦ K. van den Berge, ‘Vossen in Vlaanderen. Over fabels en werkelijkheden’, in: *Mens en Vogel*, 47 (2009) 3, p. 34-43.

Vossenlintworm

De vossenlintworm *Echinococcus multilocularis* is een parasiet van enkele millimeters groot, die als volwassen worm in de darm van de vos leeft. De eitjes van deze worm komen met de vossenuitwerpselen in de buitenwereld terecht. Wordt zo'n eitje door een woelmuis toevallig ingeslikt, dan zal zich in de lever of enig ander orgaan van het knaagdier een wormlarve ('blaasworm') ontwikkelen. Wanneer zo'n besmette woelmuis ten prooi valt aan een vos, zal de mee-opgegeten larve zich in de darm van de vos tot volwassen worm ontwikkelen en is de cyclus rond.

Voor mensen bestaat het risico zo'n lintwormeitje op een of andere manier binnen te krijgen, door bijvoorbeeld na buitenwerk met ongewassen handen voedsel vast te nemen. In zeldzame gevallen kan zich dan ook bij de mens een larvenstadium ontwikkelen, dat dan geleidelijk de lever of enig ander orgaan vernietigt. Besmettingen worden doorgaans pas na jaren vastgesteld en zijn dan heel moeilijk te behandelen; daarom dienen ze zoveel mogelijk voorkomen te worden.

Recent onderzoek door het INBO en het Pasteurinstituut toont echter aan dat de lintwormbesmetting van de Vlaamse vossenpopulatie, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in de Ardennen, nog steeds uiterst laag is. Het risico voor mensen is aldus bijzonder klein. Wie eenvoudige hygiënische voorzorgen toepast, hoeft zich absoluut geen zorgen te maken. Maar uiteraard is het niet verstandig dode vossen aan te raken of vossenburchten van zeer nabij te gaan inspecteren of de hond erbij te laten, omdat de kans op contact met een lintwormeitje net daardoor heel veel groter wordt. Belangrijk is zeker ook dat uit onderzoek blijkt dat vossen bejagen niet helpt om de parasietcyclus te doorbreken, maar wellicht zelfs een omgekeerd effect heeft.

♦ S. van Gucht, K. van den Berge, P. Quataert, P. Verschelde & I. Le Roux, 'No Emergence of *Echinococcus multilocularis* in Foxes in Flanders and Brussels Anno 2007-2008', in: *Zoonoses and Public Health*, 57 (2010) 7-8, p. 65-70.

♦ K. van den Berge, P. Quataert & M. Vervaeke, 'Density, juvenile dispersal and survival of Red foxes (*Vulpes vulpes*) in a recent re-colonisation area in Flanders (N.-Belgium)', in: *Acta Theriologica* [ingediende bijdrage].

VOSENSPOREN

Herinneringen aan dingen die niet overgaan

YVAN DE MAESSCHALCK

1

Volgens de Griekse dichter Archilochus is een schrijver een egel, die één ding weet, of een vos, die vele dingen weet. Aan die enigszins cryptische wijsheid herinnert Hans Gomperts in zijn essay *De schok der herkenning* (1959).¹ Tot mijn aangename verrassing tref ik dezelfde verwijzing aan in *Great House* (2010) van de joodse schrijfster Nicole Krauss, die meteen laat zien dat haar tweede roman, *The History of Love* (2005), allesbehalve een toevalstreffer was. *Great House* verhaalt de complexe, meervoudige geschiedenis van een bureau en van de schrijvers die met dat bureau verbonden zijn, onder meer de Chileense dichter Daniel Varsky, die door de bloedhonden van Pinochet wordt doodgemarteld (al wordt dit ondraaglijke feit veeleer gesuggereerd dan verteld). Er sliert ook een verhaal doorheen over de schrijfster Lotte Berg, die uit het joodse getto van Warschau wist te ontsnappen en 'nu' in Israël verblijft. Haar latere partner Arthur, één van de ik-vertellers van deze intrigerende queesteroman, komt erachter dat Lotte een pijnlijk geheim met/in zich draagt dat haar schrijverschap aanstuurt. Terwijl hij de egels in zijn tuin gadeslaat, bedenkt hij: 'in my mind I made a note to myself, a note I might remember or not, to tell Lotte that once upon a time you could find them everywhere in this country, those lovely nocturnal animals whose large eyes belie their terrible eyesight. The fox knows many things, but the hedgehog knows one big thing, as Archilochus said, but what was it?' (p. 107-108). Vos en egel vullen elkaar aan, maar raken elkaar nooit: ze bewegen in een tergend traag tempo om elkaar heen. Als spiegelbeelden die nooit helemaal samenvallen.

2

Op haar best functioneert literatuur als een spiegelpaleis, opgetrokken uit woorden, zinnen, motieven die elkaars echo zijn. Voor de lezer is het altijd feest

als hij erin slaagt een aantal van die weerkaatste stukjes verhaal te herkennen. Daar is enig geluk mee gemoeid, enig toeval, enige halsstarrigheid. Nauwelijks bekomen van de lectuur van Krauss' roman begin ik te grasduinen in Yann Martels *Beatrice and Virgil* (2010), de onooglijke opvolger van *Life of Pi* (Man Booker Prize 2002). Niet zozeer de titel houdt mijn aandacht vast – hoe vaak zijn Vergilius en Dante niet opgevoerd als literaire tochtgenoten?² – als wel het gegeven van een aankomend schrijver (Henry) die zichzelf een *writer's block* laat aanleunen omdat hij de Holocaust alleen 'allegorisch' wenst te evoceren in wat hij een *flip book* noemt, wat naar zijn bescheiden mening nog niet eerder is vertoond. Hij heeft wellicht een punt, maar tot schrijven komt hij niet. Wél tot het beschrijven van zijn ontmoeting met een zonderlinge dierenopzetter (ook Henry geheten) die een onwaarschijnlijke collectie opgezette beesten in bewaring heeft en laboreert aan een dialoog tussen een brulaap (Virgil) en een ezel (Beatrice).

Henry krijgt af en toe de dialoog van de oude winkelier toegeschoven en neemt hem ongecensureerd in het verslag van zijn eigen schrijversonmacht op. En zo komt, willens nillens, gaandeweg, met horten en stoten een allegorie tot stand die hij zelf niet schrijven kan, maar die wel prangende vragen oproept waar elke antisemiet een leven lang mee zou kunnen worstelen. Die vragen sluiten het verhaal af, maar zijn onbetekenend zonder lectuur van het broze verhaal waarop ze zijn geënt. Henry, de taxidermist, verbergt zich tussen dode dieren omdat hij duistere schimmen wil bezweren. Als oorlogsmisdadiger leidt hij een verborgen bestaan waaruit hij alleen op een metaforische manier kan ontsnappen. Zijn verhakkelde verhaal 'offers redemption without remorse' (p. 189). Verlossing zonder wroeging? Is zoiets denkbaar of leefbaar? Henry, de schrijver, overweegt er de huiveringwekkende gevolgen van in de laatste hoofdstukken van zijn 'ongeschreven' boek.

Hij is er ook getuige van hoe de oude man met uiterste behendigheid een dode vos prepareert, de staart van binnenuit afsnijdt en de schedel verwijdert. 'It was a fox's head, but emptied and turned inside out. A snout, a mouth, eyes, large ears, a neck – but all wrong, all inside out. (...) The ears, despite being the largest features, were inexpressive. But the eyes, the eyelids rather, were closed, while the mouth was open, as if in a scream. (...) A soul on fire, he thought. The head suddenly became that of a being caught in its moment of greatest agony, shuddering uncontrollably, beyond reason and beyond help. A feeling of horror overcame Henry' (p. 156). Is Henry, de jonge schrijver, de bevoorrechte getuige van rituele handelingen, van chirurgische incisies die alleen therapeutisch be-

doeld zijn? Is de vos het symbool van de wreedheid die hij als 'stinking old Nazi collaborator' (p. 190) tot banale alledaagsheid tracht te reduceren? *Beatrice and Virgil* laat de lezer hulpeloos achter. Of de Holocaust in dit boek voor het eerst tot allegorie verstilt, laat ik in het midden: ze is en blijft een etterende brandwonde op de huid van de geschiedenis. Steekt de winkelier zichzelf en zijn diergaarde in de fik om op te branden te midden van de doden die hij in leven hield? Als een tergende ode aan niet te stelpen leed? Als een vorm van postume gerechtigheid?

3

Henry's verknipte tekst bevat ook een vreemdsoortige lijst, 'A Horrors' Sewing Kit', met onder meer het volgende adres: '68 Nowolipki Street'. Niet bepaald een straatnaam die tot vrolijke capriolen inspireert. De opzetter zegt erover dat de straat zich bevindt 'in a corner of every mind and on a plaque in every city' (p. 172). De schrijver komt er al gauw achter dat het adres wel degelijk bestaat en behalve naar een universele plek ook naar een concreet huis verwijst in Warschau. In dat huis werden na de Tweede Wereldoorlog 'ten metal containers and two milk cans' teruggevonden 'stuffed with archival material' (p. 173). Dat voor de Nazi's bezwarende bewijsmateriaal werd verzameld door de op 7 maart 1944 geëxecuteerde historicus Emanuel Ringelblum. Dankzij hem – en zijn kring Oneg Shabbat – weten we zoveel over de verschrikking die onder de Poolse Joden is aangericht.

Ringelblums naam slaat me in het gezicht als een natte deuil. Is het toeval dat Lotte Berg, hoewel afkomstig uit een ander boek, afkomstig is uit dezelfde stad? Is het toeval dat zijn naam ook opduikt in Arthurs verhaal over diezelfde Lotte? Ik sla er Nicole Krauss' roman op na en stuit op de volgende zinsnede: 'I was suddenly reminded of a photograph I'd come across some years earlier while researching the work of Emanuel Ringelblum for one of my college history courses, an image of a large group of Jews in Umschlagplatz, adjacent to the Warsaw Ghetto, all of them crouching or sitting on shapeless bags or on the ground, awaiting deportation to Treblinka' (p. 154).

Literatuur is een spiegelpaleis, zoveel is zeker. De kleine brand die de oude Henry sticht, laait op in het verre verlengde van de grote brand die de Holocaust is geweest. Een treffender symbool valt nauwelijks te verzinnen. De geur van verschroeide haren en gebrande hoorn. Geen wonder dat in vele boeken die

scènes uit de Tweede Wereldoorlog evoceren ergens wel een huis, een land, een mens wordt aangestoken. Dat gebeurt bijvoorbeeld ook in Bernhard Schlinks roman *Der Vorleser* (1995) en de daarop gebaseerde film *The Reader* (2008), waarin onder anderen Kate Winslet en Ralph Fiennes schitteren. Hanna Schmitz staat terecht omdat ze als bewaakster in het kamp van Struthof het schriftelijke bevel zou hebben gegeven een groep vrouwen in een brandend kerkgebouw opgesloten te houden. Twee details blijven in mijn leesherninnering bovendien. Eerst en vooral hoe het de jury, die Hanna schuldig verklaart, ontgaat dat ze de schuld op zich neemt omdat schaamte haar verhindert op te biechten dat ze analfabeet is. 'Hanna konnte nicht lesen und schreiben. Deswegen hatte sie sich vorlesen lassen' (p. 126). Verder is er de weinig opbeurende bedenking dat de gruwelbeelden van Struthof achteraf samenvallen met 'den wenigen Bildern von Auschwitz und Birkenau und Bergen-Belsen zu, die ich schon hatte, und erstarrten mit ihnen' (p. 152).

Het kamp van Natzweiler-Struthof lag/licht in de lieflijke Vogesen. De skeletten van de vermoorde Joden werden meteen gebruikt als brandstof voor de oven die de publieke wasplaats verwarmde. Van een 'locus terribilis' gesproken. Ik onthoud dit afschuwelijke feit uit *Necropolis* (1967), de onlangs in het Nederlands verschenen herinneringen van Boris Pahor (Anthos, 2011), die als verpleegkundige een reeks kampen overleefde.³ Dat de as van diezelfde doden ook tot voedsel diende voor de omliggende 'wijngaarden des doods' (p. 59) voegt een grimmige dimensie toe aan de geur van verkoolde lijken die over de tekst hangt. In deze onthullende roman duiken verder voortdurend vergelijkingen op met dieren (raaf, beer, arend, inktvis, spin, olifant). In een poging de omvang van 'het kwaad dat hier ieder voorstellingsvermogen te boven ging' (p. 143) toch voor te stellen? Verklaart de 'hopeloze traagheid' waarmee 'het menselijk geweten ontwaakt' (p. 54) waarom de mens zijn onmenselijkheid zo lang kan vergoelijken?

Pahor slaagt er, wat mij betreft, in de lezer bij de keel de grijpen. Op het moment dat je denkt de halve *Reynaert* te hebben zien voorbij wandelen, op de vos zelf na natuurlijk, duikt hij toch op. Een keer wanneer 'een brede lichtbundel' de verteller herinnert aan 'de lange staart van een vos, die voor (zijn) linkerkoplamp verscheen op de weg naar Stanjel' (p. 209). Een andere keer in meer metaforische zin wanneer hij aan een diep schuldgevoel terugdenkt bij het verorberen van een stukje hard, oneetbaar brood. 'Op dat moment voelde ik de knagende tanden van de hongerige vos in mijn maag, en wist ik dondersgoed dat ik over de grens was gegaan, dat ik het terrein van het primaire instinct had

betreden' (p. 215). Een treffende vergelijking, dunkt me, want de vos is ook dit: de belichaming van het primaire instinct dat in elke mens huist.

4

In Pahors boek gaat de verteller, die Struthof vele jaren na de oorlog bezoekt, uitvoerig in op 'de techniek van de trage verwurging' (p. 190). Het uitgekiende uitroeiingssysteem kent veel onvermoede kanten. Eén ervan is de galg waaraan bij hoge regelmaat volstrekt uitgemergelde Joden en weerloze zigeuners werden opgeknoopt. Het deksel van de houten kist waarop de slachtoffers stonden, werd tergend traag omlaag gehaald, 'waardoor de strop zich ook trager om de nek klemde' (p. 188). Pahor maakt daar de volgende aantekening bij: 'Het lijkt wel of de Duitsers een tergend langzaam sadisme toepasten, om ook zichzelf te kwellen als boetedoening voor de oude gruweldaden van hun eigen ras' (p. 188). Gaat het bij deze executies, die een verplicht publiek karakter hadden, om plaatsvervangende boetedoening? Of om een lugubere vorm van psychopathologische onmacht? In elk geval is de galg als anachronistisch verdelingsmiddel vaak ingezet te midden van een alom woekerende, veel systematischer *Endlösung*. Het paradoxale en wanhopige karakter ervan kan niemand ontgaan.

Ook in Jonathan Littells quasi ondraaglijke, weergaloze oorlogsroman *Les Bienveillantes* (Prix Goncourt 2006 en Grand Prix du roman de l'Académie française 2006) is de dood aan de galg één van de schokkendste motieven.⁴ De aanspreking waarmee het boek begint, zet – achteraf gezien – meteen de toon: 'Frères humains, laissez-moi vous raconter comment ça s'est passé'. Een overduidelijke knipoog naar François Villon, de laatmiddeleeuwse dichter-vrijbouter wiens beroemde 'Ballade des pendus' net zo begint: 'Frères humains, qui après nous vivez'. Er komen nogal wat uitgesponnen gruwelsscènes voor in Littells panoramische boek. Het effect op de lezer lijkt me vaak even groot als of toch vergelijkbaar met dat op de omstanders die een standrechtelijke executie of ophanging meemaakten. Littell beschrijft het effect onder meer als volgt: 'Les gens regardèrent jusqu'au bout, je regardai aussi, empli d'une fascination mauvaise. Je scrutais avidement les visages des pendus, des condamnés avant qu'on ne les passe par-dessus la rambarde: ces visages, ces yeux effrayés ou effroyablement résignés, ne me disaient rien. Plusieurs des morts avaient la langue qui dépassait, grotesque, des flots de salive coulaient de leur bouche sur

le trottoir, certains des spectateurs riaient. L'angoisse m'envahissait comme une vaste marée, le bruit des gouttes de salives m'horripilait' (p. 247). Bij het herlezen van deze plastische beschrijving heb ik het gevoel de dood zelf in de bek te kijken. Wat hij laat zien, is allesbehalve verheffend te noemen, vooral in het besef dat 'les mesures contre les Juifs, cette *Endlösung* a été une erreur' (p. 1179), zoals verteller Obersturmbahnführer Dr. Maximilian Aue zelf openhartig toegeeft.

Literatuur is een spiegelpaleis. De galg verbindt voormelde boeken in ieder geval ook met de Reynaertverhalen. Reynaert vertelt zijn leugenverhaal met de strop om de hals. Maar in plaats van een overhangend balkon of wegzakkend deksel wordt hem een heus podium geboden en redt hij zijn eigen vel. Van een sinistere omkering gesproken. In de *Reynaert* zelf vormt de strop zoiets als een dreigmotief. Tibeert kan ervan meespreken, maar hij niet alleen. Terwijl Reynaert langzaam aan de wurgdood ontkomt, wordt de galg opgericht voor zijn meest gedreven belagers, die Reynaert zo graag hadden/zouden zien bengelen. Een mooi voorbeeld van morbide synchroniciteit? De ultieme vernedering die de galgendood betekent, is hem tot op vandaag bespaard gebleven. Dat is in *Der Vorleser* niet het geval voor Hanna Schmitz, die zich na jaren opsluiting uiteindelijk verhangt in haar cel en daarmee een ziekelijke executiemethode van de nazibeulen ongewild parodieert. Een kwestie van ironische of postume zelfbestrafing? Literatuur als genadeloos spiegelpaleis?

5

In Hans Keilsons onlangs heruitgegeven roman *In de ban van de tegenstander* (2009/2011) maakt de verteller op een gegeven moment de volgende bedenking:⁵ 'Iemand wil iets zeggen over mensen en komt dan met een verhaal over dieren. Waarom? Mens en dier, dat zijn toch twee heel verschillende planeten' (p. 69). Gaat het hier om een hoogst ironische opmerking? Uiterekend deze 'anonieme', exemplarische, beklijvende Holocaustroman illustreert dat het dierlijke vergelijkingspunt tot erg verhelderende inzichten leiden kan. Een bizar voorbeeld doet zich voor in de lang uitgesponnen kerkhofscène waarin een groepje onbezonnen jongelui zich overgeeft aan grafschennis en een vredige begraafplaats op erg barbaarse wijze ondersteboven keert. Degene die als leider wordt aangeduid, krijgt een 'afhangende tak' in het 'rechteroog' (p. 175). Hij koelt zijn woede op de hem onbekende schuldeloze doden en als een dol-

leman rukt hij de ene grafsteen na de andere van zijn sokkel. Een gedrag dat aanslaat bij de volgelingen en veel vragen oproept. Bijvoorbeeld deze: waarom wordt de leider juist in zijn rechteroog getroffen?

Het feit dat de leider in een oog gekwetst wordt en vervolgens rare sprongen maakt, roept onvermijdelijk de onvolprezen scène op uit *Van den vos Reynaerde*, waarin Tibeert een oog wordt uitgeworpen met een steen en vervolgens de naakt toegesnelde pastoor bijt 'in die burse al sonder naet'.⁶ Tibeerts malicieuze beet is een soort geconditioneerde reactie op het pijnlijke verlies van zijn ooglid. Oog om oog, tand om tand? Maakt Reynaert, die er alles aan doet om zijn vijanden in het verderf te storten, van Tibeert tegelijk niet nog een bitser tegenstander? Het is in ieder geval zo dat eenogige personages ook elders meestal als (levens)bedreigend worden beschouwd of voorgesteld. Hoe dat te verklaren valt, kan ik zo gauw niet bedenken, maar wie een oog verliest of er maar één ter beschikking heeft, lijkt niet alleen de helft van zijn (ge)zicht, maar ook de helft van zijn ziel te verliezen. Doet het daarom zo luguber aan op het eind van Edgar Allan Poe's *The Black Cat* een vermolmd lijk aan te treffen, op wiens hologige hoofd de verloren gewaande zwarte kat de lezer uitdagend aanstaart 'with red extended mouth and solitary fiery eye' (p. 329).⁷ Een even eenogig wezen fascineert de verteller in Poe's *The Tell-Tale Heart*. Hij besluit het geknipte moment af te wachten om de oude man met één oog om te brengen, hoewel 'it was not the old man who vexed me but his Evil Eye' (p. 278). In Louis Paul Boons *De bende van Jan de Lichte* (1957) gaat dan weer minder dreiging uit van de eenogige Anne-Marie de Mulder, maar een 'sterkhoudster' is ze wel degelijk. Boon noteert onder meer: 'Het zal er schandelijk wreed moeten toegaan, wil ze iets beleven dat haar ene oog nog niet heeft aanschouwd'.⁸

In *Disgrace* (The Booker Prize 1999; vertaald als *In ongenade*, 2004) van Nobelprijswinnaar John Maxwell Coetzee wordt de pas uit zijn ambt ontzette professor romantische literatuur/communicatie David Lurie het slachtoffer van een vreselijke roofoverval, waarbij het huis van zijn dochter Lucy in brand wordt gestoken en zijzelf brutaal aangerand. Lurie loopt vreselijke brandwonden op aan zijn hoofd. 'His eyes are stinging, one eyelid is already closing. He runs his hand over his head and his fingertips come away black with soot. Save for a patch over one ear he seems to have no hair; his whole scalp is tender. Everything is tender, everything is burned. Burned, burnt' (p. 96-97). De brand doemt hem in ieder geval om een aantal weken als eenogige te overleven in het 'nieuwe' Zuid-Afrika, waar de blanke wetten niet langer of zelfs helemaal niet meer gelden.⁹ De roman, die een indringend beeld geeft

van het ambivalente postapartheidsklimaat, suggereert dat Lurie geraakt wordt in het lichaamsdeel waarmee hij het sociale/raciale onrecht lijdzaam en goedkeurend heeft aangezien. Als cyclopische verliezer ziet hij de sociale verhoudingen veel juister dan hij ze als lid van de selecte machthebbers zien kón. Zo wordt zijn onverbeterlijk galante/romantische gedrag, waar onder anderen een jonge studente – die niet toevallig Melanie (zwartje) heet – het slachtoffer van wordt, averechts gespiegeld in het feit dat zijn eigen dochter verkracht wordt door zwarte lotgenoten.

Lurie beseft van meet af aan dat hij zich, met de oogluikende steun van het (racistische) systeem, op het randje van het seksueel toelaatbare beweegt: 'Not rape, not quite that, but undesired nevertheless, undesired to the core. As though she had decided to go slack, die within herself for the duration, like a rabbit when the jaws of the fox close on its neck. So that everything to her might be done, as it were, far away' (p. 25). De vos valt de twijfelachtige eer te beurt met een zieltogend, tot op het bot verziekt immoreel systeem te worden geassocieerd. Lurie in de onfortuinlijke rol van de witte vos op wie de zwarte jacht is geopend? Ja, in die weinig benijdenswaardige positie heeft hij zich nu eenmaal gemanoeuvreed. Zelfs de vossenmoer laat hem in haar versterkte burcht niet meer toe: 'But then, what should a predator expect when he intrudes into the vixen's nest, into the home of her cubs' (p. 10)? De vos als indringer, als verworpene, als randfiguur, als outcast. Het is een beeld waar even aan te wennen valt, maar in Coetzee's overrompelende roman is het onmiskenbaar aanwezig.¹⁰ Hoewel Lurie zich tegen het einde van de roman noodgedwongen neerlegt bij de nieuwe wetten/meesters, moet hij verder met het besef dat zijn dochter het kind zal baren van een verkrachter en de derde vrouw zal worden van Petrus, Lucy's oudere zwarte buur, die haar trouwt om haar tegen verdere aanrandingen te beschermen. Een paradoxale, bijna incestueuze gedachte die hem herinnert aan zijn eigen gedrag ten aanzien van jonge vrouwen die uiteindelijk niet ouder waren dan Lucy zelf.

6

Holocaust en apartheid. Waarom roept de ene verschrikking de andere op? Hoe gaat de ene gruwel over in de andere? Zijn de (Duitse) concentratiekampen die in voormelde boeken worden opgeroepen een verbeterde/veredelde/perverse versie van de (Engelse) Zuid-Afrikaanse kampen? Hoe ver staat de

waan van raszuiverheid af van de waanzin van rassenscheiding? Hoeveel vormen van ideologisch terrorisme heeft de mens in zijn korte bestaan op aarde al bedacht?¹¹ Hoe spiegelt de ene terreur zich in de andere? Ik kan aan het stellen van die vragen niet weerstaan, terwijl ik dromerig langs mijn boekenkast struin en halt houd bij de romans van Jan Siebelink.

Om allerlei redenen heb ik altijd een bijzonder zwak gehad voor Siebelinks werk. Er is natuurlijk het feit dat Siebelink een prachtige vertaling heeft afgeleverd van J.K. Huysmans' klassieke decadente roman *A Rebours* (1884; vertaald als *Tegen de keer*), in wiens spoor Oscar Wildes *The Picture of Dorian Gray* (1890), zijn eigen romans en die van Geerten Meijsing te situeren vallen. Bovendien evoceert hij in zijn werk de even onstuitbare als verderfelijke invloed van een benepen religieus milieu.¹² Daardoor is zijn werk thematisch verwant met dat van Maarten 't Hart. Zijn laatste romans hebben vaak Den Haag en omgeving als achtergrond en de frequente vermelding van vele straatnamen, maakt zijn (later) werk ook verwant met de Haagse romans van Louis Marie Anne Couperus en zelfs met Cyriel Buysse's werk, al valt hier wel te nuanceren.¹³ Ik kan romans als *Knielen op een bed violen* (2005), *Suezkade* (2008) en *Het lichaam van Clara* (2010) niet lezen zonder daarbij telkens hevige verontwaardiging en vernedering in mij te voelen opkomen. Zonder mijn vuisten te ballen en sprakeloos te worden van onmacht.

Veel verhalen spelen in Velp of omgeving, met een kwekerij of tuinderij als emotioneel hart, dat volgens de auteur het ambivalente symbool is van 'het verloren paradijs'. In de glazen kassen worden niet alleen bloemen en planten geteeld, maar komen zwarte heren schimmige Bijbelcommentaren in beschimmelde folianten aan een zwakke vaderfiguur slijten. Vaak met de ondergang van de vader, het gezin, de bloemen – of plantenzaak tot gevolg. Dat is bijvoorbeeld het geval in *Knielen op een bed violen*, dat een onverbiddelijke afrekening is met de levendodende, levensonvriendelijke moraal van een geboorneerde, streng gereformeerde geloofsgemeenschap. Maar ook in de vroegere (autobiografische) romans als *De herfst zal schitterend zijn* (1980) en *En joeg de vossen door het staande koren* (1982) is dat niet minder het geval.

In *En joeg de vossen door het staande koren* tracht de jonge Winfred Hana in het reine te komen met zijn geaardheid, zoals blijkt uit zijn verhouding tot/met de homoseksuele Arthur, die overlijdt voor het verhaal eindigt, en zijn lievelingsleraar Groen, die uiteindelijk de hand aan zichzelf slaat. Hoewel Winfred een zwalpend bestaan leidt en wegens oneerlijk gedrag van school gegooid wordt, tracht hij te redden wat te redden valt van vaders bloemisterij, in de wetenschap

dat vader weldra sterven zal en hij wellicht zal uitwijken naar het gedroomde Zwitserse La-Chaux-de-Fonds. De roman speelt begin jaren zestig in het heropgebouwde Arnhem: veel jongerenprotest, gevoelens van onlust, veel NAVO-machtsvertoon met Luns als secretaris-generaal, onlusten in Nieuw-Guinea, de Cuba-crisis, oorlogsdreiging in Vietnam, president Kennedy populairder dan ooit. Winfred neemt zo goed mogelijk vaders functie over, tot en met het voorlezen uit de Bijbel, al komt hij na vaders ontslag uit het ziekenhuis tot het besef dat 'zijn moeder ook niet in God geloofde' en laat voorlezen 'om vader een plezier te doen' (p. 207). Winfred leest op een gegeven moment het bekende stukje uit *Rechters/Richteren* waaraan de roman zijn titel ontleent: 'Simon ging heen, ving driehonderd vossen, nam fakkels, bond staart aan staart en bevestigde tussen elke twee staarten een fakkel. Daarna stak hij de fakkels in brand en joeg de vossen door het staande koren van de Filistijnen' (p. 128).

Op die manier wordt het graan vernield dat de Filistijnen – de Bijbelse voorzaten van de nog altijd getergde Palestijnen – tot voedsel moet dienen. Een hoogst doeltreffende, hoogst dieronvriendelijke manier om een vijand te treffen. Het valt te hopen dat een dergelijke gemene daad nooit op de goedkeuring van 'Elohim' (zie eerste vers van *Genesis*) heeft kunnen rekenen. Winfred zelf komt in de vuurlinie terecht en het is maar zeer de vraag of hij er onverzengd uit tevoorschijn zal komen. Het alles verterende vuur, ooit door Prometheus aan de goden ontstolen, heeft een moordende zegetocht ingezet, zoals mag blijken uit de vele branden die in alle geciteerde en nog meer ongciteerde boeken voorkomen. Dat de vos veel onrecht werd/wordt aangedaan, vormt intussen een vast motief in de westerse literatuur en bij uitstek in Blake Morrisons *South of the River* (2007), dat behalve naar *Reynaerts historie*, ook naar hetzelfde Bijbelfragment verwijst.¹⁴ Nog altijd, heb ik het gevoel, worden vossen brandend het staande koren in gejaagd. Met elkaar verknoopt, zodat de hele literatuur uiteindelijk één Gordiaanse knoop vormt.¹⁵ Daardoor kan de lezer geen kennis maken met Nicole Krauss' Arthur zonder te beseffen dat Siebelinks Arthur als een soort levende schaduw aan zijn zijde staat. Of zich ten minste ten dele in hem spiegelt en dat spiegelbeeld met vele andere gelijknamige personages deelt.

Met dank aan Marc Alliët voor de informatie over Hans Keilson.

NOTEN

1 Zie ook het slot van mijn stukje 'Vossensporen. Uit een nog ongeschreven dagboek', in: *Tiecelijn 23. Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 289-290.

2 Zie daarover onder meer Jürgen Pieters, *De tranen van de herinnering. Het gesprek met de doden*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2005, (tweede druk 2008), vooral hoofdstuk 4, 'In de blinde wereld', p. 73 e.v.

3 Boris Pahor is één van de meest vooraanstaande Sloveense auteurs. Hij wordt meestal in één adem genoemd met andere bekende schrijvers die de Holocaust hebben overleefd, met name Primo Levi en Imre Kertész. Pahor overleefde onder meer Dachau en Bergen-Belsen. Zijn oorspronkelijk in het Sloveens geschreven roman dateert eigenlijk van 1966. De Nederlandse vertaling is gebaseerd op de Italiaanse vertaling, die pas in 2007 is verschenen.

4 Jonathan Littell werd geboren in New York in 1967 en is een Frans auteur van Amerikaanse origine. De ongeveer 1400 bladzijden tellende roman (in de 'Edition Gallimard revue par l'auteur', folio 2009) is opgebouwd uit zeven delen die telkens naar een klassieke dans(figuur) verwijzen (bijvoorbeeld: courante, sarabande, menuet, gigue). Het boek is intussen in vele talen vertaald (in het Nederlands als *De welwillenden*). Door de verregaande openhartigheid en intellectuele/filosofische eerlijkheid waarmee de ik-verteller getuigt van zijn betrokkenheid bij de Jodenvervolging (*Endlösung der Judenfrage*) is het boek een uitzonderlijk voorbeeld van (fictionele) belijdenisliteratuur. Over de roman is een lawine van (meestal erg lovende) reacties heen gekomen. Ik verwijs hier alleen naar die van Margot Dijkgraaf, die de roman 'een realistische roman fleuve' noemt in *NRC-Handelsblad* van 03.11.2006.

5 Hans Keilsons roman werd geschreven tussen 1942 en 1959 en verscheen als *Der Tod des Widermachers* bij Fischer Verlag. Hoewel de auteur elke concrete verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog en nazi-Duitsland schuwt en de anonimiteit van de personages niet te loochenen valt, waart de geest van Adolf Hitlers racistische opvattingen onmiskenbaar over de hele tekst heen, waarvan de verteller hoogstwaarschijnlijk joods is. De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 2009. Intussen is het boek aan de zevende druk toe. De Duitse auteur, die ook psychiater was en actief in het verzet tijdens de oorlog, woonde sinds 1936 in Nederland. Hij werd 101 jaar oud en overleed op 31 mei 2011.

6 Over het belang van deze scène, zie Jan Goossens, *De gecasteerde neus. Taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de Reinaert*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1988, p. 71 e.v. en vooral Rik van Daele, 'Die burse al sonder naet. Scabreuze elementen in *Van den vos Reynaerde*', in: R. van Daele et al., *Literatuur en erotiek*, Leuven, 1993, p. 9-64.

7 Ik verwijs naar de editie van David Galloway (ed.), *Selected Writings of Edgar Allan Poe. Poems, Tales, Essays and Reviews*, Penguin Books, 1981.

8 Louis Paul Boon, *De bende van Jan de Lichte. De zoon van Jan de Lichte*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981, p. 48.

9 Apartheid, als het door de blanke overheid in stand gehouden systeem om de rassen van elkaar te scheiden en de facto het zwarte ras op 'wettelijke' basis te discrimineren, werd in Zuid-Afrika officieel afgeschaft in 1991.

10 Er is meer dan eens op gewezen dat de ondervraging die David Lurie moet ondergaan en de hele omkering die het sociale bestel ondergaat in *Disgrace*, de roman een zekere allegorische inslag verlenen. Vooral het onderzoek naar David Luries gedrag als docent zou kunnen gelezen worden als een symbolische verwijzing naar de *Truth and Reconciliation Commission* (TRC), die in 1995 van start ging onder het voorzitterschap van bisschop Desmond Tutu.

11 Over het zogenaamde 'nieuwe' terrorisme maakt J.M. Coetzee een paar opmerkenwaardige bedenkingen in zijn *Diary of a Bad Year* (Vintage, 2007). Hij schrijft onder meer: 'Well, what do we see today, in 2005? Not only the re-emergence of old-fashioned restrictions of the baldest sort on the freedom of speech – witness legislation in the United States, the UK, and now Australia – but surveillance (by shadowy agencies) of the entire world's telephonic and electronic communications. It's déjà vu all over again' (zie het lemma 'On terrorism', p. 22).

12 Jan Siebelink deelt in een biografische aantekening mee dat hij opgroeide in een 'gods-dienstig "zwaar" milieu' en dat zijn vader lid was van 'een streng orthodoxe groepering'. Zie daarover www.jansiebelink.nl/biografie.html.

13 Zie Anne Marie Musschoot, *Een 'vreemde' vriendschap. Cyriel Buysse en Louis Couperus*, Couperus Cahier XII, Den Haag, Louis Couperus Genootschap, 2010, p. 32-33. Leuk detail: Cyriel Buysse woonde sinds zijn huwelijk met Nelly Tromp-Dyserinck (1896) tijdens de winter en herfst in de Laan van Meerdervoort, de straat die naast de Javastraat het vaakst voorkomt in Siebelinks werk.

14 Zie ook 'Een vos is een mens is een vos' in: *Tiecelijn 22. Jaarboek 2 van het Reynaertgenootschap*, (2009), p. 423.

15 De gedachte dat alle literaire teksten in feite deel uitmaken van één grote supertekst of *intertekst*, waarbinnen allerlei verbanden en lijnen te onderscheiden zijn, is uiteraard niet nieuw. Men vindt ze bijvoorbeeld bij herhaling in het werk van en beschouwingen over post-moderne auteurs (Derrida, Barthes, Borges e.a.).

DE WOLF VAN OVIDIUS

(Ovidius de lupo)

MARK NIEUWENHUIS

Een wolf greep telkens weer de schapen van een herder
wanneer ze over uitgestrekte weiden dwaalden.
De herder kon met kracht het roofdier niet verslaan
en trachtte hem met list toen in de val te lokken:
hij boog een stramme eik heel krachtig neer zodat¹ 5
de boom de grond kon raken met zijn brede kruin;
hij maakte met een knoop een strik vast aan de boomkroon,
een strik die los-vast was bevestigd aan een stok.
De strik werd door de stok zo op de grond gedrukt
dat wie de stok beroerde in de strik zou sterven. 10
En zo had hij een lamskop in de strik gelegd
dat wie de kop beroerde ook de stok bewoog.
De wolf liep naar die vindingrijke val zodra
de herder weg was, greep meteen de lamskop beet,
maar toen bewoog de stok: de strik sloot strak rondom 15
zijn nek zodat de stramme eik de wolf omhoogtrok.
De herder zag de rover daar gevangen hangen²
en pakte heel wat stenen om hem dood te gooien.
Hij sloeg hem duizend wonden om hem af te maken,
maar kon de kwade geest niet uit zijn lijf verdrijven. 20
Tenslotte trok hij hem omlaag voor nog meer slaag
en beet de wolf, zijn knuppel hoog geheven, toe:
'Met stenen lukt het niet, dus sla ik nu je kop
tot pulp en maak die tot een grafgift voor mijn schapen.'
Meteen riep toen de wolf: 'Heb meelij, beste herder, 25
en luister kort naar wat ik zeggen wil, ik smeeek je.
Als jij de goedheid hebt om mij te laten leven,
geef ik in viervoud al mijn roofbuit aan je terug.
Ik heb niets bij me, maar als jij me laat vertrekken,
krijg jij een bruikbaar pand dat mijn bedrog voorkomt: 30
mijn wolvenkind doet dienst als gijzelaar. Je krijgt hem

zodat ik terugkom op de dag die jij bepaalt.
 Als ik niet terugkom, is je schade minimaal
 wanneer de jonge sterft en niet de zwakke grijsaard.
 Hij kan nog kwaad doen, ik niet meer zolang ik leef. 35
 Geen enkel voordeel brengt mijn overlijden jou.
 Je neemt mijn vel? Je kunt er nog geen laars van maken.
 Je neemt mijn vlees? Als voedsel is het waardeloos.
 Ik weet niet waarom jij dit arme lijf probeert
 te slechten, want geen enkel deel is jou tot nut.' 40
 Om kort te gaan: de herder, lichtgelovig, liet
 de wolf vertrekken toen zijn gijzelaar verscheen.
 De wolf, die met een list de herder wil bedriegen,
 komt onderweg een monnik en zijn dienaar tegen.
 'Gegroet,' zo zegt hij, 'vader. Hoor mijn smeken aan 45
 en lees me niet de les omdat ik heb gezondigd.
 Van zonden heb ik spijt, genoeg van aardse goederen,
 ik schaam me voor de moord op dieren zonder schuld.
 Lichamelijk en onbegrensd genot is mij
 niets waard als ik geen zielenheil verwachten mag. 50
 Sla mij maar met een roe of geef mij met de zweep,³
 maar geef tenminste deze ziel aan God, mijn beste.
 Ik vraag je, maai mijn brede kop en scheer mijn kruin
 en geef me, nu ik ben bekeerd, een monnikspij.
 Denk niet dat je dit grootse werk vergeefs verricht hebt: 55
 een schaap, aan mij gegeven, schenk ik nu aan jou.
 Bevalt de schapenbout die ik je geef je niet,
 geef dan het vlees maar aan je knecht en houd het vel.'
 De monnik pakte dankbaar het geschenk aan en
 nam dadelijk een schaar ter hand en ging hem scheren 60
 en maakte daarbij de tonsuur wel zo groot dat
 hij hem een ruime cirkel schoor van oor tot oor.
 Ook leerde hij hem hoe de orderegel na⁴
 te volgen en gebod de wolf een pij te dragen.
 De wolf nam blij zijn intrek in een monnikscel⁵ 65
 en ging – onnozel leek zijn smoelwerk – voor het koor staan,
 ontblootte daar zijn hoofd en sprak toen: 'Broeders, wees
 gezegend, eeuwig zij de Here God met u.'
 Hij kwam wat dichterbij en werd omringd door monniken
 en sprak: 'De Heer vervulle jullie met Zijn vrede. 70
 Wees toch niet bang voor mijn schrikwekkend ruige kop;

mijn broeders in mijn vaderland zijn allen viervoeters.'

Na deze woorden stonden alle monniken op
en gaven hem geestdriftig talloos vele kussen.
Toen sprak hij: 'Wijs mij jullie heer, de prior, aan, 75
ik heb met hem het een en ander te bespreken.'

Ze renden weg en riepen naar hun heer, de prior,
dat hij, als hij een ondier wilde zien, moest komen.

De prior kwam, verwelkomde hem opgewekt
en sprak: 'Wat kom je, broeder, doen? Waar kom je weg?' 80
'Heb meelij, vader,' zei de rover met een snik.

'Ik ben een arme monnik, uit mijn land gevlucht,
behoefstig zwierf ik als een balling in den vreemde,
kon niemand vinden die een arme stakker hulp biedt.
Ons klooster is aan plunderaars ten prooi gevallen, 85
ze hebben het volledig in de as gelegd
en roofden alles wat we hadden met geweld.
Dat is de reden voor mijn droefheid en mijn reis.'

De prior had zijn woorden aangehoord en sprak:
'Ik vraag je, broeder, laat je droefheid nu maar varen. 90
Wees vrolijk, hier zul jij gaan lachen, niet meer huilen,
want voortaan ben je onze broeder als je wilt.'
Vervolgens vroeg de hele broederschap hem smekend
of hij misschien hun sleuteldrager wilde zijn.

Door deze woorden werd de wolf flink opgemonterd 95
en daarom dankte hij toen iedereen uitbundig.
En schijnbaar niet gewillig deed hij zijn gelofte,
aanvaardde hij meteen de afgesproken taak.

Aandachtig, nauwgezet, oplettend, vlijtig en
bekwaam vervulde hij zijn taak geruime tijd. 100
Verstandig en zorgvuldig meed hij slechte daden;
alléén besloot hij alles wat hij wilde doen,
maar hoe dan ook laat de natuur haar wetten gelden.⁶

Nu wil ik jullie over deze wolf iets zeggen.
De broeders waren eens een tijd lang aan het vasten, 105
verplicht. De abt sprak deze woorden tot de wolf:
'Mijn broeder, monniken die vasten worden traag,
ik draag je daarom op hen goede vis te geven.'

Hij nam een monnik mee en ging naar de rivier,
en toen hij daar een ezel gras zag eten zei hij: 110
'Geloof me, broeder, als ik klaag dat ik onwel ben.

Het vlees van kreeften is voor mij gezonder voedsel.
 Die kreeft daar – kijk! – kruipt in zijn hol als ik niet toesla.
 Hier is wat ik mij wens.' Zijn metgezel zei toen:
 'Een kreeft is niet zo groot. Het lijkt meer op een ezel.' 115
 'Verzinsels!' zei de rover en verslond het dier.
 De monnik hield zijn zonde en zijn daad geheim,
 verzwegen zijn medebroeders wat hij had gezien.
 De wolf at overdag maar weinig meer of niets 120
 en deed alsof hij altijd weinig voedsel nam,
 maar kwam de nacht, dan vrat hij volgens oud gebruik
 en roofde stiekem alles wat hij maar kon grijpen:
 van worsten, vlees en melk tot karpers, schapen, kippen,
 nog verder aangevuld met biggen, ganzen, lammeren.
 Maar toen de abt geen kip of gans meer kon bekennen 125
 zoals hij eerder wel kon, vroeg hij aan de wolf:
 'Vertel eens broeder, waar zijn onze kippen toch
 gebleven, waar is al het pluimvee dat er was?'
 Vertoornd sprak toen de rover tot de abt als volgt:
 'Maar wat gaat mij de zorg voor jullie varkens aan? 130
 Ik ben geen varkenshoeder maar een herenhoeder!
 Spreek nooit meer over mij als stalknecht van het huis!'
 'Nee, goede broeder,' sprak de abt, 'niet zo, niet zo
 vertrouwden wij al wat we hebben aan jou toe.
 Jij bent daarover rekenschap aan ons verschuldigd. 135
 Zeg nu, zeg nu meteen waar onze goederen zijn.'
 Ze rukten aan de wolf en aan zijn zwarte pij⁷
 en trokken hem nogal hardhandig aan zijn haren.
 Ze ranselden zijn rug met vele slagen af
 en zeiden: 'Broeder, los nu snel je schulden in!' 140
 'Ach, spaar me!' riep de wolf en smeekte om genade
 en om zijn leven dat de dood al op zag doemen.
 En bevend op zijn poten staand vroeg hij om uitstel,
 dan zou hij na een vijftal dagen alles teruggeven.
 Vermurwd omdat de wolf nog jong was, sprak de abt 145
 heel liefdevol: 'Je krijgt het uitstel dat je vraagt.'
 Verheugd vertrok de rover; nooit zag men hem weer,
 want snel zocht hij meteen zijn toevlucht in het bos.⁸
 De dag brak aan waarop de gijzelaar moest gaan,
 waarop de wolf zoals beloofd weer terug zou keren. 150
 Hij kwam, maar nauwelijks herkenbaar voor de herder:

hij was nu zwart terwijl hij kort tevoren bruin was.⁹
 'Je ziet er heel erg anders uit,' aldus de man, 'dan
 toen jij als veedief in mijn strik gevangen zat.'
 Hij boog zijn hoofd, sprak daarna: 'Wees gezegend' en 155
 bracht deze woorden uit terwijl hij tranen plengde:
 'Verminkt door wonden die je mij had toegebracht
 met stenen was ik onlangs ernstig ziek. Een dokter
 bezocht me, voelde dat mijn polsslag niet in orde was.
 Hij sprak: 'Je blijft niet leven, nee, je zult nu sterven.' 160
 Maar ondertussen kwam een monnik aan mijn ziekbed
 en gaf de raad berouw te tonen van mijn zonden.
 Hij gaf me goede hoop, want niemand is verloren,¹⁰
 al was zijn leven slecht, zolang zijn dood maar goed is.
 Hij overreedde mij de wereld te verzaken 165
 en gaf mij dit habijt na 't scheren van mijn kruin.
 Ik gaf mijn oude eetgedrag en leven op,
 waarna op stel en sprong mijn ziekte was verdwenen.
 Omdat mijn gijzelaar het leven nu moet laten,
 wil ik het mijne geven voor mijn broeders leven. 170
 Ik ben wel zoals afgesproken teruggekomen,
 maar heb niets van mijzelf wat ik je terug kan geven.
 Ik wil je goedheid niet beschamen. Spaar me zo
 je wilt, maar wil je dat ik sterf, dood mij dan snel.'
 'Geen haar,' zo sprak de herder, 'zal mijn hand jou krenken. 175
 Omdat ik je verwond heb, vraag ik om vergeving.¹¹
 Als ik een monnik dood is dat een dubbele moord.
 De gijzelaar mag gaan; ga jij nu ook naar huis.'
 Ze keerden blij en veilig naar de velden terug.
 De wolf sprak uitgehongerd toen de ander toe:¹² 180
 'Geloof me, broeder, schapenvlees is heel erg lekker
 maar kaas en bonen eet ik tegen heug en meug.
 Ik neem geen last op mij die ik niet dragen kan.'¹³
 Zo sprak hij en ging schapen roven als voorheen.
 De herder zag hem niet veel later eten van 185
 een lam dat hij geroofd had en wees hem terecht:
 'Je bent een monnik en gezond; voor jou geen vlees.
 Dit is niet wat Basilius' vrome regel oplegt.'¹⁴
 Voor mij is er niet slechts één orde,' sprak de wolf.¹⁵
 'Vandaag ben ik kanunnik, morgen weer een monnik.'¹⁶ 190
 En met een sprong verdween de wolf het bos in en¹⁷
 de herder treurde dat hij lelijk was bedrogen.¹⁸

Nawoord

Bovenstaand gedicht is een bewerking van *De Lupo, De wolf*, een anoniem overgeleverd gedicht.¹⁹ Het dateert uit de elfde eeuw en is waarschijnlijk in de Loirestreek ontstaan. Later, in de veertiende eeuw, heeft een dichter uit de Lage Landen er een bewerking van gemaakt door tussen v. 64 en 65 een interpolatie van eigen makelij in te voegen.²⁰ Deze interpolatie telt 84 verzen, zodat dit gedicht van 192 verzen dus behoorlijk wat langer is dan de oorspronkelijke tekst, die 108 verzen telt. De jongere tekst staat te boek als *Ovidius de lupo*, letterlijk: *Ovidius over de wolf*. Het gedicht werd dus aan de Romeinse dichter Ovidius toegeschreven. Dat klinkt nogal merkwaardig, te meer omdat het om een overduidelijk christelijke tekst gaat. Er zijn uit de middeleeuwen echter wel meer zogenaamde pseudo-ovidiana bekend, gedichten die op naam van Ovidius werden overgeleverd en daar gezag aan ontleenden. Overigens bestaat er ook nog een derde, eveneens geïnterpoleerde bewerking van *De wolf*. Dit gedicht, *Luparius* geheten, heeft een heel andere afloop dan de oorspronkelijke tekst. De wolf vindt namelijk tenslotte de dood ten gevolge van zijn vraatzucht.

Anders dan in de oorspronkelijke versie treedt de wolf in *Ovidius de lupo* daadwerkelijk in een klooster in. Daar wordt hij hartelijk ontvangen en mag de gelofte afleggen. Geruime tijd weet hij zich aan de kloosterregels te houden, maar uiteindelijk laat de natuur toch haar wetten gelden en wordt zijn vraatzucht hem te machtig. Dan wordt hij ter verantwoording geroepen en krijgt een pak slaag, maar weet dankzij een leugen te ontkomen, waarna hij weer teruggaat naar de herder en ook tegenover hem zijn woord niet gestand doet.

Het motief van de wolf die in het klooster intreedt, is ook bekend uit de *Ysengrimus*, de *Roman de Renart* en *Van den vos Reynaerde*. Het komt eveneens voor, maar dan niet met een wolfsmonnik in de hoofdrol maar een kater, in *De Tiberto mistico*, een waarschijnlijk in Engeland geschreven Latijns gedicht uit omstreeks 1200.²¹ Ook in dat gedicht treedt de dierlijke monnik in een benedictijnerabdij in, gezien de zwarte pij waarin de kater gekleed gaat.²² En ook dat roofdier kan de aanvechtingen die zijn vraatzucht hem ingeeft niet beteugelen. De wijze les voor de monniken – want dat is waarschijnlijk het publiek van deze Latijnse dierenverhalen – is dat ze niet mogen toegeven aan vraatzucht en de door de kloosterregel voorgeschreven bepalingen omtrent de maat van het voedsel moeten volgen, want anders verlagen ze zich tot dieren.

De tekst is vertaald naar de editie van Voigt (1878). De vertaling van v. 1-64 en 149-192 is behoudens een enkele wijziging overgenomen uit mijn eerder in *Tiecelijn* verschenen vertaling van *De Lupo*. In een aantal verzen wijkt de tekst van de niet geïnterpoleerde verzen in *Ovidius de lupo* af van die van *De lupo*; deze afwijkingen zijn in de aantekeningen aangegeven. Ik heb de Latijnse disticha vertaald in zesvoetige jamben.

NOTEN

1 (v. 5) *ODL* (*Ovidius de lupo*) heeft 'toto conamine', *DL* (*De Lupo*) heeft 'tanto conamine' (met zoveel kracht).

2 (v. 17) Ik heb de vertaling aangepast; mijn vertaling van *DL* v. 17 in *Tiecelijn* 22, p. 323, is onjuist.

3 (v. 51) *ODL* heeft 'tange', *DL* heeft 'tunde'; voor de vertaling maakt het geen verschil.

4 (v. 63) *ODL* heeft 'sit qualiter', *DL* heeft 'qualis foret'; ik heb de vertaling enigszins aangepast t.o.v. de vertaling van *DL* (Ook leerde hij hem welke orderegel hij / moest volgen).

5 (v. 65) Dit is de eerste regel van de interpolatie, die doorloopt tot en met v. 148.

6 (v. 103) Dat de natuur haar wetten laat gelden is ook het thema van *De Tiberto mistico* (zie *Tiecelijn* 22, p. 326-329, m.n. v. 58-97).

7 (v. 137) De zwarte pij van de benedictijnen.

8 (v. 148) Dit is de laatste regel van de interpolatie; v. 149-192 is (vrijwel) identiek aan v. 65-108 van *De Lupo*.

9 (v. 152) Zwart: zie noot 8.

10 (v. 163) *ODL* heeft 'quod', *DL* v. 79 heeft 'quia'; voor de vertaling maakt het geen verschil.

11 (v. 176) *ODL* heeft 'lesi', *DL* v. 92 heeft 'lesit' (heeft verwond).

12 (v. 180) *ODL* heeft 'Et lupus esuriens protulit ista lupo', *DL* v. 96 heeft 'Cum lupus esuriens protulit hec lupulo' (en uitgehongerd sprak de wolf zijn welp toen toe).

13 (v. 183) *ODL* heeft 'possum', *DL* v. 99 heeft 'possim'; voor de vertaling maakt het geen verschil.

14 (v. 188) Basilius, een vierde-eeuwse kerkvader uit Cappadocië, schreef een kloosterregel.

15 (v. 189) *ODL* heeft 'Inde lupus "simplex non est, ait, ordo tenendus"', *DL* v. 105 heeft 'Inde lupus, "non est simplex," ait, "ordo bonorum"' ('Er is niet slechts één goede orde,' sprak de wolf).

16 (v. 190) In tegenstelling tot monniken mochten kanunniken vlees eten.

17 (v. 191) *ODL* heeft 'Et sic in silvas lupus ivit subsiliendo', *DL* v. 107 heeft 'Et simul in silvas lupus ivit tramite recto' (En toen de wolf een recht pad naar het bos insloeg).

18 (v. 192) *ODL* heeft 'Et male delusum se dolet opilio', *DL* v. 108 heeft 'Se male delusum comperit opilio' (begreep de herder dat hij lelijk was bedrogen).

19 Zie Voigt 1878, p. 3-23, 58-62, Lenz 1963, Ziolkowski 1993, p. 201-208, en Nieuwenhuis 2009.

20 Cf. Voigt 1878, p. 22.

21 Cf. Nieuwenhuis 2009, p. 326-329, 341-342.

22 *De Tiberto mistico*, v. 81.

LITERATUUR

♦ Friedrich W. Lenz, 'Bemerkungen zu dem pseudo-ovidischen Gedicht *De lupo*', in: *Orpheus*, 10 (1963), p. 21-32.

♦ Mark Nieuwenhuis, *De wolf. De lupo, en Tibeert in het klooster (De Tiberto mistico)*, in: *Tiecelijn 22. Jaarboek 2 van het Reynaertgenootschap*, (2009), p. 323-329, 340-342.

♦ Ernst Voigt, *Kleinere lateinische Denkmäler der Thiersage aus dem zwölften bis vierzehnten Jahrhundert*, Straatsburg, 1878.

♦ Jan M. Ziolkowski, *Talking Animals. Medieval Latin Beast Poetry 750-1150*, Philadelphia, 1993, p. 202-208; een Engelse vertaling van *De Lupo* is te vinden op p. 301-303.

REINARDUS, VOLUME 22

MARCEL RYSSEN

Minstens viermaal steekt de vos zijn neus aan het venster in dit nieuwe volume van *Reinardus*.

(1) Op de cover zien we Reynaert op hartverscheurende wijze afscheid nemen van vrouw en kinderen terwijl Grimbeert met enige achterdocht het dramatisch gebeuren aanschouwt. Wilhelm von Kaulbach, die Goethes *Reineke Fuchs* zo goed als onsterfelijk maakte, is de meesterlijke schepper van het tafereel.

(2) Samuel Naylor (1809-1865) publiceerde in november 1844 *Reynard the Fox: A Renowned Apologue of the Middle Age, Reproduced in Rhyme*. Deze knap uitgegeven, herhaaldelijk besproken en goed ontvangen uitgave kreeg in juni 1846 een erg negatieve recensie in *Blackwood's Edinburgh Review*. In 1847 antwoordde Naylor in een afzonderlijk gedrukt 'Postscript'. Tot nu toe was A.L. Willoughby de enige wetenschapper die over Naylor's vertaling onderzoek verrichtte, maar over het postscriptum was hem nauwelijks iets bekend. Alvan Bergman vult deze leemte nu in. Samuel Naylor's 'Postscript' met als titel 'The Reproducer to the Reader' bevat een uitvoerige, kritische en imaginaire dialoog tussen de schrijver en een 'spook-Reynaert' ('spectral Reynard'). Na zijn kritisch 'onderhoud' verdwijnt de Reynaert-geest. Bergman wijst op deze ongewone literaire incarnatie van het Reynaertpersonage. De ingebeeld dialoog met een persoonlijke reflectie over vertaalkunst is tegelijkertijd een kritisch manifest, een satirisch boeiend stuk en vooral een interessante bijdrage tot de Reynaertliteratuur.

(3) Fritz Peter Knapp gaat op zoek naar de verloren Franse ‘oer-renart’ (‘In search of the lost French ‘Ur-Renart’, p. 65-75). Hij stelt vast dat de bekende ‘cyclische’ handschriften van de *Roman de Renart* niet ouder zijn dan de veertiende eeuw. Geen enkele branche komt in oudere handschriften voor, alhoewel de eerste branches ontstonden in de twaalfde eeuw. Het gevolg daarvan is dat wij in de manuscripten vrij uitvoerige varianten aantreffen die men niet verwacht bij een geschreven overlevering. Allerlei aanpassingen die bij mondelinge overlevering als vanzelfsprekend voorkomen, worden niet teruggevonden in de Franse verzamelingen van de *Roman de Renart*, maar wel in de *Reinhart Fuchs* en in *Van den vos Reynaerde*.

(4) Tot slot komt de vos nog eens aan bod in een recensie van *Of Reynaert the Fox: Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic Van den vos Reynaerde* van André Bouwman en Bart Besamusca (Amsterdam University Press, 2009, in Tiecelijn gerecenseerd door Hans Rijns in jaarboek 3, 2010, p. 414-425). Volgens Jill Mann is deze vertaling bijzonder nuttig en gesteld in accuraat en idiomatisch perfect Engels (de vertaling zelf is van Thea Summerfield) en vooral bruikbaar voor wie Middelnederlands als studievak heeft. Bovendien kan de Nederlandse *Reynaert* door deze vertaling op heel wat nieuwe lezers rekenen.

Wie de verdere detailkritiek van Mann wil lezen, verwijzen wij naar deze rijke internationale publicatie, waarin ook nog bijdragen van Antonella Amatuzzi, Anne Cobby, Ilya Dines, Marco Maulu, Virginie Mézan-Muxart, Franziska Schnoor, Richard Trachser, Stefania Vignali en Clara Wille zijn opgenomen. Enkele bijdragen zijn fraai geïllustreerd. *Reinardus* is en blijft een wetenschappelijk en internationaal academisch forum. Wie ermee wil kennismaken, prikkelen we alvast met twee titels die ons nieuwsgierig maken: ‘Eine Sensation am Hof des Dogen von Venedig. Die Löwengeburt von 1316 im Spiegel lateinischer Gedichte (van F. Schnoor, p. 126-147) en ‘Comment décorer votre chambre en faisant parler des animaux. A propos d’un texte contenu dans le manuscrit Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek 84.7 Aug. 2° (van R. Trachser, p. 148-161).

Baudoin van den Abeele & Paul Wackers (red.), *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society/Annuaire de la Société Internationale renardienne*, vol. 22, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2009. ISSN 0 925-4757/E-ISSN 1569-9951.

EEN BOEK DAT IEDEREEN MOET LEZEN?

PAUL WACKERS

In de periode 1985-1987 begon Jill Mann te werken aan een boek over dierenliteratuur in middeleeuws Groot-Brittannië. Uiteindelijk verscheen dat boek in 2009 onder de titel *From Aesop to Reynard*. Er is dus ruim 25 jaar aan gewerkt, zij het met tussenpozen, en dat is – in positieve zin – te merken. Boeken met een dergelijk breed onderwerp en gebaseerd op een dergelijke belezenheid verschijnen niet zo vaak.

Het onderwerp van Manns boek is uitzonderlijk. De meeste boeken over middeleeuwse dierenverhalen concentreren zich op één taal. Ze gaan over Franse, Duitse, Nederlandse ... dierenverhalen. Voor zover de auteurs er een andere taal bij betrekken, is dat om de voorgeschiedenis of de doorwerking van een tekst in de 'eigen' taal te laten zien.¹ Dat geldt zelfs voor het meest Europese boek dat over de middeleeuwse dierenepiek is verschenen, dat van John Flinn.² Mann echter behandelt Latijnse, Franse (dat wil zeggen Anglo-Normandische), Engelse en Schotse teksten volstrekt gelijkwaardig. Het gaat haar om alle dierenverhalen die in een bepaald gebied zijn vervaardigd en niet om die in een of andere taal. Dat maakt haar boek bijzonder.

Het boek begint met een inleiding ('Introduction') die de geschiedenis van de dierenverhalen schetst. Allerlei vormen komen aan de orde, niet alleen fabels en de bekende West-Europese dierenepiek, maar ook oosterse dierenverhalen en bestiaria. Mann kiest voor deze breedheid omdat ze veel aandacht wil besteden aan de manier waarop teksten over dieren betekenis overdragen (*how animals mean*). Dat vindt ze belangrijker dan de precieze betekenis van afzonderlijke teksten (*what animals mean*). Over de vraag hoe dieren betekenis overdragen gaat hoofdstuk 1. Mann besteedt aandacht aan de structurele en literaire verschillen tussen fabels en dierenverhalen. Ze streeft niet naar sluitende definities maar laat patronen zien en geeft veel ruimte aan de eigenaardigheden van afzonderlijke teksten. Mann meent dat fabels zich kenmerken door achter de fraaie schijn van mooie woorden de rauwe werkelijkheid te laten zien en dat het genre als doel heeft het publiek oog voor die werkelijkheid te laten houden. In dierenverhalen vinden we juist het tegendeel. Daar krijgen woorden alle ruimte en maskeren ze de werkelijkheid. Dit genre leert ons 'aanschouwelijk' hoe taal

ons beeld van de werkelijkheid kan manipuleren. Dan volgen hoofdstukken over afzonderlijke auteurs en teksten: Marie de Frances (Franse) *Fables*; de Latijnse *Speculum Stultorum*, over de lotgevallen van de ezel Burnellus; (Engelse) teksten over vogels, waarbij *The Owl and the Nightingale* en *The Parliament of Fowls*, twee debatteksten, veel aandacht krijgen; de Britse (eveneens Engelse) varianten van twee dierenverhalen (namelijk 'Vos en Wolf in de Put' en 'Vos en Haan') en tenslotte de nogal episch aandoende fabels van de Schotse auteur Robert Henryson. In de conclusie brengt Mann dit materiaal (dat in sommige opzichten heterogeen is, hoewel er tussen de achtereenvolgens besproken teksten altijd wel verbanden zijn) samen door te benadrukken dat de hele traditie eigenlijk gedragen wordt door twee thema's: de macht van de natuur ('power of nature') en taalmisbruik ('words and deeds'). Geen enkel wezen kan aan zijn natuurlijke aanleg ontkomen en pogingen daartoe lopen meestal desastreus af. Veel fabels, als bijvoorbeeld de *Speculum stultorum* (waarin Burnellus arts wil worden en later bisschop, maar natuurlijk altijd een ezel blijft) thematiseren deze gebondenheid van wezens aan hun natuur. Voor mensen is dit een belangrijk thema omdat niet alle aspecten van de menselijke natuur positief zijn en mensen dus een evenwicht moeten vinden tussen hun natuur volgen en hun natuur proberen te onderdrukken. Beide uitersten leiden tot ellende en dat kan op verschillende manieren in verhalen over dieren worden getoond.

De menselijke samenleving is ondenkbaar zonder taalgebruik en het misbruik van taal is daarom een belangrijk thema. Dat dit in dierenverhalen vrijwel automatisch belangrijk wordt, komt doordat dieren zich in de werkelijkheid van mensen onderscheiden aangezien ze geen taal gebruiken. Geef je ze in een fictieel verhaal dat vermogen wel, dan wordt het bijna als vanzelf een belangrijk element van het verhaal. Dat dit thema in fabels en in dierenverhalen heel verschillende vormen kan aannemen, is hierboven al aangewezen.

Een samenvatting als deze doet op geen enkele manier recht aan de uitzonderlijke rijkdom van Manns boek. Ze streeft niet naar een model of een sluitend methodologisch kader. (Dat moet men toch in Duitse studies zoeken.) Haar kwaliteiten liggen vooral in de heel zorgvuldige analyse van afzonderlijke teksten en het interpreteren van de uitkomsten. Ze heeft een feilloos oog voor belangrijke elementen in teksten en is heel goed in het samenvoegen van haar observaties tot interpretaties die hout snijden. Opmerkelijk daarbij is dat haar boek geleidelijk aan rijker wordt en dat de analyses elkaar aanvullen en versterken. Het methodologische hoofdstuk is tamelijk beperkt en gaat eigenlijk niet verder dan het onderscheiden van fabel en dierenverhaal. Als Mann daarna

Marie de France bespreekt, breidt ze haar beschouwingen uit hoofdstuk 2 uit door Maries fabels te vergelijken met haar *Lais* (korte, rijmende verhalen die vooral over de liefde gaan en veel aandacht hebben voor menselijke emoties). Op dat moment geeft dat meer reliëf aan de eigenheid van Maries fabels. Maar verderop wordt het verschil tussen fabel en lai opnieuw belangrijk omdat in *The Owl and the Nightingale* de nachtegaal een fabel vertelt om een negatief licht te werpen op de uil en de uil reageert door een lai te vertellen dat de nachtegaal negatief voorstelt.³ De eerdere analyse wordt dan opnieuw productief voor het doorzien van de eigenheid van *The Owl and the Nightingale*. Wanneer ze het over die tekst heeft, bespreekt Mann daarnaast de verschillende soorten Latijnse debatliteratuur en laat zien dat *The Owl and the Nightingale* daarmee enerzijds trekken gemeen heeft maar anderzijds unieke eigenschappen vertoont. En die analyse helpt weer als vervolgens Chaucers *Parliament of Fowls* besproken moet worden. Hoewel Manns hoofdstukken in principe op zichzelf gelezen kunnen worden, horen ze bij elkaar en is het slechts uit het boek als geheel dat haar uiterst genuanceerde schets van de enorme 'formele' veelzijdigheid van dierenliteratuur naar voren komt.

Mann gebruikt twee instrumenten, enerzijds haar eigen heel zorgvuldige analyses, anderzijds het al eerder verrichte onderzoek. Dat laatste is natuurlijk op zich doodgewoon, maar Mann heeft het wel met ongewone breedheid en zorgvuldigheid gedaan. In dit opzicht heeft haar boek iets verpletterends. Ze schrijft over middeleeuws Latijn, Frans, Engels en Schots en vertaalt al die talen zelf. En bij haar analyse van de teksten in die talen gebruikt ze dan moderne edities en studies in het Engels, Frans, Duits, Italiaans en Nederlands. En het is duidelijk dat ze al die talen echt beheerst. Er is geen sprake van het citeren van maar half verwerkte buitenlandse studies. Om alleen bij het Nederlands te blijven: Mann heeft het nooit echt nodig, maar waar ze erover schrijft heeft ze de juiste literatuur gelezen en geeft ze daar de relevante opvattingen en gegevens correct uit weer. In dit opzicht is Manns boek de meest 'Europese' (of internationale) studie die ik op het terrein van de dierenverhalen ooit ben tegengekomen.

Hoewel ze geen model biedt dat zonder meer nagevolgd kan worden, mag geen enkele onderzoeker van de West-Europese dierenverhalen haar boek ongelezen laten. Wie zich wil bezighouden met een van de teksten die ze bespreekt, doet er goed aan bij haar analyse te beginnen omdat hij dan meteen ook een verwerking krijgt van al het eerdere onderzoek. En men hoeft het niet in alles met haar eens te zijn om toch te kunnen profiteren van haar analy-

tisch en interpreterend vermogen. Maar ook wie heel andere dierenteksten wil onderzoeken, kan hier veel leren. Zoals al gezegd biedt Mann geen eenvoudig over te nemen methode en ook haar leeswijze is niet zonder meer na te doen. Maar ze zet altijd aan het denken en is altijd inspirerend. En ik ben ervan overtuigd dat de twee hoofdthema's die ze in haar boek bespreekt, relevant zijn voor de hele Europese traditie van dierenverhalen. Om opnieuw naar het Nederlands te kijken: mijn eigen onderzoek naar *Reynaerts historie* heeft altijd veel aandacht besteed aan taalmisbruik en enkele van mijn artikelen zijn als directe pendant te beschouwen van Manns werk over dit thema. En ook over de *scone tale* die Reynaert als wapen inzet in *Van den vos Reynaerde*, is veel geschreven. Het thema van de macht der natuur is in het moderne Nederlandstalige onderzoek veel minder duidelijk aan te wijzen, maar zit wel degelijk ook in de Middelnederlandse Reynaertverhalen. Denk alleen maar aan de omslag die Bruun maakt als hij Reynaert over voedsel, en vervolgens over honing hoort praten; of aan de onvergetelijke regels als Grimbeert Reynaert berispt heeft omdat die direct na zijn biecht geprobeerd heeft om een haan te grijpen. Ze lopen verder, maar Reynaert kijkt voortdurend om. 'Hij kon zich niet inhouden. Hij moest zijn natuur volgen. Als men hem het hoofd had afgeslagen, was dat zover in de richting van de kippen gevlogen als het gekund had' (1728-1732). Lezen van Manns boek scherpt de blik, ook wanneer men naar andere teksten of tradities wil kijken.

Manns boek is dus wezenlijk voor wetenschappers en relevant voor de Nederlandse Reynaerttraditie, hoewel het daar niet over gaat. Betekent dat nu dat ook reynaerdofielen het moeten lezen? Het antwoord is mijns inziens nee. In elk geval: de noodzaak is er niet. (En is die er eigenlijk ooit wel?) Ik denk dat Manns boek voor liefhebbers problemen kan geven bij het lezen. Dat is niet omdat ze moeilijk schrijft. (Integendeel: ze is glashelder.) Maar ze veronderstelt vrij veel bekend en ze vindt het belangrijk ook op detailniveau precies te zijn. Ik denk dus dat voor een niet ingewijde lezer het lezen veel aandacht, energie en mogelijk het opzoeken van bekend veronderstelde gegevens zal eisen. Bovendien staan er erg veel voetnoten in de tekst. Voor wetenschappers zijn die een schatkamer. Voor wie alleen in hoofdlijnen geïnteresseerd is, kunnen ze echter een belemmering zijn. Wie zonder reflectie wil genieten van de kwaliteiten van de Nederlandse Reynaertverhalen zou ik daarom adviseren het boek van Mann ongelezen te laten. Maar reynaerdofielen die willen begrijpen waarom ze zoveel plezier beleven aan de Reynaertverhalen, waarom *Watership Down* zo'n ander soort verhaal is dan *Van den vos Reynaerde*, of waarom

sommige mensen (vooral wetenschappers) zich zo opwinden als allerlei dierenverhalen op één hoop worden gegooid in de categorie ‘fabels’, doen er goed aan Manns boek een keer ter hand te nemen. Misschien lezen ze het niet helemaal uit, maar hoogstwaarschijnlijk zullen ze geen enkele spijt hebben van hun grasduinen.

NOTEN

1 Zie bijvoorbeeld Jozef Janssens en Rik van Daele, *Reinaerts streken. Van 2000 voor tot 2000 na Christus*, Leuven, Davidsfonds, 2001. Franse en in mindere mate Latijnse teksten (en één Akkadische) komen aan de orde maar de hoofdmoot van het boek gaat over de Nederlandse traditie in al zijn verschijningsvormen.

2 John Flinn, *Le Roman de Renart dans la littérature française et dans les littératures étrangères au Moyen Age*, Parijs, PUF, 1963. De gerichtheid op het Frans blijkt niet alleen uit de titel maar ook uit het aantal pagina's dat aan de verschillende onderwerpen wordt besteed. De Franse dierenliteratuur krijgt er in totaal zo'n 530, de rest van Europa een kleine 150.

3 Dit invoegen van een kort verhaal over dieren in een groter dierenverhaal lijkt op het moment in *Van den vos Reynaerde* dat Reynaert aan het hof de fabel vertelt van de kikvorsen die een koning wensten te hebben (2298-2322).

Jill Mann, *From Aesop to Reynard. Beast literature in Medieval Britain*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 380 p., 110 pond. ISBN 978-0-19-921768-7.

REYNAERT IN DE NIEUWE REEKS DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

HANS RIJNS

Uitgeverij Bert Bakker is een reeks van tien delen gestart om de geschiedenis van Nederland in de ruimste geografische betekenis te beschrijven. Het betreft hier min of meer de huidige Benelux en aansluitende regio's in Duitsland en Frankrijk.

Deze mededeling zou op zich al genoeg zijn in dit reynaerdiaans jaarboek, ware het niet dat *Metropolen aan de Noordzee*, het tweede deel van deze reeks, een uitgebreide paragraaf besteedt aan *Van den vos Reynaerde*. De auteur van dit deel, Wim Blockmans, ziet in de *Reynaert* het statusverlies van de oude adel en de geestelijkheid als een van de hoofdthema's weerspiegeld. Reden genoeg om na te gaan hoe hij dit thema heeft uitgewerkt.

Wim Blockmans (Antwerpen 1945) studeerde geschiedenis aan de universiteit van Gent. In 1987 werd hij benoemd op de Leidse leerstoel voor middeleeuwse geschiedenis. Blockmans publiceerde talrijke boeken en artikelen, waaronder *De Bourgondiërs*, en zat met o.a. Herman Pleij in de deelredactie van de reeks *Plaatsen van herinnering*.¹ Op 17 september 2010 nam hij afscheid van de Universiteit van Leiden en ging met pensioen. Tijdens dit afscheid presenteerde hij *Metropolen aan de Noordzee*.²

Het boek maakt deel uit van de serie *De geschiedenis van Nederland*. De reeks is bedoeld als vervanging van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (vijftien delen), die tussen 1977 en 1983 verscheen. Er zullen zeven delen verschijnen, die samen de Nederlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu omspannen. Daarnaast verschijnen er drie thematische delen: twee over de koloniale geschiedenis en een over de economische en sociale geschiedenis van Nederland. In 2013 moet de serie voltooid zijn.

Metropolen aan de Noordzee telt 749 pagina's. Na een korte inleiding van 24 pagina's, volgen zestien hoofdstukken, die op hun beurt weer zijn verdeeld over drie delen: 'Eeuwen van explosieve groei, 1100-1290', 'Het gebroken elan, 1290-1430' en 'Het kerngebied van Noordwest-Europa, 1430-1560'. Het boek sluit af met een epiloog van negen pagina's: 'Naar de open zee'. Een uitgebreide

bibliografie van de gebruikte bronnen, een namenregister en plaatsenregister completeren dit lijvige boekwerk. Voetnoten zal men tevergeefs zoeken; er zijn wel eindnoten, bladeren dus.

Blockmans behandelt een gebied dat in de twaalfde tot halverwege de zestiende eeuw een relevant geheel vormde. Hij probeert een antwoord te geven op de vraag waarom vanaf 1100 in diverse Nederlandse gewesten, aanvankelijk Vlaanderen, dan Brabant en in derde instantie Holland en Zeeland, een opzienbarende groei optrad en waarom deze gebieden tot de invloedrijkste behoorden in Noordwest-Europa. Zijn beschrijvingen en beschouwingen rondt hij af als de Zeventien Provinciën (1549 tot 1579), en later de Zeven Provinciën (vanaf 1588), zich gaan verzetten tegen de Spaanse overheersing, wat resulteerde in de Tachtigjarige Oorlog.³

Voor de Reynaertliefhebbers is de beschrijving van de machtsverhoudingen in het graafschap Vlaanderen in de twaalfde en dertiende eeuw interessant (p. 124-133). Hier kunnen we lezen over de gebeurtenissen die uiteindelijk leidden tot het conflict tussen de Avesnes en Dampierres. Dit conflict zou volgens sommige Reynaertonderzoekers, met name Muller, Peeters en Malfliet, zijn neerslag hebben in de *Reynaert*.⁴ Het is niet aan mij om de analyses van de historicus Blockmans op hun waarde te schatten – dat laat ik graag aan anderen over – maar de uiteenzettingen van Blockmans over de *Reynaert* zijn in dit Jaarboek natuurlijk voor ons interessant om nader te bekijken.

De Reynaert als bijtende kritiek op de feodale orde en antiklerikale spot

Van den vos Reynaerde komt voor in deel I in hoofdstuk 5: 'De machten van de samenleving'. In de paragraaf 'Kritiek op de feodale samenleving' (p. 152-161) behandelt Blockmans de *Reynaert* als neerslag van het emancipatieproces van de hogere burgerij. Hij maakt bij de paragraaf over de *Reynaert* gebruik van een beperkt aantal wetenschappelijke uitgaven en artikelen over de *Reynaert*.⁵ De scherpe kritiek die in de *Reynaert* op de hofadel en seculiere geestelijkheid wordt geuit, past volgens Blockmans 'goed bij het streven naar zuiverheid in de leer dat de jongere kloosterorden uitdroegen' (p. 153). Op deze vaststelling kom ik later terug. Blockmans verwijst in de introductie naar het artikel 'De Robotfoto van de Reynaertdichter' van Rik van Daele, die voorzichtig de cisterciënzer lekenbroeder Willem van Boudelo als auteur van de *Reynaert* voorstelt.⁶

Blockmans betoogt dat de *Reynaert* gebaseerd is op twee tradities: die van de dierenepen en die van de ridderromans. Na de gebruikelijke uitleg over de herkomst van de *Reynaert*, in dit geschiedenisboek begrijpelijkerwijs beknopt, behandelt hij het Reynaertverhaal en geeft steeds aan waar de adel en de seculiere geestelijkheid honend bespot worden.⁷ De nadruk wordt gelegd op het blootleggen van de zwaktes van het feodale stelsel. Het koninklijke hof is volgens hem het voornaamste mikpunt in de satire. De zwakheden van de koning en zijn baronnen, met name vraatzucht, hebzucht en eierzucht, moeten bij het publiek overgekomen zijn als ongepast en verwerpelijk en hun argumenten naar grotere onafhankelijkheid versterkt hebben.

Niet alleen worden in de satire de oude feodale machtsverhoudingen aan de kaak gesteld, maar ook de misstanden in de kerk krijgen volgens Blockmans alle aandacht. Zo behandelt hij de bekende passages over de dorpspastoor, de pastoor van Vermandois en Belijn de hofkapelaan, waarmee volgens Blockmans de 'seksuele wellust, rijkdom, vraatzucht en eierzucht van de geestelijkheid' worden bekritiseerd.

Naast deze uitgewerkte voorbeelden noemt Blockmans de heiligschennis van de biecht, van de kruisstaf, de aflaten, de bedevaart, de offergaven, het kruisbeeld en het processievaandel. Ook de aanroeping van de duivel, het lezen van twee paternosters voor de zieke hoentjes van het nonnenklooster en het negeren van de pauselijke ban maken deel uit van deze opsomming. Dit doet hij ter ondersteuning van zijn argument dat met name de hogere burgerij en de jongere kloosterorden niet alleen kritiek hadden op de feodale machten, maar ook schoon genoeg hadden van de misstanden in de Kerk.

Regulieren versus seculariseren?

Het valt Blockmans op dat met name de seculiere geestelijkheid in de *Reynaert* in zijn hemd wordt gezet. De reguliere geestelijkheid blijft buiten schot (p. 157 en p. 175). In zijn inleiding introduceert Blockmans zonder nadere toelichting het begrip 'jongere kloosterorden'. Het is niet duidelijk of hier ook de cisterciënzers mee bedoeld worden. Enige duidelijkheid verschaft hij als hij de benedictijnen tot de oude kloosterorden rekent (p. 175). De jongere orden zouden kritiek hebben op de verwording van de seculiere geestelijkheid. Deze kritiek vindt, zoals hierboven vermeld, zijn neerslag in *Van den vos Reynaerde*. Maar is het niet zo dat ook bepaalde regulieren, zij het subtiel,

door Willem niet gespaard worden? Op weg naar het hof biecht Reynaert bij Grimbeert zijn zonden op. Onder de misdaden die Reynaert tegen zijn mededieren heeft begaan, is de misleiding van Isegrim. Isegrim is door Reynaert onder valse voorwendselen naar het klooster Elmare gelokt om monnik te worden.⁸ Hoe Reynaert Isegrim zo gek kreeg om in te treden staat niet vermeld in *Van den vos Reynaerde*.

Het betreft hier een motief dat Willem ontleend heeft aan de *Roman de Renart* en dat in meerdere branches en in meerdere werken voorkomt.⁹ Als voorbeeld hier een samenvatting van een van de verhalen waarnaar verwezen wordt in *Van den vos Reynaerde*. In branche III is te lezen hoe Isegrim door toedoen van Reynaert wil intreden in het klooster. Isegrim sterft bijna van de honger als hij plotseling de geur van geroosterde paling gewaarwordt. De geur is afkomstig van het kasteel van Reynaert, die gestolen palingen voor zijn gezin aan het roosteren is. Isegrim smeekt om binnen te mogen komen en mee te eten, maar Reynaert zegt hem dat het niet kan, omdat hij kanunniken van de orde van Tiron te gast heeft.¹⁰ Volgens de regel van Benedictus mogen zij met niet minder genoegen nemen dan zachte kazen en palingen. Reynaert krijgt de uitgehongerde wolf zover dat hij wil intreden in een klooster om op die manier zijn voortdurende honger te stillen. Dan volgt de scène van de kruinschering met kokend water. Het vastbinden van Isegrim aan het klokkentouw en het klooster Elmare komen niet voor in branche III. Het luiden van de klok en de afranseling is ontleend aan branche VIII. Hier luidt niet Isegrim, maar Reynaert de klokken.¹¹

Het motief van de intrede door de vraatzuchtige wolf in een klooster, gelokt door rijke voorraadschuren, stoelt op een traditie want ook in de *Ysengrimus* komt dit motief uitgebreid aan de orde.¹² De verhalen uit de *Ysengrimus* en de *Roman de Renart* moeten bekend zijn geweest bij het publiek. Willem maakt slechts toespelingen op het motief bekend uit de *Ysengrimus* en de *Roman de Renart*. Stelt Willem, de cisterciënzer lekenbroeder, hier na-ijverig de rijkdom van de benedictijnen aan de kaak?

Blockmans haalt Van Oostrom aan, die aantoonst dat Jacob van Maerlant in verschillende werken de corruptie, de ijdelheid, het materialisme en de onkunde van de geestelijkheid hekelt.¹³ Volgens Van Oostrom is het opmerkelijk dat Jacob van Maerlant zich mild opstelt jegens de franciscanen. Blockmans vermeldt niet dat Van Maerlant ook de regulieren niet spaart. Van Maerlant veroordeelt de abdijen om hun uitpuilende voorraadschuren. De cisterciënzers bekritiseert hij om hun sluwe handelspraktijken. De benedictijnen zouden zich volgens Van Maerlant niet aan de regel van Benedictus houden. Dat Van

Maerlant sympathiseert met de franciscanen kan volgens Van Oostrom wel eens te maken hebben met het feit dat hij van de Utrechtse minderbroeders de opdracht kreeg de vita van Franciscus van Assisi in de volkstaal te vertalen ('wiens brood men eet, diens woord men spreekt', HR). Waren de cisterciënzers volgens Van Maerlant niet berucht om hun sluwe handelspraktijken? Geldt deze broodafhankelijkheid ook niet voor de cisterciënzer lekenbroeder Willem van Boudelo? Zowel echter Van Daele als Malfliet maken een essentieel onderscheid tussen de cisterciënzermonniken en de conversen.

Blockmans vraagt zich niet af waarom de regulieren niet negatief in de *Reynaert* voorkomen. Het zou te ver voeren om de onderlinge verhoudingen en na-ijver tussen de diverse kloosterorden in de dertiende eeuw in deze recensie te behandelen.

Tot besluit

De conclusie van Blockmans over het publiek bevestigt het betoog van Jozef Janssens dat het publiek van ridderromans, maar ook van *Van den vos Reynaerde*, wel eens de welgestelde Vlaamse stadselite zou kunnen zijn.¹⁴ Ook Bouwman en Besamusca kwamen tot de slotsom dat het Gentse patriciaat hoogstwaarschijnlijk de beoogde doelgroep van de *Reynaert* was.¹⁵ De gevolgtrekking van Blockmans dat alleen de seculiere geestelijkheid gehegeld wordt, is een te snelle conclusie en zou nader onderzocht moeten worden. Voor de verstokte *Reynaert*kenner is er niets nieuws te vinden, al zal Blockmans' conclusie dat we hier met de kritiek van een reguliere lekenbroeder op de wantoestanden in de seculiere kerk van doen hebben menige wenkbrauw doen fronsen.

Dat Blockmans in deze nieuwste geschiedenis van de Nederlanden een uitgebreide paragraaf aan de *Reynaert* wijdt, om daarmee het emancipatieproces van de hogere burgerij in de dertiende eeuw te schetsen, is verrassend en verdient zeker onze waardering. Lezers die de *Reynaert* niet kennen, worden door Blockmans bij de hand genomen en zullen verbaasd zijn dat de *Reynaert* meer is dan een aardig kinderverhaaltje. Dit is dan ook een van de verdiensten van de bijdrage van Blockmans.

Met dank aan Jan de Putter, die mij wees op deze uitgave en Rik van Daele, die waardevolle suggesties ter verbetering voorstelde.

NOTEN

1 Wim Blockmans en Walter Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, Amsterdam, 1997. *Plaatsen van herinnering*, deel 1, *Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, onder redactie van Wim Blockmans en Herman Pleij, Amsterdam, 2007.

2 <http://www.hum.leiden.edu/history/staff/blockmans.html>.

3 De Zeventien Provinciën is een term waarmee de Habsburgse Nederlanden van 1549 tot 1579 worden aangeduid. Aangetoond is dat deze term al vanaf 1466 werd gebruikt. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was de naam van de republiek die in 1588 ontstond op het grondgebied van wat nu ongeveer Nederland is. Blockmans 2010, p. 10-11.

4 J.W. Muller, 'Reinaert-studiën', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 54, Leiden, 1935, p. 115-116. L. Peeters, 'Historiciteit en chronologie in *Van den vos Reynaerde*', in: *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 125-165. Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*, Antwerpen/Apeldoorn, 2010, 'Het conflict om Zeeland bewesten Schelde', p. 134-142; 'De tegenstelling Nobel en Reynaerde, hof en wastine, krijgt een persoonlijke sociaal-politieke achtergrond', p. 158-160.

5 Zo citeert hij uit *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Jozef Janssens, Rik van Daele, Veerle Uyttersprot en Jo de Vos, Leuven, 1991 en maakt hij, naast andere wetenschappelijke Reynaertuitgaven en -artikelen, een paar maal gebruik van Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam, 2006.

6 Rik van Daele, 'De robotfoto van de Reynaertdichter. Bricoleren met de overgeleverde wrakstukken: 'cisterciënzers', 'grafelijke hof' en 'Reynaertmaterie', in: *Tiecelijn*, 18 (2005), p. 179-205. Blockmans kon tijdens het schrijven van zijn boek nog niet op de hoogte zijn van het boek van Rudi Malfliet *Van den Vos Reynaerde. De feiten*, dat eveneens in 2010 op de markt verscheen. Hierin betoogt Malfliet dat Willem van Boudelo met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid Willem Corthals was, 'De auteur', p. 283-287. Zie ook de recensie van Jozef Janssens 'Historische speculaties. N.a.v. Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*, in: *Tiecelijn* 23, (2010), p. 404-413.

7 Blockmans maakte hierbij gebruik van het artikel van Jan de Putter 'De val van een onwaardige priester. Belijn en het slot van *Van den vos Reynaerde*', in: *Tiecelijn* 22, (2009), p. 290-313.

8 André Bouwman en Bart Besamusca, *Reynaert in tweevoud. Deel I. Van den vos Reynaerde*, Amsterdam 2002, p. 78-79, v. 1482-1504.

9 Rik van Daele somt in zijn dissertatie meerdere branches op waarin sprake is van het monnik maken (I, III, VI, VII), het klokken luiden (VIII, XII, XIV) en de kruinschering (III, VI, VII, IX, XIV, XXIII). Het monnik maken komt ook in de *Ysengrimus* voor. Rik van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, 1994, p. 439, noot 603.

10 De orde van Tiron is in 1113 door Bernardus van Tiron gesticht. De orde volgde de regel van Benedictus. Elmare was een benedictijneruithof tussen Aardenburg en Biervliet, gesticht als priorij vanuit de Gentse Sint-Pietersabdij. André Bouwman en Bart Besamusca, *a.w.*, 'Lijst van eigennamen', p. 213 en p. 259-260.

11 André Bouwman en Bart Besamusca, p. 221. Jan Dufournet, Andrée Méline, *Le Roman de Renart*, Parijs, 1985, deel I, p. 288-299; deel II, p. 60-61.

12 Mark Nieuwenhuis, *Ysengrimus. Middeleeuws satirisch dierenepos over de gulzige Isengrim en zijn vete met Reinaert de vos. Uit het Latijn vertaald door Mark Nieuwenhuis*, Amsterdam, 1997 (Griffioenreeks); 'Isengrim in het klooster' en 'Isengrim in het klooster' (vervolg), p. 145-157 en p. 163-172 (zie ook noot 9).

13 Van Oostrom, *a.w.*, p. 534-536.

14 Jozef D. Janssens, 'Wereldse literatuur in het dertiende-eeuwse Vlaanderen' in: Rita Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*, Brussel, 2000, p. 119-135.

15 André Bouwman en Bart Besamusca, p. 188-193, 'Het publiek'.

Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee – De geschiedenis van Nederland 1100-1560*, Bert Bakker, Amsterdam, 2010, 750 p., 35 euro. ISBN 978 90 351 2775 3.

DE EERSTE ITALIAANSE YSENGRIMUSVERTALING

MARK NIEUWENHUIS

In 2009 is er voor het eerst een vertaling van (een deel van) de *Ysengrimus* in het Italiaans verschenen. Deze uitgave is bezorgd door Francisco Stella en gepubliceerd als deel twee van een reeks middeleeuws-Latijnse teksten met Italiaanse vertaling, *Scrittori Latini dell' Europa Medievale*, van uitgeverij Pacini. Een deel van de reeds gepubliceerde titels is in het bijzonder voor een Italiaans publiek interessant, zoals de *Gesta Berengarii* en werken van Geri d'Arezzo en Guido d'Arezzo, eveneens bezorgd door Stella. Dat Stella is verbonden aan de in Arezzo gevestigde letterenfaculteit van de universiteit van Siena zal daar wel niet vreemd aan zijn. De uitgever schroomt dus niet om – mijns inziens – minder bekende teksten uit te brengen. Daarnaast bevat de reeks, die tot dusver negen delen telt, ook enkele bekendere teksten als de *Carmina Cantabrigiensia*

(een enigszins met de *Carmina Burana* vergelijkbare verzameling gedichten uit de tiende/elfde eeuw) en de *Disciplina clericalis* van Petrus Alfonsi. Bevooroordeeld als hij is, zou de recensent de *Ysengrimus* ook graag tot de bekende middeleeuwse-Latijnse teksten rekenen. Dat is echter niet evident; volgens Stella is zijn uitgave van de *Ysengrimus* namelijk de eerste publicatie die er in het Italiaans aan het Gentse dierenepos wordt gewijd.

Op de voorkant van het boekje prijkt een foto van het Reynaertbeeld van Anton Damen voor de Gentsepoort te Hulst. De vos met zijn pelgrimsstaf is niet bepaald een voor de hand liggende afbeelding bij boek I van de *Ysengrimus*, maar in tegenstelling tot de *Roman de Renart* en *Van den vos Reynaerde* kent het Latijnse dierenepos geen rijke iconografische traditie. Er zijn geen geïllustreerde handschriften, volksboeken of populariserende uitgaven met afbeeldingen. Mij zijn alleen bekend de houtsneden van Désiré Acket in de vertaling van Van Mierlo uit 1946 (zie de bijdrage van Willy Feliërs in *Tiecelijn*, 14 (2001), p. 142-152).

Stella heeft ervoor gekozen om de tekst te laten verschijnen onder de naam van Nivardo di Gand, de naam die telkens weer opduikt in publicaties over de *Ysengrimus*. Het is echter allerm minst een uitgemaakte zaak dat deze Nivard van Gent ook werkelijk de auteur was; daarom heeft bijvoorbeeld Jill Mann, die in 1987 een uitstekende editie heeft gepubliceerd, de tekst niet van een auteursnaam voorzien. In plaats van de gebruikelijke titel *Ysengrimus* heeft Stella gekozen voor *Le Avventure di Rinaldo e Isengrimo*. Wellicht moet Reynaerts naam de aandacht van het publiek trekken en acht Stella de wolf daar minder goed toe in staat.

In de inleiding komen allerlei zaken aan de orde als het dierenepos, volkstalige dierenverhalen, de inhoud van de *Ysengrimus*, het gebruik van taal, spreekwoorden en de geschiedenis van het onderzoek. In de literatuurlijst worden de voornaamste edities en studies genoemd, maar bij de *edizioni e traduzioni* ontbreekt de Nederlandse vertaling van Nieuwenhuis (1997); bij de *studi principali* zou de studie van Van Mierlo uit 1943 niet misstaan.

Stella volgt de veel gebruikte indeling in boek I–VII, gebaseerd op de indeling in zeven boeken, zoals die te vinden is in MS A (het oudste, volledige handschrift) en B. Dit is sinds de editie van Voigt uit 1884 de gebruikelijke indeling. Deze Italiaanse uitgave bevat echter alleen boek I, met als vervelend gevolg dat het verhaal van de visvangst halverwege Isegrims mishandeling wordt afgebroken. De lezer komt de afloop van dit avontuur dus niet te weten. Het zou lezersvriendelijker zijn geweest om ook boek II, met de afloop van de visvangstepisode en *Isegrim landmeter*, op te nemen.

De inhoud van boek I bestaat voor de helft (I 1-528) uit het enige verhaal waarin Isegrim aan het langste eind trekt. Onverhoeds loopt Reynaert de wolf tegen het lijf. Isegrim had de vos al opgemerkt en drijft hem in het nauw. Hij wil wraak nemen voor alles wat de vos hem eerder heeft aangedaan, maar wil hem eerst bespotten voor hij hem verslindt. Reynaert weet de wolf echter aan de praat te houden tot er een boer met een ham op zijn schouder voorbij komt lopen. De vos weet Isegrim ervan te overtuigen hem los te laten, dan zal hij de wolf de ham bezorgen, want die is veel groter en vetter dan een kleine vos. Isegrim gaat akkoord en Reynaert bezorgt hem de ham. Tegen hun afspraak in eet de wolf de ham echter helemaal op, behalve het koordje. Reynaert is woedend, maar laat dat niet merken. In de volgende episode, het verhaal van de visvangst, neemt de vos wraak (I 529-1064). Hij lokt Isegrim mee naar een wak en krijgt de wolf zo ver dat hij zijn staart bij wijze van visnet uitwerpt. Vervolgens rooft Reynaert in een naburig dorp de haan van de dorpspastoor en lokt een woedende menigte dorpers mee naar Isegrim, die een ongenadig pak slaag krijgt. De afloop van dit avontuur staat zoals gezegd in boek II (II 1-158). Daar wordt verteld dat een oud vrouwtje, Aldrada, met een enorme bijl Isegrims vastgevroren staart afhakt, waarna de wolf wegvlucht.

De Latijnse tekst, naar de editie van Voigt, met enkele wijzigingen in de interpunctie, is afgedrukt naast de Italiaanse vertaling. Enkele tussenkopjes maken de tekst wat overzichtelijker. De vertaling, regel per regel in proza, blijft heel dicht bij het Latijn. Na de tekst en vertaling volgt een fors aantal aantekeningen, voor een groot deel gebaseerd op het commentaar van Voigt en Mann. Hierin worden woordverklaringen gegeven, parallellen in klassiek Latijn, grammaticale toelichting en verwijzingen naar de vertalingen van Mann en Charbonnier.

Te hopen valt dat de uitgever deze reeks voortvarend voortzet en dat ook de boeken II-VII in het Italiaans het licht mogen zien.

Nivardus Gandensis – *Ysegrimus*. Nivardo di Gand, *Le Avventure di Rinaldo e Isengrimo. Poema satirico del XII secolo, Libro I*, a cura di Francesco Stella, Pisa, 2009, 116 p. 15 euro. ISBN 978-88-6315-159-6.

DE REYNAERT ALS BULKBOEK

HANS RIJNS

Wie in Nederland in het begin van de jaren zeventig, om precies te zijn vanaf 1971, naar de middelbare school ging, heeft ongetwijfeld kennisgemaakt met het fenomeen 'bulkboek'. Een bulkboek, de naam zegt het al, staat voor een boek dat in grote hoeveelheden wordt gedrukt. Het ging om complete romans, verhalen, gedichten, essays en toneel. De werken werden zorgvuldig ingeleid. Om de kosten laag te houden werden de boeken op krantenpapier gedrukt. In het begin werden de boeken in tabloidformaat uitgegeven. Daarna volgden magazine-achtige edities, eveneens op krantenpapier. Nog later kwamen de Penta Pockets.¹ Er verschenen tussen 1971 en 1999 meer dan 250 uitgaven. Vaak werden schoolabonnementen afgesloten, maar particulieren konden zich ook abonneren. Het ging om auteurs als Couperus, Bordewijk, Boon, Mulisch, Hermans, Van Ostaïen en later ook minder bekende en nieuwe auteurs waaronder Ronald Giphart en de jonge Tom Lanoye. Vanaf 1984 werden ook themanummers uitgegeven met sprekende titels als *Vensters naar vroeger*, een themanummer over de middeleeuwen, samengesteld door een aantal medewerkers van de Utrechtse universiteit, en *Des mensen op- en nedergang; literatuur en leven in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw*, een themanummer over de renaissance. Omdat er steeds meer makkelijk toegankelijke literatuur in de vorm van goedkope herdrukken en pocketuitgaven uitgebracht werd, nam de vraag naar de bulkboeken af en werd in 1999 met de productie gestopt.

Hele generaties scholieren en studenten hebben kennisgemaakt met de Nederlandse literatuur via de bulkboeken. Ik weet niet of ze ook in Vlaanderen bekend waren en op de middelbare scholen gebruikt werden, maar in Nederland werden ze stukgelezen, vooral tijdens vakanties, omdat je hele romans die niks wogen, kon meenemen in je fietstas of rugzak. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag heeft vrijwel alle bulkboeken in haar collectie opgenomen.²

In 2007 besloot de uitgever en Bulkboek-oprichter Theo Knippenberg tot de herstart van het drukken en uitgeven van bulkboeken. Dit is opmerkelijk want in 1977 verliet hij het bedrijf dat het Bulkboek uitgaf omdat hij het te groot vond worden. Ook nu is de opzet literatuur toegankelijk maken voor iedereen die voor weinig geld wil lezen.³ De deeltjes verschijnen tot nu toe op krantenpapier in

tabloidformaat. Onder de uitgaven trof ik tot tweemaal toe *Reynaert de vos* aan. In *Bulkboek 5, Ridderboek met dé 20 Middeleeuwse Klassiekers* (april 2008) is de *Reynaert* terug te vinden tussen andere middeleeuwse klassiekers als *Karel ende Elegast*, *Floris ende Blanchefloer* en *Beatrijs*, literaire werken die tot de canon van de middeleeuwse literatuur behoren. De twintig werken zijn in het bulkboek samengevat door de schrijver, dichter en beeldend kunstenaar Edzard Dideric (1950) en voorzien van een kort commentaar. Bij de samenvatting van *Twee koninghskinderen* (sic) en *Heer Halewijn* staat de Middelnederlandse tekst – om zelf thuis voor te dragen – afgedrukt. Vanaf 2009 werd begonnen met de reeks *Litteraire Klassieken*. Het is de bedoeling dat in deze reeks alle hoogtepunten uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis, vanaf de vroege middeleeuwen tot aan het eind van de negentiende eeuw, worden uitgegeven. Inmiddels zijn er twaalf titels verschenen, waaronder *Reynaert de vos*.⁴ De Bulkboeken zijn in deze reeks weer in een magazineformaat uitgegeven.

In *Bulkboek 5* wordt het *Reynaert*verhaal samengevat. De titel luidt *Reynaert de vos, een woordenschat*. Daaronder leest men in een korte toelichting dat het een satire betreft op de feodale samenleving, die omstreeks 1260 geschreven is door ene Willem, een Nederlandse (sic) dichter. Op deze korte toelichting aan het begin na is er verder geen uitleg. Het gehele verhaal beslaat tweeëneenhalve pagina. De samenvatting van het verhaal doet kinderlijk aan en lijkt bestemd voor tien- tot twaalfjarigen. Overigens worden er om enkele expliciete passages geen doekjes gewonden. Onder de klachten staat zomaar dat *Reynaert* ‘de vrouw van Izegrim de wolf verkracht’ heeft. De pastoor rent op het gekrijs van Tibeert, die vastzit in de strik, in zijn blootje naar buiten en wordt door Tibeert in zijn kruis gekrabd met de bekende gevolgen van dien, overigens zonder de plastische beschrijving die we op deze plaats in andere edities gewend zijn. Voor een eerste kennismaking op jonge leeftijd lijkt mij deze samenvatting een aardig verhaal, al zijn er betere versies voorhanden voor jeugdige lezers. Ik denk bijvoorbeeld aan de hertaling van Paul Biegel.⁵

De vos komt er stukken beter vanaf in deel 2 van de reeks *Litteraire Klassieken*. Het begint al met de uitgebreide inleiding. De *Ysengrimus* en de *Roman de Renart* komen ter sprake, net als het fenomeen ‘dierenverhalen’. Ook de voordrachtskunst krijgt aandacht. De *Reynaert* wordt door Knippenberg gezien als een satire op de samenleving, een verhaal over leugens en schijnheiligheid. Daarnaast duidt hij de *Reynaert* ook als een verhaal bestemd voor de welvarende burgers, die het belachelijk maken van de kerkelijke en wereldlijke macht wel konden waarderen. Het taalgebruik krijgt ruime aandacht. Het

Middelnederlands en de spreekwoorden uit de *Reynaert* worden toegelicht. De rechtspraak en de rol van de katholieke kerk in de middeleeuwen komen ook uitgebreid aan bod. *Willem die Madocke maecte* wordt voorgesteld als iemand waarover we ‘helemaal niets weten’. Wij weten inmiddels beter.

Na deze inleidende paragrafen wordt het verhaal van de *Reynaert* in het bulkboek verantwoord. De ‘meer dan 3400 rijmende versregels’ (het zijn er 3469) zijn niet allemaal opgenomen. Het gaat om fragmenten die aan elkaar worden gelast door de tekst van Dideric uit *Bulkboek 5*. Naast de brontekst – de oorspronkelijke tekst is uit verschillende bronnen samengeraapt⁶ – staat de door Knippenberg als ‘allerleukste vertaling’ omschreven hertaling van Ernst van Altena.⁷ Om de prille mediëvist op gang te helpen is tot het moment dat Tibeert met Reynaert op muizenjacht gaat in de schuur van de paap, een ‘hulpvertaling’ geplaatst tussen de brontekst en de hertaling van Van Altena. Knippenberg zegt dat deze hulpvertaling in de eerste helft van dit bulkboek naast de Middelnederlandse tekst is gezet, maar al bij vers 1159, op een derde van de tekst, verdwijnt de hulpvertaling. In de verantwoording komen ook de hertaling van Ard Posthuma en de rapversie van Charlie May ter sprake.⁸ Als Van Altena al te vrijmoedig van het origineel afwijkt, kiest Knippenberg voor de, volgens hem, getrouwere vertaling van Ard Posthuma. Het betreft de verdediging van Grimbeert. De vos zou de vrouw van Isegrim de wolf verkracht hebben. Om vast te stellen hoe vrijmoedig (lees: onbeschoord, openhartig, rondborstig) de hertaling van Van Altena was, heb ik hier de twee hertalingen naast elkaar geplaatst.

Zo u hem de les wilt lezen
over Isegrim z'n vrouw,
weet dan: zij was Reinaert trouw
in zijn liefde zeven jaren,
zo was hij trouw aan de hare.
Wie durft zeggen dat Hersinde
– schone vrouw – hem niet beminde?
Of dat zij, van slechte zeden,
zich uit geilheid liet betreden?
Waar zij eertijds leed aan schierheid
zo genas zij door fierheid!
Wie praat dan van overspel?
Tja ... maar het bekwam haar wel!⁹
(hertaling Ernst van Altena)

Maar het ergst, niet te verteren,
is de klacht namens zijn vrouw,
die heel haar leven Reynaert trouw
was toegedaan, gelijk hij haar,
zij het niet in het openbaar.
Naar waarheid kan ik u verklaren:
dat Reynaert haar al vele jaren
uiterst ridderlijk bemint.
En als die knappe vrouw Hersint
uit voorkomendheid of liefde
heeft gedaan wat hem geriefde,
wat dan nog? Het smaakte haar!
Dus waarom al dat misbaar?¹⁰
(hertaling Ard Posthuma, v. 234-246)

Was Van Altena hier te liederlijk voor de tere kinderziel of week hij te zeer af van de originele tekst? Als Knippenberg deze passage niet geschikt vond voor kinderen dan lijkt hij met meerdere maten te meten. Voor de castratie van de pastoor door Tibeert wordt de raptekst gebruikt van Charlie May. Naast de raptekst staat een afbeelding uit de uitgave van Van Altena van Tibeert die naar de testikels van de naakte pastoor springt. Zowel de tekst van May als de afbeelding van Bert Bouman liegen er toch ook niet om.

Het bulkboek is doorspekt met afbeeldingen in de marge, met onder andere tekeningen uit de editie van Van Altena (getekend door Bert Bouman) en middeleeuwse illustraties uit diverse handschriften. Onder sommige afbeeldingen is in cursief toelichtend commentaar geplaatst. De illustraties zijn vaak in kleur en opvallend goed afgedrukt. De herkomst van de illustraties, op de tekeningen van Bouman na, wordt niet vermeld. Het geheel ziet er zeer verzorgd en aantrekkelijk uit, al blijft het natuurlijk grauw krantenpapier.

Ik denk dat dit bulkboek zeer geschikt is voor twaalfjarigen en ouder. Ook kan het, dankzij de inleiding en de toelichtingen in de tekst, gebruikt worden op middelbare scholen. Natuurlijk vervangt het niet de luxueuze uitgevoerde editie van Hubert Slings met zijn opdrachten, uitgebreide informatie en literatuurverwijzingen,¹¹ maar gezien de lage prijs en de bezuinigingen die ook in Nederland de schoolbudgetten aantasten, is dit bulkboek een prima alternatief.

NOTEN

1 Goedkope pockets van volledige romans met achtergrondinformatie.

2 De titels zijn te raadplegen via <http://lijsten.kb.nl/lijst.htm?dossier/Bulkboek/lijst.htm>.

3 NRC, Reinier Kist, 8 oktober 2007 (gewijzigd: 22 augustus 2008).

(zie: http://vorige.nrc.nl/kunst/article1847323.ece/Bulkboek_verschijnt_opnieuw).

4 De eerste reeks 'literaire klassieken' bestaat uit de volgende titels: 1. *Karel en Elegast* (12^e eeuw); 2. *Reynaert de vos* (begin 13^e eeuw); 3. *Beatrijs* (13^e eeuw); 4. *Mariken van Nieumeghen* (16^e eeuw); 5. *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* (1624); 6. *Het journaal van Bontekoe* (1647); 7. *Het wederzijds huwelijksbedrog* (1712); 8. *Opkomst en val van een koffiehuisnichtje* (1727); 9. *Sara Burgerhart* (1782); 10. *Camera Obscura* (1839); 11. *Woutertje Pieterse* (1862-1877); 12. *De kleine Johannes* (1885-1906); (zie: www.bulkboek.nl).

5 Paul Biegel, *Reynaert de vos. Een eigentijdse bewerking door Paul Biegel*, Haarlem 1972. Zie ook de recensie van Rein Kwast, 'Reynaerts achterneefjes. Beschouwingen over 20ste-eeuwse

Reynaertbewerkingen voor de jeugd', in: *Tiecelijn*, 8 (1995), p. 12-19. <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=kwas003>.

6 Colofon, p. 2.

7 Ernst van Altena, *Reinaert de vos. Een middeleeuwse satire door Ernst van Altena hertaald en met tekeningen van Bert Bouman geïllustreerd*, Amsterdam, 1979.

8 Ard Posthuma, *Willem Reynaert de Vos, vertaald door Ard Posthuma met illustraties van Mance Post*, Amsterdam, 2008. Zie ook mijn recensie 'De zoveelste vertaling van de Reynaert of de nieuwste aanwinst? De vertaling van Ard Posthuma', in: *Tiecelijn* 22, (2009), p. 400-410. Charlie May, *Reinaert de vos ... gerapt*. Met een voorwoord van Herman Pleij, Haarlem, 2008. Zie ook de recensie van Thijs Tomassen in hetzelfde jaarboek, p. 413-414.

9 Van Altena, 1979, p. 10-11.

10 Posthuma, 2008, p. 23-24.

11 Hubert Slings, *Reinaert de vos*, Amsterdam, 1999 (*Tekst in context*, 3). Zie ook de recensie van Rik van Daele, 'Reynaertboek met mooie plaatjes', in: *Tiecelijn*, 12 (1999), p. 140-144. (zie ook www.dbnl.org).

Theo Knippenberg's bulkboek 5, *Ridderboek met dé 20 Middeleeuwse Klassiekers, de laaglandse moraal*, teksten Edzard Dideric, verbeeldingen Rob Scholte, Schevingen, april, 2008.

Theo Knippenberg's bulkboek *Litteraire Klassieken*. 2. *Reinaert de Vos*, Den Haag, z.j.

REYNAERT IN HET CHINEES

CHRISTL VAN DEN BROUCKE M.M.V. ZOU WEI

Ik moet eerlijk bekennen dat het begon te kriebelen toen de vraag gesteld werd om een recensie te maken van de Chinese vertaling van de Reynaertbewerking door Henri van Daele met illustraties van Klaas Verplancke. In het middelbaar onderwijs heb ik altijd graag boekbesprekingen gemaakt. Ik herinner me de prachtige langwerpige fiches die daarvoor gebruikt werden met een beperkt aantal voorgedrukte lijntjes waardoor je gedwongen werd om de samenvatting kort te houden, daarna de voorziene ruimte om de karakters van de personages te bespreken en verder de vragen die bedoeld werden om de stijlkenmerken te beoordelen. Ik heb zelfs ooit met de idee gespeeld om van elk boek in mijn – redelijk beperkte – bibliotheek een bespreking te maken en het spijt me nog steeds dat ik dit plan nooit realiseerde.

Voor deze bijdrage over *Reynaert* in het Chinees werkte ik samen met mijn Chinese vriendin Zou Wei, omdat zij goed op de hoogte is van zowel het klassieke Mandarijn als van het hedendaags geschreven vereenvoudigd Chinees, dat in het Engels ‘Simplified Chinese’ genoemd wordt. Ik spreek en schrijf immers zelf geen Chinees, dus het was onmogelijk om zelf de Chinese vertaling te lezen. Zou Wei is zeker op de hoogte van onze huidige taal en cultuur maar onvoldoende bekend met onze achtergronden om een klassieker als *Reynaert* (Van Daele bewerkte in *De felle met de rode baard* ook de ‘tweede Reynaert’, *Reynaerts historie*) te bespreken. We hebben gepoogd om op basis van onze gezamenlijke kennis en ervaringen een link te leggen tussen de hedendaagse Reynaertversie van Henri van Daele en de illustraties van Klaas Verplancke en de traditionele Chinese cultuur.

Een samenvatting maken van de tekst lijkt overbodig. De meeste lezers van *Tiecelijn* zijn waarschijnlijk voldoende vertrouwd met het verhaal en hebben ook de bespreking van Jen de Groeve (‘Klaas Verplancke, middeleeuwer. Grensverleggende Reinaart-illustraties’, in: *Tiecelijn*, 2007, p. 160-166) ter beschikking. De Chinese vertaling zal vermoedelijk nauwelijks afwijken van de prozabewerking door Henri van Daele (1946-2010). We gaven er dan ook de voorkeur aan om verbanden te zoeken tussen ‘De felle met de rode baard’ en gelijkaardige verhalen uit de Chinese cultuur. Wat eerst een klassieke

‘boekbespreking’ zou worden, werd naderhand een heel ander soort kennismaking.

Dierenfabels zoals wij ze in de Europese literatuur kennen zijn erg zeldzaam in de Chinese cultuur. Het komt wel voor dat dieren een menselijke gedaante aannemen en dat fabeldieren zoals draken soms optreden als symbool van goddelijke of keizerlijke macht. De draak is zodanig verweven met het oude keizerrijk en wordt nog steeds zo sterk geassocieerd met de keizer en het centrale gezag, dat Chinezen het zelfs nu nog kwetsend vinden indien een draak op negatieve wijze wordt voorgesteld. Een draak is een echt ‘fabeldier’. De dieren uit onze Reynaertverhalen zijn daarentegen allemaal dieren die echt bestaan. Ook in China wordt de leeuw beschouwd als koning van de dieren. De manier waarop al de negatieve eigenschappen van de koning naar de koningin worden doorgeschoven, is een element dat zeer herkenbaar is in de Chinese literatuur.

In de meeste Chinese fabels of gedichten waarin dieren menselijke karaktertrekken krijgen, transformeren ze eerst in een menselijke gedaante voor ze de mogelijkheid krijgen om te spreken. Het populaire Chinese sprookje, de *Wolf van Zhongshan* (Chinees: 中山狼傳; pinyin: Zhōngshān Láng Zhuàn) is in de klassieke Chinese literatuur heel ongewoon want het is een volledig uitgewerkte dierenfabel. Dit vind ik opmerkelijk omdat ook in onze Reynaerttraditie er al heel vroeg wolvenverhalen waren (de voorloper van onze Reynaert kreeg als titel de *Ysengrimus* mee). Er is geen zekerheid over de auteur van dit verhaal. De eerste gedrukte versie ervan dateert uit de Ming Dynastie – opgenomen in *Een zee van verhalen uit het heden en verleden* (Chinees: 海說古今; pinyin: Hǎishuō Gujīn) – en werd in 1544 gepubliceerd. De tekst verscheen aanvankelijk zonder auteursvermelding, maar algemeen wordt hij toegeschreven aan Ma Zhongxi (Chinees: 馬中錫; pinyin: Mǎ Zhōngxí) (1446-1512). In deze fabel wordt de ondankbaarheid aangetoond van een schepsel nadat het gered werd. Het verhaal is gesitueerd in de late Periode van Lente en Herfst. Koning Jian van Zhou leidt een jachtpartij door Zhongshan als het gezelschap een wolf tegenkomt. De koning richt zijn pijl op de wolf maar mist en raakt een steen. Achtervolgd door het jachtgezelschap vlucht de wolf naar het woud en ontmoet een reizende student, mijnheer Dongguo. (De term Dongguo wordt tegenwoordig in het Chinees vaak gebruikt voor een lichtgelovig persoon die in moeilijkheden komt door misplaatst vertrouwen te stellen in slechteriken.) De student krijgt medelijden met de wolf en verstoppt hem in een van zijn boekentassen. Als de jagers navraag doen bij mijnheer Dongguo, ontkent die dat hij de wolf heeft gezien. Wanneer hij de wolf uit zijn tas bevrijdt, vraagt de wolf

om hem opnieuw het leven te redden, van de hongerdood ditmaal. De student wil zijn eten met hem delen, maar dat is niet wat de wolf bedoelt. Alleen door zich te laten opeten kan de student hem werkelijk het leven redden. De student gaat hier natuurlijk niet mee akkoord en ze beslissen om drie wijzen over dit dilemma te consulteren. De eerste wijze is een oude abrikozenboom. Hoewel de boom jarenlang overvloedig zoete vruchten leverde, staat hij nu op het punt omgehakt te worden als brandhout. De boom geeft de wolf gelijk. De tweede wijze is een oude buffel. Hoewel deze zijn meester jarenlang van melk voorzag en trouwe dienst bewees bij het ploegen, wil zijn meester hem nu slachten voor het vlees. Ook de buffel geeft de wolf gelijk. De laatste wijze is een oude boer. De boer gelooft niets van het hele verhaal en betwijfelt of de wolf in een boekentas verstopt kan worden. De wolf kruipt in de tas om dit te bewijzen en de boer trekt de tas dicht en slaat de wolf met zijn schoffel halfdood. Hij opent de tas en sleurt het zieltogende dier eruit. Bij het zien van de arme wolf vindt de student dat de oude boer te wreed handelde. Een wenende vrouw komt hen tegemoet. Ze wijst naar de wolf en vertelt hoe deze haar kleine jongen heeft meegesleurd. Nu heeft mijnheer Dongguo geen medelijden meer met de wolf. Hij neemt de schoffel en met een laatste slag doodt hij de wolf.

De vos neemt in de Chinese (en ook in de Japanse en de Koreaanse) folklore een bijzondere plaats in. Hij werd meestal gezien als sluw, geslepen, oneerlijk, niet echt positief dus. Hem werd een lang leven toegeschreven vanwege zijn kundigheid. Omdat gelooft werd dat hij zelfs de onsterfelijkheid kon bereiken, werden schrijnen en tempels opgericht ter ere van het 'vossen-genie' (狐仙廟). Omdat de vos meestal in het donker of de schemering jaagt, wordt hij in de Chinese traditie geassocieerd met 'yin', of de vrouwelijke natuur. Heel bijzonder in de Chinese mythologie is de Huli jing (Chinees: 狐狸精; pinyin: húli jīng; letterlijk 'vosgeest'). Deze 'vosgeesten' zijn vergelijkbaar met de Europese elfjes of feeën. Ze zijn machtige geesten, gekend om hun sluwe natuur en ze nemen vaak de menselijke vorm van een vrouw aan om mannen te verleiden. De benaming Huli jing wordt in China vaak gebruikt om in negatieve zin naar een minnares te verwijzen.

De meest bekende Chinese verhalen over vosgeesten werden in de late zeventiende eeuw geschreven door Pu Song-ling (蒲松齡, 1640-1715), een verzameling die in het Engels als 'Penguin Classic' vertaald is als *Strange Tales from a Chinese Studio* of 'Laozhai zhiyi' (聊齋誌異). (Een alternatieve titel was *Geschiedenissen van vossen en geesten*.) De bundel bevat maar liefst 491 verhalen. Het manuscript werd postuum gepubliceerd door de kleinzoon van de schrij-

ver in 1740. Men vermoedt dat Pu het merendeel van zijn verhalen afwerkte in 1679, hoewel er nog wijzigingen kunnen zijn aangebracht tot 1707. De meeste verhalen heeft hij geleend uit de volkse overlevering van orale vertellingen. Het resultaat is een spannend en kleurrijk relaas waarin de grenzen tussen realiteit en fantasie vervagen.

Hoewel in de verhalen van Pu Song-ling de vosgeesten zowel in mannelijke als in vrouwelijke vorm verschijnen, verhalen de meest befaamde vertellingen over hun verschijning als mooie jonge vrouwen. In de 491 verhalen komen 'slechts' 86 vossen voor en 34 daarvan hebben een sensuele ondertoon. 160 van de verhalen die Pu Song-ling schreef werden in het Engels vertaald door Herbert A. Giles, die bij geïnteresseerden in de Chinese cultuur bekend is van het Wade-Giles-systeem voor het omzetten van Chinese karakters naar ons schrift.

De hoofdrolspelers in het boek lijken op het eerste gezicht geesten, vossen, onsterfelijken en demonen, maar de auteur gebruikte ze om het absurde in het alledaagse leven te illustreren en zijn ideeën over samenleving en bestuur te verkondigen. Hij bekritiseerde de corruptie en het onrecht in de maatschappij en sympathiseerde met de armen. We kunnen in het werk vier grote thema's detecteren: (1) het aanklagen van een feodaal systeem waarin geen ruimte is voor gelijkheid; (2) een reactie tegen de wantoestanden in het officiële examen-systeem waar fraude en omkoperij hoogtij vierden; (3) de verheerlijking van de zuivere trouwe liefde; en (4) een kritiek op immoraliteit.

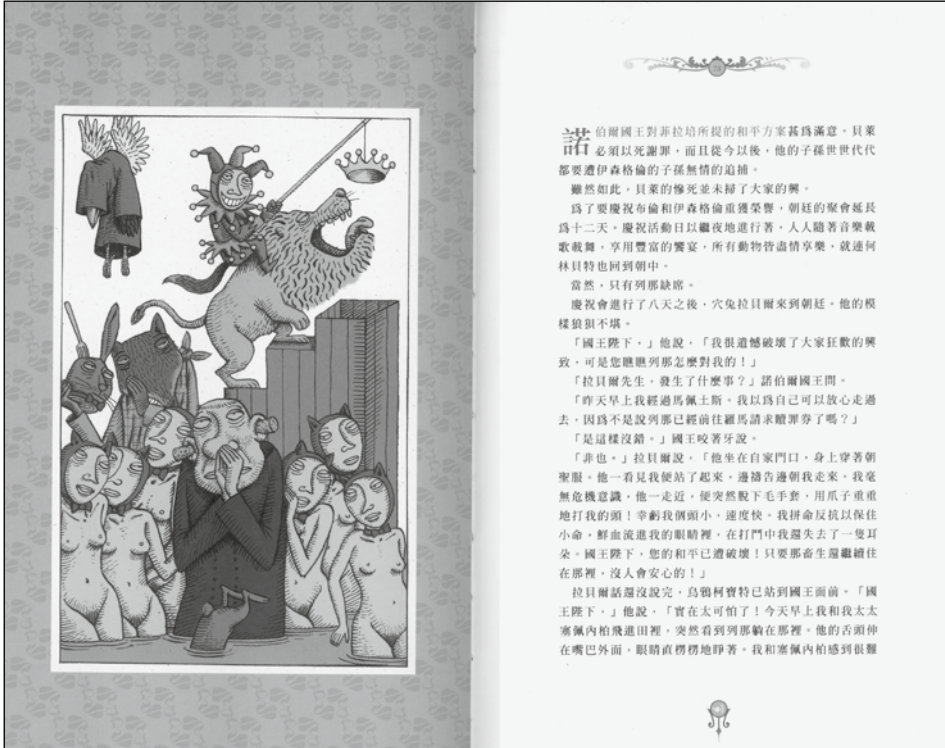
Na deze verkenning van enkele belangwekkende teksten die enige verwantschap met de Reynaertmaterie vertonen, is het wellicht interessant om voor een lekenpubliek bij het bespreken (of bekijken) van de Chinese Reynaertvertaling van Henri van Daele enige toelichting te geven over de Chinese taal. Het huidige China is zo groot als Europa (vroeger was het nog groter). Het spreekt voor zich dat in zo'n uitgestrekt gebied verschillende talen en dialecten gesproken worden. Het Mandarijn wordt nu gebruikt als hoofdtal maar veel Chinezen spreken een andere taal. Het uitgestrekte gebied met diverse culturen en talen kon als geheel bestuurd worden omdat een geschreven taal werd ontwikkeld die door iedereen op dezelfde manier werd begrepen. Het Chinese schrift kan vergeleken worden met onze pictogrammen. Begrippen worden omgezet in een soort tekening. Door deze tekeningen te combineren ontstaat een schrijftaal die in elke streek dezelfde betekenis heeft. Het klassieke Chinees bevatte meer dan 5000 karakters. Een geletterde Chinees kende er gemiddeld een drieduizendtal. Het schrijven gebeurde met een penseel. De

grens met schilderkunst is heel dun. Een ontwikkeld persoon beheerste zowel proza, poëzie, schilderkunst en kalligrafie. Deze aspecten werden in het verleden door een elite gecultiveerd tot complexe artistieke gehelen.

De grote massa van het Chinese volk was in de eerste helft van de vorige eeuw nog analfabeet. Om dit te verhelpen en de geschreven taal toegankelijk te maken voor de doorsnee Chinees besloot ‘voorzitter’ Mao Zedong in 1949 om de vorm van een aantal karakters te vereenvoudigen en het aantal tekens te verminderen. De meeste Chinezen in de Volksrepubliek China gebruiken sinds de jaren 1950 deze vereenvoudigde versie van het Chinees. Op het eiland Taiwan en in Hong Kong werd de oude cultuur bewaard en is het klassieke schrift nog steeds in gebruik.

De vertaling van *De felle met de rode baard* door Du Zi-qian werd in Taiwan gemaakt. Het boek werd in het moderne Mandarijn geschreven maar met de traditionele Chinese karakters. Een Chinese afkomstig uit de Volksrepubliek China, zoals Zou Wei, is wel vertrouwd met de traditionele karakters maar alleen voor het lezen van oude teksten en de klassieke poëzie uit de vroegere keizerlijke dynastieën. De vertaler schrijft ‘met mooie klassieke Chinese karakters en klanken, die het verhaal van de vos door vele eeuwen vrij laten reizen en in de details herinneringen oproepen aan een sterke satire op onze hedendaagse samenleving’. Volgens Zou Wei is de taal die gebruikt wordt heel mooi Chinees. Het gevoel bij het lezen is ‘heel uniek, alsof je in een andere wereld reist’. De plechtige ondertoon van de karakters staat voor haar sterk in contrast met de inhoud van het verhaal. Dit betekent dat de toegankelijkheid en de directheid die Henri van Daele in zijn bewerking nastreefde, ook in de vertaling tot uiting komen. Volgens Zou Wei heeft deze Chinese *Reynaert* een Vlaams accent. Zowel qua inhoud als qua vorm van het verhaal voelt zij doorheen de Chinese tekst het ‘Vlaamse’ karakter aan. Maar iemand die opgroeide in de Volksrepubliek heeft een woordenboek nodig om het verhaal te lezen en dat doet afbreuk aan de vlotheid die Van Daele net wou creëren. Om het verhaal een nog grotere verspreiding te geven is een volgende stap het ook in vereenvoudigd Chinees te laten vertalen.

De namen van de verschillende personages zijn fonetisch vertaald. Er werden karakters gekozen die min of meer de klank nabootsen van de Nederlandse namen. Geen van de namen heeft een betekenis in het Chinees. Waarschijnlijk is het voor een vertaler veel moeilijker om de namen van de personages volgens de betekenis te vertalen, maar het zou het werk toch veel boeiender maken.

諸伯爾國王對菲拉培所提的和平方案甚為滿意。貝萊必須以死謝罪，而且從今以後，他的子孫世代都要遭伊森格倫的子孫無情的追捕。

雖然如此，貝萊的慘死並未掃了大家的興。

為了要慶祝布倫和伊森格倫重獲榮譽，朝廷的聚會延長為十二天。慶祝活動日以繼夜地進行著，人人隨著音樂載歌載舞，享用豐富的饗宴，所有動物皆盡情享樂，就連何林貝特也回到朝中。

當然，只有列那缺席。

慶祝會進行了八天之後，穴兔拉貝爾來到朝廷。他的模樣狼狽不堪。

「國王陛下，」他說，「我很遺憾破壞了大家狂歡的興致，可是您應該列那怎麼對我的！」

「拉貝爾先生，發生了什麼事？」諸伯爾國王問。

「昨天早上我經過馬佩士斯，我以為自己可以放心走過去，因為不是說列那已經前往羅馬請求贖罪券了嗎？」

「是這樣沒錯，」國王咬著牙說。

「非也，」拉貝爾說，「他坐在自家門口，身上穿著朝聖服。他一看見我便站了起來，邊禱告邊朝我走來。我毫無危機意識，他一走近，便突然脫下毛手套，用爪子重重地打我的頭！幸虧我個頭小，速度快。我拚命反抗以保住小命，鮮血流進我的眼睛裡，在打鬥中我還失去了一隻耳朵。國王陛下，您的和平已遭破壞！只要那畜生還繼續住在那裡，沒人會安心的！」

拉貝爾話還沒說完，烏鴉柯賽特已站到國王面前。「國王陛下，」他說，「實在太可怕了！今天早上我和我太太塞佩內柏飛進田裡，突然看到列那躺在那裡，他的舌頭伸在嘴巴外面，眼睛直愣愣地盯著。我和塞佩內柏感到很難

De illustraties van Klaas Verplancke passen prachtig bij (een bewerking van) het Middelnederlandse verhaal, ook voor de Aziatische lezer krijgen ze een bijzondere dimensie. De manier van tekenen doet denken aan ingekleurde houtsnedes. De oudst bekende houtsnede werd aan het einde van de negende eeuw in China gemaakt. In Europa werd de techniek pas in de veertiende eeuw ontwikkeld. De kleuren die Klaas Verplancke gebruikt doen minder Chinees aan. Ze lijken eerder op de traditionele Japanse prentkunst van Katsushika Hokusai (1760-1849) en Utagawa Hiroshige (1797-1858).

De Chinese figuur die Zou Wei en ikzelf het meest met Reynaert de vos associëren is geen dier maar een persoon: Cao Cao, een van de hoofdfiguren in de historische roman over de periode van de Drie Koninkrijken (Chinees: 三國時代; pinyin: Sānguó shídài). Cao Cao is een historische figuur. In december 2009 kwam hij in het nieuws omdat werd vermoed dat archeologen zijn graf hadden ontdekt vlakbij de stad Anyang in de provincie Henan. Hij

leefde van 154 tot 220 aan het einde van de Han-dynastie, in de woelige periode die in de Chinese geschiedenis wordt omschreven als de periode van de Drie Koninkrijken. Hij was een geniaal strateeg, generaal en minister. De roman *De Drie Koninkrijken*, een klassieker in de Chinese literatuur, is hoofdzakelijk opgebouwd uit een opeenvolging van strategieën en tegenstrategieën van de verschillende personages. De redeneringen en reflecties van Cao Cao zijn vaak zo uitgekookt en zo meesterlijk dat men hem het best kan beschrijven als een sluwe oude vos. In de meeste verhalen is hij de slechterik, maar hij roept tegelijk steeds bewondering en sympathie op. Net zoals Reynaert denkt hij, telkens hij in het nauw gedreven is, een nieuwe strategie uit die niet alleen zijn tegenstanders uitschakelt maar ook hemzelf en zijn familie in een betere positie brengt. Deze manier van denken wekt navolging en bewondering in de Chinese samenleving, waar alleen de beste, de slimste, de meest geslepen kan overleven. Misschien is de Reynaertfiguur in deze zin wel heel Chinees.

BEPERKTE BIBLIOGRAFIE EN INTERESSANTE LINKS

- ♦ Luo Guanzhong, *Romance of the Three Kingdoms*, Peking, Foreign Language Press, 1995. (Vertaling door Robert Moss.)
- ♦ Lo Kuan-chung, *Romance of the Three Kingdoms*, Charles E. Tuttle Co, 2002. (2 vol.) (Vertaling door C.H. Brewitt-Taylor.)
- ♦ Barend J. Ter Haar, *Het hemels mandaat. De geschiedenis van het Chinese Keizerrijk*, Leuven, Davidsfonds, 2009.
- ♦ <http://history.cultural-china.com/en/60History8785.html>.
- ♦ http://www.chine-informations.com/guide/le-loup-de-zhongshan_383.html.
- ♦ http://www.chinaculture.org/gb/en_artqa/2003-09/24/content_41674.html.
- ♦ http://www.takaoclub.com/foxmyths/chinese_fox_myths.html.

INFO

- ♦ <http://readingtimes.com.tw/TimesHtml/ad/FZ0109/index.html>.

Henri van Daele & Klaas Verplancke, *Reinaart de vos, de felle met de rode baard* (列那狐), Taiwan, Reading Times, 2010. ISBN 978-957-13-5227-5.

OVER DE VOS IN DE REIS NAAR INFRAMUNDO VAN PETER HOLVOET-HANSSEN

YVAN DE MAESSCHALCK

In het werk van de Antwerpse stadsdichter Peter Holvoet-Hanssen is het reismotief niet van de lucht. De vele ik-figuren (zanger, troubadour, nar, clown, kapitein, boekanier, kaper, piraat, tovenaars, etc.) die in deze gedichten aantreden, zijn onophoudelijk onderweg naar nergens, naar het 'niemandsland Naufragio', naar een spookeiland, naar de 'gezonken tuin van Xochimilco', naar de smidse van Vulcanus of een 'wrakhoutschip' waarvan de met algen gedrapeerde boegspriet boven Griekse wateren uitsteekt. Ze zwalken over een maanverlichte zee of 'onder de waterspiegel', of nog, tussen dwarrelende sneeuwvlokken. Ze varen weg in een ark, een duikboot, een wolkschip, maar stil staan ze nooit. In dit koortsachtig pulserend dichtertelijke universum gelden alleen dynamische wetten. Ze dwingen de lezer zijn vaste ankerplaats op te geven, de hoge mast in te klimmen en zich te laten bedwelmen door Holvoet-Hanssens dichtertelijke sterrennevel. Ze zijn op vele manieren en via talloze omwegen op weg naar een onderwaterwereld, 'naar de dieperik'. Naar het diepere ik dat onkenbaar blijft?¹

Van meet af aan moet een soort grondplan hebben bestaan waardoor te verklaren valt hoe zijn vijf tot nu toe gepubliceerde bundels zich op elkaar enten als loten op één enkele stam. De dichter heeft, met de nodige zin voor luim, zijn speelse/clowneske poëtica meer dan eens toegelicht² en erop gewezen dat de eerste drie bundels (*Strombolicchio* (1999), *De dwangbuis van Houdini* (1998) en *Santander* (2001)) een drieluik/triptiek vormen, waaraan hij naderhand een tweeluik/diptiek (*Spinalonga* (2005), *Navagio* (2008)) heeft toegevoegd. Dat hij aan een oeuvre sleutelt dat één en ondeelbaar is en waarvan de interne chronologie veeleer van ondergeschikt belang is, toont hij aan door alle eerder gebundelde gedichten te herordenen/heroriënteren/reorganiseren in *De reis naar Inframundo* (2011), een 'verzameld werk' dat wellicht bedoeld is als een lyrisch statement dat voor latere herziening of hertoetsing vatbaar is.

De reis naar Inframundo wordt door Noëlla Elpers, de inleidster van dienst, omschreven als 'een totaalcompositie gepuurd uit vijf composities'. Bovendien stelt ze met enige nadruk dat 'deze bloemlezing-bundel een nieuw licht werpt

op het oeuvre van Peter Holvoet-Hanssen' (p. 10). Ze wijst erop dat hier 'betekenislijnen' worden uitgezet en karakteriseert zijn poëzie erg treffend als 'centripetaal en centrifugaal tegelijk'.³ Toch blijft de vraag overeind wat daar precies onder moet worden verstaan. Ik stel voor Holvoet-Hanssens schuilt te enteren, te laveren tussen de uitstekende rotspunten van zijn gedichten, maar af en toe ook aan te meren om een paar attractiepolen van dit magische niemandsland nader te verkennen.

De verzamelbundel bestaat uit twee grote delen: 'het web', waarin de gedichten die betrekking hebben op 's dichters familiale levenskring (het kapersnest, moeder, vader) zijn samengebracht, en 'draden', onderverdeeld in niet minder dan negen subgroepen. Ondanks die opdeling kan de hele bundel worden gelezen als een ontroerende ode aan wat een vader en een (groot)moeder voor de ik-figuur betekenen, maar ook als het melodische logboek van een zingende 'lichtmatroos'. Hij laat het ongerijmde en onbedoelde van de wereld zien / aanvoelen in 'verloren' of 'verloren verzen', die 'oordelen zonder te oordelen' (p. 71) en die het vertikken zichzelf serieus te nemen. In verzen die steevast parodiëren wat potentieel poëtisch wordt geacht, zoals binnenrijm, assonantie en alliteratie. 'Moeder fee in reddingsvest / vader clown in slaaphemd / op de punt van het mes dansend als harlekijn / rijmelend als het ongerijmd zou zijn / zingend voor de roos Welkom in Het Kapersnest' (zie 'Doublet voor Hermelijntje', p. 25).

De (rode) 'draden' die de dichter in zijn gedichten doet oplichten, noemt hij achtereenvolgens 'vos', 'muze', 'V', 'oorlog', 'hond van de Duivelsbrug', 'tovenaar', 'sneeuwmaker', 'stad', 'roos en doorn'. Hoewel elke draad thematisch verwante teksten groepeer, vormen alle draden samen een grillig haakwerk van over elkaar buitende motieven. Zo zijn welhaast alle gedichten muzisch/muzikaal van inslag, valt sneeuw gewichtloos in meer dan één sneeuwloos gedicht, tikt een tovenaar onophoudelijk tegen de randen van de taal. Een sterk voorbeeld van hoe elke draad uiteindelijk met elke andere draad is verknoopt, is die van de 'vos'. Onder het kopje 'vos' heeft de dichter tien gedichten(reeksen) gelegd, waarvan er zeven afkomstig zijn uit *Santander. Ontboezemingen in het vossenvel*.⁴

De vos die in deze gedichten zijn opwachting maakt, verbergt zich in de plooien van zijn huid. Hij geeft zijn identiteit niet zomaar prijs, maar daagt een of andere jij-figuur (de geïntendeerde lezer?, de dichter zelf?, Hermeline?) uit zin/duiding te geven aan zijn lyrische gestalte. Wat te denken van het drievoudige eerste gedicht 'Kerstmis in Huize Reinaert'? Als een literair-historische dimensie mag worden geïmpliceerd, is er tussen Pinksteren en

kerst ten minste een half jaar vervlogen. Een halve eeuw? Of een halve cultuur? Geen idee, maar volgens de ik-figuur praat de jij-figuur 'als een geconstipeerde slak of een slang met een air van "ik was de ss-st-staf van M-mozess" en durft het een liefdesgedicht te noemen' (p. 69). Wat zou kunnen bedoeld zijn als een intimistisch tafereel, rafelt in het slotvers uit tot een ontvullende aanklacht: 'Maar nee, je hebt het liever over de malafide liefde'. Hiermee is de toon gezet, al tracht de ik-figuur in het tweede luik zijn geliefde naar betere oorden te vliegen. 'Een laatste vlucht? Het vliegtuig geeft haar geen reisgevoel. Dat / zegt toch iets over haar' (p. 70). Wat dan wel? Bijvoorbeeld dat Hermeline zich niet laat paaen door heer Reynaert en zich hoedt voor (nog) erger kwaad. Ze kromt zich tot een egel en stoot Reynaert onherroepelijk van zich af: 'Rolt een egel zich op om zich met zijn stekels tegen een vos te / beschermen, plast de vos op de egel' (p. 70). Herinnert Hermeline zich wat Archilochus ooit heeft gedicht? Of wat de filosoof Isaiah Berlin later zal schrijven over de tegenstelling tussen het ene en het vele, de egel en de vos?⁵ Hoe anachronistisch is het geheugen van deze poëzie, van de lezer? 'Elk aanknopingspunt helpt' (p. 71). Maar ook: 'Het vossenlied is geen rusthuismuzak' (p. 71).

In bijna alle gedichten laat de vos zich van een andere kant zien. In 'Fox on the run 2000' is hij een 'vlegel en konijnendoder' die jaagt op alles wat hem voor de voeten loopt, maar zelf ook bejaagd wordt door honden die hij hartgrondig misprijst. 'Ze jagen wel / eens op een haasje maar de kontlikkers aanbidden hun baasje. / De jachthoorn – ik verschans mij als Reynaert in Malpertuus' (p. 72). Het resultaat van de jacht? Hongerende welpen. Een radeloze Hermeline. Een Reynaert die grossiert in knepen om zelf te overleven. 'Vandaag vang ik een sprinkhaan of een muis. Loop als een kat / achter mijn staart. Maak van proza poëzie' (p. 72). Een scherper contrast met de idyllische wereld die in 'Cornish' wordt opgeroepen, is nauwelijks denkbaar: 'Hier lopen dieren vrij van slachtpartijen / in één wei, veld in velden. Wij gedijen' (p. 73). Een vos die de vredespijp rookt? In 'Renardiëre' noemt hij zich in ieder geval 'een verschoten vos', die geschrokken en bleek ('verschoten') opkijkt als hij merkt hoe dicht de dood hem op de hielen zit. Een ontstellende gedachte die in het antisprookje 'De prinses in de glazen spiegel' fataal terugkeert: 'Een lichtmast die wenkte en een stel aan de dood verried. Na / 25 minuten werd het meisje gereanimeerd. Een witte duif die / tegen een raam vloog de nacht dat zij het leven liet. (...) Leeft zij nog, parelvisser? / Nog leeft zij' (p. 80). In het tweede, complementaire deel van het gedicht wordt 'Reynaerdijn' aangesproken, die Koning Rat uit het eerste deel heeft omgebracht. Grimmigheid troef. Bovendien wordt de duif

ingeruild voor 'een raaf' die 'naar de andere kant van de wereld' vliegt 'om het donker te maken. (...) De toverlantaarn is uitgedoofd. (...) Is zij dood, kind op de pier? / Dood zij is' (p. 81). Hoe dodend is het leven, hoe levensvatbaar de dood?

In 'Refugium' wordt de vos aan de overzijde van de dood geplaatst: in zijn 'toevluchtsoord', waarin hij wordt 'verwend door jou, mijn vossenlekkernij' (p. 75). Zou Hermeline dit gekir, deze melige strijkage op prijs stellen? Het gedicht eindigt hoe dan ook vredevol, alsof Reynaert 'maecte pays van allen dinghen': 'Zelfs opgerold in slaap schrijf je een boek / en gaan we bij de rosse maan teloor / speelt op het strand het vossenjong nog voort'. Reynaert, de hoofse minnaar, is in ieder geval aan zet in het uitvoerige gedicht 'Reintje en de liefde', waarin 'de muze' en 'de minne' aller-bekoorlijkst trachten te converseren. De minne zingt de lof van de muze, de muze die van de minne in een regelrechte 'cours d'amour'. Maar het in alexandrijnen opgetrokken dichterlijke duet kan niet voorkomen dat de minne de juiste toon niet treft en 'het verkeerde lied' zingt. 'We rijmen nog wat voort, in de ban van de maan – geïntregerd / door de toonaard van mijn ballade (heb ik van een vos geleerd) / volgt zij mij – zonder rijbewijs, schrijlings op haar paard gezeten / *zingend en klingend reed zij door het bos*' (p. 77). Alle pogingen van de minne ten spijt, laat de muze zich niet vervoeren: 'zij gaapt' en droomt wellicht van ... Reynaert?

In 'Reintje en de liefde' is de tegenstelling tussen de quasi plechtstatige toon ('laat los de jamben, hels en hemels moet de toon') en de banaliteit van een niet geconsumeerde liefde erg groot. Die tegenstelling wordt nog versterkt door een aantal op hun kop gezette knipogen naar diverse Reynaertverhalen. Sprekend over 'de gravin van Carcassonne' zegt de minne dat 'een wolf haar heeft belaagd / vermomd als knuffeldier'. Gaat het om Isegrim en Hersinde of om Hermeline, die zich door Isegrim heeft laten (in)pakken? Dezelfde wolf wordt wat later 'de held uit een ridderroman' genoemd en daar valt weinig op af te dingen als men aan de talloze wolvenfratsen in de *Ysengrimus* denkt. Voorts alludeert de dichter op het ultieme tweegevecht tussen Reynaert en Isegrim, waarvan uitvoerig verslag wordt gedaan in *Reynaerts historie*.⁶ De vos zelf wordt het slachtoffer van een heuse jachtpartij: hij 'bengelde aan een tak' terwijl 'de meute was verzwonden'. Wordt hier het verhaal over de geknevelde, door dorpskinderen gemaltraiteerde wolf verbonden met de meute ('een mekel heere') uit de Bruunscène? Er is kaarslicht voor nodig om de in elkaar overvloeiende beelden en reminiscenties van elkaar te onderscheiden. Dat licht verschijnt voorwaar: 'Een flakkerende kaars: de vloek van een heks'. De lezer bekruipt even het ongemakkelijke gevoel dat de eerder genoemde gravin plaats

heeft geruimd voor Julocke. Daar kan weinig goeds van komen en de muze sukkelt dan ook in slaap.

‘De meeuwen van Polperro’ maakt samen met ‘De prinses in de glazen spiegel’ deel uit van de reeks ‘Een hart van Kapitein Slim’.⁷ Schreeuwerig drijven meeuwen op hoge thermiek over het feeëricke vissershaventje Polperro, waar mosselmannen en -vrouwen *‘cockles and mussels’* venten en *‘sweet Molly’* eeuwig jong blijft. De meeuwen ‘kennen’ de legendarische verhalen van ‘Captain Slim’ en van ‘The Red Fox, de geslepen kapitein der nacht’. Zij buitelen door het zwerk als ‘schavuiten van de wind’, maar zijn op hun hoede voor wat Kapitein Slim weet over de talloze Johns en Johnny’s die bij nacht en ontij aanmeren of rondstiefelen in de haven. Polperro is een nest voor smokkelaars en drankverslaafden die af en toe neerstrijken in de oksel van de baai, maar hun diepste geheimen alleen delen met de stormige zee. ‘Hel (is) de blik van ol’ William Minards’ (p. 79). Zou een landrot als John Reynard zich thuis voelen bij John Shot, John Toms, Johnny Raw, John Hicks, John Rawling en John Rowe?

Dezelfde wind die Polperro ranselt en striemt, waait ook over de Lage Landen. Zo blijkt althans uit ‘Waar is, daar was’: ‘De wind vertelt d’historie van het Lappersfortbos / van lapje bos tot fort, aan d’overkant van ’t vaartje / koning eik, prinses linde, trawanten van het mos’ (p. 82). Verzen uit een strijdlid bedoeld om de groene ridders die het omstreden bos ‘aan d’overzijde van de brug’ bewonen en bewaken een riem onder het hart te steken. Want het bos wordt bestookt door de minnaars van het kapitaal. Een van de gevolgen treft Reynaert en co in het hart: ‘vossen zijn voortvluchtig en dassen hebben / koude neuzen’ (p. 82). Reynaert en Grimbeert blijken ook hier wapenbroeders.

Bestaat een ‘verschoten vos’ echt? Het slotgedicht van de hele reeks heet ‘De rode vos’. Rood is een kleur die hem voortreffelijk staat, zoals in het diep in de bundel verscholen gedicht ‘De rode schoenen’ wordt onderstreept (p. 158). De vos, een behoedzame struikrover, staat op het punt bij volle maan zijn hol te verlaten, in naakte overgave aan zijn natuurlijke biotoop ‘wanneer de wolken over de toverbol van staal en tranen wrijven’. De vos verbreedert met de blinde heersers van de nacht: ‘we scheren weg als trossen vliegende vossen naar hun omgekeerde slaap / alles tintelt sterft af maak een kever van blaadjes en takken op mijn buik / ik denk niet meer’ (p. 83). Camouflage? Kamikaze? Cornwall op zijn nachtelijke best.

Hoeveel vossen is een vos? Hij is de bejaagde, beminde, vermaledijde, vertederde, voortvluchtige, geslepen, zelfredzame, angstaanjagende, aanminnige held van een verhaal dat in ontelbare liederen, gedichten, zangen, hymnen is uitgewaaierd.

‘Maak van de vos geen symbool van de buitenstaander want een vos is zoals het leven zelf. Soms speels en schattig & dan plots kwaadaardig uithalend. Staat erin en erbuiten’. Zo waarschuwt Peter Holvoet-Hanssen zelf.⁸ In ‘Reintje en de horror (Halloween 2004)’, dat niet in de vossencluster is opgenomen, verschijnt de vos evenwel in een context van engelen en demonen op Allerheiligen, of in de profane versie ervan, op ‘Halloween’. Een hogere graad van heiligheid lijkt me voor hem niet weggelegd.

NOTEN

1 Zie Joris Gerits, ‘Inleiding bij *Navagio*. *Wrakhoutgedichten* van Peter Holvoet-Hanssen’, op: https://www.inletterland.net/in_letterland.

2 Zie bijvoorbeeld Peter Holvoet-Hanssen, ‘Niet bedoeld voor publicatie’, in: *Dietsche Warande & Belfort*, 145 (2000), 5, p. 605-610.

3 Noëlla Elpers, ‘Woord vooraf. *Van Strombolicchio tot Navagio*’, in: *De reis naar Inframundo*, Amsterdam, Prometheus, 2011, p. 10.

4 Terloops wijs ik erop dat heel wat van die gedichten ook terug te vinden zijn in *Vossentaal*, de bloemlezing die het Reynaertgenootschap in 2005 publiceerde.

5 Zie Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam, Boom, 2010, vooral het korte essay ‘Het Ene & het Vele’, p. 76-83.

6 Paul Wackers, *Reynaert in tweevoud. Deel II. Reynaerts historie*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002, p. 293 e.v., v. 6957-7356.

7 Zie de cyclus ‘Een hart van Kapitein Slim’ in: *Dietsche Warande & Belfort*, 146 (2001), 1, p. 78-79.

8 Peter Holvoet-Hanssen, ‘Niet bedoeld voor publicatie’, p. 608.

Peter Holvoet-Hanssen, *De reis naar Inframundo*, Amsterdam, Prometheus, 2011, 176 p. ISBN 978-90-446-1709-2.

DE ZILTEGRAAD VAN TAAL

Over *Brak de waterdrager* van Lies van Gasse

YVAN DE MAESSCHALCK

Hoe stevig de wereld er ook mag uitzien, veel ervan bestaat uit water. Er is natuurlijk de regen die zeeën, rivieren en meren onophoudelijk bevoorraadt, maar er zijn ook onze tranen. Ook zij smaken naar de zee. Tranen zijn herinneringen aan wat we zijn. Lichamen bestaan vooral uit water, uit herinneringen en verlangens. Botten en beenderen scheppen de illusie dat we niet als los zand door onze eigen vingers glijden. De geschiedenis van onze lichamen is er een van water, herinneringen en los zand. Daarmee moeten we het doen, al denken we de wereld te kunnen dragen op onze handen. Maar onder de 'tranerige huid' die gaandeweg verrimpelt, vloeit onhoorbaar het water dat niets dan een verre, kleurloze herinnering is.

Er is maar één weg terug naar de verste herinnering, naar de oorsprong der dingen. Wie die weg gaat, komt voor onbeantwoordbare vragen te staan. Daar zijn voorbeelden van te geven. Hoe wandelt men terug in de tijd? Hoe kan men de geschiedenis schrijven van de menselijke cultuur? Maar ook: waar begint die geschiedenis en waar eindigt ze? Laten we ons een man voorstellen die traag wandelt. Een dichteres als Lies van Gasse zou dan het volgende openingsgedicht kunnen schrijven:

We schrijven strandwaarts, een man
en huizen die zich kleiner zuigen.
Een vogel duikt, de wandelaar
neemt met zijn stappen de weg.

(...)

Met zijn tenen is het
alsof ze traagheid tasten.
Zo wandelt hij. Het is net
of hij water naar de horizon draagt. (p. 9)

We wandelen mee en bevinden ons telkens op de plek waar de man zich bevindt: het archimedisch punt 'hier'. Op weg naar de horizon komen we terecht op slagvelden, tussen kanonnades, 'kolonnes', voorhoedes en troepen. Er wordt geënterd. Er wordt slag geleverd. Er wordt gemarcheerd. Er worden landen veroverd. En zie, beschavingen komen tot stand. Ze zwenken en wankelen, maar overleven in een of andere taal. In taal *tout court*?

Hier vocht men dagen met zijn stilte.
Als een woord lag men te wachten
op zin, het zwenken van taal.

(...)

Ook wilde men spreken over letters
als wankel staketsels. (p. 17)

Al dat gezwoeg leidt ergens toe. Het is constructief, opbouwend, al bestaat het grotendeels uit afbraak, uit het verminderen van wat almaar aangroeit of onwankelbaar lijkt.

Hier timmerden tranen,
welden in het donker de wolken op.

Men belegerde haar steden
met het trillen van de hand,
het krimpen van de stem,
het aaneenhaspelen van letters. (p. 23)

Uiteindelijk wordt het punt bereikt waarop de taal alle macht over de dingen verliest en de dingen zich sprakeloos blootgeven. Wat zou dan over kunnen blijven? Vrieslucht? Ritmische geluiden? Vertes die niet nader komen?

Hier hadden we de taal verlaten
met het klappen van de linkerhand,
het rommelen van een onweer in de verte,
het zwellen van een rivier. (p. 25)

Kan men de cultuur ten einde denken? De taal die daarbij hoort bevroren? De gevolgen laten zich raden, maar zéker is dat alles wat daarbij hoort, wordt meegesleurd. Het einde van de oude tijden en het begin van de nieuwe zouden iets kunnen hebben van wat Lies van Gasse in het lange gedicht 'Maelstrom' verbeeldt. Wat naar teloorgang neigt of ondergang, zoals eenzaamheid of ledigheid, wordt met de stroming meegezogen. Tot niets meer dan helderheid overblijft?

Het is zo,
men kan wel lachen om de waterdrager
maar niemand draagt meer duidelijkheid.

Er klinkt een vogel in het dal.
Zijn vleugels beseffen
het verlies van elke stem. (p. 34)

Kan men water ten einde zwemmen? 'De kampen blijven dezelfde. / Laat ons er geen drama van maken' (p. 36). Wie drama wil, geeft zich over aan omhaal van woorden, aan verbaal geweld. Valt hiertegen een remedie te bedenken? Een middel dat naar waterdichtheid neigt?

Laat ons taal vervangen
door de dans van een hand in de wind,
het kreuken van linnen
de zoemende ondertoon van huid. (p. 39)

Hoe moet men zich een schoongespoelde wereld voorstellen? Als een silhouet van stille gebaren? Als dauw die de ochtendzon gevangen houdt? Als een echo die het topografische 'hier' nader benoemt? Daar dus? Waar gedanst wordt en

gezwegen. Waar dag en nacht door elkaar lopen. 'Daar zitten we dan, in een zwijgen dat ons niet geneest' (p. 44). Maar het ter plekke zwijgen, liggen, luis-teren, stappen, timmeren 'op de toetsen' (p. 48), wordt blad na blad doorbroken door de liefde. Zij talmt onophoudelijk. Van nature als het ware. Liefde, zo godsonmogelijk mogelijk op elk moment van de dag. Liefde? Een 'vrijheid die ons niet verlaat' (p. 43). Een gevoel van traagheid, uiterst traag bedreven? Hoe klinkt het slotakkoord alweer?

*Wat zeg ik toch liefste, zo'n ochtend
waarop men de dag niet duiden kan.
De zon staat fel, er gebeurt iets
met de planten en het licht.
We hebben het gevoel dat dit nog wel
zou aanleunen bij eenzaamheid:
een helle lichtinval, doorwoeld in bed
en voetstappen, bloot op tegels.*

*We beseffen dat de handen dubbel zijn,
de ogen en de vingers.*

*Wat zeg ik toch, schat, zo'n ochtend,
wij hebben een landschap lief. (p. 53)*

De ziltegraad van de liefde? Een kwestie van waterzachtheid. Van water-vachtheid? Van taal die niet buiten haar oevers treedt? *Brak de waterdrager* doet de lezer even duizelen. Niet alles wat de bundel bevat, is even denkbaar. Maar schrijfbaar wel. 'We moeten ons verzoenen met een open eind' (p. 54).

Lies van Gasse, *Brak de waterdrager. Gedichten*, Amsterdam, Wereldbiblio-
theek, 2011, 54 p. ISBN 978-902842398-5.

OVER DE HOUDBAARHEID VAN DE SCHADUW

Een bedenking

YVAN DE MAESSCHALCK

Op 25 januari 2011 werd de vijfde *Herman De Coninckprijs* toegekend aan Marc Tritsmans (°1959) voor zijn bundel *Studie van de schaduw* (Nieuw Amsterdam, 2010). Voor velen, zo blijkt uit de reacties in *Knack*, *De Morgen* en *De Standaard*, was dit een even onverwachte als eclatante uitverkiezing *in duplo*: de prijs van de jury en de publieksprijs voor het beste gedicht ('Uitgesproken'). De gedoodverfde laureaat was immers Stefan Hertmans, die intussen is uitgegroeid tot een soort *monstre sacré* van de Vlaamse Parnassus. Daar heeft hij uiteraard zelf veel verdiensten aan, al is de kritische receptie van bijvoorbeeld *De val van vrije dagen* (Stefan Hertmans) of *Studie van de schaduw* niet helemaal vrij te pleiten van enige vooringenomenheid. Het volstaat de lengte en de toon – het *format* zeg maar – van de recensies in *De Leeswolf*, *Knack*, *De Standaard* en *De Morgen* naast elkaar te leggen om dat op het oog vast te stellen. Zo is het tekenend dat de recensie in *Knack* over Tritsmans' nog niet bekroonde bundel aanzienlijk lauwer en beknopter is dan de waarderende nabeschouwing die het weekblad aan dezelfde bundel wijdt na toekenning van de prijs.¹

Daar mag aan worden toegevoegd dat Marc Tritsmans' poëzie door het literaire establishment meer dan eens op nogal gemengde gevoelens is onthaald. Zo heeft het *Vlaams Fonds voor de Letteren* in een recent verleden zijn poëzie omschreven als 'vermomd proza', te 'vertellend', 'op het babbelachtige af' en vond het 'de beeldspraak veelal clichématig'.² Dat oordeel is hoe dan ook afkomstig van juryleden die ook tot de redactie behoren van literaire tijdschriften die een aanzienlijk aantal gedichten van Tritsmans' bundels *Man in het landschap* (2008) en *Studie van de schaduw* voordien hebben opgenomen. Dit extraliteraire feit maakt de eventueel terechte bedenkingen die door de rapporteurs worden geformuleerd, niet noodzakelijk geloofwaardiger.

De teneur van de meeste besprekingen die aan Tritsmans' laatste bundels zijn gewijd, komt *grosso modo* hier op neer: wat Tritsmans presteert, is weliswaar erg afgewerkt en formeel gaaf, maar tegelijk het resultaat van iets te veel huisvlijt.

Zijn gedichten zijn 'klassiek' van snit en ogen (dus) te weinig vernieuwend, grensverleggend of gedurfd. Deze appreciatie, die zowel slaat als zalft, komt ook voor in het al geciteerde verslag van het *Fonds*: hij is een dichter die 'zichzelf consequent in een klassieke traditie plaatst' (...) maar 'binnen dat traditionele kader de laatste tijd te weinig inventief' moet worden geacht. Met dit oordeel is op zich weinig mis, ware het niet dat begrippen als 'traditie' en 'klassiek' niet waardevrij zijn en in de contemporaine kritiek doorgaans negatief worden geconnoteerd. Ikzelf heb Tritsmans' vorige bundel, en bij uitbreiding zijn hele oeuvre op een gegeven moment 'anekdotisch' en 'romantisch' van inslag genoemd en dat met de uitdrukkelijke bedoeling die intussen beladen termen in neutrale of positieve zin te gebruiken.³ Of ze zo zijn begrepen, is een ander verhaal.

In ieder geval roepen de positionering van Tritsmans' poëzie en de manier waarop er door critici over wordt gerapporteerd de vraag op naar de criteria om over poëzie te oordelen. Het komt me voor dat het meest gebruikte, maar daarom niet minder vage criterium dat van de vernieuwing, de taalcreativiteit of inventiviteit is. *In concreto* betekent dit dat dichters als Dirk van Bastelaere, Piet Gerbrandy, Mark van Tongele, Ilja Leonard Pfeijffer, Astrid Lampe, Peter Verhelst, Tonnus Oosterhoff, Anneke Brassinga en Peter Holvoet-Hanssen telkens weer als innoverend worden voorgesteld. Toch impliceert dit eenvoudig lijkende, brede criterium een aantal vooronderstellingen die bijzonder moeilijk expliciteerbaar en nog moeilijker objectiveerbaar zijn.

Laat ik er even van uitgaan dat een nieuwe bundel zich onderscheidt van een eerdere door zijn 'ontregelend' of 'avant-gardistisch' karakter. Dit uitgangspunt veronderstelt niet alleen dat er een continue lijn van vernieuwing zou zijn binnen elk zichzelf respecterend oeuvre, maar ook binnen elke (sub) literatuur, hoe heikel of betwistbaar een daarop gebaseerde periodisering ook is.⁴ De meest opmerkelijke vernieuwing zou zich dan boven de grenzen van de nationale literaturen aan de literatuur *tout court* weten op te dringen. Een dergelijk theoretisch en, toegegeven, wat vereenvoudigend model, betekent ook dat elke niet-vernieuwend bevonden bundel of iedere aan elke vernieuwing voorafgaande stroming gaandeweg minder belangrijk wordt. Is een dergelijke benadering verdedigbaar en/of houdbaar? Botst ze niet op een aantal benaderingen die elk genreonderscheid, elk vernieuwingsdenken en elke contextgebonden praktijk overstijgen? Gaat zo'n benadering niet voorbij aan de wezenlijke vraag wat poëtisch te noemen is en wat niet (meer)? Hoe waardevol is het oordeel van een Nederlandstalig recensent die geen weet heeft van wat zijn

Russische of Portugese vakgenoot in hetzelfde tijdsgewricht over totaal andere dichtbundels optekent? Hoe taal- of literatuurgebonden zijn alle pogingen om ‘objectieve’ criteria aan te wenden? In welke mate wordt de beeldvorming van het literaire landschap vertekend door recensenten die vaak andermans werk aangrijpen om indirect over zichzelf te schrijven? Hoe ingeheid is de praktijk waarbij menig poëzierecensent het ‘lyrische ik’ gelijkschakelt met de biografische persoon van de dichter, waardoor vaak ‘een treurige vermenging van het literaire met buitenliteraire domein’ tot stand komt?⁵

Op al die vragen durf ik in kort bestek allerm minst een antwoord te formuleren, al vormt ‘de taal van vragen’ onmiskenbaar een centraal bestanddeel van het poëtische register en ‘maakt’ iemand die ‘overal een antwoord op heeft (...) zichzelf maar wat wijs’.⁶ Het volstaat zich voor te stellen dat *Het vaderhuis* (1903) van Karel van de Woestijne, waarover de meeste tijdgenoten en biograaf Peter Theunynck terecht lovend schrijven,⁷ vandaag zou verschijnen naast *Studie van de schaduw* van Marc Tritsmans of de voor de gelegenheid in het Nederlands vertaalde bundel *Serres chaudes* (1889) van Maurice Maeterlinck, de enige Vlaamse Nobelprijswinnaar voor literatuur (1911) tot nog toe. Zouden Van de Woestijnes zwaar steunende, in /aa/- en /ee/-klanken zwelgende verzen het winnen van die van Maeterlinck of Tritsmans? Welke formele vernieuwingen zouden er tussen pakweg 1889 – het jaar waarin de eerste zang van Gorters *Mei* is verschenen – en 2010 vooral te danken zijn aan ontwikkelingen ‘binnen’ de Nederlandstalige poëzie? Durft iemand het aan te oordelen over het kwaliteitsverschil tussen *Les Fleurs du Mal* (1857) van Charles Baudelaire en *The Leaves of Grass* (1855) van Walt Whitman? Zijn R.M. Rilkes vormvaste *Sonette an Orpheus* (1922) beter dan de soms vormloze gedichten van Fernando Pessoa?⁸ Wordt de vraag (niet) interessanter als Pablo Neruda’s sonnetten of die van Octavio Paz in het geding worden gebracht? Of als Miguel Declercq’s sonnettenkrans *Person@ges* (1997) en Jan Lauwereyns’ *Nagelaten sonnetten* (1999) er even worden bijgehaald?

De meeste poëzielezers zouden huiveren hierop te antwoorden. Ook ik besef intussen dat objectieve maatstaven niet bestaan en hoogst afhankelijk zijn van tijd, ruimte, taal en context. Voor critici is echter wél de opdracht weggelegd zich over deze en andere vragen grondig te bezinnen in de hoop ‘zowel de criteria die aan de basis van het waardeoordeel liggen duidelijk uiteen (te) zetten als de argumenten voor het oordeel aan (te) voeren’.⁹ Eén van de resultaten zou kunnen zijn dat begrippen als traditie en vernieuwing met de nodige schroom moeten worden gehanteerd.

Wie de literaire traditie als minder hoogwaardig beschouwt of voorstelt, herinner ik graag aan de volgende, hopelijk ongewild wat seksistisch klinkende woorden van T.S. Eliot, wiens modernistische *The Waste Land* (1922) nagenoeg de hele westerse traditie omhelst: "The historical sense compels a man to write not merely with his own generation in his bones, but with a feeling that the whole of the literature of Europe from Homer and within it the whole of the literature of his own country has a simultaneous existence and composes a simultaneous order".¹⁰ De gelijktijdigheid van elkaar opvolgende bundels, dichters, generaties, stromingen, dat is een idee waarmee te leven valt. Er is nood aan 'onttichtiging', ook al omdat de vernieuwing die de Tachtigers inluiden al lang tot de traditie behoort.¹¹ De Tachtigers zijn dood en begraven. De meeste Vijftigers ook. Maar de poëzie van Marc Tritsmans leeft en tintelt, zonder meteen schatplichtig te zijn aan die van Kloos of Claus, maar ongetwijfeld wél aan die van Herman De Coninck.

Het erg leesbaar geachte werk van De Coninck is een taaluniversum waarin 'metatalige lagen en reflexiviteit'¹² bij nader toezien geenszins ontbreken, en dat geldt op een vergelijkbare manier ook voor het intimistische oeuvre van Tritsmans. Daarom past de geprijsde dichter niet zomaar in het benepen en zuurstofarme hokje waar hij zo vanzelfsprekend in wordt ondergebracht. Onder meer daarom heeft Marc Tritsmans *zijn* Herman de Coninckprijs dubbel en dik verdiend. Mede daarom is de redactie van dit jaarboek er trots op Marc Tritsmans' vossengedicht 'Taferelen' in het laatste (dubbel)nummer van het tijdschrift *Tiecelijn* te hebben opgenomen.¹³ Het slotvers van het gedicht lijkt achteraf een zekere voorspellende kracht te hebben gehad: 'Postuum leedvermaak blikkert in je felle linkeroog'. Iets dergelijks moet Marc Tritsmans hebben ervaren bij het ontvangen van zijn jongste literaire onderscheiding.

Met dank aan Yves T'Sjoen en René van Daele voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze tekst.

NOTEN

1 Vergelijk de recensie 'Ruzie met de computer' van *Knack*, 5 januari 2011 (p. 85) met 'De smaak van de wraak' in *Knack*, 2 februari 2011 (p. 85). Dat Tritsmans een onverwachte laureaat is, zegt Frank Hellemans met zoveel woorden in *Knack* van 26 januari 2011.

2 Ik citeer letterlijk uit de 'Nadere motivering van de beslissing van uw werkbeursaanvraag literair auteur 2010', afkomstig van het *Vlaams Fonds voor de Letteren*, toegestuurd aan Marc Tritsmans, gedateerd op 28 mei 2010 en hier geciteerd met toestemming van Marc Tritsmans.

3 Zie mijn stuk "Het leven eindeloos licht en doorzichtig als diamant' Over Marc Tritsmans' bundel *Man in het landschap*", in: *Deus ex Machina*, nr. 128, juni 2009, p. 72-73.

4 In *De gouddelever. Over het lezen van poëzie* (Tielt, Lannoo/Atlas, 2005) houdt Yves T'Sjoen een gloedvol pleidooi voor een ernstig onderbouwd poëziedebat, dat komaf zou maken met de 'nivellering van de poëziebeschouwing' die 'ook tijdschriftredacties in haar greep' heeft (p. 26). Hij verzet zich tegen vereenvoudigende schema's of opvattingen (à la Rob Schouten en Redbad Fokkema) die de poëtische realiteit al te overzichtelijk en/of reductionistisch voorstellen. Terecht noteert hij tussendoor: 'Overigens is de periodisering in literatuurgeschiedenis ook aan problematisering toe' (p. 21).

5 De ergernis van Esther Jansma over die kritische praktijk spelt ze uit in haar opstel 'Mag ik Orpheus zijn? Over grenzen en de douaniers van de taal', in: *Mag ik Orpheus zijn? Essays*, De Arbeiderspers, Antwerpen/Amsterdam, 2011, p. 83

6 Zie Jan Lauwereyns, *De smaak van het geluid van het hart, Gedichtendagessay 2011*, Gent/Amsterdam, Poëziecentrum/De Bezige Bij, 27 januari 2011, p. 27.

7 Peter Theunynck, *Karel van de Woestijne. Biografie*, Amsterdam/Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2010, p. 148-149. De enige echt negatieve reactie is die van Paul Fredericq in *Het Volksbelang* (december 1903), volgens Peter Theunynck waarschijnlijk het gevolg van een persoonlijke afrekening (zie p. 85).

8 In *De smaak van het geluid van het hart* verbindt Jan Lauwereyns het 'bijzondere' van poëzie met het religieuze karakter ervan en met zingeving. Hij verwijst, tot mijn genoegen, onder meer naar deze gedichten van R.M. Rilke, die hij 'poëzie van de zuiverste harteloosheid' noemt (zie p. 51) en naar het thematisch verwante gedicht 'Diaspora' van de 'grote Nederlandse Orpheus Gerrit Achterberg' (zie p. 29-30).

9 Yves T'Sjoen, *De gouddelever*, p. 27.

10 Zie T.S. Eliot, 'Tradition and the individual talent', in *The Sacred Wood. Essays on Poetry and Criticism*, Londen, Methuen & Co Ltd, (1920), hier geciteerd naar de herdruk van 1972, p. 49. Een verwante gedachte tref ik ook aan in het meanderende essay van Jan Lauwereyns: 'De smaak (van het geluid van het hart) zit (...) in de verscheidenheid en verstrooiing van ontelbare gedichten, geschreven of gesproken door ontelbare dichters, die hier of daar, op een gegeven moment in een gegeven tijdsgewricht, een niet verder samentrekbare lus trokken om een beweging, een klopping, van (...) een hart dat naar zuivere harteloosheid streeft' (p. 39-40).

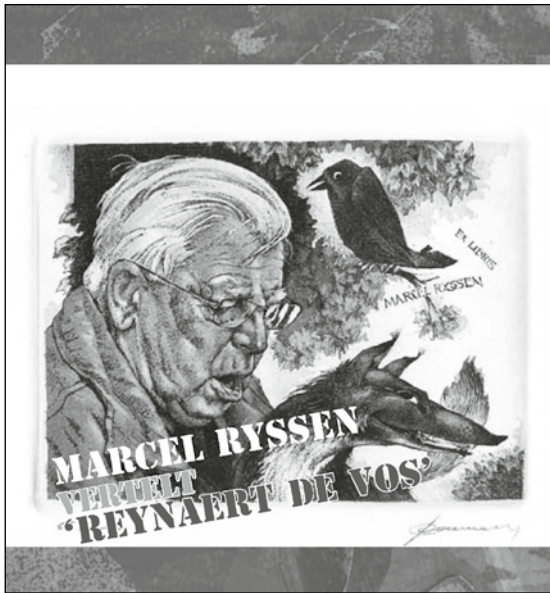
11 De term is ontleend aan het gelijknamige boek van Jos Joosten, *Onttachtiging. Essays over eigentijdse poëzie en poëziekritiek*, Nijmegen, Uitgeverij Vantilt. Het gaat om een 'overkoepe-lende term (...) om er de interessante dichters van dit moment mee te typeren. (...) Centraal kenmerk van de poëzie van deze dichters is juist dat ze zich niet laten etiketteren of bestem-pelen' (p. 32-33). In het weliswaar inspirerende boek van Joosten komt Marc Tritsmans helaas niet voor, maar iemand als J.C. Bloem wél, al is hij bezwaarlijk 'eigentijds' te noemen en wordt hij met de grond gelijkgemaakt.

12 Yves T'Sjoen, *De gouddeilver*, p. 166.

13 Marc Tritsmans, 'Taferelen', in: *Tiecelijn*, 20 (2007), p. 209. Het gedicht is opgenomen in de bundel *Man in het landschap* (Nieuw Amsterdam, 2008).

MARCEL RYSEN VERTELT REYNAERT DE VOS

RIK VAN DAELE

Het beste wat een mens in zijn jonge leven kan overkomen, is een inspirerende leraar. En hoewel ik vele inspirerende leraren had, heeft er een mij bijzonder geraakt. Iemand die menselijkheid, levenswijsheid en beroepskennis doorgaf door middel van zijn literatuuronderricht en de keuze van literaire fragmenten. Hij wilde zijn studenten via de literatuur hoop, schoonheid en engagement meegeven, maar hij liet ze ook kijken naar wat in de wereld op zijn kop stond. Literatuur moest levensecht zijn, niet ex cathedra gedoceerd worden. We trokken met hem mee op een onvergetelijke Reynaerttocht maar bezochten evenzeer gewapend met een fototoestel het openluchtmuseum Middelheim in Antwerpen. Maar vooral de integrale, expressieve lectuur van *Van den vos Reynaerde*, een brok werelddliteratuur, wortelend in het 'Land van Reynaert', geciteerd met zoveel brio van op – niet van achter – de lessenaar, heeft onuitwisbare sporen achtergelaten.

Marcel Ryssen is de voorzitter én de nestor van het Reynaertgenootschap. Op de Werelddag van het boek, 23 april (2010), werd hij 83 jaar. Op je drieëntachtigste een eerste cd uitbrengen, is niet iedereen gegeven. De uitgave van deze cd is meteen een huldeblijk van de leden van het genootschap aan iemand die zijn sporen verdiend heeft op vele vlakken, binnen vele verenigingen, ook binnen het Reynaertgenootschap, waarvan hij sinds de oprichting 22 jaar geleden voorzitter is. Toen hij 80 werd hebben we Marcel een fraai cadeau bezorgd, een ex libris van de hand van een van Vlaanderens meest getalenteerde portrettekenaars: Hedwig Pauwels. Vandaag danken wij Marcel met de uitgave van een cd.

Op het eind van de jaren 1950 loodste de notoire vossenjager Broeder Aloïs Marcel in de Broederschool te Sint-Niklaas het Reynaertland binnen. Als West-Vlaming, die weinig bekend was met 'den fellen metten grijsen baerde', kreeg hij de smaak meteen te pakken. Vol enthousiasme las hij jaren met zijn studenten het verhaal zoals Jan Frans Willems het in 1834 had hertaald (later uitgegeven in de Ooievaarreeks). Preciezer gezegd: hij 'speelde' het verhaal. Leraar en leerlingen fietsten doorheen het Reynaertland tussen Hulst en Daknam langs kromme paden. Nadien werd Reynaert in de klas geboetseerd, geschilderd en getekend. Na zijn pensionering hielden we in 1988 met Herman Heyse 'Tiecelijn' boven de doopvont, later de vzw Tiecelijn-Reynaert (1993), sinds 2006 het Reynaertgenootschap. En terwijl de vereniging jaar na jaar steeds vaster wortel schoot en met meer diepgang in de publicaties, ging Marcel in 'het land van Reynaert' en ver daarbuiten het Reynaertverhaal vertellen. En zo rijpte geleidelijk het idee van een cd-opname. Bart Besamusca (hoofddocent aan de Universiteit Utrecht) maande hem eraan te beginnen na een voordracht bij het Reynaertbeeld van Albert Poels in Sint-Niklaas in 2007 bij de voorstelling van het boek *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie* van Hans Rijns. Het voorstel lag enkele malen ter tafel tijdens de opeenvolgende vergaderingen van het Reynaertgenootschap. Af en toe was er twijfel omtrent de haalbaarheid van het project. In januari 2010 werd de knoop doorgehakt. De opnames vonden in februari en maart plaats in de studio van Koen Heirman in Temse, die de opname tot in de details en met veel geduld verwezenlijkte en Marcel diverse malen voor de microfoon plaatste. Kunstenaars en dichters Lies van Gasse, die ook de cover van *Tiecelijn* ontwerpt, maakte een prachtige hoes met als centraal element het ex libris van Hedwig Pauwels. Emma Wauters verzorgde de harppartijen die als proloog en epiloog dienst doen. Zij allen verdienen onze dank, net als de cultuurraad van de stad Sint-Niklaas en

de Erfgoedcel Waasland, die door hun financiële steun dit cd-project hebben mogelijk gemaakt.

Wat u te horen krijgt, is een liveopname, voor de vuist weg, sterk geïnspireerd door de versie van Jan Frans Willems, van precies 75 minuten. Er kon geen seconde opname extra op het schijfje. De cd bevat een vrije vertelling van het Reynaertverhaal in modern Nederlands. De scènes kunnen apart afgespeeld worden voor gebruik in de klas. Verdere verwerkingssuggesties zijn te vinden op www.reynaertgenootschap.be. Twintig jaar na Jo van Eetveldes Middelnederlandse vertelling is het Reynaertverhaal weer beschikbaar – nu in een moderne interpretatie/vertelling.

Marcel, bedankt voor al jouw reynaerdieën.

Korte versie van de tekst uitgesproken bij de voorstelling van de Reynaert-cd op 21 augustus 2010.

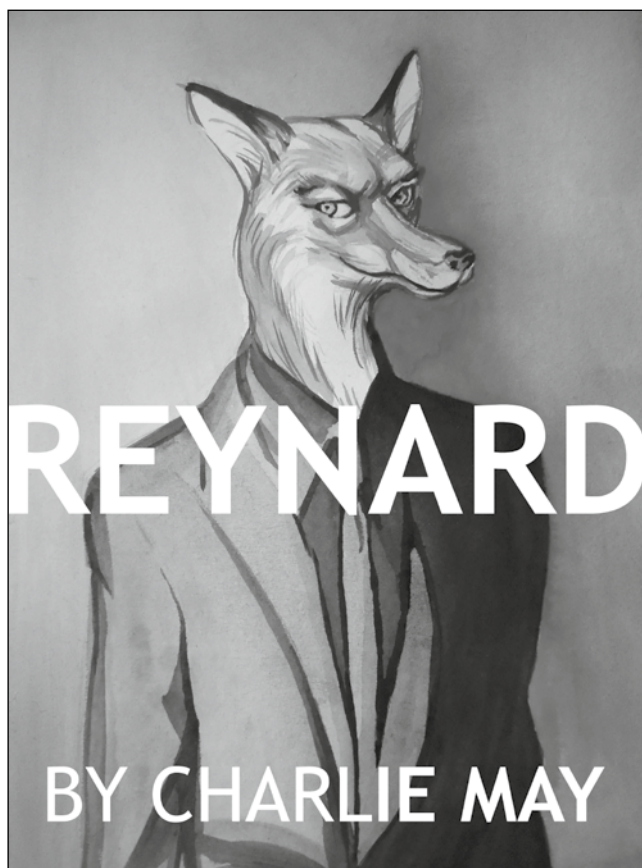
REYNARD

MARJOLEIN CREMER

Nieuwsgierig fiets ik op zondagmiddag 1 mei 2011 naar CREA voor de première van *Reynard*, de Engelstalige voorstelling van Charlie May. Het CREA theater zit vol. Ik vraag me af of iedereen het verhaal *Van den vos Reynaerde* kent. Vanmiddag zal de jonge literaire rapper dit oude dierenverhaal in eigen Engelse vertaling ten gehore brengen. Ik bedenk me dat ik eigenlijk niet goed weet hoe het verhaal precies gaat. Sluwheid? De vos en de raaf? Canticlear de haan? De lichten gaan uit en middeleeuwse muziek begint. De gotische klanken richten onze aandacht op het podium en halen iets onheilspellends het theater binnen. Charlie May komt op, loopt naar zijn spreekgestoelte en een spotlight springt aan.

‘King Noble had his court day proclaimed / The lion was convinced that it would increase his fame.’ Met indringende stem begint May te vertellen over het hof van King Noble en hoe daar de dieren bijeenkomen om te klagen over de vos Reynard. Afwisselend vertellend, rappend en zingend beweegt May zich soepel tussen spreekstoel en microfoon. Terwijl hij de dieren in gevat rijm voorbij laat komen en hun beklag laat doen verschijnen er op de achterwand van het toneel levendige illustraties van de ‘sprekers’. Er is Ysengrim the Wolf, die zich beklagt over de ontucht die Reynard met zijn vrouw heeft gepleegd en Cortoys the Dog, die zich door Reynard een worst liet ontstelen. Verschillende klachten worden naar voren gebracht met spannende stemwisselingen van de acteur. Grimbert the Badger, Reynards neef, neemt het voor Reynard op. Het turbulente debat over Reynards daden wordt prachtig ondersteund door de belichte prenten. Met verbazing kijk ik toe hoe May de beat van zijn rap zijn woorden voort laat stuwen. Geen verspreking, geen ademnood. Het inhoudelijke pleit lijkt beslecht wanneer May Canticlear the Cock opvoert, die meedeelt dat Reynard zijn dochter, maar nog veel meer kinderen, heeft gedood. Alle dieren zijn geschokt. May rapt: ‘Here lies Coppe, she died a free chicken / Reynard killed her, we are forever grief stricken.’ Noble besluit dat Reynard gestraft moet worden.

De ritmische, literaire rap wordt afgewisseld met muzikale intermezzo’s (draailier, bodhrán of zang) die het geheel dramatischer maken en bijdragen

aan de opbouw van spanning in het verhaal. Het Engels is een genot om naar te luisteren en dat laat het publiek merken. De gezongen stukken van May zijn sterk, en prachtig ondersteund door de zangeres die ons steeds vanuit de schaduw verrast met haar stem.

In het verhaal stuurt King Noble één voor één zijn onderdanen naar het kasteel van Reynard om hem naar het hof te slepen. De sluwe vos weet echter met zijn charme iedereen om zijn vinger te winden. 'Bruun the Bear' moet er als eerste aan geloven. Voor de poort gebiedt hij Reynard mee te komen, maar de arme beer kan de verleiding van honing niet weerstaan en je weet al dat het slecht af gaat lopen. De honing wordt hem valselijk door Reynard voorgespiegeld en Bruun gaat voor de bijl wanneer de dorpelingen hun woede op hem koelen. Door het herhalen van bepaalde versregels, als een refrein in een lied, en door tempowisselingen, weet May heel mooi nadruk te leggen op de tragiek van de situatie. Tybeert the Cat is als volgende aan de beurt. Hij is bang en sribbelt tegen: 'Reynard has so many tricks up his sleeve'. Ook de kat komt er slecht vanaf: hij laat zich naar het erf van de boer sturen en eindigt in een val. Om zich te bevrijden bijt hij een testikel van de boer af – tot woede van de boerin – en zet het op een rennen. Geweldig geïllustreerd, deze scène. May neemt een slokje van zijn water. Er volgen meer pogingen, tot Reynard zich uiteindelijk mee laat voeren naar het hof. Daar weet hij slim de trots van Noble te bespelen en de dieren tegen elkaar op te zetten. Reynard komt vrij en laat in zijn zegetocht nog een aantal dieren opdraaien voor zijn streken. May is terug achter het spreekgestoelte. Na bijna vijftig minuten rapt May dat Noble Reynard vogelvrij verklaart en de jacht op de vos opent. May kijkt in het publiek en zegt tot besluit dat de rust en vrede in het koninkrijk nog lang ver te zoeken zijn. Even ben ik verrast; is dit het einde? Wordt Reynard niet gestraft? Wint wie slim is? Even voelt het einde onbevredigend. Of misschien is het de flow van de rap die maakt dat ik meer wil.

De voorstelling sluit met opnieuw die onheilspellende, hoofse muziek die bijna een rilling achterlaat en je ervan weerhoudt op te springen van enthousiasme. Deze voorstelling wil ik zeker nog een keer zien.

SPECULUM VULPIS

Een colloquium over *Renart le Contrefait*

BAUDOUIN VAN DEN ABEELE

Op 27 en 28 maart 2011 werd aan de Université libre de Bruxelles (ULB) een internationaal colloquium georganiseerd onder de titel '*Speculum Vulpis. Pour une redécouverte de Renart le Contrefait*'. Een vijftiental sprekers uit Frankrijk, Italië, Canada, de VS en Duitsland kwamen aspecten van dit ongewoon dierenepos belichten.

Onder de bewerkingen van de *Roman de Renart* neemt *Renart le Contrefait* een bijzondere plaats in. Dit werk telt in zijn laatste redactie niet minder dan 41.000 verzen en de inhoud is dan ook van een weelderige rijkdom. Over de auteur weet men slechts wat hij in zijn werk laat doorschemeren: het gaat om een uitgetreden clericus uit Troyes, die als apotheker werkzaam was in de jaren 1310-1340, maar zijn naam verzwegen heeft. Tussen 1319 en 1322 schreef hij een eerste versie van zijn 'Vermomde Reynaert', zoals men de titel zou kunnen vertalen, waarna hij de tekst grondig opnieuw herwerkte en omstreeks 1340 beëindigde. Het geheel vormt een bont verhaal, waar de avonturen van de vos als kader dienen voor heel diverse uitweidingen, die aan zijn dierenepos een encyclopedisch karakter verlenen. Er is plaats voor bijtende sociale satire op de clerus en de adel, veel didactisch leervertoon, allegorische tonelen in de trant van de *Roman de la Rose*, enzovoort. Het werk is in 1914 door Gaston Raynaud en Henri Lemaître uitgegeven en is sindsdien eerder stiefmoederlijk behandeld in de literatuur. Al bij al kan men een tiental artikels citeren, maar geen enkele synthese of diepgaande analyse verscheen sinds de uitgave.

Het werd dan ook tijd om de 'épiciers de Troyes' onder de schijnwerpers te plaatsen, wat gebeurde dankzij het initiatief van Craig Baker, onlangs aangesteld als docent aan de ULB, Annick Anglebert, die aan de ULB een nieuwe uitgave van *Renart le Contrefait* voorbereidt, Mattia Cavagna, die aan de UCL Oudfranse literatuur doceert, en Silvere Menegaldo, werkzaam aan de universiteit van Orléans. Bij de sprekers herkent men natuurlijk een kern van leden van de International Reynard Society, zoals Keith Busby (Madison), Armand Strubel (Montpellier), Richard Trachsler (Göttingen) en Alessandro Vitale

Brovarone (Torino). De door de organisatoren geplande uitgave van de bijdragen zal in een reeks van de ULB verschijnen.

Volgende onderwerpen werden gedurende de twee dagen behandeld:

Keith Busby, 'Mise en page, matière et miniature dans le ms. BnF fr. 1630 de *Renart le Contrefait*'

Armand Strubel, 'Allégorie et satire dans *Renart le Contrefait*'

Richard Trachsler, 'Renart et les fabliaux'

Jean-Marie Fritz, 'Genèse et genèses selon Renart: le matériau biblique dans *Renart le Contrefait*'

Laurent Brun, 'Renart et la Vierge. Examen comparé de *Renart le Contrefait* et du *Rosarius*'

Craig Baker, 'Renart encyclopédiste: les emprunts à l'*Image du monde*'

Baudouin van den Abeele, 'La chasse et ses dérivés: critique sociale dans *Renart le Contrefait*'

Annick Englebert, 'De la difficulté d'éditer un texte en vers français du XIVe siècle: le cas de *Renart le Contrefait*'

Yan Greub, 'Le lexique du roman de *Renart le Contrefait*'

Silvère Menegaldo, 'Histoire universelle, histoire individuelle: à propos des relations entre *Renart le Contrefait* et le *Livre du Tresor* de Brunetto Latini'

Catherine Gaullier-Bougassas, 'Les séductions et les désillusions de l'Orient selon Renart: sciences et découvertes'

Mattia Cavagna, 'Virgile amoureux et magicien dans *Renart le Contrefait*'

Alessandro Vitale Brovarone, '*Renart le Contrefait*: un texte à (re)découvrir'

Zoals de auteur van *Renart le Contrefait* het stelt,

Car sur Regnart poeult on gloser,
Penser, estudier, muser
Plus que sur toute rien qui soit
Qui proprement Renart perchoit
Le texte lait, prende la glose (v. 105-109).

Een uitnodiging om deze fascinerende tekst weer uit te diepen, op zoek naar de verborgen meningen en de onuitputtelijke rijkdom van deze late telg uit de Franse Reynaertliteratuur.

REYNAERTKRONIEK 2010

RIK VAN DAELE

06 02 10

De stad Sint-Niklaas nam in 2010 en 2011 het voorzitterschap van het Inter gemeentelijk project Het land van Reynaert waar. De start werd gegeven met een Reynaertrevue door de Stedelijke Academie voor Muziek, Woord en Dans, ter gelegenheid van de Dag van het Deeltijds Kunstonderwijs. Zowel in Temse (afscheidnemende voorzittersgemeente) als in Sint-Niklaas herschiepen leerlingen en leerkrachten *Van den vos Reynaerde*. Zo'n 100 jonge stemmen zongen het verhaal, begeleid door een gelegenheidsorkest van leerkrachten en leerlingen. Leerlingen van de afdeling Woord brachten het verhaal in het Middelnederlands, rapten de tekst op 'grooves' van de Big Band (met knipogen naar Charlie May en Zuvuya) en verplaatsten het verhaal naar deze tijd met fragmenten uit *Rotvos!*, een vrije adaptatie van *Van den vos Reynaerde* door Frank Pollet. De Reynaertrevue werd een interessante mix van musical, folk, rap en jazz.

17 03 10

Herwig Kempeneers, de conservator van de Historische Drukkerij in Turnhout, kocht de complete reeks van 35 originele houten drukblokken van de Reynaertschooluitgave van Jan Frans Willems uit 1858, gedrukt bij E.F. van Velsen uit Mechelen (*Reynaert de Vos, naer de oudste beryming, tot schoolgebruik en nuttige lezingen ingerigt; door J.F. Willems. Tweede uitgave, met houtsmeden opgehelderd*). Ze was eigendom van August Windels van de gelijknamige drukkerij aan de IJzeren Leen in Mechelen. De familie Windels nam de drukkerij in de jaren 1930 van de nazaten van Van Velsen over. De oude drukkerij van Windels werd in 2007 verkocht en het pand leeggemaakt. In het oude magazijn leek de tijd te hebben stilgestaan en werden negentiende-eeuwse verzendkisten, een pak gebedenbladen uit 1847 en stapels van enkele honderden 'nieuwe' schoolboekjes uit 1895 en 1899 ontdekt. Pas in maart 2010 kwam bij een nieuw contact een zeer oud kistje met de originele Reynaertdrukblokken, zorgvuldig in papier verpakt, tevoorschijn.

Twaalf houtblokjes werden door Kempeneers en Antiquariaat Secundus uitgegeven als een Reynaertcentsprent in een beperkte oplage, gedrukt op negentiende-eeuws papier. De teksten onder de prenten werden verzorgd door Peter Everaers.

30 04 10

In OC De Doelen in Oud-Turnhout ging *Reinaart de musical* van Kris Flaming in première. Kindertejater Kids on Stage speelde de voorstelling diverse keren begin mei.

08 05 10

In de Raadzaal van Stekene stelde historicus en professor natuurkunde en kernfysica Rudi Malfliet *Van den vos Reynaerde. De feiten* voor. De studie schetst het dertiende-eeuwse Vlaanderen (onderwijs, maatschappelijke verhoudingen, politieke structuren ...) én onderstreept de kandidatuur van lekenbroeder Willem van Boudelo als Reynaertdichter. De zitting was een samenwerkingsverband tussen het gemeentebestuur van Stekene, de Heemkundige Kring d'Euzie, het Reynaertgenootschap en de uitgeverij Garant.

24 05 10

Op pinkstermaandag werden in kasteel Wissekerke te Bazel (Kruibeke) twee verdienstelijke 'reynaerdisten' om hun 'reynaerdieën speels aanvaard in de Orde van de Vossenstaart'. De gelauwerden ontvingen een vossenstaart en een oorkonde van de hand van meester-kalligrafe Joke van den Brandt. De laureaten 2010 waren de jonge performer en auteur Charlie May en beeldend kunstenaar Ernest van Huffel.

May maakte enkele jaren geleden een rapbewerking van de *Reynaert*, die hij samen met Theater Zuvuya (Charles van Kampen en Fred Janssen) op de planken zette als *Reinaert de Vos ... gerapt*. May zette de *Reynaert* om in 600 ritmische voordrachtregels en schreef ook de muziek. Ondertussen werd de voorstelling ruim 200 keer opgevoerd en heeft May zijn eigen Engelstalige *Reynard*.

Ernest van Huffel studeerde plastische kunsten aan de academie van Sint-Niklaas. Hij is bekend om zijn werken in keramiek en terracotta in een krachtige en grillige beeldtaal. Zo creëerde hij voor Toerisme Waasland terracotta beeldjes en bas-reliëfs die jarenlang als ambassadeurs van het Waasland werden geschonken aan bezoekers en medewerkers. Zijn polychrome Nobelbeeld werd het voorzitterssymbool van het Intergemeentelijk project Het Land van Reynaert. Van Huffel schiep ook een indrukwekkende reeks grote Reynaertfiguren in keramiek (onder andere in het bezit van het Pijp- en Tabakmuseum te Sint-Niklaas en de gemeente Sint-Gillis-Waas).

04 06 10

In de Sint-Niklase deelgemeente Nieuwkerken vond de onthulling plaats van een Reynaertkunstwerk van de jongere leerlingen van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten (SASK) van Sint-Niklaas, afdeling Nieuwkerken onder leiding van lerares Mia Steel. Het fraai beschilderde bushokje nabij het rusthuis Populierenhof (Turkeyen) werd ingehuldigd met de nodige luister en met veel creativiteit van de allerjongsten.

Steels echtgenoot, Herman Cole, meldde in 2010 de 'ontdekking' van reynaerdiaanse taferelen in de koorbank van de Sint-Martinuskathedraal van Bratislava (Slowakije). De grote dierenfiguren (onder andere een lezende vos die een boek vasthoudt met de datum 1867 en een met muizen spelende kater) zijn gemaakt naar de illustraties van Wilhelm von Kaulbach.

17 06 10

Kasteel Walburg te Sint-Niklaas was het gepaste decor voor de presentatie van de 'graphic novel' *Reynaert de Vos* (uitgeverij Atlas) van René Broens en Marc Legendre. Sprekers waren Rik van Daele, Louis van Dievel en René Broens. Van Daele onderstreepte de belangrijke rol van de stad Antwerpen in de geschiedenis van de *Reynaert*. Journalist en auteur Louis van Dievel leidde het boek in en stelde de beide auteurs voor. Waarna René Broens de vertaling toelichtte en een scène naspeelde.

Op 11 november stelden Broens en uitgeverij Atlas de strip nogmaals voor (in samenwerking met het Reynaertgenootschap) tijdens de Antwerpse Boekenbeurs. Broens werd aan de tand gevoeld door misdaadauteur Mieke de Loof.

08 10

Begin augustus vernieuwde de gemeente Hulst de Reynaertbank (hoek Hulsterloostraat / Kauterstraat) in Nieuw-Namen (Hulsterlo in de *Reynaert*). De zitbank, die in 1955 werd geplaatst bij de inwijding van de eerste Reynaert-route, was in slechte staat en de tekst was onleesbaar geworden. De Middel nederlandse verzen 'Int oostende van Vlaenderen / staet een bosch ende dat heet Hulsterloo' zijn opnieuw te lezen in het mooie Scheldepoldergebied nabij de Nederlands-Belgische grens.

21 08 10

'Bi Belsele onder enen boem' (Dyckse handschrift, vers 2080) vond de presentatie plaats van de cd 'Marcel Ryssen vertelt Reynaert de Vos'. De voordracht van Ryssen was meteen de start van het Ambachtelijk Weekend in het Waasland en het 'land van Hulst', dat in 2010 volledig in het teken van het Reynaertverhaal stond. Op diverse plaatsen werden reynaerdiana gecreëerd, getoond en geproefd.

In 2010 ontwikkelde de stad Sint-Niklaas een 'restowandeling' rond reynaerdiaans geïnspireerde gerechten.

18 09 10

Het Reynaertgenootschap organiseerde een literaire bustocht met als thema 'Op zoek naar (Willem van) Boudelo en Reynaert de vos'. De deelnemers verkenden onder de deskundige leiding van Rudi Malfliet reynaerdiaanse plekken en locaties die 'iets' te maken hebben met de (verdwenen) cisterciënzerabdij Boudelo (Sint-Niklaas, Klein-Sinaai/Stekene, Absdale/Terneuzen, Kloosterzande/Hulst ...) en Willem Corthals, alias Willem van Boudelo. Ook de Verbeke Foundation in Kemzeke (vooral 'installatiekunst') en het SteM (Stedelijke Musea Sint-Niklaas) stonden op het programma. Onderweg werden teksten gelezen van 'Willem' (Klein-Sinaai), Emma Crebolder (Uithof Te Zande) en Kisling & Verhuyck (Verdronken Land van Saeftinghe).

14 11 10

Tiecelijn 23. Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap werd in de bib van Sint-Niklaas voorgesteld aan ruim negentig genodigden. De Nederlandse filmhistoricus Egbert Barten behandelde de antisemitische Reynaertverfilming van Egbert van Putten uit 1943. Het jaarboek werd opgedragen aan Reynaertliefhebber en bibliofiel Wim Gielen (1935-2010).

27 11 10

Op initiatief van de Marnixring Land van Waas vond in 2010 een Reynaertvertelwedstrijd plaats voor de derde graad van de Wase secundaire scholen. Twaalf instellingen namen de handschoen op en brachten het Reynaertverhaal in en na de lessen tot leven. 1150 leerlingen en 33 leerkrachten, verdeeld over 73 klassen namen aan de wedstrijd deel. Na de schoolfinales in oktober 2010 vond de apotheose plaats in de bib van Sint-Niklaas. Xavier Mortiers won de wedstrijd met een indrukwekkende Reynaertvertelling. Gezien het succes van de wedstrijd besliste de organiserende vereniging de wedstrijd in 2012 te herhalen.

27 12 10

Volkskunstgroep Reintje Vos bracht in 't Vossenhol te Kemzeke tussen kerst en nieuw het verhaal van de *Koning van Folkloren* tot leven in een poppenspel. Het spel, met Reintje (Vos) in de hoofdrol, was volledig gebaseerd op *De Koning van Katoren*. Auteur Jan Terlouw was op de première aanwezig. Hij prees de jonge spelers vanwege hun uitstekende dictie. Ook bewerker Jos de Cock kreeg een pluim omdat hij de essentie van het verhaal zo knap behouden had.

Deze kroniek werd samengesteld op basis van de berichten uit de e-brieven van het Reynaertgenootschap. Deze zijn nog integraal beschikbaar op www.reynaertgenootschap.be/node/182.

RENÉ BROENS, medioneerlandicus, wil *Van den vos Reynaerde* in zo veel mogelijk vormen laten schitteren. In 2010 verscheen *Reynaert de vos* van Marc Legendre (tekeningen) en René Broens (vertaling en scenario). Hij hoopt in 2012 te promoveren op *Van den vos Reynaerde. Het leven van een antichrist*. In 2013 brengt hij de voorstelling *Reynaert de vos*.

MARJOLEIN CREMER studeerde Engelse taal en cultuur in Groningen en schreef een MA scriptie over accenten en houdingen ten opzichte van het Engels. Momenteel is ze werkzaam als onderzoeker en docent aan de Universiteit van Amsterdam. In haar proefschrift binnen het vakgebied Psycholinguïstiek vergelijkt ze het begrijpend lezen van Nederlandse eentalige kinderen met dat van Nederlandse tweetalige kinderen. Cremer doceert Klankleer, Syntaxis, Grammatica en Vertalen.

YVAN DE MAESSCHALCK studeerde Germaanse filologie aan de Universiteit Gent. Is leraar aan de Europese school van Brussel. Schrijft opstellen en recensies in diverse tijdschriften. Publiceerde samen met Herman Henderickx *Naakt en wit, een ademende steen* (2003), een thematisch overzicht van de naoorlogse Nederlandse poëzie. Heeft bijzondere belangstelling voor het werk van Cyriel Buysse en voor de *Reynaert*.

MARK NIEUWENHUIS studeerde Spaanse taal- en letterkunde in Utrecht, met als afstudeer richting middeleeuwse studies, en Latijnse taal en cultuur in Amsterdam (UvA). Is leraar Latijn en KCV aan I.S.G. Arcus in Lelystad en daarnaast vertaler van Latijnse teksten. Hij is vooral geïnteresseerd in de Latijnse literatuur van de twaalfde en dertiende eeuw, met name teksten over dieren (de *Ysengrimus*!), epische en lyrische poëzie.

HANS RIJNS studeerde in 1999 af als historisch letterkundige aan de Universiteit Utrecht op het onderwerp 'Obscene en scabreuze dubbelzinnigheden in *Van den vos Reynaerde*'. In 2007 publiceerde hij de diplomatische en synoptische editie *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie (1479-1700)*.

JOOST ROBBE studeerde Germaanse talen aan de KU Leuven. Hij promoveerde in 2009 aan de Westfälische Wilhelms-Universität Münster. Sinds september 2011 is hij lector Nederlands aan de Universiteit van Aarhus (Denemarken).

MARCEL RYSSEN was vanaf 1949 leraar Nederlands in de Broederschool te Sint-Niklaas. Is voordrachtskunstenaar en speelde meermaals in voorstellingen van het vossenverhaal. Is mede-auteur van het massaspel *Ik, Reynaert!* en lid van het productieteam. In 2010 verscheen de cd *Marcel Ryssen vertelt 'Reynaert de vos'*, een uitgave van het Reynaertgenootschap.

RIK VAN DAELE is stadsbibliothecaris van Sint-Niklaas. Hij promoveerde in 1992 aan de KU Leuven op een dissertatie over *Van den vos Reynaerde. Functie van de ruimtelijke elementen en de naamgeving*. Publiceerde diverse boeken en artikelen over de Reynaertnaleving en een Reynaertvertaling. Hij was ondervoorzitter en is penningmeester van de Bibliotheca Wasiana.

BAUDOUIN VAN DEN ABBEELE (°Gent, 1961) promoveerde op een dissertatie over *Les traités de fauconnerie latins du Moyen Age* en deed o.a. nog onderzoek naar de verspreiding van middeleeuwse encyclopedieën en de ornithologie in de renaissance. Hij doceert paleografie en wetenschapsgeschiedenis aan de Université catholique de Louvain (UCL), leidt de *Bibliotheca Cynegetica* en is editeur van *Reinardus*.

KOEN VAN DEN BERGE (°1961) is bioloog en werkt als onderzoeker van carnivoren aan het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO), wetenschappelijke instelling van de Vlaamse overheid (voorheen 'Instituut voor Bosbouw en Wildbeheer').

CHRISTL VAN DEN BROUCKE is medewerker kunsten in cultuurcentrum Ter Vesten in Beveren. Zij studeerde Keramiek aan Sint-Lukas Gent en ontwikkelde via deze specialisatie een grote interesse voor de Chinese cultuur.

BERT VERVAET (°Zaffelare, 1945) studeerde godsdienstwetenschappen, theologie (schola maior) en sociologie aan de KUL. Hij gaf les godsdienst, recht en filosofie te Boom, Hasselt, Wachtebeke en Zele. In zijn vrije tijd verdiepte hij zich in toenemende mate in plaatselijke geschiedenis als concrete passage van de algemene cultuur en zingeving. Sinds 2004 is hij voorzitter van DSMG (Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling) te Sint-Amandsberg.

PAUL WACKERS is hoogleraar Historische Nederlandse letterkunde tot 1500 binnen het departement Nederlands aan de Universiteit Utrecht. Rode draden in zijn onderzoek worden gevormd door de Nederlandse en de Europese Reynaerttraditie, de relaties tussen Latijn en Middelnederlands, geestelijke literatuur en verzamelhandschriften. Hij is Honorary President van de International Reynard Society en edituer van *Reinardus*.

ZOU WEI woont in Antwerpen. Ze studeerde Europese cultuur en linguïstiek aan de Beijing Foreign Studies University. Ze werkte als adviseur voor de directeur van Group T en het Confucius Instituut Leuven.

VORMGEEFSTER

LIES VAN GASSE (°1983) studeerde illustratieve vormgeving aan Sint-Lucas in Antwerpen en schilderkunst aan de Accademia di Brera in Milaan. In 2008 verscheen bij uitgeverij Wereldbibliotheek (Amsterdam) haar debuutbundel *Hetzelfde gedicht steeds weer*, in 2010 de beeldroman *Sylvia* en in 2011 haar tweede dichtbundel *Brak de Waterdrager* en het beeldgedicht *Waterdicht* (met Peter Theunynck) Zij ontwierp de lay-out en de coverillustratie van de Tiecelijnjaarboeken 1-4.

Steunabonnee 2011

Minstens 25 euro. U ontvangt:

- (1) het jaarboek *Tiecelijn 24*;
- (2) de uitnodigingen van de activiteiten van de vzw Reynaertgenootschap;
- (3) een Reynaertalfabet met houtsneden van Wim de Cock;
- (4) de vermelding van naam en woonplaats (bij betaling vóór 15 september).

Michiel Amter, Heverlee (B)
 Antiquariaat Schoon Lier, Job Deckers, Lier (B)
 Antiquariaat Secundus, P. Everaers, Ter Hole (NL)
 Ast Fonteynegenootschap (B)
 Jan Baes, Kalmthout (B)
 Lucien Bats, Sint-Niklaas (B)
 Bernard Benoot, Lochristi (B)
 Ivan Bernage, Deurne (B)
 Amand Berteloot, Ostbevern-Brock (D)
 Robine Bausch-Bronsing, Amsterdam (NL)
 Bart Besamusca, Utrecht (NL)
 Valentijn Biesemans, Brakel (B)
 A. Boeren, Rijswijk (NL)
 R. Breukers, Bree (B)
 René Broens, Antwerpen (B)
 Fernand Brossé, Brakel (B)
 John Buyse, Stekene (B)
 Jan Buytaert, Sint-Niklaas (B)
 Felix Claessens, Tienen (B)
 Herman Cole, Sint-Niklaas (B)
 Willy Coppens, Belsele (B)
 Emma Crebolder, Maastricht (NL)
 Chris de Beer, Sint-Niklaas (B)
 Norbert de Beule, Sint-Niklaas (B)
 Ivo de Cock, Stekene (B)
 Lucien de Cock, Laarne (B)
 Paul de Cock, Leuven (B)
 Wim de Cock, Belsele (B)
 Juliaan de Cuyper, Burcht (B)
 Ineke de Deckere, Clinge (NL)
 Dirk de Geest, Sinaai (B)
 Tineke de Geeter, Puurs (B)
 John de Jaeger, Kapellen (B)
 Maurits de Jonghe, Assebroek (B)

Ignace de Kesel, Stekene (B)
 Eric de Keyzer, De Klinge (B)
 E. de Koning, Hulst (NL)
 Yvan de Maesschalck, Sint-Niklaas (B)
 Marcel de Meyer, Rupelmonde (B)
 G. de Vos-Keppens, Mechelen (B)
 Joop de Vos, Delft (NL)
 Peter de Vos, Destelbergen (B)
 Nik de Vries, 's-Hertogenbosch (NL)
 Aurèle de Witte, Melsele (B)
 Lieven Dehandschutter, Sint-Niklaas (B)
 Lucien Delange, Sint-Baafs-Vijve (B)
 Hugo Delooze, Hamme (B)
 Ingrid Desmedt, Heist-aan-Zee (B)
 Heemkundige Kring D'Euzie, Stekene (B)
 Lutg. D'haene, Bissegem (B)
 P.J. Dieleman, Zwijndrecht (NL)
 Erfgoedcel Waasland (B)
 Willy Feliars, De Klinge (B)
 J.J. Franken, Berkel Enschoot (NL)
 Robert Geladi, Zoersel (B)
 Gemeentebestuur Hulst (NL)
 Gemeentebestuur Lochristi (B)
 Gemeentebestuur Stekene (B)
 Trude Gielen, Hulst (NL)
 Hugo Govaert, Lokeren (B)
 Piet Hageman, Hulst (NL)
 Frans Hakkemars, Uithoorn (NL)
 Cyriel Heirbaut, Sint-Niklaas (B)
 C.J. Hendrickse, Biddinghuizen (NL)
 Arnoud Heyse, Stekene (B)
 Yo Heyse-Herman, Stekene (B)
 Y. Hieda, Kyoto (J)
 Theo H. Hijzen, Zaltbommel (NL)

- Peter Hoefman, Sint-Niklaas (B)
 Peter Holvoet-Hanssen, Antwerpen (B)
 R. Janssens, Beveren (B)
 G. Jansseune, Oostduinkerke (B)
 Rien Jonkers, Roosendaal (NL)
 Th. Kerckhaert, Hengstdijk (NL)
 Heinz-Albert Kiehne, Coesfeld (D)
 Oswald Kielemoes, Gent (B)
 Johan Koppen, Stekene (B)
 Gert Laekeman, Stekene (B)
 André Lampaert, Houthulst (B)
 Stan Lapinski, Amsterdam (NL)
 Isa Lateur, Sint-Kruis-Brugge (B)
 L. Lekens, Gent (B)
 F.J. Lodder, Ridderkerk (NL)
 Nard Loonen, Rosoy-sur-Amance (F)
 Erwin Mantingh, Utrecht (NL)
 Hildegard Mariman, Sint-Niklaas (B)
 Arthur Massé, Antwerpen (B)
 Leon Matthijs, Lochristi (B)
 Charlie May, Amsterdam (NL)
 Marc Mees, Lier (B)
 Peter Melis, Sint-Niklaas (B)
 Marie-Jeanne Moors-Peeters, Aalst (B)
 Marc Moorthamer, Tielrode (B)
 A. Musters, Heinkenszand (NL)
 Jan Muyldermans, Mechelen (B)
 Etty Nieboer, Amsterdam (NL)
 Simone Nonneman, Borgerhout (B)
 Armand Onghena, Boortmeerbeek (B)
 Bert Otte, Sinaai (B)
 Philippe Proost, Deinze (B)
 Roger Ramon, Sint-Amandsberg (B)
 Hans Redee, Torhout (B)
 Paul B. Reynaert, Zellik (B)
 Joris Reynaert, Drongen (B)
 Omer Reyniers, Sint-Niklaas (B)
 Hans Rijns, Leiden (NL)
 R.W.A. Rijnvos, Mierlo (NL)
 Rita Robyn, Belsele (B)
 Jef Rombaut, Sint-Niklaas (B)
 J. Schoonjans, Lokeren (B)
 Rita Schluseman, Reinbek (D)
 Toine Scheurs, Hulst (NL)
 Alexander Schwarz, Lausanne (CH)
 Paul en Hilde Steuperaert, Le Faget (F)
 Elze ter Harkel, Groningen (NL)
 Th.J.V.M. Thiels, Beers (NL)
 Luc Tirez, Stekene (B)
 Leon 'Tkint, Sint-Niklaas (B)
 Veerle Uyttersprot, Dendermonde (B)
 Vik Vaes, Alken (B)
 Jan van Alphen, Limbricht (NL)
 René van Bogaert, Kruibeke (B)
 Freddy van Bogget, Kapellen (B)
 Staf en Mariette van Daele, Sint-Niklaas (B)
 Jean-Pierre van de Vijver, Zeveneken (B)
 Baudouin van den Abeele, Brussel (B)
 Lutgard van den Broeck, Sint-Niklaas (B)
 Wout van Dinther, Vught (NL)
 Georges van Dooren, Stekene (B)
 Octaaf van Duffel, Zaffelare (B)
 Jo van Eetvelde, Zellik (B)
 P.H. van Gemert, Bunnik (NL)
 Roger van Huffel, Sint-Niklaas (B)
 Marc van Kerchove, Laarne (B)
 Sonia van Keymeulen, Schilde (B)
 Jack van Peer, Kemzeke (B)
 Marinus van Reeth, Niel (B)
 Van Rompaey-Ceulemans, Aartselaar (B)
 Elisabeth van Son, Kessel-Lo (B)
 Vansina-Debeuckelaere, Kalmthout (B)
 Johan Verberckmoes, Heverlee (B)
 Jozef Verbraecken, De Klinge (B)
 Paul Verstraete, Assebroek (B)
 Willy Volckaert, Mechelen (B)
 J.W. Walgien, Oldenzaal (NL)
 M. Wassenburg, Hulst (NL)
 Werner Waterschoot, Grembergen (B)
 Annemie Wauman, Belsele (B)
 Frank Willaert, Antwerpen (B)
 A.C. Willeboordse, Aardenburg (NL)
 Zuvuya, Middelburg (NL)

